

304

Легко катан
и катанье.

См. 9

Катанье

9(5)(075)

4-62

1910

6

ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՒԵԼ ՎԻՆՕԴՐԱԴՕՎԻ

Բնութիւն 10-րդ հրատարակութիւնից հայերէն թարգմանեց

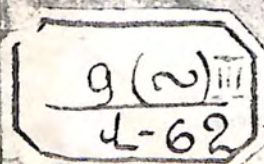
ԳԱՐԵԳՈՆ ՅԱԺԱԿ

Գ. ՄԱՍ

ՆՈՐ ԴԱՐ

Այս դատագիրքը ծառայում է իբր ձեռնարկ ուսանկան
միջնակարգ դպրոցներում

ԳԻՆՆ Է 1 0 25 Կ

Թ Դ Յ Լ Ի Ս

ՀԵԲԵՏՈՒՆԵՐԻ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ, ՊՈԼԻՏ. Դ.
1910

9(տ) (075)

4-62

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՊԱԻԵԼ ՎԻՆՕԳՐԱԴՕՎԻ

Ընդունվել է 10-րդ հրատարակությունից հայերեն թարգմանեց
ԳԱՐԵԳԻՆ ԽԱԺԱԿ

Գ. ՄԱՍ

2004

ՆՈՐ ԴԱՐ

Նյութը դասագիրքը ծառայում է իբր ձեռնարկ ուսանողի
միջնակարգ դպրոցներում:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ԷԼԵԿՏՐՈՆԱԿԱՆ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ, ՊՈԼԻՑ. 7.
1910

282/6-4.7

11225-59

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Իմ ընդհանուր պատմութեան ձեռնարկի երրորդ մասը կազմում է նոյն ծրագրով, որով կազմում են նախկին երկու մասերը: Իմ նպատակն է հղել, որքան հնարաւոր է, պարզել նոր պատմութեան ամենաէական փաստերն այն կարգով ու այնպիսի ընտրութիւնով, որ պարզ երևայ զարգացման ընդհանուր ընթացքը և ակներև լինի ամենազլխաւոր դէպքերի պատճառական կապը: Այս առաջարկած սեղմ պատմածքը չէ կարող և չըպէտք է փոխարինէ այս կամ այն ժամանակաշրջանի, դէպքերի և գործիչների մասին արւելիք կենդանի և մանրամասն պատմութեանը. հեղինակն իր նպատակին հասած կըհամարէ, եթէ երևայ, որ դասատուների համար յարմար է ելակէտ ընդունել այս դասագրքի սեղմ նիւթն իրենց պատմելիքի համար, իսկ աշակերտների համար կարևոր է միշտ դիմել այս դասագրքին, որպէս զի բոլոր իրենց լսածները վերածեն մի միութեան և կարգի:

Նոր ժամանակի պատմութիւնն անցնում են բարձր դասարաններում, այդ պատճառով էլ ես ինձ թոյլ տւի շօշափել մի քանի այնպիսի հարցեր ու փաստեր, որոնց հասկանալն ու իւրացնելը բաւական խոշոր զարգացում է պահանջում: Ի միջի այլոց՝ ինձ թւում է, որ անհրաժեշտ է աւելի մեծ ուշադրութիւն դարձնել XIX դարի քաղաքական դէպքերի վրայ, քան այդ սովորաբար անում են: XIX դարն արդէն «անցեալ դար» է, և աւելորդ չէ նրա վրայ նայիլ պատմական տեսակէտից: Սակայն ես չըհամարձակեցի գրքի վերջում դնել մի յատուկ գլուխ XIX դարի մտաւոր շարժման մասին, ինչպէս այդ պահանջում էր ընդհանուր ծրագրերը: Այդ շարժման թէ ամբողջութիւնը և թէ այս ու այն մասերը դեռ ևս չափազանց շատ վէճեր են յարուցանում, և գոնէ ներկայումս ես չըպիտի կարողանայի տալ նը-

րա ընդհանուր տեսութիւնը, որը յարմար ու պիտանի լինէր միջնակարգ դպրոցի համար:

Շատ դասատուներ այնքան սիրալիր եղան, որ ծանօթացան այս դասագրքի մի քանի գլուխների սրբագրական թերթերի հետ և հաղորդեցին ինձ իրենց ծանրակշիռ կարծիքները: Յատկապէս պարտաւորւած եմ զգում ինձ դէպի Նա. Լ. Բարսկին, Մ. Օ. Գերշենզօնին, Վ. Ն. Իվանովսկուն և Մ. Ն. Պօկրովսկուն:

Խրիստիանա

31 օգոստոսի, 1895 թ.

Այս յառաջաբանից յետոյ դասագիրքը տպագրւել է տասն անգամ: Մենք թարգմանել ենք X հրատարակութիւնից, որ տեղի է ունեցել 1908 թւին:

Թարգմանիչ

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Մ Ա Ս

Արօնական Բարեկորդութիւն կամ րեֆորմացիա

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆԸ ԳԵՐՄԱՆԻՍՅՈՒՄ

(Միջին դարերի պատմութիւնն զբաղւած է երեք կուլ- ներածու-
տուրայի զարգացման և կուլի նկարագրութիւնով. դրանք թիւն
են—արեւմտեան Եւրոպայի, արեւելեան Եւրոպայի և արեւմ-
տեան Ասիայի կուլտուրաները*): Դրանցից առաջինի հիմ-
քերն էին կաթոլիկութիւնը և աւատականութիւնը, երկրորդի-
նը—յունադաւանութիւնը և բիւզանդական ինքնակալութիւ-
նը, երրորդինը—իսլամը և զինուորական ազնւականութիւնը:
Կամաց-կամաց միջնադարեան կազմի բոլոր մասերում երեւան եկան խորը
փոփոխութիւններ: Արեւելքում իսլամը յաղթահարեց Բիւզան-
դիային, և թէև արեւելաեւրոպական կուլտուրան բոլոր-
րովին չը կորուսէր, բայց նրա մնացորդները թաքնւեցին մի
երկրում, որը մի կողմէր ընկած և դեռ ևս միայն ամենա-
մօտաւոր դրացիների հետ յարաբերութիւն ունէր,—Մօսկո-
վի պետութեան մէջ: Արեւմտեան Եւրոպային զրաւում չէր
սպառնում, բայց նրա կուլտուրայի բոլոր կողմերը—թէ
տնտեսական, թէ քաղաքական և թէ հոգևոր, անզսպելիօրէն
այլասերում էին:

Աւատական տնտեսութիւնը քնատնտեսութիւն էր. ամեն

*) Հեռաւոր արեւելքի—Հնդկաստանի և Չինաստանի կուլ-
տուրաներն առանձին կեանք ունէին և չէին մասնակցում
ընդհանուր պատմական շարժմանը:

մի աշխատաւոր ընտանիք ինքն էր արտադրում այն ամէնը, ինչ որ պէտք էր իր կարիքներին բաւականութիւն տալու համար,—սնունդի, զգեստի և բնակարանի համար. բարձր դասակարգերը, որոնք իրենք չէին աշխատում, անհրաժեշտ արդիւնքներն ստանում էին իրենց հպատակներից բնական բերքերով: Կամաց-կամաց այդ բնատնտեսութեանը փոխարինեց փոխանակական տնտեսութիւնը. բանւորներն սկսեցին բաժանել աշխատանքն իրենց մէջ. մի մասը կենտրոնացաւ մի արդիւնք մշակելու վրայ, միւսներն զբաղեցին ուրիշ արդիւնք մշակելով, և այդ տարբեր խմբերն սկսեցին փոխանակել իրար մէջ իրենց արտադրութեան աւելցողները: Փոխանակութիւնը դիւրացնելու համար՝ երևան եկան միջնորդներ—վաճառականները և մի միջնորդ ապրանք—դրամը. և բարձր դասակարգերն աշխատում են աշխատաւոր ազգաբնակչութեան բնական տուրքերը փոխարինել դրամական հարկերով:

Աւատական պետութիւնը կալւածատիրութիւն էր: Այդպիսի կալւածներից կազմւում էին թագաւորութիւններ և կայսրութիւններ, բայց այդ մեծ միաւորութիւններն՝ աւատական տնտեսութեան, հաւասար իրաւատէր պետութիւնների դաշնակցութիւններ էին: Մերօպայի բոլոր երկրներում աստիճանաբար կուր սկսեց քաղաքական մանր բաժանականութեան դէմ. մի քանի դէպքերում կազմեց ուժեղ կիստրոնական իշխանութիւն այլ դէպքերում—աւատական իշխաններ ի միջից առաջ եկան ամենաուժեղները և աշխատեցին հպատակեցնել մանրներին, տիրանալ գատարաններին և զօրքին:

Կաթոլիկ եկեղեցին քարոզում էր Թէօկրատիա (աստուածպետութիւն). պապը բարձր էր կանգնած ոչ միայն եպիսկոպոսներից, այլ և աշխարհական իշխաններից: Հոգեւորականութիւնը կամենում էր ղեկավարել մարդկանց հաւատալիքները և վարմունքը, ուղղութիւն տալ քաղաքականութեանը, իրաւունքին և տնտեսութեանը: Բայց թէօկրատիայի ամենամեծ ռազմական ձեռնարկութիւնը—խաչակիր արշաւանքները—անյաջող անցան, ազգային թագաւորները պապի խնամակալութեան դէմ դուրս եկան. տնտեսութիւնը, քաղաքականութիւնը և իրաւունքն սկսեցին զարգանալ ինքնուրոյնաբար, հոգեւորականութեան հրամանների ու ցանկութիւնների հակառակ:

Միջնադարեան եկեղեցու ներքին կարգի հիմքերը կազ-

մում էին հոգեւորականութեան խիստ զատումը հաւատացեալների միջից, հաւատի, եկեղեցական կազմութեան և կարգապահութեան խնդիրներում հոգեւորականութեան անպայման հեղինակութիւնը վերջապէս՝ պապի բարձրագոյն և վճռական իշխանութիւնը: Բայց նոյնիսկ հոգեւորականութեան մէջ սկսեցին երևալ այնպիսի մարդիկ, որոնք ժխտում էին այդ անպայման հեղինակութիւնը, մատնանիչ էին անում հոգեւոր դասի փչացածութիւնը, պահանջում էին բարենորոգութիւն և առաջարկում էին ղեկավարել ոչ թէ պապերից հաստատւած եկեղեցական աւանդութիւնով, այլ Սուրբ Դրբի աղատ մեկնութիւնով:

Միջնադարեան աշխարհը համակւած էր այն դադափարով, որ մարդկային բնութիւնը մեղանշական է. բարձրագոյն իդէալն էր փնտրական կուր բնութեան դէմ. ըզգալով իր թուլութիւնը և մեղանշականութիւնը, հաւատացեալը փրկութիւն էր որոնում եկեղեցու միջամտութեան մէջ Արդար Դատաւորի առջև: Բայց այդ հայեացքների հետ կուր դուրս եկան նոր դադափարները—մարդու բնաւորութիւնը փառաբանում էր իբր Արարչի ամենաազնիւ ստեղծւածը. յոյս ունէին, որ մարդու բանականութեան և ուժերի մէջ կը գտնեն լուսաւորութիւն և երջանկութիւն: Հումանիզմի աշխարհիկ դիտութիւնը դուրս մղեց միջնադարեան սքօլաստիկային:

Յուզումն աւելի ևս զօրացաւ մի քանի պատահական պարագաների պատճառով: Վառօդի գործածութիւնը զինւորական գործում նպաստեց ռազմական կազմի մէջ յեղաշրջում առաջանալուն. տպագրութեան գիւտն արտասովոր նշանակութիւն տւեց գրականութեանը. պօրտուգալացիների և իսպանացիների յայտնագործութիւնները նոր ուղիներ ցոյց տւին եւրօպական գաղութների և նախաձեռնութեան համար:

Միջին դարերից նոր ժամանակներին անցնելն Գերմանիան առանձնապէս հիւանդագին ձևով կատարւեց Գերմանիայում: Այնտեղ գոյութիւն չունէր ուժեղ կենտրոնական իշխանութիւն. կուրֆիւրստները կամ պալատական իշխանները (կայսրընտիր), դքսերը, իշխանները, եպիսկոպոսները, վանահայրերը, կոմսերը, ասպետները և քաղաքներն իրենց մէջ բաժանել էին

կրօնական
բարենորոգ-
ութեան նա-
խօրհակին:

ազգաբնակիւթեան վրայ իշխելը: Որովհետեւ կանոնաւոր պէտական կարգ չը կար, այդ պատճառով էլ երկպառակութիւններն ու ճնշումներն անվերջ էին: Վեհապետներն ու թագաւորներն աշխատում էին աւելացնել հողային տուրքերը և, որ գլխաւորն է, գիւղացիներից որքան կարելի է շատ դրամ կորզել: Դատարաններում մտցւեց ժողովրդին անհասկանալի հռոմէական իրաւունքը, և այդ իրաւունքը լաւ գիտեցողները — իրաւաբանները, իրենց ցած գործերով և անիրաւացի քաշքշուքներով վատ քրիստոնեայի անուն ձեռք բերին (Die Juristen sind böse Christen- իրաւաբանները վատ քրիստոնեաներ են): Մանրմարդիկ ոչ մի տեղ չէին կարողանում արգարութիւն և պաշտպանութիւն որոնել: Յաճախ տեղի էին ունենում ապստամբութիւններ, գիւղացիները փորձում էին հասնել ճիշտ այնպիսի ազատութեան, որպիսին ձեռք էին բերել գլիցէրացիները, բայց փորձերի վերջն այն էր լինում, որ իշխաններն ու ասպետներն արիւնալի հատուցում էին տալիս և դապում գիւղացիներին: Եկեղեցին չէր թեթեւացնում, այլ աւելի ևս վատացնում էր ժողովրդի վիճակը. նրա գլխաւոր ներկայացուցիչներն իրենք էլ իշխաններ էին և միւսների հետ հաւասարապէս ճնշում էին իրենց հպատակներին: Ծխական հոգևորականութիւնը և վանականների կարգերը կամ եղբայրութիւնները ծառայում էին իբր օրինակ անառակութեան, կոպտութեան և տգիտութեան: Հռոմի և պապի ազդեցութիւնն զգացւում էր միայն մշտական ժողովարարութիւնների մէջ, որոնք աւելի ևս մեծ գայրոյթ էին առաջացնում այն պատճառով, որ դրամը երկրից հեռանում գնում էր անկշտում և անխիղճ օտարերկրացիների ձեռքը:

(Կրօնական զօրեղ զգացմունքների տէր մարդիկ երես

էին դարձնում հոգևորականութիւնից, եկեղեցական խորհուրդներից ու ծէսերից և խորասուզւում էին իրենց մէջ, որոնում էին անձնական յարաբերութիւն Աստուծո հետ: Այդ ոգով էին գործում «համայնակեաց եղբայրութիւնները», որոնց սկիզբ դրեց հօլլանդացի Գէրարդ դը-Գրօտը (XIV դարավերջում): Այդ ընկերութիւնների անդամները կարգում էին Աստածաշունչը, զբաղւում էին աշխարհիկ գիտութիւններով և պատանիների կրթութիւնով, և որ գլխաւորն է, իրար նեցուկ էին հանդիսանում իմացական կամ մտաւորական կեանքի ձգտելու գործում: XV դարի կէսին նրանցից մէկը, Թովմաս Կէմպիսցին, մի գիրք գրեց, որն ունեցաւ 2000 հրատարակութիւն, թարգմանեց բոլոր եւրօպական լեզուներով և մինչև այժմ էլ չէ կորցրել իր խրատական նշանակութիւնը: Այդ գրքի անունն է «Քրիստոսին նմանելու մասին»: Նա համակած է ճգնաւորական ոգով, կոչում է ամեն ժամ մարտնչել մարդկային բնութեան հակումների դէմ, բայց նա մի կողմ է թողնում եկեղեցին և հազիւ յիշատակում է հոգևորականութիւնը: Կեանքի կենտրոնը դառնում է աղօթքը, Աստուծո հետ յարաբերութիւնը. շրջապատ առարկաները, մարդկանց հետ հանդիպումը, կենսական սովորական պատահարները և հոգսերը — ամեն ինչ առիթ է տալիս գլխաւոր զգացմունքի — դէպի Աստած ունեցած միատրեական *) կամ խորհրդաւոր սիրու նոր ու նոր վերադարձին:

Սակայն Իտալիայից գերմանացիների մօտ չէին Գերմանական գալիս միայն պապական եկամուտների ազահ հաւա- հումանիզմը: քիչները: Հումանիստական կրթութիւնը, որը լայնօ-

*) «Միատրեական» բառը ծագել է յունական միստիս բառից — ներքած: Յունաստանում միստ էին կոչւում այն մարդիկ, որոնց յայտնի էր աստածների գաղտնի պաշտամունքը, և որոնք հաւատում էին, որ այդ պաշտամունքների օգնութիւնով նրանք սերտ յարաբերութեան մէջ են մտնում աստածութեան հետ և իմանում են ճշմարտութիւններ, որոնք թագնւած են մնում չընկերւածներից: Այժմ էլ միատրե են անւանում այն մարդուն, որը որոնում է մի առանձնաշատուկ, անձնական յարաբերութիւն կամ միացում Աստածութեան հետ և աշխարհի ըմբռնման մէջ զեկավարւում է ոչ թէ առողջ բանականութեան և գիտութեան սովորական դիտողութիւններով կամ ցուցումներով, այլ գաղտնախորհուրդ սկզբունքներով:

րէն տարածել էր Իտալիայում արդէն XIV դարի մէջ, XV դարում անցաւ Գերմանիա: Հարաւային-գերմանական հարուստ քաղաքներում հումանիզմը գտաւ բազմաթիւ և ոգևորած կողմնակիցներ: Մաքսիմիլիան կայսրը հովանաւորում էր հումանիստներին և ինքն էլ համակեց աշխարհիկ գիտելիքների և գեղարվեստների սիրով: XVI դարի սկզբում հումանիստներն արդէն այնքան ազդեցիկ էին, որ կարողացան դասականութեան ձևը փոխել շատ համալսարաններում, նեղել սքօլաստիքային, բարձրացնել հին հեղինակների ուսումնասիրութիւնը, պատանիների մէջ զարթեցնել սէր դէպի բանաստեղծութիւնը և գեղեցիկ բանահիւսութիւնը: Այսպիսով՝ գիտութիւնը եւ գրականութիւնը ազատեցին աստիճաբանութեան խնամակալութիւնից. մարդու արժանաւորութիւնը, նրա ձգտումը դէպի երկրային երջանկութիւնը և փառքը փոխարինեցին միջնադարեան ինքնատրուական և ինքնահրաժարման իդէալին:

Բայիլին

Սքօլաստիքները և հումանիստները կուրբոնեցին մի այնպիսի գործի համար, որի մէջ լիապէս երևան եկաւ թէ մէկ եւ թէ միւս կողմի վերաբերմունքը դէպի գիտութիւնը: Գիտնական լեզուբան, լատիներէն բառարան կազմող, յունական լեզուն ու գրականութիւնը լաւ գիտցող Բայիլինն սկսեց պարապել հրէական լեզուով և մշակեց նրա քերականութիւնը: Ճիշտ այդ ժամանակի մի մկրտած հրէա, կատարած իր ցեղակիցների դէմ, Մաքսիմիլիան կայսրից խնդրեց և ստացաւ կարգադրութիւն ոչնչացնելու հրէական այն գրքերը, որ թշնամի են քրիստոնէութեան: Դրանից օգտւելով, ֆանատիկոսները պահանջեցին ոչնչացնել ամբողջ հրէական գրականութիւնը: Բայիլինը պաշտպան հանդիսացաւ և ապացուցեց, որ այդ գրականութեան մէջ շատ գնահատե-

լի բան կայ, և որ կարգադրութիւնը վերաբերում է միայն այն շարադրութիւններին, որոնք ուղղակի քրիստոնէութեան դէմ են ուղղւած: Այն ժամանակ Քեօնի հաւատաքնական դատարանը (ինկւիզիցիան) դատի կոչեց իրան՝ Բայիլինին, հրէական կարծիքներ տարածելու մէջ մեղադրելով: Բայիլինը բողոք ներկայացրեց Լեոն պապին, և սա գործը քննեց: Մամուլի մէջ եղած վէճերը և դատավարութիւնը զօրեղ յուզում առաջացրին կրթւած հասարակութեան մէջ. համալսարանների մեծ մասը Բայիլինի դէմ կարծիք յայտնեց, իսկ հումանիստները նրա կողմը պաշտպանեցին: Վերջիններից մի քանիսը մի ինքնուրոյն միջոց հնարեցին ֆանատիկոսներին ծաղրելու համար: Նրանք հրատարակեցին համակնքի մի ժողովածու *) որոնք իբր թէ գրել էին Քեօնի ինկւիզիտորները և նրանց բարեկամները: «Մութ մարդկանց համակնքը» (Epistolae obscurorum virorum) նմանեցրած են սքօլաստիքների գործածական արտայայտութիւններին և վատ լատիներէնին: «Մութ մարդիկ» իրար հաղորդում են լուրեր իրենց մութ գործերի մասին, խորիմաստ դատողութիւններ են անում ցանցառ բաների մասին, ամեն մի քայլափոխում ցոյց են տալիս լիակատար տգիտութիւն և կատաղի անհամբերատարութիւն: Պատկերները նկարւած էին այնքան վարպետօրէն, որ հումանիստների թշնամիներից շատերն այդ համակնքին իսկականի տեղ ընդունեցին: Դրանով երգիծաբանութեան ազդեցութիւնն աւելի ևս մեծ եղաւ. նա սքօլաստիքներին աւելի վտանգաւոր հարւած հասցրեց, քան Բայիլինի մերկացումները:

Այդ ժամանակի ամենանշանաւոր հումանիստն էր

Էրազմ

*) Կաղմոսներից մէկն էլ հումանիստ-ասպետ Ուլրիխ Ֆօն-Հոլտտէնն էր:

Քօտտէրդամցի էրազմը: Երեխայ ժամանակ նրան վանք մտցրին, բայց նա հեռացաւ անտեղից և Պարիզ գնաց սովորելու: Այնտեղի ուսուցումն սքօլաստիքական էր: Էրազմը իւրացրեց նրա նրբութիւնները, բայց նա որոնում էր հարուստ և կենդանի բովանդակութիւն, սիրեց հին աշխարհը և արդէն այդ ժամանակ դարձաւ շատ լաւ լատինագէտ: Յունարէն սովորելու համար՝ նա մեկնեց Անգլիա: Անգլիական հոլմանիստները ոչ միայն դրաււած էին դասական լեզուներով և հին փիլիսոփայութիւնով, այլ և համակւած էին կրօնական շահերով եւ եկեղեցին բարեկրօնագիւ երազներով: Այդ ազդեցութիւնների տակ վերջնականապէս մշակւեց Էրազմի ուղղութիւնը: Կեանքի երկրորդ կէսը նա անցկացրեց Բազելում և համարւում էր գրական և գիտական հարցերում առաջին հեղինակութիւնը:

Իբր լեզւաբան, Էրազմն իրեն հաւասար ոչ ոք չունէր. նա խօսում ու գրում էր միայն լատիներէն և յունարէն, իսկ հօլլանդերէն և ֆրանսերէն գիտէր միայն այնքան, որ կարողանում էր բացատրել իր ուղածը ծառաներին և փողոցում: Գիտութիւնները նա սովորում էր արագ և դիւրին, և նրա բոլոր գործունէութիւնը կենտրոնանում էր մտաւոր զբաղմունքներում. նրա առողջութիւնը թոյլ էր, և կենսական զարճութիւնները նրա համար գին չունէին: Ժամանակակիցները խոնարհւում էին նրա մտքի նրբութեան, քննական հոտառութեան և դատողութեան ճշմարտութեան, նրա նրբաճաշակութեան և պատմելու սրամտութեան առջև: Նա կարողանում էր գրել ոչ միայն գիտնականների, այլ և բոլոր կրթւած մարդկանց համար: Հասարակութեան մէջ առանձնապէս յաջողութիւն ունէր նրա գիրքը «Գովասանք յիմարութեան» (1511 թ.): Յիմարութեան

աստւածունին ճառում է յիմարների մասին, որոնցով լցւած է աշխարհը: Նա յանդիմանում է դիւրահաւատ ամբոխին, որը երեւակայում է, թէ կարելի է փրկել ուխտագնացութիւններով կամ թողութեան թղթերով (ինդուլգէնցիա), բայց ամենից աւելի յանդիմանութիւն է կարգում ամբոխի զեկավարներին. սքօլաստիքները գիտեն այնպիսի բաներ, որոնց մասին Պօղոս առաքեալը գաղափար չունէր, աշխարհի ստեղծագործութեան մասին այնպիսի դատողութիւններ են անում, որ կարծես Աստւած նրանց հետ է խորհրդակցել աշխարհն ստեղծելու ժամանակ, փրքւում են իրենց ամենագիտութիւնով, այն ինչ ժամանակ չեն ունեցել Աւետարանը կամ Պօղոս առաքեալի թղթերը կարդալու. Ահեղ Դատաստանի օրը վանականները պիտի ցոյց տան պահեցողութիւնից փչացած իրենց ստամոքսները, կեղտոտ ֆարաջաները, բայց Քրիստոսը պիտի առաջարկէ նրանց առանձին երկինք կառուցանել իրենց համար, որովհետեւ նրանք չեն հետեւել Աւետարանի պատւէրներին. պապերը, փոխանակ Պետրոս առաքեալի նման՝ ստացածքից հրաժարւելու, հոգ են տանում միայն Պետրոս առաքեալի կալւածներն աւելացնելու վրայ և խեղաթիւրում են օրէնքն ու կրօնը:

Իբրև գիտնական, Էրազմը նւիրւեց Նոր-Կտակարանի և եկեղեցու հայրերի գործերի թարգմանութեանը, մեկնաբանութեանը և հրատարակմանը: Այդ բանն անելիս՝ նա չէր ձգտում միայն գիտական նըպատակների, այլ կամենում էր Ս. Գիրքը մատչելի դարձնել ամենքի համար և ազատել նրան խեղաթիւրումներից*):

*) «Ես կը ցանկայի», ասում էր նա Նոր-Կտակարանի հրատարակութեան յառաջաբանի մէջ, «որ թոյլ կանայք կար-

Էրազմի ծաղրը եկեղեցու և պետութեան մէջ գործադրւող զեղծումների վրայ, մարդկանց տւած նրա խրատը, որ նրանք դիմեն անմիջապէս Աւետարանին և եկեղեցու հին հայրերին՝ շատերին ստիպում էին երազել կրօնական շրջանի և եկեղեցակազմի մէջ յեղաշրջում առաջ բերելու մասին: Իսկ Էրազմն ինքն այդպիսի ոչ մի բանի մասին չէր խորհում: Նա վախենում էր խառնակութիւնից, պատրաստ էր պահպանել պապութիւնը և ամբողջ եկեղեցակազմը, յոյս ունէր միայն, որ եկեղեցին կը դադարի ստիպել մարդկանց ունենալ մի կարծիք այն հարցերի մասին, որոնց մասին կարող են լինել տարբեր կարծիքներ: Նոր շարժումը ղեկավարելու համար հարկաւոր էր աւելի ուժեղ կամքի տէր և աւելի ոգևորւող մարդ, քան Էրազմը:

1. *unc. 1483:*

Թիւրինգիայի Այսլէբէն փոքրիկ քաղաքում 1483 թւին հանքագործ բանւոր Լութէրին եղաւ մի որդի՝ Մարտին անունով։ Նրա մանկութիւնն անցաւ աղքատութեան մէջ. ծնողները նրա հետ դաժան էին վարւում. սակայն հայրը նրան դպրոց տւեց և հոգ տարաւ նրա կրթութեան մասին. նա յոյս ունէր, որ իր որդին իրաւաբան և ազգեցիկ մարդ կը դառնայ։ Մարտինը լաւ աւարտեց գերական կամ բանահիւսաւկան գիտութիւնների դասընթացը, բայց չը մտաւ իրաւաբանական ֆակուլտէտը, այլ մտաւ, ի մեծ ցաւ իր հօր, Օգոստինեան միաբանութեան վանքը։ Նա

դային Աւետարանը և Պօղոս առաքելի թղթերը. կը ցանկայի, որ դրանք թարգմանւէին բոլոր լեզուներով, որ դրանք կարգային ու հասկանալիին ոչ միայն շօտլանդացիներն ու իրլանդացիներն, այլ և թիւրքերն ու սարակիյոսները: Ես կուզէի, որ հողագործը Ս. Գրքից երգեր երգէր իր գութանի ետեից գնալիս, ջուհակը կրկնէր այդ նոյն երգերն իր մաքուքի (մակոյկ) չքջըոցի հետ միասին և ճանապարհորդը զւարճանար Աւետարանի պատմութիւնն իր ձանձրալի ճամբորդութեան ժամանակը:

քուռն կերպով անձնատուր եղաւ ճգնաւորական կեանքի. պաս էր պահում, ինքն իրեն գանակոծում էր, աղօթում էր ամբողջ օրերով: Բայց կեանքի այդ եղանակը նրան հոգեկան շանդատութիւն չէր տալիս. կանոններից մի փոքրիկ շեղում, մի ամենաչնչին մեղանշում նրան անչափ յուսահատութեան մէջ էր նետում: Քրիստոսին նա համարում էր ոչ ողորմած Փրկիչ, այլ ահեղ Դատաւոր:

Վանական կարգի գործերի համար Լուծելին Հռոմ ուղարկեցին: Նա զարհուրեց հռոմէական հոգևորականութեան անառակ կեանքից, բայց այդ զգացմունքը մի առ ժամանակ խեղդեց այն խոր տպաւորութիւնով, որ նրա վրայ թողին քրիստոնէութեան փառահեղ ժամանակների յուշարձանները՝ հին տաճարները և նահատակների շիրիմները: Գերմանիա վերադառնալուց յետոյ՝ Լուծելը պրոֆէսոր դարձաւ Վիտտենբերգի *) նոր հիմնաժ համալսարանում: Նա սկսեց դասախօսութիւններ կարգաւ Սուրբ Գրքի մասին, որքան կարելի է մօտ մնալով բնագրին և խուսափելով սքոլաստիքների արհեստական մեկնութիւններից: Եկեղեցու հայրերից նա առանձին սիրով ուսումնասիրում է Օգոստինոսին, յետագայ աստուծաբաններից— գերմանական միստիքներին: Վանքում նրա մէջ ծագած և նրան մաշող կասկածները կամաց-կամաց ցրւում էին: Լուծելին թւում էր, որ գտել է փրկութեան բանալին Պօղոս առաքեալի և Օգոստինոսի ցուցումների մէջ. մարդը չէ կարող փրկել ինքնիրեն սեփական ուրեւեմից, սեռակ գործերով եւ սխալգործութիւններով, նրան կը փրկէ միմիայն հաւատը, ջերմ հաւատը դէպի Քրիստոս՝ իբր ֓րկիչ:

*) Վիտտենբերգը Սաքսոնիայում է:

Վէճ թողու-
թեան թղթե-
րի մասին:

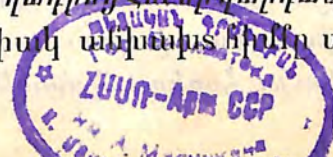
Մինչև 1517 թվականը Լուծէրը մնաց եկեղեցու հետ արտաքուստ կատարեալ համաձայնութեան մէջ. աւգուստինեան կարգի նրա ընկերները նրանով հպարտանում էին, և նրա դասաւանդումը Վիտտէնբէրգում գրաւում էր բազմաթիւ ունկնդիրներ դէպի համալսարան: 1517 թվին մի դէպք պատահեց, որը երևան հանեց Լուծէրի հայեացքների և կաթողիկոսութեան հիմնական վարդապետութիւնների տարաձայնութիւնը: Լեոն X պապին փող էր հարկաւոր ս. Պետրոսի տաճարը վերանորոգելու համար: Նայանձնեց հոգևորականութեանը ժողովարարութիւն անել ամբողջ կաթողիկ աշխարհում, և որպէսզի ժողովարարութիւնն աւելի յաջող գնայ, խոստացաւ նւիրատուներին ներել եկեղեցական պատիժները և քաւարանի տանջանքները. այդ ներումը տրւում էր մի թղթով (ինգուլգէնցիա կամ թողութեան թուղթ), և տրւած գումարի մեծութիւնիցն էր կախւած պատժի մեղմացման չափը: Գերմանիայի գերամատներից ամենահարուստն անյապաղ պապին կանխապէս վճարեց մի խոշոր գումար և իր գործակատարներին ուղարկեց Գերմանիայի գանազան կողմերն այն վանականներին հետ միասին, որոնց յանձնարարւած էր հրաւիրել հաւատացեալներին նւիրաբերութիւններ անելու: Վիտտէնբէրգի շրջակայքում քարոզում էր Ֆրանցիսկեան կարգից—Տէցէլը: Դա մի կոպիտ մարդ էր, որ առանց քաշելու գովաբանում և ճարպիկ կերպով սաղացնում էր իր ապրանքը*): Ինչպէս երբեմն հոսը, այնպէս էլ այժմ Լուծէրը դուրս եկաւ ա-

*) Ի միջի այլոց՝ նրան են վերադրում հետևեալ ոտանաւորի կտորը.

So wie das Geld im Kasten klingt,
Die Seele aus dem Fegefeuer springt.

Այսինքն՝ «Հէնց որ դրամը զնգում է գանձարկղում, հոգին քաւարանից դուրս է թռչում»:

ապաշխարութեան և մեղքերի քաւութեան վերաբեմամբ կատարւող սրբապղծութեան դէմ: Համալսարանական սովորութեան համաձայն, նա Վիտտէմբէրգում կախեց 95 հարցերից (թէզիս) բաղկացած մի ցուցակ, որոնց մէջ դատապարտում էր թողութեան թղթերը և հրաւիրում էր հրապարակային վէճի (դիսպուտ) դուրս գալու իր հետ այն մարդուն, որը տարբեր կարծիք ունի այդ մասին: Որոշւած օրը ոչ ոք չերևաց, բայց վիճաբանութիւն սկսեց մամուլի միջոցով, և Լուծէրի գործի վրայ հռոմում ուշադրութիւն դարձրին: Երկու անգամ Լուծէրը բացատրութիւններ ունեցաւ հռոմէական եկեղեցու բարձրաստիճան ներկայացուցիչների հետ, բայց նշանք նրան չը համոզեցին, իսկ նրանց դիմումը պապի հեղինակութեանը՝ միայն ստիպեցին Վիտտէնբէրգի աստուածաբանին աւելի ուշադրութեամբ քննելու նոյն իսկ պապի իշխանութեան հիմքերը, և դրանից մի քիչ յետոյ նա արդէն գրում էր իր մի բարեկամին. «Ականջիդ եմ սսում. չը գիտեմ պապին նեղը համարեմ, թէ նրա առաքեալը»: Լայպցիգում հրապարակային վիճաբանութիւն (դիսպուտ) սարքեցին, և Լուծէրի դէմ դուրս եկաւ աստուածաբան Էկկը, որը յայտնի էր իր վիճելու արւեստով: Էկկն ստիպեց Լուծէրին մասնաւոր անհամաձայնութիւններից անցնել այն ընդհանուր հիմունքներին, որոնցով նա պէտք է արդարացնէ իր հայեացքները: Մի քանի տատանումներից յետոյ՝ Լուծէրը խոստովանեց, որ պապի հեղինակութիւնը չէ համարում պարտադիր, որ նոյն իսկ տիեզերական ժողովը կարող է մոլորութեան մէջ ընկնել, որ Կոնստանցայի ժողովը անարդար կերպով մեղադրեց Հռոմի վարդապետութիւնը, և որ հաւատի միակ անկասկածաւոր պէտք է համարել Սուրբ Գիրքը:

Հոսմից պա-
ռակտելը:

Լայպցիգի հրապարակային վիճաբանութիւնն ըս-
տիպեց Լութէրին հրաժարւել լուծութիւն պահելուց ու
ամեն տեսակ տատանումներից և ուղղակի կտրել յա-
րաբերութիւնները հոսմէական-կաթոլիկ եկեղեցու
հետ: Նա հրատարակեց երեք փոքրիկ շարագրութիւն,
որոնց մէջ կրքոտ խստութիւնով մերկացնում էր ե-
կեղեցու փշաքածութիւնը և միաժամանակ գծում էր
կրօնական բարենորոգման հիմունքները: Առաջինը
(«Գերմանական ազգի քրիստոնեայ ազնւականու-
թեանն այն մասին, թէ ինչպէս պիտի բարելաւել
քրիստոնէութեան դրութիւնը») կոչ է անում աշխար-
հականներին, եւ ամենից առաջ՝ կայսրին, իշխան-
ներին եւ ազնւականներին, ուղղութեան բերելու ե-
կեղեցին, որովհետեւ հոգևորականութիւնն ինքն իրեն
չէ կարող ուղղել: Նրա գլուխ է կանգնած պապը,
որի մասին ոմանք անմտօրէն ասում են, թէ նա
հրեշտակներից էլ բարձր է: Պապի շուրջը Հոսմում
որդների նման զեռում են անառակ մարդիկ, որոնք
արդէն լափել են շատ երկրների հարստութիւնը, իսկ
այժմ սկսել են ձեռ մխել Գերմանիայի հարստու-
թեանը: Պէտք է վերջ դնել այդ աւազակութեանը.
թող դադարեն Հոսմ ուղարկող վճարները. թող բո-
լոր եկեղեցական գործերը վերջնականապէս վճռեն
Գերմանիայի կօնսիստօրիայում (հոգևոր ատեան), ո-
րի գլուխ կը կանգնի Մայնցի արքեպիսկոպոսը. թող
ամեն մի համայնք մի կրօնասէր մարդու ընտրէ իր
համար իբր հովիւ և նրան իրաւունք տայ ամուս-
նանալու, եթէ նա կամենայ:

Երկրորդ շարագրութիւնը («Եկեղեցու բաբէլո-
նեան գերութեան մասին») զինում է խորհուրդների
կաթոլիկ վարդապետութեան դէմ: Լութէրի կարծի-
քով, միայն երկու խորհուրդ կայ—մկրտութիւն և
հաղորդութիւն: Հոգևորականութիւնը հնարել է միա-

ցած հինգը, որպէսզի աւելի շատ միջոցներ ունենայ
աշխարհականների վրայ իշխելու: Այն ինչ՝ քահանան
Աստծուն աւելի մօտ չէ կանգնած, քան աշխարհա-
կանը, և կոչւած է ոչ թէ իշխելու, այլ ծառայելու:
Պէտք է հրաժարւել խորհուրդների մասին եղած սխալ
հայեացքից, ծէսերից և արտաքին հանդիսաւորու-
թիւնից, որոնք հեռացնում են մարդու միտքը գոր-
ծի էութիւնից: Վերջապէս՝ երրորդ գրածքում («Քրիս-
տոնեայի ազատութեան մասին») Լութէրն ապացու-
ցանում է, որ մարդը չէ կարող փրկւել, որքան էլ
որ բարի գործեր կատարէ, որ նա կարող է փրկու-
թիւն յուսալ միայն Քրիստոսի միջնորդութիւնով և
այդ միջնորդութիւնը ձեռք է բերում հաւատով, իսկ
բարի գործերն անհրաժեշտ են, բայց միայն իբր հե-
տևանք դէպի Քրիստոս ունեցած հաւատի և դէպի մեր-
ձաւորն ունեցած սիրու:

Տպաւորութիւնը չափազանց մեծ էր. ամբողջ
Գերմանիայում այդ գրքոյկները կարգում էին իրար
ձեռքից խլելով: Լութէրն արձայայտել էր այն, ինչ որ
բոլոր ժամանակակիցներն անորոշ կերպով զգում
էին: Պապը մի կոնգակ հրատարակեց, որով սպառ-
նում էր բանադրել «վայրի վարագին», որն աւերում
է Տիրոջ այգին»: Բայց դա էլ չը կարողացաւ որևէ
փոփոխութիւն առաջացնել. Լութէրն այրեց այդ կոն-
գակը Վիտտենբերգի ուսանողների առջև:

Լութէրն իր քարոզով բարենորոգման մասին դի-
մում էր աշխարհական իշխանութիւններին. եկեղե-
ցին էլ, իր կարգին, պահանջում էր աշխարհական
իշխանութիւններից, որ պաշտպանեն իր հեղինակու-
թիւնը բացարձակ ապստամբութեան դէմ: Երկու կող-
մերի էլ դիմումն աշխարհական իշխանութիւններին
աւելի ևս նշանաւոր էր դառնում այն պատճառով,
որ ճիշտ այդ ժամանակ վերանորոգեց կայսրու-

Կարլոս V
1519—1555.

1519.

Թեան մէջ բարձրագոյն իշխանութիւնը: Մաքսիմի-
լիանը մեռաւ 1519 թւին, և կուրֆիւրստները (կայսր-
ւնտիր կամ պալատի իշխաններ) նրան ժառանգ ընտ-
րեցին նրա թոռ Կարլոսին: Նորընտիր կայսրի ձեռ-
քում միացան ահագին երկրներ, որոնց վրայ, ինչ-
պէս ասում էին ժամանակակիցները, երբէք արեւ
մայր չէր մտնում: Հօր կողմից նա սերւում էր
Հաբսբուրգեան տնից և Աւստրիայի, Կարինտիայի ու
Տիրոլի դուքսն էր. նրա պապ Մաքսիմիլիանն ա-
մուսնացած էր Կարլոս Յանգուզնի աղջկայ՝ Մարիա-
յի հետ և իբր օթիտ ստացել էր Նիդէրլանդիան և
արևելեան Բուրգունդական հողերը *). հայրը—Փի-
լիպպոսն ամուսնացած էր իսպանական Ֆէրդինանդ
թագաւորի աղջկայ՝ Ժուաննայի հետ, և այդ պատ-
ճառով Կարլոսն ստացաւ Իսպանիան, Նէապոլը, Սի-
կիլիան և Սարդինիան. իբր իսպանական թագաւոր՝
Նոր Աշխարհի տէրն էր, ուր իսպանացիները՝ Կոլում-
բոսից յետոյ՝ նոր ու նոր յայտնագործութիւններ և
նւաճումներ էին անում. վերջապէս՝ կայսրի պաշ-
տօնը երիտասարդ իշխանին դարձնում էր Գերմա-
նիայի պետ և տալիս էր նրան մի քանի բարձրագոյն
իրաւունքներ հիւսիսային և միջին Իտալիայում: Ի-
րապէս Կարլոսն աւելի քոյլ էր, քան երեւում էր. ա-
ռաջին՝—նրա զանազան երկրների մէջ ոչ մի ներ-
քին կապ չը կար, և այդ տարբեր երկրների բնակիչ-
ները թշնամաբար էին վերաբերում իրար. երկ-
րորդ՝—ամեն մի երկրում առանձնապէս հին սովորոյթ-
ները և հիմնարկութիւնները սահմանափակում էին
Կարլոսի իշխանութիւնը: Սակայն Կարլոսը համակ-
ւած էր իր իշխանութեան վեհութիւնով. նա իրեն
համարում էր քրիստոնէական աշխարհի զուլ, և աշ-

*) Լօթարինգիայի մի մասը և Ֆրանս—Կոնտէն:

խատում էր կեանքի մէջ իրականացնել իր գերիշխա-
նութիւնը: Դանդաղկոտ, ծածկամիտ և գործից պինդ
կաշոյ մարդ լինելով, նա վարում էր իր քաղաքա-
կանութիւնն, ինչպէս մի բարդ խաղ, վարպետօրէն
օգտւելով հպատակ ժողովրդների զանազանակերպ
շահերից, չը յարելով առանձնապէս նրանցից ոչ մէ-
կին էլ. իտալացիները, գերմանացիները, իսպանա-
ցիները, Ֆլամանդցիները հաւասարապէս օտար էին նրա
համար, և նա ինքն էլ օտար մնաց նրանց համար իր
երկարամեայ թագաւորութեան ընթացքում:

(Կարլոս V-ի համաշխարհային ծրագրերների իրա-
կանացման համար գլխաւոր արգելք հանդիսանում
էր մի պետութիւն, որն այնքան էլ մեծ չէր իր չա-
փով, բայց որը միացած էր մի գորեղ իշխանութեան
և մարտնչող հայրենասիրութեան շնորհով. դա Ֆրան-
սիան էր: Գերմանական, բուրգունդական և իսպանա-
կան բոլոր իր նախնիքներից Կարլոս V-ը ժառանգել
էր մրցման ձգտում Ֆրանսիայի դէմ: Լուդովիկոս
XI-ի աւատական իշխաններին յաղթահարելուց յե-
տոյ, նրա որդի Կարլոս VIII օգտւեց Ֆրանսիայի հա-
րուտ միջոցներից և ուժերից՝ արտասահմանեան
ձեռնարկութիւնների համար: Իտալիայի բաժան-բա-
ժան վիճակը դարձնում էր այդ երկիրը յարմարա-
ւոր որս դրացիների համար: Կարլոս VIII ճեղքեց ան-
ցաւ ամբողջ թերակղզին և տիրեց Նէապոլը: Իտա-
լական պետութիւնները միացան նրա դէմ և Ֆէրդի-
նանդ Իսպանացու օգնութիւնով նրան դուրս քշեցին
Իտալիայից: Կարլոս VIII-ի յաջորդ Լուդովիկոս XII
վերանորոգեց նրա քաղաքականութիւնը: Նէապոլում
նա անյաջողութիւն կրեց—այնտեղ հաստատւել էին
իսպանացիները: Դրա փոխարէն Ֆրանսիացիները տի-
րեցին Միլանը: Ֆրանսիացիների դէմ կազմած դաշ-
նակցութեան հոգին դարձաւ Յուլիոս II պապը, որին

Մրցում
Ֆրանսիայի
հետ:

վերջապէս յաջողեց ֆրանսիացիներին դուրս մղել Միլանից՝ Մաքսիմիլիան կայսրի, Իսպանիայի և Անգլիայի օգնութիւնով։ Բայց գործը դրանով չը վերջացաւ։ Ֆրանսիայի դէմ կազմած դաշնակցութիւններն ունէին այն թերութիւնը, որ շուտով լուծուած էին. մասնակցողները մէջ հաստատուն բարեկամութիւն չըկար։ Երբ Լուդովիկոս XII-ի յաջորդ փայլուն Ֆրանցիսկոս I-ը կրկին մտաւ Իտալիա, նրա դէմ դուրս եկաւ միայն Միլանի դքսերի վարձած փոքրաթիւ զւիցէրական զօրքը։ Մարինիանօի մօտ *) զւիցէրացիները ջարդեցին, և Ֆրանցիսկոս I-ի այդ յաղթութիւնը մեծ հռչակ տւեց նրան, որովհետեւ 200 տարի շարունակ զւիցէրացիները համարուած էին անպարտելի։ Ֆրանսիացիները կրկին զրաւեցին Միլանը, և նրանց թագաւորը նոյն իսկ փորձ արեց ձեռք բերելու կայսերական թագը։ Մաքսիմիլիանի մահից յետոյ նա թեկնածու դուրս եկաւ Կարլոս Հաբսբուրգի դէմ։ Նա յաջողութիւն չունեցաւ, բայց բոլորն էլ հասկանում էին, որ Ֆրանցիսկոսի և Կարլոսի միջև առաջնութեան մասին եղած վէճը կարող էր լուծուել միայն զէնքով։ Անխուսափելի պատերազմը Ֆրանսիայի դէմ Կարլոս V-ի զխաւոր գործը եղաւ՝ նրա թագաւորութեան սկզբում։ Ինչպէս ցոյց տւեց Յուլիոս II-ի օրինակը, պապի միջամտութիւնը կարող էր ունենալ զօրեղ ազդեցութիւն պատերազմական գործողութիւնների ընթացքի վրայ։ Այդ պատճառով կայսրը թանգ էր գնահատում ամեն մի դէպք, որը նրան հնար էր տալիս ազդել պապի վրայ և, եթէ պէտք լինի, նեղել նրան։ Յատկապէս այդ տեսակետից նայեցին Լուիսի քարոզութեանը Գերմանիայում Կարլոսն ու իր աշխատակիցները։ Հոգի արքունիքում եղող Կարլոսի դեսպանը գրում էր կայս-

*) Միլանի մօտերը։

րին, որ նա որեւէ բարեհաճ վերաբերմունք ցոյց տալ Մարտին վանականին—դա կարող է լաւ ազդեցութիւն ունենալ պապի վարմունքի վրայ, որովհետեւ պապը խիստ վախենում է Մարտինից։

Իտալական պատերազմներն ազդեցութիւն ունեցան մի քաղաքական դադափարի զարգացման վրայ, որը պատմութեան մէջ կարևոր դեր խաղաց. — դա քաղաքական հաւասարակշռութեան դադափարն է։ XV դարավերջի տիրապետները կազմում էին դաշնակցութիւններ և մի դաշնակցութիւնից միւսին էին անցնում, որպէսզի թոյլ չըտային որևէ պետութեան չափազանց զօրանալու ի վնաս դրացիների։ Յաճախակի բանակցութիւնները, միապետների տեսակցութիւնները, համաձայնութիւնները և դաշնակցութիւններն առաջացնում են դիպլոմատների *) (դիւանագետ) եռանդուն գործունէութիւն։ Ամեն մի կառավարութիւն յատուկ դեսպաններ և գործակալներ է ուղարկում օտար պետութիւններ՝ պաշտպանելու և ներկայացուցիչ հանդիսանալու այնտեղ իր շահերին. այդ անձերը կոչուում են դիպլոմատներ։ Մօտաւորապէս այդ ժամանակներից սկսած «դիպլոմատիական յարաբերութիւնները» կրօնական պետութիւնների միջև դառնում են մշտական։

✕ Կայսրը Գերմանիա գնաց իր ընտրութիւնից քիչ վօրմսի ժոյժտոյ—1521 թւին։ Գերմանական ժողովուրդը նրան զովը (սէյմ)¹⁵²¹ դիմաւորեց մեծ յոյսերով. սպասում էին, որ նա կը թեթևացնէ կարիքը. կուղղէ քաղաքական կազմակերպութեան և եկեղեցու պակասութիւնները, եթէ սրտանց ցանկար էլ Կարլոսը, չէր կարող բաւարարութիւն տալ բոլորին, այն ինչ նա դեռ միայն աչքի առաջ ունէր օգտուել Գերմանիայի ուժերից առաջիկայ պատերազմի համար։ Վօրմսում **) սէյմի (ժողովի) հաւաքւեցին կուրֆիւրստները (կայսրընտիր), իշխանների մեծ մասը, քաղաքների բազմաթիւ

*) «Diploma» բառից, որ նշանակում է թուղթ կամ վկայագիր (հրովարտակ)։

**) Միջին Հռենոսի ափին։

պատգամաւորութիւնները: Կայսրը ներկայացրեց վարչութեան, դատարանի, երկամուտքի և զօրքի մէջ բարելաւումներ մտցնելու մի նախագիծ: Բայց դասերն առանց հաճոյքի և անմտօրէն էին ըննութեան առնում այդ նախագիծը. այն ժամանակ Գերմանիայում բոլորն էլ գլխաւորապէս հետաքրքրւում էին եկեղեցական գործերով, հոգեւորականների դէմ եղած բողոքներով, Լութէրի ապստամբութիւնով պապի դէմ: Դասերին հաճելի լինելու համար՝ Կայսրը Լութէրին կանչեց Վօրմս: Այդ ժամանակ պապն արդէն վերջնականապէս Կարլոսի կողմն էր անցել, և վերջինս պատրաստ էր իր կողմից պաշտպանելու պապի եկեղեցական հեղինակութիւնը: Լութէրը ժողովին ներկայացաւ ուրախութիւնով. նա յոյս ունէր, որ կարող պիտի լինի պարգաբանել և պաշտպանել իր հայեացքները: Բայց նրան առաջարկեց միայն մի հարց, թէ արդեօք ինքը հրաժարւո՞ւմ է եկեղեցու դատապարտած հերետիկոսական կարծիքներից թէ ոչ: Փայլուն ժողովի տեսքը մի րոպէ շփոթեց Լութերին, և նա ժամանակ խնդրեց, որպէսզի պատասխանի մասին մտածէ: Բայց հետեւեալ օրը նա հոգեպէս ամրասցնուեց և ասաց, որ չէ հրաժարւում պապի և հոգեւորականութեան կատարած վատութիւնների դէմ իր ոչ մի դրածից: Նրան Վօրմսից արձակեցին, բայց Կայսրը յայտնեց, որ ինքն իբր գերմանական, իսպանական, բուրգունդական և աւստրիական բարեպաշտ թագաւորների սերունդ, թոյլ չի տալ, որ յանդուգն եւ անպատկառ վանականը խախտէ եկեղեցու շէնքը եւ ինն հաւասը: Այդ մտքով կազմեց մի հրովարտակ հերձեւածի դէմ:

Բարենորոգման կողմնակիցների բաղդից՝ Կայսրը ժամանակ չունէր գործադրելու այդ հրովարտակը— պատերազմն արդէն սկսւել էր ֆրանսիացիների դէմ,

և Կարլոս V-ի ուշադրութիւնն ամբողջապէս կլանւած էր նրանով:

Լութէրի անձը պաշտպանելու համար, նրա իշխանն ու հովանաւորը, սաքսոնական կուրֆիւրստ Ֆրիդրիխը, հրամայեց, որ նրան տանին Վարդբուրգ ամրոցը *): Վերանորոգիչն այնտեղ մի ամբողջ տարի ապրեց առպետի անունով և զգեստով: Նա այնտեղ շատ էր աշխատում—տասնեակներով զրբոյկներ նրա արքայապարից տարածեցին Գերմանիայի բոլոր վայրերում: Բայց որ գլխաւորն է՝ նա այդ ժամանակ սկսեց Աստուածաշունչը թարգմանել գերմաներէն: Լութերն իր այդ գործը կատարեց արտասովոր ոգեւորութիւնով և ճարտարութիւնով: Նա լաւ ծանօթ էր գերմանական գլխաւոր գաւառաբարբառներին և հազապիւտ շնորհք ունէր ստեղծագործութիւններ անելու լեզւի մէջ: Լութերի քաղցամուրթիւնը դարագլուխ կազմեց ոչ միայն գերմանական ժողովրդի կրօնի մէջ, այլ եւ նրա գրական լեզւի պատմութեան ու ազգային գիտելութեան մէջ:

Լութէրն ստիպւած էր ընդհատել սկսած աշխատանքները, որովհետեւ սկսեցին լուրեր հասնել նրան, որ իր հետեւորդների մէջ անկարգութիւններ են առաջ եկել: Այն անորոշ դրութիւնը, որի մէջ ընկան այն մարդիկ, որոնք բաժանւել էին կաթոլիկ եկեղեցուց և չէին յարել ոչ մի ուրիշ կազմակերպութեան, տեղիք էր տալիս վէճերի և ծայրայեղութիւնների: Լութերը թողեց Վարդբուրգը և Վիսսէնբէրգում կազմեց առաջին լութերական համայնքը: Հաւատացեալներն ընտրեցին իրենց համար մի հովիւ. աստուծապաշտական կարգից հեռացրին այն արտայայտութիւններն ու ծէսերը, որոնք միացած են խորհրդների

*) Թիւրինգիայում, Այզենախի մօտերը:

կաթորիկական ըմբռնման հետ. զլխաւոր նշանակու-
թիւն ստացաւ քարոզը և եկեղեցական երգեր երգելն
ամբողջ համայնքով: Լուծէրը յատկապէս հոգ էր
տանում վերջինի վրայ և ինքն սկիզբ դրեց այդ ու-
տանաւորներէ շարադրելուն: Նա մշտապէս այն հա-
յեացքն էր քարոզում, որ կաթորիկութեան աւելորդ
խստութիւնը տանում է լոկ դէպի երեսպաշտութիւն
և անառակութիւն. ամուրիութիւն չէր թոյլատրում
նրա համայնքում, և ինքն էլ ամուսնացաւ մի կոյսի
հետ, որ թողել էր վանքը հեռացել: Մեծ ուշադրու-
թիւն դարձրին միջնակարգ և ստորին դպրոցների
դասաւանդութեան վրայ: Այդ բանում զլխաւոր դե-
կավարն էր Ֆիլիպպ Մէլանխտոնը: Այդ բոլոր փո-
փոխութիւնները կատարւում էին քաղաքի իշխանու-
թիւնների օժանդակութիւնով, և Վիտտէնբէրգը դար-
ձաւ մի կենտրոն, որից նոր կազմակերպութիւնը և
աստուածաշտակական կարգն սկսեցին տարածւել ամ-
բողջ Գերմանիայում:

Ծայրայեղ
ուղղութիւն-
ները:

Միշտ և ամեն տեղ փոփոխութիւնները չէին
կատարւում այդպէս խաղաղ և հեշտ կերպով: Կաթո-
լիկութեան դէմ ապստամբած մարդկանցից շատերը
չէին կամենում կանգ առնել կէս նաւապահին և
Լուծէրի ընթերցանական (կրօնական բարեշրջումը) հա-
մարում էին չափազանց չափաւոր: Յաճախ նորա-
դարձների եռանդն արտայայտւում էր նրանով, որ
սրբերի պատկերները և արձանները ջարդ ու փշուր
էին անում, սեղաններն աւերում և եկեղեցական ա-
րարողութիւններն անարգանքի ենթարկում: Բացի
դրանից, այն միտքը, որ Աստծու խօսքը հաւատի
միակ հիմքն է, շուտով դարձաւ վտանգաւոր. ոմանք
Աստծու խօսքը հասկանում էին մի կերպ, ուրիշներն
այլ կերպ: Առաջ մեկնաբանում էր եկեղեցին, այժմ
շատերը պարտադիր չէին համարում Վիտտէնբէրգի

ուսուցչի մեկնութիւնները և առաջարկում էին իրենց
սեփական մեկնութիւնները: Երևան եկաւ «անաբապ-
տիստները» (կրկնակնունք) աղանդը. նրանք անհա-
սակաւ համոզմանը ընդարձակ ասպարէզ էին տալիս
և պահանջում էին, որ մկրտութիւնը կատարւի ոչ
թէ մանուկ հասակում, այլ հասունացած տարիքում,
երբ մարդ ընդունակ է գիտակցօրէն ըմբռնելու կրօ-
նը: Ուրիշները, աւելի ոգևորւածները, յայտարարե-
ցին, որ Սուրբ Գիրքն անբաւարար է. նրանք սպա-
սում էին ցուցումների անմիջապէս Աստծուց, այդ
տեսակի ցուցումներ գտնում էին յուզումների և էքս-
տազի *) կամ յափշտակութեան մէջ և այդպիսի էքս-
տազի զօրեղ աստիճանը համարում էին մարգարէա-
կան ներշնչում:

Բացի կրօնական վէճերից ծագած խառնաշփո-
թութիւնը՝ Գերմանիայում պատրաստւում էր հասա-
րակական յեղաշրջում: Լուծէրը կամենում էր եկե-
ղեցին բարենորոգել, հիմք ընդունելով Աւետարանը,
բայց նրա հետևորդների մէջ գտնւեցին այնպիսիներ-
ը, որոնք աւելի հեռու գնացին և մտածեցին Աւե-
տարանի նիւան վրայ բարենորոգել ոչ միայն եկե-
ղեցին, այլ եւ հասարակական եւ պետական կազմը:
Բոլոր դժգոհները և զրկւածները գլուխ բարձրացրին,
երբ սկսեց Լուծէրի ապստամբութիւնը եկեղեցու
դէմ. ամենքին թւում էր թէ դարևոր չարիքն ուղ-
ղելու ժամանակը հասել է: Դժգոհների մէջ աչփի ընկ-
նող սեղ էին բռնում ասպետները: Նրանք նախան-
ձում էին իշխաններին, որոնք լինելով աւագ ասպետ-
ներ, դառել էին տիրապետներ. նրանք ատում էին
քաղաքաբնակներին, այդ հարստացած դամիկներին,

Ազնական-
ների ապրա-
տամբութիւ-
նը:

*) Յունական «էգիստէմի» բառից, որ նշանակում է
«դուրս եմ գալիս ինքս ինձնից» («էքստազիս» — խելայեղու-
թիւն, մոլեգնութիւն):

որոնք իրենցից լաւ և հարուստ էին ապրում։ Նրանք
հեղում էին գիւղացիներին, աշխատելով պահպանել
հին համայնքը, և միաժամանակ նրանցից դրամ էին
շորթում նոր եղանակով։ Այդ ասպետութիւնը պիտա-
նի չէր մեծ պատերազմի համար։ Ճակատամարտերը
վճռում էին վարձկան հետևակների կամ լանդս-
կնէխտի խիտ շարքերով։ Գրականութեան մէջ ասպե-
տութեան փայլուն ներկայացուցիչն էր Ուլրիխ Փօն
Հուտաէնը։ Նա թափառել էր ամբողջ Եւրոպայում,
եղել էր զինուորական ծառայութեան մէջ և կատա-
րել էր դիպլոմատիական (գիւտագիտական) յանձ-
նարարութիւններ, եղել էր գրեթէ բոլոր համալսա-
րաններում, իւրացրել էր հումանիտաների հայեացք-
ները, Մաքսիմիլիան կայսրից ստացել էր բանաստեղ-
ծի պսակ և գրել էր բազմաթիւ մերկացուցիչ ոտա-
նաւորներ և զրքոյկներ գերմանական իշխանների,
պապի, ֆրանսիացիների, սքոլաստիկների և մութ
մարդկանց դէմ։ Նա մեծ հրճանքով միացաւ Լութե-
րի հետ, բայց բարենորոգումը հասկանում էր իր ձե-
ւով։ Բարենորոգումը պաշտպանելու համար գրած իր
զրքոյկին նա կ'ցել էր մի պատկեր, որի վրայ նկար-
ւած էր, թէ ինչպէս ասպետները նիզակները ձեռքե-
րին յարձակում են քահանաների և վանականների
վրայ։ *) Վօրմսի սէյմից (Ժողով) յետոյ, նա որևէ
բան սպասում էր միայն ասպետների ապստամբու-
թիւնից, երազում էր ազգային միութեան մասին
կայսրի առաջնորդութիւնով և առանձին յոյսեր էր
դնում Ֆրանց Փօն-Սիկինգէնի, կայսրութեան հզօր
ասպետի **) վրայ, որը յայտնի էր ոչ միայն իր կա-

*) Այդ շարադրութեան էպիգրամի կամ բնաբան դրած
էր ճակատին «Perrumpendum», այսինքն «Պէտք է կոտորել»։

**) Այդպէս էին կոչում այն ասպետները, որոնք են-
թարկում էին անմիջապէս կայսրին։ Նրանց թիւը շատ էր
Հռենոսի և վերին Դանուբի ափերի երկրներում։

տարած աւարառութիւններով, այլ և իր կատարած
յաջող միջամտութիւնով իշխանների քաղաքականու-
թեանը։ Սիկինգէնը, յիրաւի, յանկարծակի յարձա-
կում գործեց Տրիրի վրայ, բայց արքեպիսկոպոսը
նրան յետ մղեց։ Վերջինին օգնութեան հասան մի
քանի դրացի իշխաններ, և նրանք միահամուռ ուժե-
րով քարուքանդ արին Սիկինգէնի գդեակները և, վեր-
ջապէս, նրան էլ բռնեցին։ Նա մահացու վէրք էր
ստացել և նրանց աչքի առջև մեռաւ։ Մի տարի յե-
տոյ իր փոթորկալի կեանքը վերջացրեց նաև Հուտ-
աէնը։

1525 թիւն ապստամբեց գիւղացիութիւնը։<sup>Գիւղացիների
ապստամբու-
թիւնը 1525:</sup>
Շարժումն սկսեց Շլաբիայում։ Աւանդութեան ասե-
լով, ապստամբութեան համար պատրուակ էր ծառա-
յել այն, որ մի կոմսուհի ստիպել էր գիւղացիներին
խիտուն հաւաքել մի տօն օր։ Ապստամբներն իրենց
պահանջները յայտնեցին 12 յօդաձով։ Հարցը վե-
րաբերում էր հոռոքեան վերացմանը, հարկերը և
տուրքերը քննելուն, յանցագործութիւնների հա-
մար պատիժներ որոշելուն, քահանաների ընտրու-
թեանը համայնքի կողմից։ Շլաբիայի ապստամբու-
թիւնը տարածեց Հռենոսի ափերի երկրներով և
Թիւրինգիայում։ Հռենոսի ափերին ապստամբներն
իրենց գլուխ անցնելու ստիպեցին Գեօց Փօն-Բէլ-
լինխինգէնին, որը յայտնի էր աւազակային սխրա-
գործութիւններով։ Այլ գէպքերում գլուխ կանգնեցին
կրօնական զգացմունքով յափշտակւած անձեր (էնտու-
զիստներ)։ Թիւրինգիայում առանձնապէս աչքի էր
ընկնում քարոզիչ Թովմաս Միւնցերը։ Նա կոչ էր
անում աղքատներին կոտորելու հարուստներին և
ազնւականներին, իրեն մարգարէ յայտարարեց, իր
կողմնակիցներին խոստացաւ հրաշալի օգնութիւն Աստ-
ծուց։ Այդպիսի գեղավարների ետևից գնացող գիւ-

դացիներն այլ ևս չէին բաւականանում 12 յօդաձով, այլ պահանջում էին ստացւածքի բաժանում, այրում էին զղեակները, տանջում և սպանում էին իրենց ձեռքն ընկած ասպետներին: Գերմանական հասարակութեան բարձր դասակարգերն զգացին, որ բոլորին էլ հաւասարապէս վտանգ է սպառնում. կաթոլիկները եւ բողոքականները միացան ապստամբների դէմ: Հոլթերը վախենում էր, որ գիւղացիական ապստամբութիւնը կրօնական բարենորոգումը կամ րէֆորմացիան կը վերածէ յեղափոխութեան և այդ պատճառով էլ քարոզում ու զրում էր ապստամբների դէմ: Գիւղացիական անկանոն խմբերը չէին կարող վարել կանոնաւոր պատերազմ իշխանների զօրքերի դէմ. լանդսկնէխտները կամ երկրապահ զօրքերն ամեն տեղ կոտորում էին նրանց: Սկսեց արիւնարբու մի դատաստան ապստամբների գլխին—նրանցից տասնեակ հազարների կոտորեցին:

12 յօդաձների բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

1. Ամեն մի համայնք ինքն է ընտրում իր քահանային:

2. Հոգևորականութեան պահպանութեան յատկացւում է հնձի տասանորդը: Եկեղեցու օգտին վերցնող միւս տուրքերը (օրինակ՝ անասուններից առնւող տասանորդը) վերացւում են:

3. Գիւղացիներն անձնապէս ազատ են. ոչնչացւում է ձորտական կախումը:

4. Ամեն մարդ իրաւունք ունի, որտեղ ուզում է, գաղաններ և թռչուններ որսալու, որտեղ ուզում է— ձուկ որսալու:

5. Ամեն մարդ իրաւունք ունի որ անտառից ուզենայ՝ փայտ կտրելու:

6. Կալածատներն իրաւունք ունեն պահանջելու տիրական տուրք միայն այն չափով, որ չափով առնում էին հին ժամանակներում:

7. Եթէ գիւղացիները կալածատիւրով համար աշխատում են աւելի, քան հին ժամանակներում, իրաւունք ունեն վարձատրութիւն պահանջելու:

8. Եթէ հողային տուրքերը չափազանց բարձր են, պիտի կատարել արդար գնահատութիւն հողի արդիւնաւորութեան և նւազեցնել տուրքերը:

9. Յանցանքների համար տրուող պատիժները պիտի որոշեն ճշտօրէն:

10. Համայնական հողերը պիտի վերադարձեն համայնքներին:

11. Ոչնչացւում է կալածատիւրով այն իրաւունքը, որի համաձայն նա վերցնում է մեծած գիւղացու ժառանգից ամենալաւ գլուխ տաւարը կամ զրա նման որևէ այլ բան:

12. Եթէ ապացուցւի, որ այս յօդաձներում որևէ բան հակասում է Սուրբ Գրքին կամ Աստուծոյ արդարութեանը, այն ժամանակ այդ որոշումներն ոյժ չեն ունենայ:

Մի անգամ էլ ապստամբութիւն ծագեց, գիւղացիների խռովութիւնները զսպելուց 8 տարի յետոյ, այս անգամ ապստամբութիւնը բռնկեց Միւնստէրմեծ քաղաքում: Յովհաննէս (Եան) անունով մի դերձակ, Լայդէն քաղաքից, անցաւ ապստամբների գլուխը, իրեն Մեսսիա յայտարարեց, թագ դրեց, շրջապատեց իրեն պալատականներով, Հին Կտակարանում յիշւած ձեով՝ քաղաքի վրայ նշանակեց 12 ծերեր և հիմնեց մի տարօրինակ կարգ, որի մէջ կրօնական մոլեռանդութիւնը միախառնւում էր անառակութեան հետ. անառապտիստները կամ կրկնակնուները մարդարէութիւններ էին անում և կոչ էին անում կոտորելու անասուններին. բաժանեցին ստացւածքները, բազմակնութիւն հաստատեցին, ժամանակներն անց էին կացնում խնջոյքներում (քէֆերում): Երբ դրացի իշխանները յարձակեցին Միւնստէրի վրայ, քաղաքը լուրջ դիմադրութիւն ցոյց չը տուց:

Հասկանալի է, որ ջերմեռանդ կաթոլիկները և բարենորոգւումը և աշխարհական որը քանդում էր գոյութիւն ունեցող կազմակերպութիւնները. նրանք ձգտում էին հերետիկոսների դէմ ընդհանուր «համակայսեմական» միջոցներ գործ դնել:

Միւս կողմից՝ իրենք բարենորոգիչները փորձում էին շարժմանը տալ օրինական ընթացք, մտցնել նրան կարգի և իշխանութեան սահմանները: Նրանք յոյս ունէին, որ տեղական կամ առանձին (ոչ կայսերական) կառավարութիւններն իրենց կօզնեն: Երկու հանգամանք ուղղութիւն տւին առաջիկայ տարիների պատմութեանը. մի կողմից՝ կայսերութեան իշխանութիւնները երկար ժամանակ հնարաւորութիւն չունեցան հերետիկոսութեան դէմ կռիւ դուրս գալու. միւս կողմից՝ գերմանական կառավարութիւնների մեծագոյն մասը յարեց բարենորոգմանը՝ դրդւած համոզմունքից կամ շահից: *A*

Կարլոս V-ի պատերազմները:

1525

Կարլոս V մի րոպէ անգամ չէր թողնում Վօրմսի հրովարտակին ուշ թէ շուտ ընթացք տալու միտքը: Բայց նա ստիպւած էր ծանր պատերազմ մղել Ֆրանցիսկոս I-ի դէմ: 1525 թւին ֆրանսիացիներին հարւած տրւեց, որից, ըստ երևոյթին, դժւար էր ուղղւելը. Ֆրանցիսկոսի անհնազանդ աւատական իշխանը, կօննէտար (գունդստար կամ սպարապետ) Բուրբօնը, կայսերական բանակի զլուխ անցած՝ Պաւլիայի մօտ կոր ի գլուխ ջարդեց Ֆրանցիսկոս I-ին և գերի բռնեց նոյնիսկ թագաւորին: Բայց ֆրանսիացիների պարտութիւնը վախեցրեց իտալացիներին, և Կղէմէս VII պապն սկսեց հոգ տանել Կարլոսի դէմ դաշնակցութիւն կազմելու մասին: Կայսերական զօրքը, որ կիսով չափ լուծէրականներից էր կազմւած, Հռօմն առաւ, կողոպտեց քաղաքը, անարգանքի ենթարկեց եկեղեցիները, ծէսերը, քահանաներին: Պապը խոնարհւեց, բայց Ֆրանցիսկոս I, որ ստորագրել էր մի անպատւաբեր դաշնագիր, գերութիւնից ազատւելու համար, հրաժարւեց իր ստորագրութիւնից և կրկին պատերազմ սկսեց: Միւսոյն ժամանակում արևելքից առաջ էր շարժւում մի նոր վտանգ: Սուլթան Սու-

լէյմանն առել էր Բելգրադը, Մօզաշի մօտ ոչնչացրել էր հունգարական և լեհական զօրքը, գրաւել էր Հունգարիան և մօտենում էր Վիէնային: Նա Վիէնան չառաւ, բայց այդ ժամանակից սկսած՝ թիւրքերը մշտական երկիւղի մէջ էին պահում Գերմանական և աւստրիական երկիրները: Նրանք ամրապէս նստեցին Հունգարիայում, և Կարլոսի ու Ֆէրդինանդի բոլոր ջանքերն ուղղւած էին միայն այն բանին, որ նրանց այլևս առաջ գնալ թոյլ չըտան: Միւսոյն ժամանակ անհանգիստ Ֆրանցիսկոս I-ին կրկին ու կրկին Իտալիա էր խուժում, դաշնակցութեան էր մտնում Սուլէյմանի հետ և նոյն իսկ օգնում էր մահմէտական ծովահէններին (կօրսար) հիւսիսային Աֆրիկայում, որոնք կողոպտում էին քրիստոնէական նաւերը Միջերկրական ծովում, աւերում էին Իտալիայի և Իսպանիայի ափերը և հազարաւոր քրիստոնէայ գերիների ծախում էին ստրկութեան համար: Կայսրն անխոնջ պատերազմ էր մղում. շատ անգամ նրա զօրավարները յաղթեցին ֆրանսիացիներին Իտալիայում, իսկ ինքն էլ մի փայլուն արշաւանք կատարեց ծովահէնների դէմ և Թունիսն առաւ: Այդ պատերազմների ընթացքում անհնար էր ձեռնարկել Վօրմսի հրովարտակի գործադրութեանը Գերմանիայում:

Քսանական և երեսնական թւականներին գեր-Բարենորոգմանական գործերը թողնւած էին իրենց սեփական մասն քաղաքական ամբողջական ամբողջութեանը: Բարենորոգումը դրանից շահեց: Հասարակական կարծիքը բարենորոգման օգտին էր, և դա ազդում էր ոչ միայն մասնաւոր մարդկանց, այլ և իշխանների վրայ. — գերմանական իշխաններին բարեւորգումն ընդունելը մեծ օգուտներ էր տալիս: Եկեղեցու հարստութիւնները մեծ մասով աշխարհականացւում կամ սէկուլարիզացիայի էին ենթարկւում, այսինքն՝ անցնում էին կառավարութիւնների ձեռքը:

նոյն իսկ հոգեւորական իշխանները (եպիսկոպոսները, վանահայրերը) շահաւէտ էին գտնում կրօնը փոխելը, որովհետեւ նրանք անձնապէս և ժառանգաբար ստանում էին այն իրաւունքները և գոյքերը, որոնցից նրանք առաջ օգտւում էին իբրեւ եկեղեցու ներկայացուցիչներ: Բացի դրանից, կաթողիկ եկեղեցին ինքնուրոյն և մեծ ուժ էր, որի հետ որեւէ մանր իշխանի համար դժւար էր մրցել, իսկ լուծէրական համայնքներն իրենք էին խնդրում առնել իրենց հովանաւորութեան տակ և կառավարել: Ձարմանալի չէ ուրեմն, որ գերմանական կառավարութիւններից շատերը յարեցին բողոքականութեանը: Առաջին իշխանները, որ իրենց երկրներում պաշտօնապէս ճանաչեցին բարենորոգումը, սաքսօնական կուրֆիւրստը (կայսրընտիր) և Հէսսէնի լանդգրաֆը եղան, իսկ երբ Շպայէրի րայխսագում (կայսերական ժողով) կայսրը և կաթողիկներն սպառնացին գործադրել Վօրմսի հրովարտակը, 5 իշխան և 14 քաղաք համարձակութիւն ունեցան բողոք ստորագրել այգալիսի մի միջոցի դէմ: Այդտեղից և ծագեց բողոքական (protester=սլոտէստանտ) անունը, որ մինչև այժմ էլ տալիս են հետեւորդներին այն եկեղեցիներին, որոնք XVI դարում բաժանւեցին կաթողիկոսութիւնից: 1530 թւին Կարլոս V կրկին հերետիկոսների դէմ խօսեց Աուգսբուրգի կայսերական ժողովում, բայց այս անգամ նա կամեցաւ իմանալ, թէ ինչի են յանգում նրանց գլխաւոր կարծիքները: Ֆիլիպպ Մէլանխտօնը կազմեց նրա համար լուծէրական հաւատի համառօտ ուսուցումը, որը և ներկայացւեց «աուգսբուրգեան դաւանութիւն» անունով: *) Կայսերական ժողովի սպառնալիքներն աչքի առաջ ունենալով, բողոքական իշխանները հոգ տա-

*) Այդ դաւանանքը վերջնականապէս հաստատեց լուծէրականութեան ուսուցումը (դօգմատիք):

րան յամենայն դէպս կազմելու մի դաշնակցութիւն և ղինւորական ուժ: Նրանք Շմալկալդէնում համաձայնութեան եկան (Թիւրինգիայի մէջ) իրար օգնելու և ընդհանուր զօրք կազմեցին: Թիւրքերի դէմ պատերազմը և ուրիշ ձեռնարկութիւններ կրկին դրաւեցին Կարլոսի ուշադրութիւնն այլ կողմ:

Միայն 1544 թւին կայսրը վերջացրեց պատերազմը, որը խանգարում էր նրան գերմանական գործերով զբաղւելու: Անգլիացիների հետ դաշնակցած, նա մտաւ Ֆրանսիա և հասաւ գրեթէ Պարիզ: Ֆրանցիսկ I ստիպւած էր խաղաղութիւն կնքել: Կարլոս V կարծում էր, որ ինքը շատ երկար է համբերել և թոյլատրել հերետիկոսութեան զարգացումը և հպատակների անհնազանդութիւնը, և վճռեց արմատախիլ անել բողոքականութիւնը, բայց նա խոստովանում էր, որ կուր համար հարկաւոր է ոչ միայն սուրը, այլ և կաթողիկ եկեղեցու ուղղումը: Այդ պատճառով նա պնդեց, որ Տրիդէնտում *) եկեղեցական ժողով գումարւի: Բողոքականները, որ վաղուց եկեղեցական ժողով էին պահանջում, հրաժարւեցին Տրիդէնտի ժողովը ճանաչելուց, որովհետեւ նա հրաւիրւած էր պապի կողմից և գտնւում էր պապի պատւիրակների (լէգատ) նախագահութեան տակ: Նրանք զգացին, որ հասել է ժամանակը դէնքով պաշտպանելու իրենց գործը, և Հէսսէնի լանդգրաֆն առաջինը եղաւ, յարձակւեց աւստրիական զօրքերի վրայ: Բայց բողոքականների մէջ համաձայնութիւն չըկար, Կարլոսին յաջողեց Շմալկալդէնի դաշնակցութիւնից շատերին քաշել իր կողմը (ի միջի այլոց՝ Սաքսօնիայի երիտասարդ դուքս Մօրիցին): Կայսրը ջարդեց բողոքական իշխաններից գլխաւորին՝ սաքսօնական կուրֆիւրստին և նրան գերի բռնեց: Նրանից յետոյ անձ-

Կարլոս V-ի
կուր բողոքականների
դէմ: 1544:

*) Տրիդէնտը գտնւում է իտալական Տիրօլում:

նատուր եղաւ Հէսսէնի լանդգրաֆը: Ծերունի Լուծէրը
չըտեսաւ իր կողմնակիցների պարտութիւնը—նա մե-
1546 ոել էր արդէն 1546 թւին:

Կարլոս V-ի հրաժարելը: Չորս տարի Կարլոսը կարգադրութիւններ էր ա-
նում Գերմանիայում, ինչպէս նաեւ մի երկրում. միայն հարաւային Գերմանիայից արտաքսել տւեց 400 բողոքական քահանայ (պատօր): Բայց այդ խնդ-
րութիւնները պայրոյթ էին առաջացնում ոչ միայն բողոքականների մէջ. կաթոլիկներն էլ գտնում էին, որ կայսրը խախտում է օրէնքները և դառնում է ինքնիշխան: Ամեն կողմից պատրաստուում էր դիմա-
դրութիւն, պակասում էր մի առաջնորդ:

Գործի գլուխ անցաւ միկնոյն Մօրից Սաքսոնա-
ցին, որ դաւաճանեց իր հաւատակիցներին Շմալկալ-
դէնի պատերազմում: Նա մի խելացի, վճռական և անխիղճ մարդ էր, որին ժողովուրդը Յուդա էր ան-
ւանում: Կարլոսը լիապէս վստահ էր նրա վրայ. նա կարծում էր, որ Մօրիցը բոլորովին փչացրել է իր յա-
րաբերութիւնները բողոքական իշխանների հետ: Այն ինչ, ընդհակառակը, Մօրիցը հաշտեց նրանց հետ, մեծ զօրք հաւաքեց և Ֆրանցիսկոսի յաջորդ Հէնրի-
կոս II Ֆրանսիական թագաւորի հետ դաշն կապեց, որի համաձայն՝ Ֆրանսիացիները պիտի յարձակւէին կայսրութեան վրայ և Կարլոսի ուժերը բաժանէին. իբր վարձատրութիւն՝ Ֆրանսիան ստանում էր Վէր-
դեօնը, Մէցը և Տուլը: Բանակցութիւնները և պատ-
րաստութիւնները մղւում էին ճարպկօրէն և գաղտնի և երբ Հէնրիկոս II մտաւ բուրգունդական նահանգ-
ները, Մօրիցն արագ շարժեց դէպի հարաւային Գեր-
մանիա, ուր գտնւում էր կայսրը, ցրեց նրա փոք-
րաթիւ զօրքը և քիչ էր մնում նրան էլ գերի բռնէր: Կարլոս V այդ հարւածից ուշքի չեկաւ: Նա իրեն զգում էր ծեր և յոգնած և ուժ չունէր նորից սկսե-

լու անվերջ պատերազմը, որ մղել էր անքան տա-
րի. նա վճռեց հրաժարել քաղաքական գործունէու-
թիւնից. Իսպանիան, Նիդէրլանդը և Նոր-Աշխարհը
նա յանձնեց Ֆիլիպպ որդուն, կայսրութիւնը և Հաբս-
բուրգեան հողերը թողեց Ֆէրդինանդ եղբորը: Իսկ
ինքը քաշւեց Իսպանիայի սուրբ Իւստի վանքը: Նա
երկու տարի էլ ապրեց դրանից յետոյ և այդ ժամա-
նակ նամակագրութեան մէջ էր եղբօր և որդու հետ,
խորհուրդներ ու ցուցումներ էր տալիս նրանց, բայց
աշխատում էր չըտեսնել մարդկանց հետ և զբաղ-
ւում էր ժամացոյցներ և ինքնաշարժ մեքենաներ շի-
նելով:

Դեռ մինչև Կարլոս V-ի հեռանալը Ֆէրդինանդը<sup>Առաջնորդը
խաղաղու-
թիւնը:
1555:</sup> համաձայնութիւն կայացրեց գերմանական բողոքա-
կանների հետ. 1555 թւի Առաջնորդեան խաղաղու-
թեան գլխաւոր հիմքն արտայայտւած էր հետևեալ
բառերով. „cojus regio, ejus religio“ (ում կառավա-
րութիւնը, նրա էլ կրօնը): Դա նշանակում էր, որ
կառավարութիւններն ^{սրում էր} դաւանութեան ազատ
ընտրութիւն, իսկ նպատակները պիտի հնազանդէին
այդ ընտրութեանը: Կայսրութեան բողոքական «աւագ-
ները» կաթոլիկական աւագներից նազ եռանդով չէին
աշխատում գործադրել առաջնորդեան կանոնները:
Բողոքական իշխանների և քաղաքների կոնսիստորիա-
ները և բարձրագոյն հսկիչները (սուպերինտենդանտ)
ոչնչով յետ չէին մնում վանականներից և եպիսկո-
պոսներից, երբ գործը վերաբերում էր իրենցից տար-
բեր կարծիքներ ունեցողներին հալածելուն:

Բարենորոգման քաղաքական հետևանքները պարզ-
ւեցին կրօնականների հետ միաժամանակ: Կայսերա-
կան իշխանութիւնը բաւական չափով կորցրեց իւր
հեղինակութիւնը և ազդեցութիւնը, իշխանները զօրա-
ցաւ ի հաշիւ կայսրի, հոգեւորականութեան, ասպե-

սուրբեան եւ փաղափների. բացի դրանից՝ բողոքական իշխաններն իրենց ձեռքն առան եկեղեցական գործերի ղեկավարութիւնը. Գերմանիան բաժան-բաժան անող միւս բոլոր պայմաններին միացաւ մինոր հանգամանք էլ—նա բաժանեց կաթոլիկ եւ բողոքական բանակների:

(Բացի բարենորոգման ամենամօտաւոր հետեանքներից, անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ նրա ընդհանուր ազդեցութիւնը Եւրոպայի հոգեկան կեանքի վրայ. այդ ազդեցութիւնն անագին էր: Եթէ որ հումանիզմը խորտակեց միջնադարեան իդէալներն ամենակրթեալ մարդկանց մտքերում, բարենորոգումը մտքից ժողովրդի մէջ նոր զազափարներ հումանիստները դիտնականներ և գրականագէտներ էին, իսկ բարենորոգումը առաջացրեց կրօնական դժացմունք: Անհատականութեան *) ազատութեան սկզբունքները խիստ տարածեցին բողոքական երկրներում, բայց նրանք ազդեցին նա և այն պետութիւնների վրայ, որոնք շարունակում էին հետևել կաթոլիկութեան: Գիտութիւնն իրեն ազատ զգաց. ամեն կողմից առաջ եկան աշխարհիկ շահերը. կաթոլիկ եկեղեցին էլ թոյլատրեց վերաստուգելու և ուղղելու իր կարգերը, և ամեն մի սերնդի հետ միասին Եւրոպայում աւելի և աւելի ուժեղանում էր վաղուց հաստատուած յարաբերութիւնները փոփոխելու ձգտող շարժումը:

Գ. Լ. Ռ. Ի. Բ.

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆ ԱՐԵԻՄՏԵԱՆ ԵՒ ՄԻՋԻՆ ԵՒՐՕՊԱՅՈՒՄ:

Զւիցէրիա: Զւիցէրացիների յաջող կռիւը Հաբսբուրգների և բուրգունդական դքսերի դէմ, նրանց քաջութիւնը և ճարտարութիւնը պատերազմում Զւիցէրիային մի բացառիկ դիրք տւին: Երկար ժամանակ զւիցէրական

*) Անհատականութիւնը կամ ինքիվիդուալիզմը կեանքի մէջ գլխաւոր նշանակութիւնը տալիս է «անհատի» (ինքիվիդ) իրաւունքներին և ձգտումներին:

հետևակ զօրքը համարւում էր Եւրոպայում առաջինը. մեծ փող էին տալիս և վարձում այդ զօրքը կայսրը, Փրանսիական թագաւորը, իտալական դքսերը. կայսրութեան գերիշխանութիւնը Զւիցէրիայում ճանաչում էին լոկ անուշով. իսկապէս կանսոնները կառավարւում էին ամեն մէկն իր գլխի, ինքնուրոյնաբար, իսկ ընդհանուր գործերը վարում էր դաւնակցական խորհուրդը, որի մէջ ամեն մի կանտոն ունէր հաւասար թւով ներկայացուցիչ պատգամաւորներ: Դաշնակցութեան մէջ գլխաւոր նշանակութիւն ունէին Բէրնը, Յիւրիխը և անտառային հինգ կանտոն կոչւածները (Շւից, Ուրի, Ունսէրւալդէն, Լիւցէրն, Յուգ):

Բարենորոգումը Զւիցէրիայում սկսեց լուծել-րականութեան Գերմանիայում տարածւելուց անկախ: Զարկ տւող եղաւ Յիւրիխի քահանայ Յւինգլին: Նա, Լուծէրի պէս, գիւղացի ընտանիքից էր սերւած, բայց նրա ծնողները միջոց ունեցող մարդիկ էին, և երիտասարդ Յւինգլին երբէք նիւթական կարիք չըտեսաւ: Նա մեծ ոգևորութիւնով յարեց հումանիստական ուղղութեանը, համալսարանական դասընթացն աւարտեց Վիէննայում և առանձնապէս եռանդով ուսումնասիրեց Հոմէրոսի և Պլատոնի երկերը: Նա մի զգաստ, խելացի և գործնական մարդ էր, որը հոգեկան ծանր մաքառում չէր ունեցել և չէր սիրում խորհրդաւորութիւն. բարեւաւման ուղին նրա համար պարզ էր—պէտք էր բարենորոգում մտնել իր կանտոնում, յետոյ էլ անցնել առաջ, գրաւել միւս կանտոնները և գերմանական երկրները: Յիւրիխի խորհուրդը դիսպուտ (վէճ) կազմեց, որի ժամանակ Յւինգլին դուրս եկաւ թողութեան թղթերի (ինդուլգէնցիա), վանականութեան և կաթոլիկ եկեղեցու սնոտիպաշտ ծէսերի ու արարողութիւնների դէմ: Խորհրդի օգնութիւնը վայելելով, Յւինգլին մտքից

մի արարողութիւն, որը բաղկացած էր միայն երգեցողութիւնից և քարոզից. հոգևոր միաբանութիւններ կամ կօրպօրացիաների գոյքերը գրաւեցին, իշխանութիւնները և բողոքական քահանաները (պատուօր) խիստ հետևում էին, որ բոլոր բնակիչները հետևեն և պահպանեն կառավարութեան հաստատած կրօնական կարծիքները. պատժում էին ոչ միայն յանցանքների, այլ և ցւինգլիական և քրիստոնէական բարոյականութիւնից շեղելու համար: Յւլիսգլի բարենորոգումն սկսեց տարածւել թէ Զւիցէրիայում և թէ հարաւային Գերմանիայում: Գերմանական բաղաձայնում ցւինգլիականները հանդիպում էին լութէրականներին. հարց էր առաջ գալիս, թէ ինչպէս են իրար վերաբերելու կաթոլիկ եկեղեցուց անջատւած այդ երկու դաւանութիւնները: Թէ մէկին և թէ միւսին սպառնում էր յարձակում կայսրի և կաթոլիկ իշխանների կողմից: Նրանց մէջ եղած տարբերութիւնները խորը չէին, լութէրականները հին հաւատից պահպանել էին մի քանի հայեացքներ և արարողութիւններ, որ գիցէրացիները վանել էին: Թուում էր, թէ միացումը հնարաւոր և ցանկալի էր: Բայց Լութէրը վճռաբար դէմ եղաւ դրան: Մարբուրգում նա Յւլիսգլիի հետ վիճաբանութիւն ունեցաւ անհամաձայնութեան կէտերի առիթով. գլխաւոր կէտն էր հաղորդութեան խորհրդի ըմբռնումը: Յւլիսգլին այդ ընդունում էր իբր մի հասարակ յիշատակ Քրիստոսի խորհրդաւոր Ընթրիքի, իսկ Լութէրը պնդում էր, որ Փրկչի խօսքերը—«Այս է Մարմին Իմ, այս է Արիւն Իմ»—պէտք է հասկանալ բառացի մտքով, որ կատարւում, տեղի է ունենում մի խորհուրդ, որի համեմատ հաւատացեալը յիշաւի ճշակում է Քրիստոսի Մարմինը և Արիւնը: Վիճողներից ամեն մէկը մնաց իր կարծիքին. Յւլիսգլին արտասուքն աչքերին խնդ-

րում էր Լութէրին ընդունել իրենց դաւանութիւնների եղբայրական յարաբերութիւնը, բայց Լութէրը վճռապէս հրաժարւեց: Այսպէս սկսեց հեռւաւոր բողոքականների կամ աւեսարանականների մէջ, ինչպէս նրանք կոչում են իրենց մեծ մասով:

Յւլիսգլիականները, ինչպէս և լութէրականներն ստիպւած եղան դէնքով պաշտպանելու իրենց համոզումները: Բարենորոգումն ընդունեցին երկու ամենագորեղ կանտօնները—Յիւրիխը և Բէրնը. նրանց միացան և մի քանի ուրիշները: Բայց անտառային կանտօնները յամառօրէն պահպանեցին կաթոլիկութիւնը: Մի չնչին առիթից պատերազմ պայթեց. անտառային կանտօնների զօրքը գնաց դէպի Յիւրիխ, որը դեռ անպատրաստ էր: Նրա սակաւթիւ կամաւորների խումբը պարտութիւն կրեց և ճակատամարտի իրարանցման մէջ սպանւեց Յւլիսգլին: Սակայն բողոքականները չընկճեցին և շուտով պարգւեց, որ ոչ մէկ, ոչ էլ միւս կողմը բացարձակ գերակշռութիւն չունեն: Վերջացաւ նրանով, որ ամեն մի կանտօնի ազաւ կամքին բողոքաց հաւաստի գործերում բրոնելիք դիրք:

Աւետարանական քարոզութիւնը կամաց-կամաց թափանցեց Ֆրանսիական ազգաբնակչութիւն ունեցող վայրերը, ի միջի այլոց՝ նա և Ժընև: Քաղաքը կառավարող ընտրովի խորհուրդները Ֆրանսիացի քարոզիչներ հրաւիրեցին, քաղաքում եկեղեցական բարենորոգում մտցնելու համար: Այդ քարոզիչներից մէկն էր Յովնան Կալւինը, ծնւած հիւսիսային Ֆրանսիայում: Սկզբում Կալւինը եռանդով պարապում էր իրաւաբանական գիտութիւններով և ուսումնասիրում էր դասական գրողներին, բայց արդէն համալսարանում նա ընկաւ կրօնական նոր ուղղութեան տէր մարդկանց ազդեցութեան տակ և, վերջապէս, դարձաւ բո-

Կալւին:

դոքական: Նա վախենում էր մնալ Ֆրանսիայում, դրա համար մեկնեց Զւիցէրլա, ուր և նրան հրաւիրեցին ժընև, միւս քարոզիչներին հետ միասին: Այդ ժամանակ Կալւինն ընդամենը 25 տարեկան էր, բայց շուտով նա աչքի ընկաւ իր մաքի պարզութիւնով, խօսքի համոզիչ ուժով, իր հաստատ կամքով և մարդկանց վրայ ազդելու շնորհքով: Քարոզիչները վճռաբար ձեռք մխեցին բարենորոգում մտցնելու և բարքերը բարելաւելու, և ժընևցիներն սկսեցին նեղել նրանց խստութիւնից: Կալւինն ստիպւած էր թողնել ժընևը և մի քանի տարի անցկացրեց Հարաւային Գերմանիայում: Բայց շուտով նրան յետ կանչեցին, և այդ ժամանակից նա մնաց ժընևի հոգևոր ղեկավար մինչև իր մահը:

Կալւինը բարենորոգմանը յարեց, երբ նրա առաջին հիմքերն արդէն զուած էին: Նա ոչ թէ ռազմական գրքոյկներով սկսեց իր գործն այս ու այն մասնաւոր դէպքերի առիթով, այլ մի համակարգւած շարադրութիւնով — «Խրատներ քրիստոնէական հաւատի մասին»: Հեղինակի նպատակն է, ցոյց տալ, որ Բողոքականութիւնը պատահական և փոփոխական կարծիքների հաւաքածու չէ, այլ ճշմարիտ և աստուծային եկեղեցու կարգաւորւած, ամբողջական մի դաւանութիւն: Այդպիսի խնդիրը պահանջում էր նախ և առաջ մտքի հետևողականութիւն, և Կալւինը բնութիւնից ստեղծւած էր այդ բանն անելու համար. նա պատահաւ էր Լութերից եւ Յիւդիից առաջ անցնել, եթէ տալիս անուրիւնն այդ պահանջէր: Առանձնապէս կարևորութիւն էր տալիս նա «նախասահմանութեան» վարդապետութեանը: Լութերը պնդում էր, որ մարդը փրկութեան է հասնում ոչ թէ իր բարի գործերով, այլ Աստուծային շնորհով: Կալւինն այդ միտքը հասցրեց ծայրայեղութեան. նրա կարծիքով

Աստուծ սկզբից եւ եթ նախասահմանել է ոմանց փրկութեան, առաքինութեան և երանութեան համար, ուրիշներին անկման և կորստեան համար: Նախասահմանաւորներն արդարներն են և կաղմում են Աստուծ եկեղեցին, մնացածները, եթէ նոյն իսկ նրանք արտաքուստ հետևորդ հանդիսանան Քրիստոսին, հեթանոսներից աւելի լաւ չեն. բնորեալները չեն կարող հաշուել մերժաւորների հետ և ամեն միջոցով պիտի կռեն նրանց դէմ: Ամեն մարդու համար մի սոսկալի հարց էր ծագում, — ընտրեալ է ինքը, թէ մերժւած: Այդ հարցը լուծել կարելի էր միայն ներքին համոզմունքով. բայց նա, ով իրեն համարում էր ընտրեալ և ճշմարիտ եկեղեցու անդամ, պարտաւոր էր և իր վարմունքով վկայել Աստուծային շնորհի մասին: Կալւինականներն իրենց էին վերագրում Աստուծաշնչի մարգարէութիւնն Աստուծ ժողովրդի մասին, իսկ մեղաւորների և այլ կարծիք ունեցողների վրայ նայում էին, ինչպէս անօրէն փղշտացիների, և նրանց հետ վարւում էին անողոր խստութիւնով: Կալւինը ձգտում էր ժընևը դարձնել «սրբազան» քաղաք. հոգևոր հովիւները, կօնսիստօրիան, որին, բացի հովիւներից, մասնակցում էին համայնքից ընտրւած աւագներ, վերջապէս՝ աշխարհական իշխանութիւնները հսկում էին ժողովրդի վրայ, հալածում էին կարծիքների ամենաշնչին շեղումը, ծաղրը, թեթեամիտ խօսքը, պատժում էին անբարոյականութեան, զւարճութեան, պարերին կամ խաղերին մասնակցելու համար: Եւ պատիժներն էլ թեթեւ չէին. քաղաքի 15,000 բնակիչներից չորս տարւայ ընթացքում մօտ 900 մարդ բանդ հետևեցին, 70 ից աւելի արտաքսւեցին, 60 հոգի մահւան պատիժ ստացան: Կալւինն առանձնապէս անխնայ էր վարւում ազատ մտածողների հետ, այն մարդկանց հետ, որոնք վճռում էին հետևել որևէ սեփա-

կան կարծիքների կրօնական հարցերի մասին. նրանք նրա համար կաթոլիկներին աւելի ատելի էին: Այդպիսի ազատամիտներից մէկը, իսպանացի Սէրվէտը, որ բնակւում էր Բուրգունդիայում, նամակագրութիւն սկսեց Կալւինի հետ և փորձեց նրան համոզել, որ Երրորդութեան վարդապետութիւնը սխալ է: Կալւինը տեղեկացրեց այդ մասին Ֆրանսիական հաւատաքննական (ինկւիզիցիա) դատարանին և Սէրվէտի նամակները յանձնեց ինկւիզիտորներին, որպէսզի նրանց օգնէ քննութիւն կատարելու գործում: Սէրվէտը փախաւ և Իտալիա գնալիս, անգղուշութիւն ունեցաւ մտնել ժընև: Նրան անմիջապէս ձերբակալեցին, և Կալւինը նրա դէմ դատ բաց արեց, որը վերջացաւ մեղադրեալին այրելով: *) Մի ամբողջ շարք ուրիշ դատերով Կալւինը ոչնչացրեց իր քաղաքական հակառակորդներին կամ այն մարդկանց, որոնք հակաճառում էին կարծիքների և բարբերի վրայ նրա հիմնած ցէնզուրին կամ քննութեանը: Ժընևցի ընտանիքներից շատերը քաղաքից մեկնեցին, բայց դրա փոխարէն եկան հազարաւոր բողոքականներ, որոնք հալածանքի էին ենթարկւել Ֆրանսիայում: Զւիցերիայում բողոքական համայնքներն աշխատում էին համախմբւել ժընևի շուրջը, և Կալւինը հաստատեց «Յիւրիխեան համաձայնութիւնը», որը միացրեց Կալւինականներին և ցւիցլիականներին և կազմեց «բաբենորդաւ» կամ ըէֆօրմատ կոչւած եկեղեցին: Բացի դրանից՝ հիմնւեց մի ճեմարան կամ տկաղէմիա՝ Ֆրանսիախօս երկրների համար բողոքական բարոգիչներ պատրաստելու: Դա անհրաժեշտ էր, որովհետև, չընայելով հալածանքին, Կալւինիզմն արագ տա-

*) Մինչև օրս էլ ժընևում ցոյց են տալիս այն տեղը, ուր այրել են Միշէլ Սէրվէտին. կանադական հիւանդանոցի ետևի կողմում դրւած է մի արձանաքար, համապատասխան արձանագրութիւնով: Մ. Թ.

րածւում էր Ֆրանսիայում: Երբ 1564 թւին Կալւինը մեռաւ, ժընևն իսկապէս «սրբազան քաղաք» էր արևմտեան բողոքականութեան համար, մի օրինակ և դպրոց էր նա, որից թելերը գնում էին Ֆրանսիա, Գերմանիա, Հոլլանդիա և Անգլիա: X

Անգլիայում բարենորոգումն ընթացաւ այլ ճանապարհով, քան Գերմանիայում և Զւիցերիայում: Անգլիացիները դժգոհ էին պապական արքունիքի հաւաքած տուրքերից, վանականների դատարկապորտութիւնից և կեղծաւորութիւնից, հոգևորականների առանձնացումից, որոնք, բնակւելով Անգլիայում, ենթարկւում էին պապի օտարերկրեայ իշխանութեանը: Անգլիացիների մէջ կային այնպիսի մարդիկ, որոնք ցանկանում էին եկեղեցու մէջ բարբերի բարելաւում, դարձ դէպի Սուրբ Գիրքը: Բայց լութերականութիւնը շատ կողմնակիցներ չունէր: Հէնրիկոս VIII թագաւորը (1509—1547), Հէնրիկոս VII-ի որդին, ան- 1509—1547 ձամբ գրեց հերքում Լութերի դէմ և անգլթօրէն այրում էր նրա հետևորդներին: Սակայն փաղաքական պահանջները դրդեցին նրան խզել իր յարաբերութիւնները պապի և կաթոլիկ եկեղեցու հետ: Առաջին զարկը տւին թագաւորի ընտանեկան յարաբերութիւնները, որոնց խառնւեցին քաղաքագիտական նկատառումներ: Իր թագաւորութեան սկզբում Հէնրիկոս VIII գործում էր Իսպանիայի և կայսրութեան հետ միատեղ Ֆրանսիայի դէմ: Այդ դաշնակցութիւնն ամրապնդւած էր թագաւորի ամուսնութիւնով Կատարինէ Արագօնացու, Ֆէրդինանդի և Իզաբէլլայի աղջկայ հետ, որը և Կարլոս V-ի մօրաբոյրն էր: Երբ Հէնրիկոս VIII-ի համար Իսպանիայի դաշնակցութիւնն արդէն ծանրութիւն դարձաւ, նա վճռեց բաժանւել Կատարինէից: Նա յիշեց, որ իր կինը երբեքն չէր անւած է եղել իր հանգուցեալ եղբօր

1534

հետ և պապից պահանջեց իր ամուսնութեան լուծումը: Պապը մերժեց: Այն ժամանակ Հէնրիկոս VIII ընթացք տւեց պապութեան և եկեղեցու դէմ եղած բողոքներին: Պարլամէնտը ոչնչացրեց աննատները կամ տարեկան տուրքը, արգելեց եկեղեցական գործերի համար դիմել Հռոմ. եկեղեցական գործերում պապի բարձրագոյն իշխանութիւնն անցաւ թագաւորին, որը 1534 թիւն ընդունեց անգլիական եկեղեցու գլուխ տիտղոսը: Պարլամէնտը լուծեց թագաւորի ամուսնութիւնը Կատարինէ Արագոնացու հետ, և Հէնրիկոսն ամուսնացաւ թագուհու նաժիշտ Աննա Բօլէյնի հետ: Չընայելով եկեղեցական կազմի խոր փոփոխութեանը, ծիսակատարութեանը և վարդապետութեանը շատ էլ ձեռք չըտւին, և առաջւայ պէս լուծեցականներին այրում էին: Միայն այժմ, բացի դրանից, սկսեցին մահւան պատժի ենթարկել նաև «պապականներին»: Նախկին կանցլէր կամ գլխաւոր նախարար Թոմաս Մօրը գլխատւեց այն պատճառով, որ հրաժարւեց Աննա Բօլէյնին ճանաչել Հէնրիկոս VIII ի օրինական կին:

Պապական իշխանութեան մերժումին հետեւեց վանքերի ոչնչացումը: Վանականների կեանքը քրննելու համար նշանակւած յանձնաժողովը զեկուցեց, որ վանականների երկու երրորդ մասն անբարոյական կեանք է վարում: Վանքերը փակւեցին, իսկ նրանց ահագին հարստութիւնները մասամբ անցան գանձարանի ձեռքը, մասամբ հողաբաժինների ձեռք բաշխւեցին բարեգործական և կրթական հաստատութիւններին և բազմաթիւ կալածատէրերին: Հոգևորականութեան հետ սերտ կապւած համալսարաններն ստիպւած էին փոփոխել իրենց դասաւանդութիւնը: Սքօլաստիքան ընկաւ, Սուրբ Գրքի, յուսական, լատինական և հրէական լեզուների ուսում:

նասիրութեանը տւին առաջին տեղը: Հոգևորականութեան վրայ պարտականութիւն դրին եկեղեցիներում կարգալ և մեկնաբանել Սուրբ Գիրքը, և կառավարութիւնը հոգ էր տանում տարածելու Աստածաշնչի անգլիերէն թարգմանութիւնը:

Այդ բոլոր միջոցները մշակում էին մինսորները՝ թագաւորի ազդեցութեան տակ, իսկ պարլամէնտը հաստատում էր: Այսպիսով, եկեղեցական բարեփոխումը կատարեց աշխարհական իշխանութեան նկատմով եւ նրա հետեւանքից մէկը եղաւ այդ աշխարհական իշխանութեան չափազանց զօրանալը: Կառավարութիւնն իր ուղած ձևով էր կատարում բարենորոգումը և խիստ հալածանքի էր ենթարկում այն մարդկանց, որոնք նրա գծած սահմաններից առաջ էին անցնում: Նոյն իսկ բարեփոխութիւնների գլխաւոր ղեկավար Թոմաս Կրօմուէլին անյարմար համարեցին, չափազանց հակամէտ դէպի բողոքականութիւնը, և թագաւորը հրամայեց գլխատել նրան: Առհասարակ Հէնրիկոս VIII շատ էլ երկար կանգ չէր առնում դատաստանական գործողութիւնների առջև, երբ կամենում էր ազատել իր համար անպէտք ու անհաճելի անձերից *): Պարլամէնտը և դատարաններն անմոռնչ կատարում էին նրա բոլոր ցանկութիւնները:

Բայց թագաւորի կամայականութիւններն ու դատանութիւնը չէին կարող ծառայել բարենորոգման համար իբր արդարացում. պէտք էր հոգ տանել նրան տեսականապէս հիմնաւորելու մասին: Հէնրիկոս VIII ի մահից յետոյ (1547) նրա փոքրահասակ Էդւարդ VI

1547

*) Դրանց թուումն էին և իր երկու կիները: Նա ամուսնացաւ վեց անգամ և իր կանանցից երկուսին մահւան պատժի ենթարկեց, իսկ երկուսին էլ ապահարդան տւեց. մէկը մեռաւ սեփական մահով, իսկ վերջինը թագաւորից յետոյ մեռաւ:

որդու խնամակալները Կալւինի և գերմանական բողոքականների հետ յարաբերութեան մէջ մտան: Կէնտրէրիի Կրանմէր արքեպիսկոպոսը կազմեց անգլիական եկեղեցու համառօտ դաւանութիւնը: Նա բռնում էր կաթոլիկ եւ բողոքական եկեղեցիներին մէջեղը. բացի պապութիւնը և վանականութիւնը մերժելուց, բացի թագաւորին եկեղեցու գլուխ ճանաչելուց, բացի Սուրբ Գրքին դիմելուց, անգլիական եկեղեցին ընդունեց երկու ձևով (գինով և հացով) հաղորդութիւնը, թոյլատրեց հոգեւորականներին ամուսնանալ, ընդունեց բողոքականների վարդապետութիւնը հաւատով միայն փրկւելու մասին. միւս կողմից, այդ եկեղեցու հետևորդները պահպանեցին եպիսկոպոսական իշխանութիւնը, թողնելով թագաւորին եպիսկոպոս նշանակելը, պահպանեցին կաթոլիկական արարողութիւններից շատերը և աշխատում էին պահել եկեղեցու մասին եղած հին հասկացողութիւնը, որը միացած է առաքեալների ժամանակի հետ աստուածային շնորհի ժառանգաբար անցնելովը:

Սկանդինավիական երկիրներ:

(Կալմարեան միութիւնը (ունիա) ղեւարդութիւնով էր պահպանւում սկանդինավեան երկրներում: Շէտլանդական ազնւականութեան ինքնուրոյնութիւնը կոտորելու համար, Սքոթլանդի թագաւորը կանչեց նրա ներկայացուցիչներին Ստոկհօլմ խնջոյքի և հրամայեց կոտորել նրանց (Ստոկհօլմի արեան բաղանիս): Այդպիսի միջոցները միայն գրգռում էին մարդկանց զայրոյթը, և Սքոթլանդը փորձեց օգտուել բարենորոգումից, իր իշխանութիւնը զօրացնելու համար. նա արգելեց գործերը Հռօմ փոխադրելը, թոյլատրեց հոգեւորականներին ամուսնանալ: Սակայն դա չօգնեց և Սքոթլանդի իշխանութեան տակ եղած բոլոր երկրներն ապստամբւեցին: Նա ստիպւած եղաւ փախ-

չել: Դանիայում նրա ազգական Ֆրիդրիխ I մի բանում գնաց նրա շաւղով. նա հասկացաւ, թէ ռֆանի համար ձեռնադրու կրկնի բարենորոգումը և ամեն միջոց գործ դրեց նպաստելու համար լութէրականութեան տարածւելուն: Օղէնդէում կազմած ժողովն (1527) ընդունեց դաւանութիւնների իրաւահաւասարութիւնը և թագաւորին յանձնեց այն իրաւունքները, որ առաջ պատկանում էին պապին: Շէտլանդիայում Սքոթլանդի II-ին գահընկեց անելու ժամանակ ժողովրդի ղեկավարն էր Գոլստաւ Վազան: Ժողովը (սէյմը) նրան թագաւոր ընտրեց և նա, երկիրը մաքրելով դանիացիներից, սկսեց յամառօրէն աշխատել իր իշխանութիւնն ընդարձակելու համար: Գլխաւոր միջոցներից մէկը կրկին լութէրականութիւնն ընդունելն էր, եկեղեցական կալւածների գրաւումը, եկեղեցական գերիշխանութեան թագաւորին յանձնելը: Վէստէրասի*) Ժողովը (սէյմ) (1527) լութէրականութիւնը մտցրեց Շէտլիա: Շատ արիւն հոսեց, մինչև որ շվեդները հաշտեցին պետութեան և եկեղեցու մէջ ներմուծւած նոր կարգերի հետ, բայց Գոլստաւ Վազան յաղթող դուրս եկաւ և Շէտլիայում լիապէս իրականացրեց «cujus regio, ejus religio» — (ու՛մ երկիրը, նրա էլ հաւատը) սկզբունքը:

1527

1527

Գլուխ Գ.

ԿԱԹՈՒԼԻԿԱՍՆ ԲԵԱԿՑԻԱՆ

Ընդամենը 25 տարում բարենորոգումը տարածւեց ամբողջ արևմտեան Եւրօպայում: Գերմանիայում, Զւիցէրիայում, Անգլիայում, Դանիայում և Շէտլիա-

եղևիտներ:

*) Մէլար լճի ափին:

յում նա ձեռք բերեց կառավարութեան օգնութիւնը և իր կողմից էլ կառավարութիւններին էական ծառայութիւններ արեց: Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում և Լեհաստանում կառավարութիւններն աշխատում էին խեղդել նոր կարծիքները, բայց շատ կամ քիչ չափով՝ այդ կարծիքները թափանցում էին ժողովրդի մէջ և յուզումներ էին առաջացնում: Մեծ և օր օրի վրայ աճող վսանգր վերջապէս սխալեց կաթոլիկ եկեղեցուն ցնցել եւ ուժերը հաւաքել կրօնելու համար: Ինչպէս առաջներում էլ լինում էր, կաթոլիկութեան առջև դրւած նոր խնդիրը մի նոր վանական կարգի ծնունդ տւեց. դա եզլիտների կարգն էր:

Նրա հիմնադիր Իգնատիոս Լոյօլան իսպանական ազնւական էր, մի բազմանդամ ընտանիքի կրտսեր որդին: Նա մտաւ զինւորական ծառայութեան և ընկերներից յետ չէր մնում քաջութեան, պարծենկոտութեան և արտակարգ սրբաբարոյութիւնների կատարելու ցանկութեան մէջ: Ֆրանսիացիների դէմ մի բերդ պաշտպանելու ժամանակ թնդանօթի ուժովը փշրեց նրա ոտը. մինչև վէրքի լաւանալը, նա մի քանի ամիս պառկեց: Այդ ժամանակում նա շատ կարդաց. կարդում էր սրբերի և մարտիրոսների վարքը և սկսում էր խորհել ու երազել առաքինի, կրօնական քաջաբարոյութիւնների, հեթանոսներին քարոզելու, մարտիրոսների նահատակութեան մասին, ինչպէս որ առաջ երազում էր ասպետական սխրագործութիւնների մասին: Առողջանալուն պէս՝ նա տեղափոխւեց վանք և սկսեց իրեն ենթարկել ամեն տեսակ տանջանքների: Երբեմն նրա հոգուն տիրում էր յուսահատութիւնը, յաւիտենական կորստի երկիւղը, բայց յետոյ դալիս էին լուսաւոր տեսիլներ, նա տեսնում էր Քրիստոսին և Աստուածածնին: Լոյօլան Պաղեստին գնաց, անհաւատներին քարոզելու նպատակով, բայց կաթոլիկ հոգևորականութիւնն շտապեց նրան յետ ուղարկել—նա թւաց չափազանց տաքարիւն և վտանգաւոր: Եւրօպա վերադառնալով, Լոյօլան մտածեց իր կրթութեան պակասը լրացնելու մասին և երեսուն ու երեք տարեկան հասակում սկսեց դպրոց յաճախել տասերկու տարեկան տղաների հետ միասին: Դիւ ևս համալ-

սարանում աստուածաբանական դասընթացը հաւարտած, նա արդէն սկսեց քարոզել փողոցներում և դրա համար ընկաւ հաւատաքննական ատենի (ինկւիզիցիա) դատիտակ: Նրան արձակեցին՝ խրատելով, որ սովորի աստուածաբանութիւն: Այն ժամանակ Լոյօլան ուղևորեց Պարիզ և այնտեղ անցաւ աստուածաբանական գիտութիւնների դասընթացը: Այնտեղ էլ նա իր շուրջը հաւաքեց կուսակիցների մի փոքրիկ խումբ: Նախ նրանք կամենում էին Պաղեստին գնալ, բայց յետոյ հրաժարւեցին այդ մտքից և կազմեցին մի ընկերութիւն կաթոլիկ հաւատը և պապի հեղինակութիւնը պաշտպանելու համար: Այդ ընկերութիւնը 1540 թւին արդէն հաստատուել էր պապից և ստացել էր եզլիտների կարգ կամ եզլիտների միաբանութիւն անունը:

1540

Եզլիտների միաբանութիւնը դրել էր մի մարտական նպատակ—կուել անհաւատութեան և հերետիկոսութեան դէմ: Միաբանութեան հիմնադիր Լոյօլան, իբր նախկին զինւորական, գիտէր, որ պատերազմում յաջողութիւն ունենալու համար ամենից առաջ հարկաւոր է կարգապահութիւն (դիսցիպլին): Եզլիտները կազմեցին մի «վաշտ» (compagnia), և նրանց գլխաւոր ուխտն էր անպայման հնազանդութիւն: Միաբանութեան անդամը հրաժարւում էր իր կամքից, դառնում էր մի տեսակ դիակ, կարծես մի գաւազան, որին կառավարում է գլխաւորը: «Իր կամքից հրաժարւելն աւելի լաւ է, քան մեռելներին յարութիւն տալը», ասում էր Լոյօլան: Եզլիտներն ազատ էին վանական ճնշող կանոններից ազօթքի, աքորողութիւնների, պարտադիր ժողովների վերաբերմամբ: Լոյօլան խորհուրդ էր տալիս չը յափշտակել իր անձը տանջելով, պասով, տեսական կեանքով: Միաբանութիւնը նւիրւեց աշխարհիկ հասարակութեան մէջ գործելու, հասարակութեան վրայ ազդեցութիւն ձեռք բերելու, իսկ դրա համար հարկաւոր էին առողջ, հաստատուն և ճարպիկ մարդիկ: Եզլիտների գլխաւոր զէնքը դարձան կրթութիւնը եւ խոս-

սովանութիւնը: Եզրիտական դպրոցները շուտով հըռ-
չակեցին իրենց լաւ դաստառութիւնով և, որ գըլ-
խաւորն է, նրանց դաստիարակները կարողանում էին
ամբողջապէս գրաւել, տիրապետել աշակերտներին,
ուղղութիւն տալ նրանց մտքին, դնել նրանց վրայ մի
այնպիսի կնիք, որը չէր անհետանում մինչև մահ:
Եզրիտները ձեռքում մեծ ուժ էին նաև խոստովա-
նութիւնը և հոգեւոր առաջնորդութիւնը, որին մշտա-
պէս դիմում էին հաւատացեալները կենսական բոլոր
գլխարկութիւններում: Եզրիտներն զգուշանում էին
չափազանց խստութիւնից, յարմարւում էին իրենց
հոգեւոր զաւակների հոգեկան զրութեանը և թուլու-
թիւններին, հանգստացնում էին նրանց խիղճը բա-
րոյական հարցերի նուրբ, բայց ոչ միշտ ազնիւ վեր-
լուծութիւնով *). զրանով նրանք բազմաթիւ մարդ-
կանց վրայ ազդեցութիւն ձեռք բերին: Նրանք յատ-
կապէս հոգ էին տանում իրենց ձեռքն առնելու
հասարակութեան բարձր դասակարգերը: Միաբա-
նութեան յաջողութիւնն ահագին էր. արդէն առա-
ջին գեներալի կամ կարգապետի՝ Լօյօլայի օրով նա
մենաստաններ ու դպրոցներ հիմնեց արևմտեան Եւ-
րօպայի բոլոր երկրներում և միասփոնարներ (քարո-
ղիչներ) էր ուղարկում Ամերիկա, Հնդկաստան և
Զինաստան: Այդ յաջողութիւնը չէ կարելի բացատը-
րել միայն հօգը կազմակերպութիւնով և ղեկավար-
ների կենսական իմաստութիւնով: Միաբանութիւնն
ուսուցանում էր, որ նպատակն արդարացնում է մի-
ջոցը, և դիմում էր վատ միջոցների, բայց նրա նպա-
տակներն իդէալական էին, որոնց նրա անդամները

*) Միաբանութեան կազուխտ կոչւածները մասնաւորա-
պէս զբաղւում էին բարոյական այն «կազուսնրի» (վիճելի
դիպաւածներ) լուծումով, որոնք առաջ էին գալիս խոստովա-
նութեան և հոգեւոր առաջնորդութեան կամ ղեկավարութեան
ժամանակ: (Դրանից է կազուխտիկա բառը):

ծառայում էին ոգևորութիւնով և անձնագոհութիւ-
նով: Նա տւեց ոչ միայն քաղաքագէտներ և կա-
ղուխստներ, այլ և հերոսներ և նահատակներ: X

Ամենաշերմեռանդ կաթոլիկները մտածում էին, Տրիդէնտի
որ կրօնական բարենորոգութեան դէմ կուելու հա-
մար՝ անհրաժեշտ է եկեղեցուց արմատախիլ անել
դեղձումները. այն ժամանակ մարդիկ ստիպւած չեն
լինի ամաչել կաթոլիկութեան հանրածանօթ մեղքե-
րի համար և կարելի կըլինի համարձակ դուրս գալ
հերետիկոսների յարձակումների դէմ: Այդ նպատակի
համար Կարլոս V պահանջեց Տրիդէնտում եկեղեցա-
կան ժողով հրաւիրել: Պօղոս III պապը զիջեց, բայց
միջոցներ ձեռք առաւ, որ ժողովը լուրջ բարենորո-
գում չը կարողանայ կատարել: Նա պնդեց, որ ձայն-
աւութիւնը տեղի ունենայ ներկայ եղողների թւի
համեմատ *), իսկ զրանով մեծամասնութիւնը լինում
էր իտալացիների կողմը: Հէնց որ ժողովը բարձրաց-
նում էր անյարմար հարցեր, պապն ընդհատում էր
նրա նիստերը և նոյն իսկ ժողովը փոխադրում էր
մի այլ քաղաք: Նիստերն սկսեցին 1545 թւին, բայց
յետոյ երկու անգամ տարիներով ընդմիջումներ տե-
ղի ունեցան, և ժողովն իր գործունէութիւնը վեր-
ջացրեց միայն 1564 թւին: Ժողովն զբաղւեց կաթո-
լիկ վարդապետութեան ճիշտ որոշումով և այդ կա-
տարեց առանց որևէ զիջում անելու բողոքականնե-
րին, թէև նրա անդամներից շատերը ցանկանում էին
առանձին կէտերի մէջ մերձեցում: Ժողովը մի ան-
գամ էլ խոստովանեց պապական իշխանութեան բա-
ցարձակ հեղինակութիւնը և նրա եկեղեցու ղեկավար
լինելը: Պապական իշխանութիւնը չըթոյլատրեց կըր-
ճատել իր իրաւունքներից և ոչ մէկը: Տրիդէնտեան ժո-

*) Եւ ոչ ըստ ազգութիւնների, ինչպէս Կօնստանցի և
Բազէլի ժողովներում եղաւ:

դովը չը վերացրեց պապական արքունիքի (կուրիայի) ղեղծութենքը, բայց մեծ ազդեցութիւն թողեց կաթոլիկութեան բաղդի վրայ երկու հարցում. առաջին՝ — նա նետրէն որոշեց կաթոլիկ դաւանանքը և վերացրեց եկեղեցու մէջ եղած տարաձայնութիւնները. երկրորդ՝ — մանր հոգեւորականութեան կեանքի մէջ մտքեց նա աւելի կարգ եւ եռանդ: Առանձնապէս կարեւոր հանգիստացաւ այն որոշումը, որի համաձայն ամեն մի թեմում պիտի հիմնւէր մի սէմինարիա, քահանաներ պատրաստելու համար:

Իսպանիա

Կաթոլիկ եկեղեցին, որքան ուժ ունէր, վերանորոգւում էր: Բայց և այնպէս պապերն իրենց գլխաւոր յոյսը դնում էին աշխարհական իշխանութիւնների ջերմեռանդութեան և հերետիկոսների արիւնը վոթելու վրայ: Հերետիկոսութիւնը շատ բիշ էր կպել Իտալիային. բաւական եղան կարճատե հալածանքները, և այդ երկիրը, որ իր ամբողջ անցեալը կապել էր Հռոմի և հռոմէական եկեղեցու հետ, մաքրւեց: Րէակցիան այլ բնաւորութիւն ունէր Իսպանիայում. XVI դարում նա համարւում էր Ներօպայի ամենահզօր պետութիւնը: Ֆէրդինանդ Կաթոլիկը և Կարլոս V թագաւորական իշխանութեանը չափազանց բարձր դիրք տւին. իսպանացիները գոհ էին նրանց վարչութիւնից: Ժողովրդի հայրենասիրութիւնը և հպարտութիւնը դարձան դէպի պատերազմական ձեռնարկութիւններն ընդդէմ դրացիների և դէպի նոր երկրների յայտնագործութիւն: Իսպանացիները հռչակեցին նոյնքան իրենց աներկիւղութիւնով, յամառ տոկունութիւնով ու չարքաշ դիմացկանութիւնով, որքան և դաժանութիւնով, գոռոզութիւնով և ազահութիւնով: Նրանք աշխատել չը գիտէին և չէին էլ սիրում. ինչպէս թուղթ խաղացողին գրաւում է թուղթ խաղալու կիրքը, այնպէս էլ նրանց ղեկավարում էր

կիրքը դէպի կողոպուտը և արկածները: Կրօնի վերաբերմամբ նրանց համար կասկածներն անձանօթ էին. հաւատը նրանց համար մի ամուր խարիսխ էր, և նրանց կրօն բարեպաշտութիւնը դարձաւ արիւնաբու անհամբերասարութիւն, երբ հանդիպեց օտար հաւատալիքների: Ժողովրդի սիրած տեսարանն էր auto-da-fé (հաւատի գործը), այսինքն՝ հերետիկոսների հանդիսաւոր այրումը խարոյկի վրայ:

Ներօպական ռազմադաշտերում իսպանական հետեւակազօրը ձեռք բերեց անպարտելիութեան այն հռչակը, որ երկար ժամանակ զւիցէրացիներն էին վայելում: Նոր երկրներ յայտնագործելիս՝ իսպանացիների սխրագործութիւններն աւելի ևս զարմանալի էին, քան նրանց քաջութիւնը կանոնաւոր ճակատամարտերում: Իւրաքանչիւր տարի խումբ-խումբ աշխարհակալներ (կոնքլիստադօրներ) ուղևորւում էին Նոր-Աշխարհ բաղդ որոնելու: Մէկը միւսի ետեից յայտնագործւում էին Ամերիկայի շրջանները: 1520 թւին Մագէլլանը, Իսպանիայի պետական ծառայութեան մէջ գտնւող մի պօրտուգալացի, իրականացրեց Կօլումբոսի միտքն՝ արեւմտեան ճանապարհով Ասիայի ափերին հասնել: Նա վայր իջաւ Հարաւային Ամերիկայի ափերով, ձմեռեց Պատագօնիայում, հազին դժւարութիւնով շրջեց մայր ցամաքի միւս կողմը մի նեղուցով, որն ստացաւ նրա անունը (Մագէլլանի նեղուց), կտրեց անցաւ Խաղաղ ովկիանոսը և դուրս եկաւ Ֆիլիպպեան կղզիների մօտերը: Բնիկներին հետ ընդհարւելիս՝ Մագէլլանն սպանւեց, բայց նրա ուղևորութեան ֆաթորդներն Իսպանիա վերադարձան մեկնումից երեք տարի յետոյ, կատարելով առաջին շուրջաշխարհային նաւարկութիւնը:

Կօնքլիստադօրներ կամ աշխարհակալներ:

1520

Մագէլլանի նաւագնացութեան հետ միաժամանակ կատարւեց մի արշաւանք, որն ահազին նիւթա-

կան օգուտներ բերեց: Կուբայի նահանգապետն իր հպատակ Կօրտէսին ուղարկեց Մէքսիկա*): Նրա առջև բացւեց շատ լաւ մշակւած մի երկիր՝ բազմաթիւ ազգաբնակչութիւնով, որը մետաղներ էր ձեռք բերում, շինում էր փառաւոր շէնքեր, զարդարում էր նրանց ինքնատիպ քանդակներով: Այստեքների ցեղը կանգնած էր պետութեան գլուխը, իսկ պետութիւնը տարածւում էր Ատլանտեան ովկիանոսից մինչև Խաղաղ ովկիանոսը: Իսպանացիները վարպետօրէն օգտւեցին տիրւած ցեղերի ատելութիւնից դէպի այստեքները և այն սնոտիապաշտական երկրից, որ առաջացնում էին հրադէնները և ձիերը: Նրանք գրաւեցին այստեքների մայրաքաղաք Մէքսիկօն, որը գետեղւած է մի մեծ լճի միջի կղզու վրայ:

Այստեքների թագաւորին պահում էին պալատում իբր գերի, իսկ ազգաբնակչութեան վրայ տուրքեր դրին: Այն ինչ Կուբայի նահանգապետը, իմանալով Կօրտէսի արտասովոր յաջողութիւնը, 1000 հոգուց կազմւած զօրք ուղարկեց, որ պէսդի նրանից խլէ նոր ձեռք բերած երկիրը: Կօրտէսը կարողացաւ իր կողմը հրապուրել իր դէմ ուղարկւած զօրաբաժինը. բայց նրա բացակայութեան ժամանակ Մէքսիկօից, այնտեղ ապստամբութիւն պայթեց դաժան ու ազահ տիրապետողների դէմ, և Կօրտէսն ինքն էլ, Մէքսիկօ վերադառնալուց յետոյ, անկարող եղաւ գլուխ ելնել ահագին քաղաքի ազգաբնակչութեան հետ: Ստիպւած եղան դուրս դալ, որպէսզի չըմենեն սովից: Մութ գիշերով, 1300 իսպանացի շարժեցին ջրամբարտակների թումբերով ու ջրանցքներով՝ հալածող այստեքների զանգւածների միջով: Երկու երեք մանր խմբեր ոչնչացան, բոլոր կենդանի մնացածները վերքեր ստացան, բայց մի կերպ հասան մինչև Տլասկալա քաղաքը, որ բարեկամ էր իրենց: Այստեղ Կօրտէսը հաւաքեց այստեքներին թշնամի հարիւր հազարաչափ բնիկներ և նրանց հետ գնաց Մէքսիկօի վրայ: Կատաղի կռիւը տևեց 75 օր, բայց վերջի վերջոյ Կօրտէսը յաղթեց. քաղաքը կոր-

*) Կօրտէսն ունէր 550 հետևակ զինուոր, 16 ձիաւոր և 14 թնդանօթ:

ծանցին, այստեքների թագաւորին գերի առան և տանջեցին իսպանացիները. ամբողջ երկիրը հնազանդւեց:

Նոյն ձևով մի ուրիշ աշխարհակալ, անունը Պիզարրօ, գրաւեց Պէրուն: Այնտեղ գոյութիւն ունէր բաւական նշանաւոր կուլտուրա, նման Մէքսիկայում եղածին: 180 մարդուց բաղկացած մի իսպանական զօրամաս երևաց Պէրուում, դաւաճանութիւնով բռնեց թագաւորին ու նրա արքունիքը և նւաճեց երկիրը: Տեղացիների իսպանական լծից ազատելու փորձերը խեղդւեցին մեծ արիւնհեղութիւնով:

Իսպանացիների աշխարհակալութիւններն Ամերիկայում, Աւստրալիայում, հարաւարեւելեան Ասիայում լայնացրին երօպացիների մտաւոր հորիզոնը, բաց արին գաղթականութեան համար ընդարձակ ասպարէզ, առևտրի մէջ յեղաշրջում առաջ բերին: Բայց նրանք այդ երկրների բնիկ ազգաբնակչութեան համար բարիք չը բերին: Եկւորները նրանց հետ վարւում էին ինչպէս անասունների հետ. ստիպում էին նրանց անսովոր աշխատանք կատարել, անառակացնում էին նրանց, կոտորում: Բնիկներն սկսեցին սերհատել, մեռնել, և նրանց փոխարէն, ստրկական աշխատանքի համար, սկսեցին բերել Աֆրիկայից նէգրներ: Բայց այդ աշխարհակալութիւնները բարիք չը պատճառեցին նաև Իսպանիային: Ճշմարիտ է, ոսկին ու արծաթը հոսեցին Ամերիկայից, բայց թանգագին մետաղների այդ հոսանքը չը նպաստեց ոչ երկրագործութեան և ոչ արդիւնաբերութեան (ճարտարարւեստի) զարգացմանը: Իսպանացիները համակեցին, լցեցին արհամարհանքով դէպի աշխատաւորական կեանքը. ոսկին ու արծաթը ծախսւում էին պատերազմի և այլութեան վրայ, կամ անցնում էին օտարների ձեռք, որոնցից առնում էին հաց, կտորեղէններ, դէնքեր: Ամբողջ Եւրօպայի համար թանգագին մե-

տաղների առատ հոսանքը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ, որովհետեւ դրա շնորհով դրամի քանակութիւնը մեծացաւ և առևտրական փոխանակութիւնը խիստ դիւրացաւ, Իսպանիան ամենից աւելի իր վրայ փորձեց այդ երևոյթների վաստ կողմերը: Գները յանկարծ բարձրացան և ազդաբնակութեան այն մասը, որը հնար չէր ունեցել լցնելու գրպաններն աւարով, տանջուով էր չըլսած թանգութիւնից:

Փիլիպպոս II

1555—1598

Սակայն կառավարութիւնն սկզբում օգտուեց աշխարհակալութիւններից և ոսկու առատ հոսանքից: Նախ քան աշխատանքի կանգ առնելու ազդեցութեան զգացելը կառավարութեան վրայ, նա հնար ստացաւ Ամերիկայից նաւերով լի ոսկի փոխադրելու և ծախսելու այդ ամենն իր քաղաքական նպատակների համար: Կարլոս V-ի հրաժարւելուց յետոյ Իսպանիան, հարաւային Իտալիան, Նիդէրլանդները և իսպանական զադութներն ընկան նրա որդի Փիլիպպոս II-ի իշխանութեան տակ (1555—1598): Նա երկրորդ ամուսնութեամբ պսակւել էր Հէնրիկոս VIII-ի աղջկայ — Մարիայի հետ, որը մի քանի տարի թագուհի էր եղել Անգլիայում: Իր թագաւորութեան վերջերում Փիլիպպոսը պահանջեց իր իրաւունքները Պորտուգալիայի գահի վերաբերմամբ: Նրա մայրը պորտուգալական իշխանուհի էր, նրան յաջողեց, յիշաւ, միացնել Պորտուգալիան Իսպանիային, և նրա հետ էլ միացրեց նաև պորտուգալական հարուստ գաղութներն Աֆրիկայում և Ասիայում: Փիլիպպոսը հոգով իսկական իսպանացի էր. հօր նման՝ նա չէր տարւում իր գահիսոնի տակ միացած զանազան երկրների այլազան շահերով. նրա համար Իսպանիան անկիւնաքար էր, իսկ միւս բոլոր տիրապետութիւնները յաւելւածներ: Չոր, լուկեաց և անողոք, նա յամառօրէն ընթանում էր դէպի միանգամ արդէն գծած

նպատակը, չը ճանաչելով ոչ մի խոչընդոտ: Թագաւորութեան առաջին տարիներն ամրապնդեցին նրա մէջ հաւատ դէպի իր անձը և դէպի Իսպանիայի ուժը: Նրա զօրավարները ջարդեցին Հէնրիկոս II-ի զօրքերը. նրա ազգակից Դօն-Ժուան Աւստրիացին ոչնչացրեց թիւրքական նաւատորմը Լէպանտոյի մօտ: Աւելի ևս խիստ էր Փիլիպպոսը ներքին վարչութեան մէջ: Իր սեփական Դօն-Կարլոս որդուն, որը համարձակեց նրան հակառակ գործել, նա բանդ նստեցրեց: Չընայելով իր հնազանդութեանը կաթոլիկ հաւատին, նա հնար եղածին չափ հեռացնում էր նոյն իսկ պապի միջամտութիւնն իսպանական եկեղեցու գործերից: Նրա համար անտանելի էր մանաւանդ կրօնական տարակարծիքութիւնը: Անդալուզիայի աշխատասէր և խաղաղ մօրէսկները, նւաճած մաւրներ յսերունդները, համարեա կոտորւեցին, ոչնչացւեցին, որովհետեւ նրանք շարունակում էին խօսել արաբերէն և արևելեան զգեստներ հագնել: Սէվիլիայում նոր երեցած բողոքականութիւնն արագ արմատախիլ արւեց. բաւական էր մի հասարակ կասկած, որ այս ինչ մարդը հակամէտ է դէպի Լութէրականութիւն, և նրան իսկոյն խարոյկ կը բարձրացնէին: Բայց Փիլիպպոսի տիրապետութիւնների մի մասում հերետիկոսութիւնը խոր արմատներ էր բռնել — դա Նիդէրլանդիան էր:

Այդ երկիրը բաղկացած էր տասնհեօթ շրջաններից, որ ձեռք էր բերել Մաքսիմիլիան I բուրգունդական ժառանգութիւնից. ժողովրդի մի մասը խօսում էր գերմաներէնի գաւառաբարբառներով (հօանդացիները և ֆլամանդները), միւս մասը ֆրանսերէնի գաւառաբարբառներով (վալլօնները): Դեռ միջին դարերում այդ շրջաններն առաջ էին ընկել ազգաբնակչութեան արտակարգ աշխատասիրութեան և

Նիդէրլանդներում
գիւտ

նախաձեռնող ոգու շնորհով: Գէնարը և Բրիւզզէն հիւսիսային Եւրօպայի ամենահարուստ քաղաքներն էին: Իսպանիայի հետ միանալը նիդէրլանդցիներին համար նոր ուղիներ բաց արեց. նրանք, իբր առևտրականներ, գնում էին իսպանացիների ետևից, որոնք նրանց համար ճանապարհ էին հարթում յայտնագործութիւններով և նւաճումներով: Գերմանական և հիւսիս-իտալական քաղաքների աշխոյժ առևտրական գործունէութիւնն սկսեց թուլանալ և առաջանցաւ Անտվէրպէնն իր ահագին գործերով: Արդէն Կարլոս V ստանում էր Նիդէրլանդիայից չորս անգամ աւելի եկամուտ, քան Իսպանիայից, չընայելով որ ոսկին հոսում էր Իսպանիա: Նիդէրլանդացիներն ունէին իրենց առանձին կարգերը. ամեն մի գաւառ վայելում էր բաւական խոշոր ինքնավարութիւն, բոլորը միասին պատգամաւորներ էին ուղարկում Կարլոս V-ի սահմանած դասերի ժողովը (Etats Généraux): Այդ ինքնուրոյնութեան պաշտպանութեան տակ՝ լուծէրականների և կալինականների քարոզը մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, մանաւանդ հիւսիսում, հօլլանդական գաւառներում: Փիլիպպոս II զրեց դքսուհի Մարգարիտա Պարմացուն, որ կառավարում էր Նիդէրլանդիան նրա անունից, ձեռք առնել խիստ միջոցներ: Իսպանացիների փորձերն ինկվիզիցիային (հաւատաքնութեանն) ընթացք տալու և զրանով վախեցնելու ազգաբնակչութիւնը՝ զայրոյթ առաջացրին բոլոր դասերի մէջ: Քաղաքաբնակները և գիւղացիները հազարներով հաւաքւում էին հրապարակներում և դաշտերում լսելու բողոքական քարոզիչներին: Ազնականութեան մի նշանաւոր մասը Բրիւսսէլում կազմեց մի ընկերութիւն՝ կուելու համար ինկվիզիցիայի և ազատութիւնները խախտելու դէմ: Նրանք կառավարչուհուն մի խնդիր տւին՝ հերետի-

կոսների դէմ արձակած հրամանները մեղմացնելու մասին *): Նիդէրլանդական մագնատներից (աւագ, մեծամեծ) այդ շարժմանը հովանաւորում էին Վիլհէլմ Օրանացին, Նիդէրլանդիայում մեծ կալւածներ ունեցող գերմանական իշխանները, կոմս Էդմոնտը, որ հռչակել էր Ֆրանսիացիների դէմ մղւած պատերազմում, և Նիդէրլանդական ծովակալ կոմս Հօրնը: Մարգարիտա Պարմացին բաւական յաջողութիւնով գործում էր դժգոհների դէմ, բայց Փիլիպպոսը կարծում էր, որ նա չափազանց զթասիրտ է և անվճռական: Նա Նիդէրլանդիա ուղարկեց իսպանական զօրք Ալբայի դքսի առաջնորդութիւնով. դա մի շատ լաւ զօրավար էր, բայց միևնոյն ժամանակ և մոայլ, տնողորմ ֆանատիկոս էր: Ալբան անմիջապէս սկսեց մահապատիժները: Էդմոնտը և Հօրնը դաւաճանօրէն բռնեցին և գլխատեցին: Հերետիկոսական գործերը բնեւելու համար կազմել էր մի յանձնաժողով ամենախիստ կաթոլիկներից. սակայն այդ յանձնաժողովն էլ բաւական չափով հնազանդ չըհամարելով, Ալբան հատը յանձնեց մի իսպանացու, որը հարցաքննում և դատապարտում էր, թէև չը գիտէր տեղական լեզուները և մեղադրւածներին չէր հասկանում: Սկսեցին ապստամբութիւնները: Վիլհէլմ Օրանացին և իր եղբայրը ներս մտան Նիդէրլանդիա. գեօղերը (ցնցոտիաւորները) խլեցին մի քանի նաւահանգիստներ և սկսեցին ծովահէնական պատերազմ իսպանացիների դէմ: Բայց կռւի դաշտում դժւար էր գլուխ ելնել Ալբայի հետ: Պատերազմներում եփւած նրա զինուորները կոտորում էին ապստամբներին և զրաւած բա-

*) Մարգարիտայի խորհրդականներից մէկը նրանց անւանեց «ցնցոտիաւորներ» (Les gueux): Նրանք ընդունեցին այդ մականունը և նրան հռչակեցին իրենց կռով իսպանացիների դէմ. դա կոչեց գեօղերի ապստամբութիւն:

դաքները հիմնադրուած աւերում էին: Երբեմն ծաղկած ու երջանիկ Նիդէրլանդիան արիւնքներով եղաւ, իսկ դիմադրութիւնն այնուամենայնիւ շարունակուած էր: Պատժի դաժանութիւնը միայն առաջացնում էր յուսահատական քաջութիւն: Մինչև անգամ Փիլիպպոս II հասկացաւ, որ այլ ևս այդպէս չէ կարելի շարունակել: Նրա ֆինանսներն սպառուած էին. ոռճիկ չըստացած զինուորներն ապստամբուած էին: *) Լաւագոյն նահանգներն անապատ էին դառնում: Նա յետ կոչեց Ալբային: Բայց արդէն ուշ էր: Ազգաբնակութիւնն արդէն համակւած էր ատելութիւնով դէպի ճնշողները, և Փիլիպպոս II-ի փորձերը կարգը վերահաստատելու մեղմ միջոցներով՝ ոչ մի հետեանք չունեցան: Բոլոր դաւառները**) Գէնտում դաշն կապեցին և պարտաւորեցին արտաքսել իսպանացիներին ու ձեռք բերել իրենց իրաւունքների վերականգնումը: Իսպանացիների գործերն աւելի լաւ ընթացք ստացան, երբ Փիլիպպոս II Նիդէրլանդիա ուղարկեց Մարգարիտա Պարմացու որդի Ալէքսանդր Ֆարնէզէին: Նա ոչ միայն առաջնակարգ զօրավար էր, այլ և խոշոր պետական անձ: Նա հասկացաւ, որ պէտք է բաժանել Նիդէրլանդացիներին և որ դրա համար կան միջոցներ: Հարաւային շրջանները (ապագայում կոչւեցին Բելգիա), որոնց մէջ գերակշռում էր րօմանական ազգաբնակութիւնը, մնացել էին կաթոլիկ. հիւսիսայինները, որ ըստ ազգաբնակութեան գերմանական էին, ընդունել էին բողոքականութիւն: Ֆարնէզէն օգտուեց այն բանից, որ երկու դաւանութիւնների հետևորդներն իրար ծաղրում և նեղում էին. նա իր կողմը գրաւեց Նիդէրլանդիայի կաթոլիկ կու-

*) Անտվէրպէնում բերդապահ զօրքը յանկարծ բերդից քաղաք խուժեց և կոտորեց 5000 մարդ փողոցներում:

**) Բացի Լիւքսէմբուրգից:

սակցութիւնը: Նա թոյլ չէր տալիս զինուորներին կողոպտել և բռնութիւն գործ դնել, յարգանքով էր վերաբերւում տեղական հաստատութիւններին և առանձնաշնորհումներին, իսկ կուլի դաշտում փայլուն յաղթութիւններ էր տանում: Բայց արդէն նա ստիպւած էր կուլի ոչ թէ ապստամբների անկանոն խմբերի, այլ ամրակուռ մի դաշնակցութեան դէմ. 1579 թւին հիւսիսային հինգ նահանգ Ուտրէխտում կնքեցին յաւիտեանական դաշնակցութիւն իրենց անկախութիւնը և կրօնը պաշտպանելու համար: Շուտով նրանց հետ միացան երկու նահանգ էլ. փոխարքայ կամ շտատհալտէր ընտրեց Վիլհէլմ Օրանացին: Ֆարնէզէին յաջողեց նւաճել հարաւային շրջանները. մասնաւորապէս նա հռչակեց Անտվէրպէնի առումով: Բայց «Միացեալ Գաւառների» հետ նա զլուխ չեղաւ: Չընայելով պարտութեանը, նրանք շարունակում էին մարտնչել. երբ Վիլհէլմ Օրանացին ընկաւ մարդասպանի ձեռքով, նրա տեղը բռնեց իր որդի Մօրից Օրանացին: Ֆարնէզէի զինուորական գերակշռութիւնը հաւասարակշռուած էր նրանով, որ նա իր ուժերը չէր կարողանում կենտրոնացնել Նիդէրլանդական պատերազմում, այլ ստիպւած էր ամենավճռական ընդհանրում հեռացնել այդ ուժերն օգնելու համար Փիլիպպոս II-ի միւս ձեռնարկութիւններին Անգլիայում և Ֆրանսիայում: Երբ Ֆարնէզէն մեռաւ, իսպանացիների գործերը վատացան և վերջապէս նրանք զինադադար հաստատեցին Միացեալ

1579

գաւառների հետ: X Անգլիական կառավարութեան մտքած չափաւոր Անգլիա-

բարենորոգումը զլուխ եկաւ առանց խառնակութիւնների. Հէնրիկոս VIII-ի և Էդուարդ VI-ի օրով պարլամէնտները և ազգաբնակութիւնը հպատակուած էին անգլիկանութեան: Բայց պաշտօնական դաւանու-

Թեան յայտարարումը ծառայեց միայն իբր սկիզբ կրօնական շարժման: Էդուարդ VI մեռաւ տասնևմեց տարեկան հասակում. գահ բարձրացաւ նրա մեծ քոյր Մարիան *), և նրա առաջին գործը եղաւ վերականգնել Անգլիայում կաթոլիկ եկեղեցին: Նրա ամուսնութիւնը Փիլիպպոս II Իսպանացու հետ ցոյց էր տալիս, որ նա լիապէս միանում է կաթոլիկական ընտանիքին: Ինչպէս որ Հէնրիկոս VIII-ի և Էդուարդ VI-ի պարլամենտները ուրախութիւնով նպաստում էին անգլիկանութեան հաստատուելուն, այնպէս էլ Մարիայի պարլամենտները հնազանդօրէն վերացրին անգլիկանութիւնը և կրկին ճանաչեցին պապական իշխանութիւնը: Սակայն նրանք պայման դրին, որ հոգեւորականութիւնից խլած կայքերը չեն վերադարձւի նրան, այլ կը մնան նախկին տէրերի ձեռքում: Բայց ազգաբնակչութեան մէջ եղան շատերը, որ չը կամեցան հպատակել Նեոի եկեղեցուն. այդպէս էին կոչում նրանք կաթոլիկութիւնը: Սկսեցին հալածանքներ. կրանմէր արքեպիսկոպոսը և ուրիշ երկու անգլիական եպիսկոպոս Օքսֆորդում այրւեցին, և նրանցից յետոյ մահան պատժի ենթարկւեցին ուրիշ շատ բողոքականներ: Սակայն հալածանքը նւաւատակի չէր հասնում. նա կատաղեցնում էր ժողովրդին և նպաստում էր ծայրայեղ բողոքական կարծիքների տարածւելուն:

Եղիսաբէթ 1558 Թւին Մարիան մեռաւ և գահ բարձրացաւ 1558—1603 նրա քոյր Եղիսաբէթը (1558—1603), Հէնրիկոս VIII-ի և Աննա Բօլէյնի դուստրը: Նրա մանկութիւնն անցել էր վտանգների մէջ: Նրա հայրը երբեմն նրան շրջապատում էր յարգ ու պատուով, ինչպէս արքայական տան իշխանուհու, երբեմն յայտարարում էր

*) Հէնրիկոս VIII-ի և Կատարինէ Արագոնացու դուստրը:

նրան ապօրինի ամուսնութեան ծնունդ և պալատից որքան կարելի է հեռու էր քշում: Մարիայի Թագաւորութեան ժամանակ Եղիսաբէթի կեանքն անգամ վտանգի մէջ էր, որովհետեւ ժողովուրդը նրան համարում էր բողոքականութեան ներկայացուցչուհի և անհամբերութիւնով սպասում էր նրա գահ բարձրանալուն, իսկ Մարիան ու կաթոլիկները նրանում տեսնում էին մի վտանգաւոր թշնամի և մի քանի անգամ քննութեան էին առել այն հարցը, թէ արդեօք աւելի լաւ չէր լինի նրան մէջ տեղից վերացնել: Եղիսաբէթին իրեն չափազանց զգոյշ էր պահում, չէր մտնում որևէ դաւադրութեան մէջ և իր ժամանակի մեծագոյն մասը նւիրում էր հին լեզուներով և մաթեմատիքայով պարապելու: Այդ ժամանակ մշակւեց նրա բնաւորութիւնը—հաստատուն, աներկիւղ և իշխանասէր: Թագուհի դառնալով, Եղիսաբէթը վերադարձաւ նորից անգլիկանութեան. այդ բանում նրա գլխաւոր օգնականն էր պետական քարտուղար լօրդ Բօրլին: Պաշտօնական դաւանութեան գլխաւոր հիմքերը պարզաբանւեցին 39 յօդածներում: Առաջին պարլամենտն իսկ արգելեց Էդուարդ VI-ի ժամանակ օրէնքով որոշած ձևից *) գատ որևէ այլ ձևով աստուածապաշտական կարգ կատարել: Մի այլ օրէնք **) հրամայում էր, որ պետական ծառայութեան մտնող կամ համալսարանական աստիճան ստացողները երդւեն, որ իրենք Թագուհուն ընդունում են բարձրագոյն պետ թէ աշխարհական և թէ հոգեւոր կամ եկեղեցական գործերի: Հէնրիկոս VIII-ի պէս՝ Եղիսաբէթը պաշտպանում էր անգլիկանութեան միջին դրութիւնը թէ կաթոլիկների և թէ բողոքականների դէմ:

*) Այդ օրէնքը կոչւում է «Միաձևութեան օրէնք» կամ «ակտ»:

**) «Գերիշխանութեան օրէնք կամ ակտ»:

Բայց նա ստիպւած էր կուել արդէն ոչ թէ լուծէ-
րականութեան և կալւինականութեան առանձին, հատ
հատ հետեւորդների դէմ, այլ կրօնական մի ըն-
դարձակ կուսակցութեան, որն աւելի և աւելի զօրա-
նում էր տարուց-տարի: Այդ «պուրիտանէները» *)
պահանջում էին մաքրել եկեղեցին կաթոլիկութեան
մնացորդներից: Նրանք հակառակ էին եպիսկոպոսու-
թիւնը պահպանելու և դէմ էին այն բանին, որ թա-
գաւորն ազգեցութիւն էր գործում եպիսկոպոսներ և
քահանաներ նշանակելու վրայ. նրանց վրդովեցնում
էին ծէսերը, զարդերն, զգեստները, ժամասացութեան
առարկաները, որ անգլիական եկեղեցին վերցրել էր
հռօմէական-կաթոլիկ եկեղեցուց. նրանք պահանջում
էին ամբողջապէս մտցնել կալւինականութիւն: Եղի-
սաբէթն ու իր խորհրդականները միջոցներ ձեռք ա-
ռան պուրիտանէների դէմ. այն քահանաներին, որոնք
աշկարայ հետեւում էին կալւինիզմին, պաշտօնից
զրկում էին. անգլիկանութեան ամենայնադուզն մեր-
կացուցիչներին դատապարտում էին խայտառակու-
թեան անարգանքի սիւնին, կտրում էին նրանց ա-
կանջները կամ ձեռքերը: Անգլիկանութիւնից հերձ-
ւածողներին հալածելու համար հիմնւեց «բարձրագոյն
մասնաժողովի դատարանը»: Բայց պուրիտանէների դէմ
հալածանքը չէր կարող լինել շատ եռանդուն և խիստ,
որովհետև Եղիսաբէթն ստիպւած էր կատաղի կռիւ
մղել կաթոլիկների դէմ և այդ բանում կարիք էր
զգում պուրիտանէների օգնութեան:

Եղիսաբէթն իր թագաւորութեան ամենասկիզբը
օգնում էր կալւինիզմին Շօտլանդիայում՝ քաղաքական
նկատառումներով կամ հաշիւներով: Շօտլանդական
Յակոբ V թագաւորի մահից յետոյ թագն անցաւ նրա

դուստր Մարիային, որը դաստիարակւած էր ֆրան-
սիական արքունիքում և ամուսնացաւ ֆրանսիական
թագաւոր Ֆրանցիսկ II-ի հետ: Շօտլանդական երե-
ւելիներն օգտուեցին նրանից, որ թագաւորական իշ-
խանութիւնը գտնուում էր թոյլ ձեռքում, և կրօնա-
կան յեղաշրջում առաջացրին. պատարագը վերացրին,
եկեղեցիները սրբերի պատկերները և արձանները
կոտրատեցին, ազնւականութիւնը յափշտակեց և իւ-
րացրեց վանքերի հողերը: Բարենորոգման դեկավար
այնուհետև դարձաւ խիստ կալւինական Նօքսը: Նա
կազմակերպեց շօտլանդական պրէսբիտէրեան կամ
երիցական եկեղեցին: Ամեն մի ծխում եկեղեցական
գործերը քարոզչի և համայնքից ընտրւած աշխար-
հական հոգաբարձուների ձեռքին էին. զանազան հա-
մայնքների քարոզիչները հաւաքւում էին շրջանային
ժողովների. կարեւորագոյն հարցերի լուծման համար
հրաւիրւում էր շօտլանդական եկեղեցու սինօդը: Մա-
րիա թագուհու մայրը, որ կառավարում էր Շօտլան-
դիան նրա բացակայութեան ժամանակ, ֆրանսիա-
կան զօրք կանչեց և բողոքականներին դրեց վտան-
գաւոր դրութեան մէջ: Նրանք էլ դիմեցին Եղիսա-
բէթին և օգնութիւն խնդրեցին, և անգլիացիների
միջամտութիւնը գործը վճռեց բողոքականութեան
օգտին: Եռտուվ Ֆրանցիսկ II մեռաւ, և Մարիա
Ստիւարտը վերադարձաւ Շօտլանդիա: Նրա համար
դժւար էր վարւել մօայլ պրէսբիտէրեանների հետ,
որոնք վախենում էին նրա ֆրանսիացի ազգականնե-
րից և դատապարտում էին նրան թեթեամիտ զւար-
ձութիւնների, մանաւանդ պարահանդէսների համար:
Նրան վերջնականապէս կործանեցին կրօնական
վէճերի հետ ոչ մի կապ չունեցող մի բանի արկած-
ներ: Նա երկրորդ անգամ ամուսնացաւ իր հեռաւոր
ազգականներից մէկի՝ կոմս Դարնլէյի հետ: Դա մի

*) «Պուրիտանէ», առաջացել է լատիներէն purus (pure)
«մաքուր» բառից. կրօնի մէջ մաքրութիւն դաւանողներ:

կոպիտ և չնչին մարդ էր, որը շուտով կնոջ հետ սկսեց վարւել անվայել ձևով և նրա աչքի առջև սպանեց նրա քարտուղարին: Մարիան, ինչպէս երևում է, ներեց նրան, բայց նա շուտով ոչնչացաւ մի դաւադրութեան շնորհով, որ կազմել էր պալատականներից մէկը—կոմս Բօսուէլը: Ժողովրդի մէջ կասկածում էին, որ այդ չարագործութիւնը Մարիայի գործն էր, և կասկածները զօրացան, երբ Բօսուէլը փախցրեց Մարիային և ամուսնացաւ նրա հետ: Շօտլանդացիներն ապստամբւեցին և ջարդեցին թագուհու զօրքերը, իսկ թագուհին, իր հպատակներին անձնատուր չը լինելու համար, փախաւ Անգլիա: Եղիսաբէթը, փոխանակ նրա կողմը բռնելու կամ փոխանակ նրան հեռացնելու, հրամայեց ձերբակալել, և դժբաղդ Մարիան տասնևութ տարի անգլիական դղեակներում նստեց իբր գերի: Եղիսաբէթի այդ մեծահոգութիւնից զուրկ վարմունքը բացատրւում է զանազան պատճառներով. բացի անձնական նախանձը դէպի բազմաթիւ վէպերի (րօման) գրաւիչ հերոսուհին, Եղիսաբէթն ուզում էր վերջ դնել Շօտլանդիայի յուզումներին և միաժամանակ վերացնել այն անձնաւորութիւնը, որը կարող էր վտանգաւոր լինել նոյն իսկ Անգլիայում. Մարիան իրաւունքներ ունէր անգլիական թագի վրայ, ինչպէս Հէնրիկոս VII-ի թոռ*), և ընդունում էր անգլիական թագուհու տիտղոսը:

(Նրեաց, որ Մարիա Ստիւարտն աւելի վտանգաւոր էր գերութեան մէջ, քան ազատ ժամանակ: Առաջ նա խճողած էր շօտլանդական արկածներում և խառնաշփոթութիւնների մէջ, այժմ նա դարձաւ

*) Հէնրիկոս VII Անգլիացի:

Մարգարիտա Թիւդօր—Յակոբ IV Շօտլանդացի:

Յակոբ V—Մարիա Գիդ:

Մարիա Ստիւարտ:

անգլիական դաւադրութիւնների և կաթոլիկ կուսակցութեան յոյսերի կենտրոն: Նա ոչ մի բոլոր չէր ընկճւում և յարաբերութիւն էր պահպանում դժգոհների և օտար երկրացիների հետ: Մի քանի անգամ նրա դաւակիցներն ընկել էին անգլիական կառավարութեան ձեռքը և գլխատւել: Բայց իսկոյն մի նոր դաւադրութիւն էր կազմակերպւել: Այդ դաւադրական կռիւն աւելի կատաղի էր մանաւանդ այն պատճառով, որ միևնոյն ժամանակում բոլորքում էր բացարձակ պատերազմ կաթոլիկ ըէակցիայի (յետաշարժման) և բողոքականութեան միջև: Եղիսաբէթն օգնում էր Նիդէրլանդիային Փիլիպպոս II-ի դէմ. դրա փոխարէն Փիլիպպոս II Բէլգիայում բաց արեց մի սէմինարիա անգլիական կաթոլիկ քահանաներ պատրաստելու համար, որոնք դասնթացը վերջացնելուց յետոյ գնում էին Անգլիա, կեանքերը մշտապէս վտանգի մէջ՝ կատարում էին կաթոլիկների եկեղեցական պէտքերը և զրգուում էին ժողովրդին եկեղեցուց բանադրւած «նոր Յեզարեի» դէմ (Եղիսաբէթ թագուհու):

Սակայն անգլիական ժողովուրդը ոգևորւած օգնում էր իր թագուհուն. նրա մէջ մարմնանում էին ազգային անկախութիւնը և զօրութիւնը: Պարլամէնտը հաստատեց «ասսօցիացիա» (ընկերակցութիւն) կոչւածը. բոլոր դասերին պատկանող անգլիացիները երդումով պարտաւորւեցին պաշտպանել թագուհուն, և այն դէպքում, եթէ նա սպանւի, գլխատւի այն անձին, որի համար այդ ոճիրը կատարւած կըլինի, այսինքն՝ Մարիա Ստիւարտին: Բայց և այնպէս, երբ Փիլիպպոս II պատրաստութիւններ էր տեսնում Անգլիա ափ դուրս գալու, մի քանի երիտասարդ կաթոլիկներ համաձայնութիւն կայացրին սպանելու Եղիսաբէթին: Նրանց մտադրութիւնը բացւեց, և նրանց

մահապատիժ տալուց յետոյ՝ դատ սկսեց Մարիա Ստիւարտի դէմ, մեղադրելով նրան այդ բանին մասնակցելու մէջ: Բաւարար ապացոյցներ չը կային, բայց դատարանը նրան մահաւան դատապարտեց: Պարլամէնտը խնդրեց թագուհուն վճիռը գործադրել: Երկար տատանումներից յետոյ նա ստորագրեց մահաւան վճիռը, բայց և այնպէս հրաժարեց իր հրամանից, երբ արդէն պատիժը գործադրւած էր: ✕

Պատերազմ
Իսպանիայի
դէմ:

Մարիա Ստիւարտի մահապատիժը չը խանգարեց Փիլիպպոս II-ին իրագործելու իր վաղուցայ ծրագիրն Անգլիայի վրայ յարձակելու վերաբերմամբ: Պէտք էր կոտրել Անգլիային, որպէսզի կաթոլիկութիւնը յաղթանակէր Նիդերլանդիայում և Ֆրանսիայում: Բացի դրանից՝ անգլիական ծովագնացները լուրջ վնասներ էին պատճառում իսպանացիների գաղութներին և առևտրին: Ծովահէնների արհեստն այնքան արդիւնաւոր դարձաւ, որ կազմակերպւեցին ընկերութիւններ, որոնք զինում պատրաստում էին նաւեր իսպանացիներին կողոպտելու համար, և թագուհին ինքն էլ, չընայելով իր ժլատութեանը, իր փողերը դետեղում էր այդ շահաւէտ ձեռնարկութիւնների մէջ: Ծովահէններից մէկը — Դրէկը, կատարեց Մագէլանից յետոյ առաջին շուրջաշխարհային նաւագնացութիւնը և կողոպտեց ճանապարհի վրայ եղած իսպանական գաղութները: Փիլիպպոսի պատրաստութիւններն Անգլիայի դէմ ծովային արշաւանք կատարելու համար՝ վերջացան 1588 թւին: Նրա «անպարտելի արմազան»*) բաղկացած էր 160 մեծ առագաստանաւերից, որոնց վրայ կային մօտ 20,000 զինուոր, ափ իջնելու համար: Փիլիպպոս II հրամայեց Ալէքսանդր Ֆարնէզէին օգնել այդ արշաւանքին, իսկ նա-

1588

*) Արմազա նշանակում է նաւատորմ:

ւատորմի հրամանատարութիւնը յանձնեց իսպանական ազնւական (գրանդ) դուքս Մէդինա-Սիդոնիային, որը ծովային գործից ոչինչ չէր հասկանում: Անգլիայում ամբողջ ժողովուրդը բռնկեց հայրենասիրական կրակով. գէնքի էին դիմում ոչ միայն բողոքականներն, այլ և կաթոլիկները, և մտնում բանակն իբր կամաւոր զինուորներ: Մասնաւոր մարդկանց միջոցներով պատրաստեց մի նաւատորմ, որն իսպանականից յետ էր քնում իր նաւերի մեծութիւնով, բայց նրանից գերազանց էր իր ռազմական յատկութիւններով: Ամենից քիչ զոհողութիւն արեց կռուվարութիւնը. թագուհին չը հրաժարեց իր ժլատութիւնից, և զօրքերի մէջ ռազմամթերքի մեծ պակասութիւն էր զգացւում: Սակայն իսպանացիներին չաջողեց նոյն իսկ ափ իջնել: Արմազան շատ վնասւեց անգլիական թեթեւ նաւերի յարձակումներից, իսկ երբ նա հասաւ Ֆլանդրիայի ափերի դիմացը, յանկարծակի պայթած փոթորիկն իսպանական նաւերը քշեց դէպի հիւսիս: Փոխանակ ափ իջնելու, նաւաւորմը շրջեց Շօտլանդիայի հիւսիսային ծայրը և Իրլանդիայի մօտերով վերադարձաւ Իսպանիա, ամեն Իրլանդիայի մօտերով վերադարձաւ Իսպանիա, ամեն տեղ կորցնելով իր նաւերը թէ փոթորիկներից և թէ անգլիացիների յարձակումներից: Այդպիսի մի անհաղթ ձեռնարկութիւն չէր կարող ունենալ դրանից աւելի խղճալի ելք: Այդ անսպասելի յաջողութիւնից յետոյ Եղիսաբէթի ժողովրդականութիւնը սաստիկ մեծացաւ. նրա թագաւորութեան գլխաւոր գործը կատարւած էր. Անգլիան պաշտպանեց իր ազգային և կրօնական անկախութիւնը Իսպանիայի եւ Հնդկի դէմ: ✕

Բողոքական դաւանութիւններից Ֆրանսիայում Ֆրանսիա տարածւում էր գլխաւորապէս կալվինիզմը: Նա գրաւում էր ֆրանսիացիներին իր կատարելութիւնով,

պարզութիւնով և մարտնչող բնաւորութիւնով: Որովհետեւ քարոզիչները գալիս էին Ձւիցէրիայից, այդ պատճառով Ֆրանսիական բողոքականներին սկսեցին կոչել հիւգէնօսներ, այսինքն դաշնակիցներ, զւիցէրական դաշնակցութեան անդամներ *): Կառավարութիւնը քննաւարտ էր վերաբերում դէպի բողոքականութիւնը, բայց Ֆրանցիսկ I-ի և Հէնրիկոս II-ի օրով նա չափազանց զբաղւած էր կայսրութեան դէմ մղուող պատերազմներով, իսկ Հէնրիկոս II-ի որդիների օրով (Ֆրանցիսկ II, Կարլոս IX և Հէնրիկոս III) նա թուլացաւ: Նրանք աննշան մարդիկ էին, որոնք անկարող էին վարել պետութիւնը դժւարին ժամանակներում: Գործերի վրայ մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերեց նրանց մայրը — Կատարինէ Մեդիչին, խորամանկ և միջոցների մէջ խտրութիւն չը դնող մի իտալուհի: Հերետիկոսութիւնն արմատախիլ անել պահանջող ջերմեռանդ կաթոլիկների գլուխ էին կանգնել Գիզ դքսերը: Բարենորոգման դէմ կուելու համար՝ այդ կուսակցութիւնն օգնութիւն խնդրեց Փիլիպպոս II-ից: Բողոքականների առաջնորդները Բուրբօններն էին, արքայական տնից, որ ծագում էին Լուգովիկոս Սուրբից: Նրանց էր պատկանում Պիրինեան շղթայի երկարութիւնով ձգւած Նաւարրայի թագաւորութիւնը, բայց իսպանական թագաւորները խլել էին նրանց կալւածների մեծագոյն մասը: Բողոքականները նոյնպէս դիմեցին օտարների օգնութեանը — Անգլիային:

Կրօնական
պատերազմ-
ներ:

Ազգամիջեան պատերազմն սկսեց հետեւեալ պատրւակով: Կառավարութիւնը կալւինականներին իրաւունք էր տւել հաւաքելու բաց դաշտում քարոզիչներին լսելու համար: Այդ զիջումը վրդովեցրեց կա-

*) Les Huguenots — աղաւաղած eidguenots, Eidgenossen երդմնակիցներ:

թոլիկներին. Գիզ դուքսը զէնքի դիմեց և Պարիզ գնալիս, Վասսիում կոտորեց անգէն բողոքականների խմբեր՝ կին և երեխայ հետները, որոնք հաւաքւել էին քարոզ լսելու: Հետեւեալ գործողութիւններն էլ համապատասխան եղան սկզբնաւորութեանը. պատերազմը մղուում էր Ֆրանսիայի բոլոր անկիւններում, նա թշնամացնում էր իրար մտերիմ մարդկանց ու ազգականներին, և չըմնաց ոչ մի դաժանութիւն ու անգթութիւն, որ պատերազմող կողմերը չը գործադրէին: Այդ պատերազմը շարունակւեց երեսուն և վեց տարի փոքրիկ ընդմիջումներով. կողմերը կընքում էին խաղաղութեան դաշինքներ, բայց իսկոյն կրկին սկսում էին պատերազմական գործողութիւնները *):

1572 թւին, խաղաղութիւն կնքելուց անմիջապէս յետոյ, Կատարինէ Մեդիչին վճռեց գործը վերջացնել մի հարւածով: Նա պայմանաւորւեց կաթոլիկ դեկավարների հետ հիւգէնօսներին կոտորել: Օգոստոսի 23-ից լոյս 24-ի գիշերն **) սկսեց կոտորածը Պարիզում: Առաջին սպանւածներից մէկը եղաւ հիւգէնօսների ամենալաւ զօրավարը, ծովապետ Կօլինին: Կարլոս IX թագաւորը, որ նախ դէմ էր այդ դաւադրութեան, ընկաւ մի տեսակ կատաղութեան մէջ և լուսամուտից կրակում էր այն թշնառականների վրայ, որոնք փողոցից-փողոց ընկած, ապաստան էին որոնում: Կոտորածը տևեց մի քանի օր Պարիզում և գաւառներում. սպանւածների ընդհանուր թիւը համարում են մօտ երեսուն հազար: Պապը հրամայեց զոհաբանական մաղթանք կատարել ի փառս այդ քա-

1572

*) Աչքի առաջ ունենալով այդ ընդմիջումները, Ֆրանսիացիները հաշուում են 9 կրօնական պատերազմ:

**) Այսպէս կոչւած Բարդուղիմեան գիշեր. օգոստոսի 24-ին սբ. Բարդուղիմէոսի տօնն է:

Ջագործութեան, բայց կաթողիկոսները սխալել էին իրենց հաշիւներում. բոլոր բողոքականներին անկարելի էր կոտորել, իսկ մնացածները վերսկսեցին պատերազմն աւելի ևս մեծ կատաղութիւնով: Արքունիքը փորձ արեց խաղաղեցնել նրանց զիջումներով, բայց դա ջերմեռանդ կաթողիկոսների մէջ առաջացրեց լիզայի կամ միութեան կազմութիւնը. դա մի միութիւն էր, որը վճռել էր պաշտպանել կաթողիկոսութեան շահերը սեփական միջոցներով, ուշք չը դարձնելով կառավարութեան ոչ մի ցուցումին: Այսպիսով Ֆրանսիայում արքայական կառավարութեան կողքին կազմեցին երկու իշխանութիւն ևս. Լա-Րօշէլում, Բօրգօի մօտ, գտնուում էր հիւգէնօտների մայրաքաղաքը. Պարիզում կենտրոնացան Լիզայի զլխաւոր ուժերը, որի առաջնորդն էր կոմս Հէնրիկոս Գիզը: Լիզան ինքնուրոյն դաշնագիր կնքեց Փիլիպպոս II-ի հետ և նրանից օժանդակ զօրք ստացաւ: Հէնրիկոս III թագաւորը փորձեց Գիզին դուրս մղել Պարիզից, բայց մի օրում քաղաքը ծածկւեց բարրիկադներով կամ պատնէշներով, և թագաւորն ինքն ստիպւած եղաւ Պարիզից փախչել:

Հէնրիկոս IV
1589—1610:

Նա վրէժ լուծեց Գիզից այն ժամանակի սովորութեան համեմատ. կեղծ հաշտութիւնով խաբեց նրան և հրամայեց սպանել: Մի տարի էլ չանցաւ, և մի մոլեռանդ կաթողիկ մօրթոտեց Հէնրիկոս III-ին (1589): Սպանւած թագաւորն անգաւակ էր: Գահի իրաւունքն անցաւ Հէնրիկոս Բուրբօնին, Նաւարրայի թագաւորին, կալինականների առաջնորդին: Նա մի անխոնջ, հիւանալի ռազմիկ էր և քաղաքագէտ, ուրախ բնավորութեան տէր մի մարդ, որին անծանօթ էին Փանատիկոսութիւնն ու անհամբերատարութիւնը: Ուրախութիւնով նրա կողմն անցան չափաւոր կաթողիկոսներից շատերը, որոնց ձանձրացրել

էին պատերազմը, զինւորների և ազնւականների ինքնակամութիւնը, այն, որ օտարները տիրութիւն էին անում Ֆրանսիայում: Բայց Լիզան չէր ուզում հպատակել մի հերետիկոսի և շարունակում էր պատերազմը Փիլիպպոս II-ի հետ միացած: Հէնրիկոս IV շարդեց լիզայի կողմնակիցներին, բայց Պարիզում հանդիպեց յամառ դիմադրութեան: Երկու անգամ նա յարձակում գործեց մայրաքաղաքի վրայ և երկու անգամում էլ Ֆարնէզէի երկալը Նիդէրլանդիայից ստիպեց նրան հրաժարւել իր ձեռնարկութիւնից: Ֆարնէզէի մահն ազատեց Հէնրիկոսին իր ամենավտանգաւոր թշնամուց: Բայց Պարիզին տիրելու համար, Հէնրիկոս IV վճռեց անել մի շատ կարևոր քայլ. նա հրաժարւեց բողոքականութիւնից և ընդունեց կաթողիկոսութիւն: Քաղաքական նկատառումները նրա համար աւելի կարևոր էին, քան կրօնական հաշիւները, և այդ ըոպէին նա հարկաւոր համաւեց միաւնալ Քրիստիանցիների մեծամասնութեան դաւանութեանը, Հէնրիկոս IV-ի հրաժարումը Ֆրանսիայում ընդունւեց մեծ ցնծութիւնով. բոլորը հասկացան, որ հասել է հաշտութեան, խաղաղութեան և կարգի վերահաստատման ժամը: Պարիզը բաց արեց իր դռները թագաւորի առջև, որն արագութեամբ վերջացրեց հաշիւները Լիզայի մանր առաջնորդների դիմադրութեան հետ. մի քանիսին դրամով գրաւեց, միւսներին յաղթեց: Բողոքականներին խաղաղեցնելու համար 1598 թւին հրատարակեց Նանտի հրովարտակը կամ էդիկտը: Նրանց թոյլատրւեց ժամասացութիւն անել կալինական ազնւականների դղեակներում և շատ քաղաքներում. երկու դաւանութեան հետնորդներն էլ նախաչեցին հաւասար իրաւսէր. բողոքականների համար բացւեց բոլոր պաշտօնների ճանապարհը. իբր ապահովութիւն, որ դաշնագիրը կը գործադրւի, բո-

1598

դոքականներին յանձնեց մի քանի ամրացած քաղաքներ Վարչութիւնը, որոնցից գլխավորն էր Լա-Րօշէլը: Կաթոլիկ բէակցիայի (յետաշարժման) ղեկավարը Եւրօպայում—Փիլիպպոս II-ը գոհ չէր Ֆրանսիայի խաղաղեւելուց: Նրա բանակները երկու կողմից—Պիրինեան լեռներէն և Նիդէրլանդիայից շարժեցին դէպի Ֆրանսիա, բայց Հէնրիկոս IV յետ մղեց նրանց:

1598

Փիլիպպոսը երկար չապրեց այդ ստորացումից յետոյ: Նա մեռաւ 1598 թւին: Իսպանիան, որը նրա գահ բարձրանալու ժամանակ Արևմուտքի ամենահզօր պետութիւնն էր, սպառեց իր ուժերը բազմամեայ կռիւներում, որ մղւում էին կաթոլիկութեան և Փիլիպպոս II-ի տիրապետութեան համար: Բողոքականութիւնն արմատախիլ արեց Իսպանիայից և Իտալիայից, նրա զարգացումը կանգնեցրին Նիդէրլանդիայում, բայց Անգլիան և Միացեալ Գաւառները յաղթող դուրս եկան կռիւից: Ֆրանսիան ազատեց իսպանական խնամակալութիւնից, իսկ որ գլխավորն է, «կաթոլիկ-թագաւորի» *) սեփական երկրները դատարկեցին, նրա իշխանութեան տակ եղած ժողովրդների ուժերը քայքայեցին: ×

Լեհաստան

Բարենորոգումը վրայ հասաւ, երբ Լեհաստանը գտնուում էր իր գոյութեան տագնապալի շրջանում: Դասերի միջև յարաբերութիւնները փոխուում էին: Աւելի եւ ավելի առաջ էր անցնում պատերազմաւէր ազնւականութիւնը—շլեսիսան: Օրէնքներ հաստատելը և դրամական տուրքեր նշանակելը կախած էր շրջանային մանր սէյմերից (ազնւականների ժողովներ) և ընդհանուր սէյմից. մանր և խոշոր սէյմերին մասնակցում էին միայն պաները (խոշոր ազնւական) և շլեսիստիչները, իսկ քաղաքաբնականները և հոգևո-

*) Իսպանական թագաւորներն այդ տիտղոսն ստացան պապից Ֆէրդինանդի Գրէնադան գրաւելուց յետոյ:

րականները զրկւած էին մասնակցութիւնից: XVI դարում լեհական հացը մեծ քանակութիւնով արտահանւում էր օտար երկրներ. շլեսիստան սկսեց մեծ եռանդով զբաղւել գիւղատնտեսութիւնով և սէյմերի միջոցով յաջողեցրեց ամրապնդել գիւղացիներին հողի հետ, հարկ դնել նրանց վրայ կալւածատէրերի օգտին, ոչնչացնել գիւղացիների ինքնավարութիւնը, այսպիսով ձորտերը (խլօպներ) դրեցին կալւածատէրերի իշխանութեան տակ, և վերջինների վրայ չըկար ոչ մի վերահսկողութիւն: Քաղաքաբնակ դասը ենթարկւում էր ամեն տեսակ ստորացումների ու վնասների. խոշոր առևտուրն անցնում էր օտարերկրեայ վաճառականների ձեռքը, մանր առևտուրը՝ հրէաների՝ քաղաքաբնականներին արգելւած էր ստանձնել բարձր հոգևոր պաշտօններ: Շլեսիստայի արտօնութիւնների այդպիսի ծայրայեղ զարգացումը վրտանգաւոր էր պետութեան համար և հարց էր ծագում, թէ կըկարողանան արդեօք թագաւորները պահպանել Կազիմիր Մեծի և Կազիմիր IV-ի ձեռք բերած հեղինակութիւնը: Կազիմիր IV-ի մէկը միւսի ետևից կառավարող որդիները (Նան Ալբրեխտ, Ալէքսանդր, Սիգիզմունդ I) չը կարողացան ղեկավար դիրք բռնել երկրի մէջ: Պատերազմները և վարչութիւնը մի կերպ դնում էին կազիկադ, պալատական դաւերի և շլեսիստայի ինքնակամութեան ազդեցութեան տակ: Սիգիզմունդ I, ի միջի ալոց, մի ճակատագրական սխալ դործեց, թոյլատրելով, որ տևտօնեան կարգը դառնայ պրուսական ժառանգական դքսութիւն (1525): Նախկին կարգապետ Ալբրեխտ Բրանդէնբուրգցին ընդունեց բողոքականութիւն, կարգի տիրապետութիւնները դարձրեց մի դքսութիւն և, իր հարստութեան ընդհատման դէպքում, դքսութեան իրաւունք խնդրեց ու ստացաւ իր ազգականների, Բրանդէնբուրգի կուր-

1525

Ֆիւրստները (կայսրընտիրներ կամ պալատական իշխաններ) համար: Դրանով Նէմանի և Վիսլայի ափերին հաստատուում էր գերմանական մի ուժեղ իշխանութիւն, որը բնականաբար, ձգտում էր միշտ դէպի Բրանդէնբուրգ:

Բարենորոգումը
Լեհաստանում:

Պետական իշխանութեան նշանակութիւնը բարձրացնելու յարմար առիթ էր բարենորոգման տարածւելը:

Լեհերի մեծամասնութիւնը դժգոհ էր հոգևորականութեան փչացածութիւնից և ցանկանում էր եկեղեցական ընդհանուր ու չափաւոր բարենորոգում. շլեախտան պատրաստ էր խլելու եկեղեցու նիւթական հարստութիւնը. դեռ ևս յիշում էին դէպի Հոսի շարժումը եղած համակրութիւնը, և լեհերի մէջ յաջողութիւնով քարոզում էին հուսեանների յաջորդ մօրաւեան եղբայրները. քաղաքների գերմանական ազգաբնակչութիւնը ծառայում էր իբր լաւ միջնորդ հիւսիսային Գերմանիայից Լեհաստան անցկացնելու լուծէրական և կալինական քարոզները. և կալինականութիւնն աւելի էր տարածւում, քան լուծէրականութիւնը, որի վարդապետութիւնն աւելի նւազ պարզութիւն ունի. վերջապէս, արևմտեան հումանիստների հետ ունեցած կենդանի յարաբերութիւնները նպաստեցին քրիստոնէութիւնից սաստիկ տարբեր կարծիքների երևան գալուն. ոչ մի տեղ հակաբերորդականների (երրորդութեան դէմ եղողների) քարոզն այնքան յաջողութիւն չունեցաւ, որքան Լեհաստանում:

Բայց կառավարութիւնը չը կարողացաւ շարժումն առնել իր ձեռքը. նրան չաջողեց ոչ անգլիականի նման մի ազգային եկեղեցի ստեղծել, ոչ հաստատել աշխարհական իշխանութեան խնամակալութիւնը եկեղեցու վրայ, ինչպէս այդ եղաւ լուծէրականութեան մէջ, ոչ էլ Փիլիպպոս II-ի նման խեղդել բարենորոգումը: Սիգիզմունդ I-ի որդի Սիգիզմունդ II Օգոստոսի ժամանակ բարեփոխումն ընթանում էր առանց որոշ ծրագրի. նա տիրում էր այս ու այն քաղաքներին ու դղեակներին:

Կրօնական վէճերը միայն աւելացնում էին քաղաքական անիշխանութիւնը, որն արդիւնք էր խոշոր ազնւականութեան և շլեախտայի իշխանութեան: Մի արտաքին հանգամանք—պատերազմը Յովհան Գրոզնու (Ահարկուի) հետ մերձբալտեան նահանգների համար,—ստիպեց սակայն մտածել պետութիւնը որոշ չափով միաւորելու, Լիթւան Լեհաստանի հետ միացնելու մասին: Լուբլինեան միութիւնը կամ ունիան 1569 թւին առաջացրեց լեհ-լիթւանեան ընդհանուր սէյմի (ազնւականների ժողովի) կազմութիւնը. որոշեց, որ պէտք է թագաւորի ընտրութիւնն, ընդհանուր և դիւանագիտական (դիպլոմատիական) յարաբերութիւնները միացած ուժերով վարեն, բայց երկու երկրներից ամեն մէկը պիտի պահպանէ իր յատուկ օրէնքները և իր սեփական վարչութիւնը: Սիգիզմունդ Օգոստոսի թագաւորութեան միակ խոշոր արդիւնքն այդ էր, իսկ ընդհանրապէս շարունակւում և զօրանում էր պաների և շլեախտայի ինքնակամութիւնը:

1569

Սիգիզմունդ II-ի մահով (1572) վերջացաւ Եագելլոնների հարստութիւնը, և լեհերը պիտի ընտրէին իրենց համար թագաւոր: Բոլոր շլեախտիչներն, առանց բացառութեան, ընտրող էին. նրանց ամբողջութիւնը կազմում էր գերիշխան ժողովուրդը*), որը ժամանակաւորապէս տալիս էր իշխանութիւնը թագաւորին և նրա հետ որոշ պայմանի էր մտնում**): Ընտրեցին Ֆրանսիական Հէնրիկոս արքայազնին: Նա երգեց, որ ամենքին ազատ կը թողնէ կրօնի հարցում, որ երկու տարին մի անգամ սէյմ կը գումարէ և առանց

Հէնրիկոս
Ֆրանսիացի
և Ստեփան
Բատուրիս:
1572

*) Լեհաստանին տրւած Բեչ Պոսպոլիտա (ընդհանուր գործ) անունը ցոյց էր տալիս, հոռմէական republica-ի նման, և պետութիւնը, հակադիր առանձին անհատների, և հանրապետութիւնն, ինչպէս կառավարութեան ձև:

*) Pacta conventa.

սէնատի (ծերակոյտի) համաձայնութեան պատերազմ չի հրատարակել կամ խաղաղութիւն չի կնքի: Հէն-
րիկոսը Լեհաստանում հազիւ մի քանի ամիս մնաց
և փախաւ, որպէսզի ընդունէ ֆրանսիական թագը
Հէնրիկոս III անունով: Նրա փոխարէն ընտրեցին
հունգարական զօրավար Ստեփան Բատորիային: Նա
ցոյց տւեց, որ իսկական թագաւոր է: Նրա հեղինա-
կութիւնը բարձրացրեց Ռուսիայի դէմ վարած յաջող
պատերազմը, որ նա մղեց ոչ թէ «պօսպօլիտական
զինուորներով», այսինքն՝ շլեախտայի մարտիկներով,
այլ կանոնաւոր բանակով: Ներքին գործերում էլ նա
չէր կամենում խաղալիկ լինել պաների և շլեախտա-
յի ձեռքին: Բայց նրա թագաւորութիւնը չափազանց
կարճ էր (1575—1586) և չափազանց զբաղւած պա-
տերազմական գործերով, այնպէս որ նա չըկարողա-

1575—1586

ցաւ լուրջ բարենորոգութիւններ մտցնել:
Բատորիային յաջորդ ընտրեցին շէշդական ար-
քայազն Սիգիզմունդին: Նրա հայրը—Յովհան Վազան
հրաժարել էր լութէրականութիւնից և աշխատել էր
վերահաստատել կաթոլիկութիւնը Շէշդիայում: Սիգիզ-
մունդին կըթել էին եղբիւները, նա Փիլիպպոս II ի
երկրպագուն էր եւ իր քաղաքութեան գլխաւոր
խնդիրը դարձել էր կաթոլիկական ռէակցիան: Լե-
հական հոգևորականութիւնը դեռ աւելի առաջ, տրի-
դէնտեան եկեղեցական ժողովի ազդեցութեան տակ,
սկսել էր աւելի ջերմեռանդօրէն վերաբերել դէպի
իր հոգևոր պարտականութիւնները: Արդէն Սիգիզ-
մունդ I-ի օրով Լեհաստանում երևացին առաջին եղ-
բիւները. Բատորիայի օրով նրանք արդէն սկսում են
իրենց ձեռքն անցնել երիտասարդութեան դաստիա-
րակութիւնը, բայց յատկապէս նրանց հովանաւորեց
Սիգիզմունդ III-ը: Վերջապէս, թագաւորը կաթոլիկ-
ների օգտին գործադրեց պաշտօններ, կալւածներ,

կաթոլիկա-
կան ռէակ-
ցիան:

կապալներ, պատիւներ բաժանելու իր իրաւունքը, և
դա ազդում էր խոշոր ազնւականութեան վրայ. պա-
ները հրաժարւում էին անձեռնտու բողոքականու-
թիւնից յօգուտ այն կրօնի, որն իրենց տալիս էր
քաղաքական առաւելութիւններ: Նոյն ոգով միջոց-
ներ մտածեցին արևելեան եկեղեցու վերաբերմամբ,
որը մեծ ուժ էր կազմում լիթւեան և ուսսական եր-
կրներում: Բրեստեան ունիան (միութիւնը) 1596
թւին կազմւած էր այդ եկեղեցուն վնասելու նպա-
տակով: Որպէս զի հասնեն զլիաւոր նպատակին—
պապի գերիշխանութիւնն ընդունել տալուն, կաթո-
լիկները թոյլատրեցին, որ քահանաներն ամուսնա-
նան, որ եպիսկոպոսներին նշանակեն թագաւորները,
թոյլատրեցին նոյն իսկ արևելեան արարողութիւնը:
Ունիան (միութիւնն) ընդունող հոգևորականութիւնն
ստացաւ հաւասար իրաւունքներ հռօմէական-կաթո-
լիկ հոգևորականութեան, և ենթադրւում էր օրթո-
դօքսներին գրաւել դէպի ունիա, տալով նրանց այն
առաւելութիւնները և օգուտները, որ վայելում էին
ունիային յարածները: Այդ ծրագիրն իրականացրին
միայն մասամբ. հռօմէական-կաթոլիկ հոգևորականու-
թիւնը խանգարեց հաւասարեցմանը և դիմադրեց ու-
նիային յարած եպիսկոպոսների սէնատ մասնելուն:

1596

Թագաւորը բաւական մեծ ճարպիկութիւնով օգ-
նում էր եղբիւներին իրենց կաթոլիկական պրօպա-
գանդի (քարոզութեան) գործում, բայց նա անգոր
էր պետական կազմի ուղղելու համար և նոյն իսկ
դրա փորձն էլ չարեց: Նրա օրով վերջնականապէս
հաստատւեց անիշխանութիւնը (անարխիան), որը և
կործանեց Լեհաստանը: Լեհական հանրապետու-
թիւնը (Բեշ Պօսպօլիտա) դարձաւ զօրապետութիւնների
դաշնակցութիւն, որոնցից ամեն մէկն առանձին հա-
մարւում էր կարծես մի ինքնուրոյն պետութիւն: Եր-

Անիշխանու-
թիւն:

կու տարին մի անգամ միայն հաւաքուում էր այդ դաշնակցութեան համաժողովը — սէյմը, այն էլ ոչ աւելի քան վեց շաբաթով: Ամեն մի գորապետութիւն (վոեվոդստվո) իր փոքր սէյմում ընտրում էր իր դեսպաններին ընդհանուր սէյմի համար և նրանց տալիս էր պարտադիր հրահանգներ: Սէյմում ընդհանուր վճիռ կարող էր կայանալ միայն միաձայնութեան դէպքում. բաւական էր միայն մի ձայն, որ ասէր «nie pozwalam» (չեմ թոյլատրում), որպէսզի ամբողջ սէյմի վճիռը ոչնչանար *): Նոյն բանը կարող էր անել փոքր սէյմերում ամեն մի շլեսիստիչ: Թագաւորն, իբր ներկայացուցիչ ընդհանրութեան ուժի և ընդհանուր նպատակների, ստիպւած էր դաւերով, կաշառքներով և բռնութիւնով հասնել միաձայնութեան սէյմերում, որպէսզի բաւարարութիւն տայ պետութեան ամենաստիպողական կարիքներին: Վերջապէս, եթէ որևէ կարևոր կուսակցութիւն պետութեան մէջ չէր հաւանում կառավարութեան վարմունքին, դժգոհները կազմում էին «կոնֆէդերացիա» (ազատ դաշնակցութիւն) իրենց նպատակներին հասնելու համար. երբեմն նրանք նոյն իսկ դէնքի էին դիմում. և դա չէր համարւում պետական յանցանք: Պատմութեան մէջ չըտեսնւած այդ պէտական իշխանութեան փայփայումը շլեսիստան համարում էր «ոսկէ ազատութիւն»:

Ռուսաստանի ներքին խառնակութիւնը լեհերին առիթ տւին խառնելու Մոսկվայի գործերին: Բայց Լեհաստանի սեփական քայքայումն այնքան մեծ էր, որ այդ առիթից էլ չըկարողացան օգտուել: Լեհական գորախմբերն անկախաբար օգնում էին ինքնակոչներին և կողոպտում էին Մոսկվայի նահանգները: Իսկ երբ վերջապէս Սիգիզմունդ III-ը պատրաստեց անձամբ գնալ Մոսկվայի վրայ, այն ժամանակ ար-

*) Դա էր, որ կոչւում էր liberum veto-ի իրաւունք:

դէն նրա դէմ դուրս եկաւ վերածնւած ռուսական պետութիւնը, և լեհերի կողմից կատարած մի քանի քաղաքների ժամանակաւոր գրաւումը չըվարձատրեց նրանց ձեռնարկութեան ընդհանուր անյաջողութեան փոխարէն:

Առգաբուրգի կրօնական խաղաղութեան համա- Գերմանիա 1555:
ձայն (1555) ճանաչւեց, որ կայսրութիւնը բաժանւած է ինքնուրոյն իշխանութիւնների, որոնցից ամեն մէկն ազատ է ընդունել կաթոլիկութիւն կամ լութէրականութիւն: Բայց Առգաբուրգեան խաղաղութիւնը չը լուծեց բոլոր դժւարութիւնները: Նախ և առաջ նա չորոշեց կալինականների դրուքիւնը, այն ինչ այդ դաւանութիւնը խիստ տարածւած էր Գերմանիայում, մանաւանդ Հոլէնդսի վերին ափերում: Այդ դաւանութիւնն էին ընդունել հոլէնդսեան պֆալցգրաֆը, բրանդէնբուրգեան կուրֆիւրստը և կայսրութեան քաղաքներից շատերը: Կալինականները պահանջում էին լութէրականներին հաւասար իրաւունքներ: Խառնափնթորութեան երկրորդ պատճառն էր հոգեւոր իշխանութիւնների դրուքիւնը, այսինքն այն շրջանների, որոնց մէջ իշխանական իրաւունքը պատկանում էր եպիսկոպոսներին կամ վանահայրերին: Առգաբուրգեան խաղաղութիւնը հաստատել էր այսպէս կոչւած reservatum ecclesiasticum (եկեղեցական վերապահութիւն). մի կողմից պահանջում էր, որ այդ իշխանութիւնները լինեն կաթոլիկների ձեռքում *), իսկ միւս կողմից՝ ազգաբնակչութեանը տրւում էր դաւանութեան ազատութիւն **): Դաշնագրի այդ յօդւածները միշտ խախտւում էին. բողոքականները մի շարք հոգևոր իշխանութիւններ վերածեցին աշխարհական տիրապետութիւնների. կա-

*) Եթէ եպիսկոպոսն անցնէր բողոքականութեան, պիտի հրաժարէր իր աստիճանից:

**) Սա տարբեր էր ընդհանուր օրէնքից — cujus regio, ejus religio (ուժ երկիրը, նրա էլ կրօնը):

թողիկ հոգևոր իշխաններն էլ հալածում էին իրենց բողոքական հպատակներին: Կայսրից ու կայսրութեան հաստատութիւններից չէր կարելի սպասել վէճերի լուծում: Գերմանական Հաբսբուրգները չափազանց զբաղած էին իրենց աւստրիական, չեխական և հունգարական կալածների հոգսերով և թիւրքերի դէմ պատերազմելով. կայսրութեան հաստատութիւնները կորցրել էին իրենց բոլոր հեղինակութիւնը: Նոյն իսկ սէյմը (քայլստագը) նշանակութիւն ունէր միայն կայսր ընտրելու դէպքում: Կանոնաւոր կայսրութեան զօրք կազմելու և մշտական տուրքեր մտցնելու բոլոր ջանքերը ոչ մի հետեանք չունեցան, որովհետեւ դասերն աշխատում էին որքան կարելի է քիչ վճարել և քիչ ծառայել: Մնում էր, որ ամեն մարդ հոգ տանէր իր սեփական ապահովութեան մասին և որոնէր իր համար դաշնակիցներ: XVII դարի սկզբում կազմեց իշխանների երկու դաշնակցութիւն, որոնք, կարիք եղած դէպքում, կարող էին բաւական մեծ զօրք դուրս բերել. մէկն էր կաթոլիկական լիգան (միութիւնը), որ ստեղծել էր եռանդուն Մաքսիմիլիան Բաւարացին, միւսն էր բողոքականների ունիան (միութիւնը), որ կազմել էին կալինականները, զուլա ունենալով Ֆրիդրիխ Պֆալցգրաֆին: Լութերական իշխանները չը միացան և այդպիսի կազմակերպւած միութիւն չը կազմեցին, բայց նոյնպէս մի տեսակ առանձին խմբակցութիւն էին ներկայացնում սաքսոնական կուրֆիւրստի շուրջը ժողովւած:

Գործերի այդ վիճակն ամեն բոլոր էր ծրնունդ տալ պատերազմի, մանաւանդ երբ աչքի առաջ ունենանք, որ Գերմանիայի արեւմտեան սահմանների մօտ արդէն վաղուց կրօնական պատերազմ էր մղւում: 1610 թւին, հոկտոսեան իշխաններից մէկի

(Կլէվէի դուքսի) մահւան պատճառով, նրա երկրները, որ բնակւած էին կաթոլիկներով, պիտի անցնէին բողոքական ժառանգներին. ուրեմն «cujus regio, ejus religio» սկզբունքի համաձայն, պէտք էր հպատակներին բռնութիւնով դարձնել կաթոլիկութիւնից բողոքականութեան: Կաթոլիկ իշխանները չէին ուզում թոյլ տալ այդ բանը, կայսրը միջամտեց, յուսալով խելի այդ իշխանութիւնը Հաբսբուրգների համար, բայց բողոքականները զօրքերը շարժեցին դէպի վիճելի շրջանները և օգնութեան կանչեցին ֆրանսիական Հէնրիկոս IV թագաւորին: Վերջինս եռանդով օգնում էր նրանց, և ֆրանսիական բանակներն արդէն անցնում էին սահմանը, երբ մի ոմն, Բավայլիակ անունով, եզրիտների աշակերտ, մահացու վէրք հասցրեց Հէնրիկոս IV-ին: Այդ պատահարը յետ պահեց ֆրանսիացիների յարձակումը և պատերազմը միառժամանակ յետաձգեց:

Պատերազմը բռնկեց Հաբսբուրգների կալւածներում տեղի ունեցած դէպքերի պատճառով: Կրօնական բարենորոգումը (ըէֆօրմացիա) թափանցել էր նաև Հաբսբուրգների կալւածները, և Ֆէրդինանդ I-ի յաջորդ Մաքսիմիլիան II նոյն իսկ հովանաւորում էր նրա տարածմանը: Շտիրիան, Կարինտիան, մանաւանդ Բօհէմիան (Չեխիա), Սիլէզիան և Մօրաւիան լիքն էին բողոքականներով. շատ դղեակներում և քաղաքներում նախկին կաթոլիկ եկեղեցիները վեր էին ածւել կալինական և մօրաւեան եղբայրների աղօթատներ: Կաթոլիկ հոգևորականութիւնը եռանդուն կռիւ սկսեց այլակրօնների դէմ. նրան գլուխ էին կանգնել եզրիտները, և նրանց յաջողեց թոյլ չըտալ նոր վարդապետութիւններին տարածւելու: Բայց կաթոլիկ ըէակցիան գերակշռութիւն ստացաւ միայն այն ժամանակ, երբ աշխարհական իշխանու-

Թիւնն անցաւ նրա կողմը: Արխիդուքս (էրցհէրցօգ) Ֆէրդինանդը, որ Բուդօլֆ II կայսրի օրոյ նշանակւեց Շտիրիայի և Կարինտիայի կառավարիչ, ուժ գործ դրեց. բոլոր բողոքական քարոզիչներին հրամայեց հեռանալ իր շրջաններից: Ոստիկանական գործակալները, հետներն առած զօրամասեր, շրջում էին բոլոր քաղաքները, գիւղերն ու դղեակները, համոզելու համար, թէ արդեօք արխիդուքսի հրամանը կատարւե՞լ է և թէ արդեօք կաթոլիկ եկեղեցու իրաւունքները վերականգնւե՞լ են: Ազգաբնակչութեան հոգևոր ղեկավարութիւնն իրենց վրայ վերցրին և գլխի տները: Բուդօլֆ II, կիսախեղազար, աստղագիտութեան մէջ թաղւած, պատրաստ էր հետեւելու Ֆէրդինանդի օրինակին և սկսեց միջոցներ ձեռք առնել այլակրօնների դէմ Բօհէմիայում: Բայց նա չուէր նրա եռանդը, իսկ չեխերն աւելի ընդունակ էին իրենց պաշտպանելու, քան հարաւային դքսութիւնների ժողովուրդը: Չեխական դասերն ստիպեցին Բուդօլֆին տալ իրենց «կայսերական մեծութեան հրովարտակ», որը յայտարարում էր դաւանութեան ազատութիւն և թոյլ էր տալիս կառուցանել բողոքական եկեղեցիներ: Բայց Բուդօլֆի մահից յետոյ թագը պիտի անցնէր արխիդուքս Ֆէրդինանդին*): Չեխական դասերը երկիւղ էին կրում, որ Ֆէրդինանդը Բօհէմիայում էլ կը գործէ այնպէս, ինչպէս Շտիրիայում և Կարինտիայում: Չեխ ազնւականները, կոմս Տուրնի ղեկավարութիւնով, խուժեցին Պրագայի պալատը և լուսամուտից դուրս շարժեցին կայսրի երկու խորհրդականներին (1618): Դա առաջ բերեց վերջնական պառակտում. սկսեց ներքին պատերազմ, որ տևեց երեսուն տարի:

*) Բուդօլֆի և Ֆէրդինանդի միջև թագաւորեց մի քանի տարի միայն՝ Բուդօլֆի անգաւակ Մատթէոս եղբայրը:

Չեխերը դիմեցին կալինականների ունիայի առաջնորդ Պֆալցգրաֆ Ֆրիդրիխին, օգնութիւն խնդրեցին և ընտրեցին թագաւոր: Նա ընդունեց Բօհէմական թագը և Տուրնին օգնութեան ուղարկեց վարձկան զօրք՝ կոմս Մանսֆէլդի առաջնորդութիւնով: Ֆէրդինանդն էլ իր կողմից համաձայնութիւն կայացրեց լիգայի և Իսպանիայի հետ: Մաքսիմիլիան Բաւարացուց նա օգնութիւն ստացաւ մի լաւ բանակ Տիլլիի առաջնորդութիւնով: Կայսրի և լիգայի զօրքերը կորիզուել ջարդեցին չեխերին և գերմանական բողոքականներին Պրագայի շրջակայքում, Սպիտակ լեռան մօտ: Ֆրիդրիխը ստիպւած էր փախչել Բօհէմիայից, իսկ Տիլլին նւաճեց նրա հռչսոսեան կալւածները: Ֆէրդինանդը պատուեց «կայսերական մեծութեան հրովարտակը» և ձեռք զարկեց կաթոլիկութեան վերահաստատմանը Բօհէմիայում: Միլենոյն ժամանակ նա յայտարարեց, որ չի հանդուրժի աուգսբուրգեան խաղաղութեան խախտումը բողոքականների կողմից, և սկսեց ձեռք առնել միջոցներ կաթոլիկութեանը վերադարձնելու այն հոգևոր իշխանութիւնները (կալւածները), որ դարձրել էին բողոքական աշխարհական տիրապետութիւններ 1552 թւականից յետոյ: Այդ քաղաքականութիւնն սպառնում էր յեղաշրջել բազմաթիւ գերմանական շրջաններ: Հիւսիսային իշխանները որոշեցին դիմադրել և օգնութեան կոչեցին դանիական Խրիստիան IV թագաւորին: Լիգան Տիլլիին անյապաղ ուղարկեց դէպի հիւսիս, իսկ կայսրը, որի միջոցները պակասում էին, համաձայնեց չեխական կոմս Վալլէնշտայնի*) առաջարկին՝ բանակ կազմել կամաւորներից և այդ զինւորներին վճարել այն վայրերի տուրքերից, ուր պիտի գործեն: Վալլէնշտայնի կոչի վրայ իսկոյն հա-

*) Իսկապէս նրա անունը Վալդշտայն էր:

Երեսնամեայ
պատերազմ
1618—1648:

1552

ւաքւեցին մօտ յիսուսն հազար զինուոր զանազան ազգութեան և դաւանութեան, որոնք յոյս ունէին լաւ ապրել և հարստանալ նախաձեռնող ոգու տէր զօրավարի հրաճանադարութեան տակ *)։ Այդպիսի բանակը չէր կարող ունենալ ոչ հայրենասիրութիւն, ոչ կրօնական ոգևորութիւն, բայց նա նւիրւած էր իր առաջնորդին և պարծենում էր զինուորի քաջարտութիւնով։ Վալլէնշտայնը պաշտպանում էր էլբայի և Դանուբի գծերը կոմս Մանսֆէլդի և հունգարների դէմ, իսկ Տիլլին ջարդեց դանիական թագաւորին։ Դանիան աճապարեց խաղաղութիւն կնքել և Ֆէրդինանդը հրատարակեց «վերահաստատման» հրովարտակը, որի համեմատ այն բոլոր հոգեւոր սիրապետութիւնները, որոնք անցել էին բողոքականութեան 1552 թից յետոյ, վերադարձում էին կաթոլիկ եկեղեցուն **):

Գոլուտաւ
Ադօլֆ:

Բողոքականներին օգնութեան հասաւ շւէյդական երիտասարդ թագաւոր Գոլուտաւ Ադօլֆը։ Նրա հայրը ոտի ելաւ իր եղբորորդի Սիգիզմունդի դէմ, երբ սա ծրագրեց լեհական զօրքերով ճնշել լուծէրականութիւնը Շւէյդիայում։ Սիգիզմունդի արշաւանքը վերջացաւ սլաւաութիւնով, և շւէյները բողոքականների առաջնորդին թագաւոր հրատարակեցին կարլոս IX անունով։ Գոլուտաւ Ադօլֆը ժառանգել էր հօր բարեխղճութիւնը և հաստատակամութիւնը, ազգային կարիքների նրա ըմբռնողութիւնը և անկեղծ կրօնականութիւնը։ Բացի դրանից՝ նրա մէջ կար մի դրաւիչ բան—նրան սիրում էին և հաւատում։ Դեռ շատ

*) Այդ ձևով զինուորներ ժողովելու դէպքերը հազադիւս չէին այն ժամանակներում, բայց Վալլէնշտայնի հաւատքով մեծ յաջողութիւն ունեցաւ։

**) Հրովարտակը վերաբերում էր երկու արքեպիսկոպոսութիւնների, տասերկու եպիսկոպոսութիւնների և հարիւր քսան մանր ախրապետութիւնների։

երիտասարդ ժամանակ նա ծանր պատերազմներ մղեց Ռուսիայի և Լեհաստանի դէմ, խլեց Ինգրիան, Կարելիան և Լիֆլանդիան և կազմակերպեց մի փորձաւած զօրք։ 1630 թւին նա Գերմանիա ասի իջաւ, բացի այն, որ նա չէր կամենում թոյլ տալ գերմանական բողոքականութեան անկումը, նա յոյս ունէր ձեռք բերել Շւէյդիայի համար Բալտիկ ծովի հարաւային ափերում տիրող զրութիւն։

1630

Վալլէնշտայնի չափազանց զօրանալուց զայրացած իշխանների ազդեցութեան տակ՝ կայսրը հրաժարեցրեց նրան, և Գոլուտաւ Ադօլֆի դէմ ուղարկեցին փորձաւած Տիլլին։ Վերջինս պաշարեց Մագդեբուրգը (Սաքսոնիայում), որը բռնել էր շւէյական թագաւորի կողմը։ Քաղաքը յամառաբար պաշտպանում էր, բայց և այնպէս առնւեց և կողոպուտի մատնւեց։

Շւէյները և նրանց հետ դաշնակից սաքսոնացիները Տիլլի հետ զարնւեցին Լայպցիգի մօտերը։ Գոլուտաւ Ադօլֆը փոխեց սովորական զօրակարգը. նա աւելացրեց հրացանաձիգների *) թիւը հետեակազօրի մէջ և նւազեցրեց նիզակակիրների թիւը. նրա զօրասիւններն աւելի փոքրաթիւ և աւելի արագաշարժ էին, թնդանօթախումբը (արտիլլերիա) զինւած էր թեթեւ թնդանօթներով և աւելի շուտ-շուտ էր արձակում, քան կայսերականը. վերջապէս նա յատուկ ուշադրութիւն դարձրեց սահնաստազօրի վրայ։ Չընայելով որ սաքսոնացիները հալածւել էին պատերազմի դաշտից, շւէյները լիակատար յաղթանակ տարան։ Թըշնամուց մաքրելով հիւսիսային Գերմանիան, Գոլուտաւ Ադօլֆը շարժւեց դէպի հարաւ արեւմուտք։ Տիլ-

*) Նրանք զինւած էին «արքերուզներով», դրանք ծանր հրացաններ էին, որ կրակելու համար պէտք էր փողերը յնկել յատուկ յենարանների վրայ և ապա արձակել։

Успешнее завоевание
Киевского.

վար պետական անձը, կարգինալ Ռիշըլիեօն, հետևում էր Հէնրիկոս IV-ի արտաքին քաղաքականութեանը: Նա Հաբսբուրգներին դիտում էր իբր վասնգաւոր թշնամի, իսկ գերմանական այդ ազգամիջեան պատերազմը համարում էր մի յարմար դիպած թուլացնելու Հաբսբուրգներին և զօրացնելու Ֆրանսիան: Նա բռնեց բողոքականների կողմը, նպաստներ էր տալիս Գուստաւ Ադօլֆին, իսկ շէգների պարտութիւնից յետոյ՝ բացարձակ դուքս եկաւ կայսրութեան և Իսպանիայի դէմ: Ֆրանսիայի միջամտութիւնը կայսերական ուժերը շէգներից քաշեց դէպի իրեն և հնարաւորութիւն տւեց շէգ զօրավարներին *) անցնելու արևելեան Գերմանիայի մի ծայրից միւսը, չափշփելու նրա լայնքսն ու երկանքսը և նոյն իսկ սպառնալու Վիէննային: Ֆրանսիացիներն էլ, չընայելով մի քանի մասնաւոր անյաջողութիւններին, մի շարք վայրուն յաղթութիւններ ունեցան: Վայմարի Բէրնհարդ դուքսը գրաւեց նրանց համար էլզասը (Ալզաս), արքայազն իշխան Կօնդէն կորիզլուխ ջարդեց իսպանացիներին Րօկրուայի մօտ (Ֆլանդրիայում). նոյն Կօնդէն, մարէշալ (մարաշախտ) Տիւրէննի հետ միասին, ոչնչացրեց բաւարական կուրֆիւրստի զօրքերը: Պիրինեան սահմաններում Ֆրանսիացիները խլեցին Րուսսիլիօնը, այդ վերջին շրջանը, որ մնացել էր Իսպանիայի ձեռքում՝ լեռնաշղթայից հիւսիս: Իտալիայում նրանք յաջողութիւնով գործում էին Սալօյեայում:

Վեստֆալիան
Խաղաղութիւնը 1648:
Վերջապէս 1648 թւին դադարեց սոսկալի պատերազմը, որը երկւոր ժամանակով յետ պահեց Գերմանիայի զարգացումը: Երկիրը 30 տարի շարունակ

*) Բաննէր, Տօրստէնսօն, Վրանդէլ:

ենթարկւեց աւերածութեան *). մի քանի վայրեր բոլորովին դատարկւեցին ու անապատ դարձան, ուրիշ վայրերում ազգաբնակչութիւնը կերակրւում էր բոյսերով և արմատներով. եղել են դէպքեր, երբ մարդու միս են կերել: Մարդիկ վայրենացան և յուսահատւեցին. լաւագոյն զգացմունքները և հաւատալիքները—կրօնական համոզումները, սէրը դէպի հայրենիքը, հաւատարմութիւնը դէպի թագաւորները—ոտնահարւեցին այդ անպտուղ պատերազմում, որից միայն օտարներն օգտւեցին: Չորս տարի բանակցութիւններ **) վարելուց յետոյ՝ կնքեցին, այսպէս կոչւած, Վէստֆալեան խաղաղութիւնը հետեւեալ հիմքերով.

1) Կրօնական վէճի վերաբերմամբ պարզեց, որ ոչ մէկ, ոչ էլ միւս կողմը գերակշռութիւն չունեն իրարից, և վճռեց վերադառնալ այն դրութեանը, որից սկսել էին—1555 թւի աուգսբուրգեան դաճնագրին: Միայն կալինականներն էլ դրւեցին լուծէրականներին հաւասար պայմաններում: Վիճելի հոգեւոր տիրապետութիւնների համար կանոն ընդունեց որ եթէ նրանք աշխարհականացել են ***) մինչև 1624 թւականը, այդ դէպքում աշխարհականացումը հաստատւում է:

2) Երկրների սահմանների գլխաւոր փոփոխութիւնները կատարւեցին Ֆրանսիայի եւ Շւէդիայի օգտին: Առաջինն ստացաւ Ալզասը (էլզաս), բացի

*) Կայսրի գեներալներից մէկը մի արշաւանքի ընթացքում աւերեց 18 քաղաք և 300 գիւղ. Գերմանիայի մի քանի շրջաններում ոչնչացաւ ազգաբնակչութեան երկու երրորդ մասը:

**) Այդ բանակցութիւնները մղւում էին մասամբ Միւնստէրում, մասամբ նաև Օսնաբրիկում:

***) Աշխարհականացնել (սէկլիւլիւրադասիօն), նշանակում է հոգեւոր տիրապետութիւնը դարձնել աշխարհական (laïcisation).

Ստրասբուրգից, երկրորդն՝ արևմտեան Պօմէրանիան, Օդէրի գետաբերանով միասին: Բացի դրանից՝ Բրան-դէնբուրգի ձեռքն ընկաւ արևելեան Պօմէրանիան, Մագդէբուրգն՝ Էլբայի վրայ և Կլէվէն՝ Հռէնոսի ափերին: Զւիցէրիայի և Միացեալ Գաւառների (Հօլլանդիայի) անկախութիւնը վերջնականապէս ճանաչուեց:

Վէստֆալեան խաղաղութիւնը հաստատեց կայսրութեան կազմն ու կարգը: Նրա մէջ մտնում էին երեք հարիւր վաքսուն պէտութիւն, որոնցից ամեն մէկը կարող էր ունենալ իր սեփական զօրքը, դատարանը, վարչութիւնը և դիւանագիտութիւնը: Ամբողջ կայսրութեան անունով ընդհանուր միջոցների ձեռնարկելու համար՝ անհրաժեշտ էր սէյմի համաձայնութիւնը, որին մասնակցում էին այդ բոլոր 360 պետութիւններն ուղղակի կամ անուղղակի ձևով: Ի միջի այլոց ձայն ունէին նաև Դանիայի և Շւէդիայի թագաւորները: Կայսրի իշխանութիւնը կորցրեց իր բոլոր նշանակութիւնը:

Այսպիսով՝ երեսնամեայ պատերազմի արդիւնքը եղաւ. 1) թէ բարենորոգման եր թէ հակաբարենորոգման յարձակողական կամ առաջխաղաց շարժումները դադարեցին. 2) Գերմանիան բաժան բաժան եղաւ եւ դադարեց իբր փաղափական մի ամբողջութիւն գոյութիւն ունենալուց. 3) նա դարձաւ այնուհետեւ աւար օսարների ձեռքին:

Դիուխ Գ.

ԳԵՂԱՐԻԵՍՏ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ.

Իսաական Հումանիստների մէջ աչքի ընկնող հետաքրքրութիւնը նկարչութիւն գէպի մարդը, գէպի նրա հոգեկան և մարմնական կեանքը նրա յատկապէս մեծ ուժով արտայայտեց գեղարեստի մէջ:

Վերածնունդեան գեղարեստագէտներն ուսումնասիրում էին բնութիւնը եւ արւեստի հին օրինակները. նրանք հանրից տարբերում էին նրանով, որ ամենից աւելի յաջողութեամբ զբաղւում էին նկարչութիւնով, թէև քանդակագործութեան մէջ էլ նրանք տւին բազմաթիւ նշանաւոր արտադրութիւններ: Գեղարեստն ամենաբարձր աստիճանի հասաւ Իտալիայում XVI դարի ընթացքում: Ֆլորէնտացի Լէօնարդօ դա-Վինչին զարմացնում էր իր տաղանդի և գիտելիքների բազմազանութիւնով. նա զբաղւում էր մեքենագիտութիւնով, ճարտարապետութիւնով, նկարչութիւնով, երաժշտութիւնով և բանաստեղծութիւնով, ղեկավարում էր Միլանում Լուդովիկոս Սֆօրցայի արքունիքում կազմակերպւող տօնախմբութիւնները, ծէզար Բօրջիայի մօտ ծառայում էր իբր ինժիներ (ճարտարագէտ) և իր կեանքը վերջացրեց Ֆրանցիսկ Լ-ի մօտ, որին օգնում էր Ֆրանսիայում վերածնութեան կուլտուրան տարածելու գործում: Նրա արտադրութիւններից յատկապէս հռչակաւոր է Յիսուսի «Սորհրդաւոր Ընթրիքը», որ գտնւում է Միլանում. այդ պատկերը նշանաւոր է Քրիստոսի և առաքեալների դէմքերի ընտրող արտայայտութիւնով: Լէօնարդօ դա-Վինչիի ախոյեանը Հոմոնում երիտասարդ ֆլորէնտացի Միքէլ Անջէլօ Բուօնարոտտին էր: Նրա բուն, հանճարեղ բնաւորութիւնը ձգտում էր գէպի արտասովորը, գէպի արտակարգը. ոչ մի նկարիչ չէ կարողացել իր պատկերներին հաղորդել այնպիսի ահեղ զօրութիւն, ինչպէս Միքէլ Անջէլօն: Ֆլորէնցիայում գտնւող նրա Դաւիթի արձանում և մանաւանդ Հոմոնում հղած նրա Մովսէսում զգացւում է մի դիւցազնական, մի հերոսական բան: Վատիկանի (պապի պալատի) Սիքստինեան մատուռի որմնանկարները (Փրէսկ), որոնք պատկերացնում են ստեղծագործութեան վեց օրերը, Ահեղ դատաստանը, մարգարէներին և սիրելիներին, համակաւած են Հին Կտակարանի դաժան վեհութիւնով: Ընդհակառակը, Ռափայէլ Սանցիօն, Ուրբինօից (1483—1520), չորսնում է կենդանի, ոգեշունչ գեղեցկութիւն, երկնային երանութիւն: Նրա գլխաւոր ստեղծագործութիւնը Մադօնայի կամ Աստուածամօր տիպերն են: Սք. Սիքստոսի Մադօնան (Տիրամայրը) (այժմ Դրէզդէնում), bella Sedia կամ գեղեցիկ Սէդիան (Ֆլորէնցիայում), Belle jardiniere կամ Գեղեցիկ պարտիզպանուհի կոչւածը (Պարիզում) միաւորում են զգացմունքի խորութիւնն արտայայտութեան ազնիւ

պարզութեան և գոյների ներդաշնակութեան հետ: Վատիկանի (պապի պալատի) որմնանկարները (Ֆրէսկ) կարծես ներկայացնում են պատմութեան ընդհանուր ընթացքի տեսութիւնը: Ռաֆայէլը և իր աշակերտները նրանց մէջ պատկերացրել են և հնութեան իմաստուններին (աթէնական դրուրոցը), և՛ քրիստոնէութեան յաղթանակը հիթանոսութեան դէմ (Կոստանդինի ճակատամարտը Մաքսէնցիոսի դէմ) և՛ հրաշալի դէպքեր, որ հռչակել են տւել եկեղեցուն (օրինակ՝ Պետրոս առաքելի ելքը բանտից): Ներտասարդ նկարիչը, որին կենդանութեան ժամանակ բաղդը երես էր տւել, մահից յետոյ մնաց գեղարւեստ հասկացողների և հասարակութեան սիրելիին: Մինչև օրս էլ ընդհանուրի կարծիքը նրան տալիս է առաջին տեղը նկարիչների մէջ:

Գերմանական Իտալական մեծ նկարիչների ստեղծագործութիւնների նկարչութիւնը մէջ լիապէս երևում է վերածնունդի հոգին, բայց աւելի քիչ է նկատւում կրօնական բարենորոգման (րէֆորմացիա) ազդեցութիւնը: Այդ ազդեցութիւնն աւելի զօրեղ է գերմանական դպրոցներում: Գերմանական նկարիչներից ամենաինք-

1471—1528 նատիւն է Ալբրէխտ Դիրէրը (1471—1528): Նրա նկարելու ձևը հին է. նա մեծ խնամքով նկարում է մանրամասնութիւնները, վատ է հասկանում հեռանկարը (պերսպէկտիվը), նրա նկարած դէմքերը վատ տպաւորութիւն են թողնում իրենց անտաշութիւնով ու կոպտութիւնով: Այն ինչ պահպանւել է մի աւանդութիւն, որ Ռաֆայէլը, դիտելով նրա պատկերներն, ասել է. «Նա մեղ բոլորիս կըգերազանցէր, եթէ որ մեղ պէս ուսանէր հներից»: Դիրէրի ուժը նրանում է, որ նա գիտէ դուրս կոչել հոգեկան ծածուկ և բարդ դրութիւններ: Արդէն նրա նկարած դէմքերը կենսական և բնորոշ են, բայց յատկապէս հետաքրքրական են այլաբանական տեսարանները— Յովհաննի Յայտնութիւնից, Մելամաղձութիւնը, մահաւան ճանապարհին գտնուող Ասպիտը: Դրանք արտադրութիւններ են մտադրադ, կենտրոնացած (ներանձնացած) մարդու, որի մէջ եռում է հոգեկան կոիւր: Դիրերը ջերմապէս ողջունեց Լութէրի գործը և «աւետարանական» քարոզութեան սկիզբը յաւերժացրեց՝ նկարելով չորս առաքելներին (այժմ Միւնխէնում):

Ֆլամանդական և **հոլանդական** Ֆլամանդական դարի առաջին կէսի նկարիչները: Նրանք սկսում են զիջարւելու աշխարհականացումը, նրանք գեղարւեստի նիւթ են

դարձնում աշխարհիկ նիւթեր ու տրամադրութիւններ: Դաւանական հարցերի պատճառով մղուող պատերազմները վերջանալուց յետոյ, բարենորոգման և կաթոլիկ ընկալիչի դեմքերի վրէժն ուսուցում է, մարդկանց հետաքրքրութիւնը դառնում է դէպի այլ նպատակներ: Իսպանական Ֆլանդրիայում սկսւում է մի դպրոց, որի գլխաւոր ներկայացուցիչը Ռուբէնսն էր (1577—1640), եթէ նա երբեքն նկարում է նաև կրօնական բովանդակութեան պատկերներ, դրա դրդիչը կրօնական զգացումը չէ նրա մէջ: Նրա կրակոտ եւսնդն ուղղւած է պատկերացնելու փառահեղ տօնախմբութիւններ, հսկաների ըմբշամարտեր, հիւթեղ գեղեցկութիւն և ոյժ: Թէ «Ահեղ դատաստանը», թէ «Ամազօնների ճակատամարտը» նրան հետաքրքրում են, որովհետև դրանք նրան առիթ են տալիս ցոյց տալու մկանների խաղը, համարձակ դիրքերը և շարժումները, կաշի վարդագոյն փայլը: Ուրիշ ուղղութիւնով էր աշխարհականացնում գեղարւեստը Զօլլանդացի Րէմբրանտը (1606—1669): Նա էլ թողել է «Տաճար մտցնելը», «Քրիստոսը հիւանդների մէջ», «Սաշից վայր առնելը» և այլն, բայց կրօնական նիւթերը կորցրել են իրենց վեհ բնաւորութիւնը: Նկարիչը գիտէ և սիրում է պարկեշտ ներկերը, իր հայրենիքի պարկեշտ դէմքերն ու մարմնաձևերը և նրանցից չէ շեղւում նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ նկարի նիւթ է վերցնում վեհ կրօնական դէպքեր: Րէմբրանտի և Զօլլանդական դպրոցի նշանակութիւնը նրանում է կայանում, որ նրանք կարողացան հռչակել Զօլլանդական պարզ կեանքը ճշմարտապէս և ուժեղ կերպով պատկերացնելով: Լոյսի բծերը, սոււրները և կիսասոււրները Րէմբրանտին միջոց տւին կերպարանափոխելու տգեղ նիւթը և վերածելու նոր ու անսպասելի ձևերի:

Գեղեցիկ դրականութեան մէջ մենք հանդիպում ենք Իտալիայի զանազան ուղղութիւնների, մենք տեսնում ենք հերոսական դրականութիւնը: Գաղափարների և արկածների փառաբանութիւնը, որ համապատասխանում է այդ ժամանակի մեծ պատերազմներին, և հեղինական վերաբերմունքը դէպի թառամող ասպետութիւնը, տեսնում ենք կրօնական դրողներ և հումանիստների յարձակումները դպրոցական գիտութեան և կեղծաւոր եկեղեցու վրայ: Իտալիայում, որը երկար ժամանակ զիջաւորում էր գրականութիւնը, ստեղծագործութիւնն սկսւում է թուլանալ: Ամենից աւելի ծաղկում է արհեստական

վիպասանութիւնը: Ասպետական վէպը կարծես վերածնունդ է, բայց նրա լաւագոյն ներկայացուցիչներն արդէն այլ ևս միամիտ պատմողներ չեն, որոնց զբաղեցնում է արկածներ
1474—1533 պատմելը: Արիոստոն (1474—1533) իր «Կատաղած Բօլանդի» մէջ ճակատամարտերի պատմութեանը խառնում է Բօլկա-
չիօի ոգով վէպիկներ, և նոյն իսկ Կարլոս Մեծի ասպետնե-
րի և մաւրների հերոսական քաջագործութիւնները յաճախ
1544—1595 հաղորդում է ծաղրական ձևով: Տասսօի վրայ (1544—1595) ազդել էր կաթոլիկ-կրօնականութեան վերածնութիւնը: Նա Արիոստոսից աւելի լուրջ է. նրա «Ազատած Երուսաղէմը» կրօնական նպատակների է ծառայում. բացի Տանկրէտի և Բինալդօի քաջագործութիւնները, հեղինակը ցանկանում է հռչակել բարեպաշտ արշաւանքը:

Իսպանիա: Իսպանական հասարակութեան բարձրը, նրա հպար-
տութիւնը, ֆանատիկոսութիւնը, նրա սէրը դէպի արկած-
ները, նրա բուռն կրքոտութիւնը ներկայացւած են Լօպէ-
1562—1635 դէ-Վէգայի (1562—1635) և Կալդէրօնի (1600—1681) ան-
1600—1681 համար *) դրամաներում: Նրանց մէջ կան այնպիսի պիէս-
ներ, որոնք մինչև օրս էլ զօրեղ տպաւորութիւն են դոր-
ծում—(օրինակ՝ Վէգայի «Ոչխարային աղբիւրը», Կալդէրօնի «Կեանքը երազ է»): Այդ ժամանակի իսպանական գրակա-
նութեան մի արտադրութիւնն աչքի է ընկնում իբր հան-
ճարեղ գործ, դա Սէրվանտէսի «Դօն-Քիշօտն» է: Հեղինակը
1547—1616 (1547—1616) Թափառական կեանք էր վարում Փիլիպոս II-ի Թաղաւորութեան օրով, ուսանում էր Սալամանքայում շատ աղքատիկ միջոցներով, մտաւ բանակը, մասնակցեց
Լէպանտոի ճակատամարտին, ալժերցիների ձեռքը գերի
ընկաւ և 5 տարի ստրուկ մնաց. գերութիւնից ֆնւելուց յի-
տոյ՝ կրկին գնաց պատերազմի Պօրտուգալիայի դէմ, թէև
Լէպանտոի մօտ կորցրել էր ձախ ձեռք. վերջապէս դարձաւ
գրականագէտ: Բաւարար բարեկեցութիւն ու հանգստութիւն
նա երբեք ձեռք չըբերեց. նոյն իսկ երկու անգամ նրան
բանտ նստեցրին: Նրա գլխաւոր երկը—«Դօն-Քիշօտը» զբը-
ւած է ծաղրելու համար ասպետական վէպերը և ներկայաց-
նում է մի տարօրինակ, մի խենթ մարդու արկածները, որը
ուղեւորւում է կուրի անհաւատների, հսկանների և կախարհնե-

*) Լօպէ-դէ-Վէգան գրել է 1800 հատ աշխարհիկ և 400 հոգեւոր դրամաներ:

րի դէմ և դրա փոխարէն՝ մարտնչում է հողմաղացների, պանդոկատէրերի և սափրիչների հետ: Տպաւորութիւնը զօ-
րանում է նրանով, որ իր Բօսսինանտ ձիու վրայ հեծած
Դօն-Քիշօտի հետ միատեղ քարշ է դալիս նաև նրա ծառայ
Սանքօ-Պանսան իր իշի վրայ նստած. նա աշխարհում ամեն
բանից աւելի դադարած է իր փորը լցնելով, բայց միաժա-
մանակ աչքի է ընկնում իր գործնական հոտառութիւնով և
ժողովրդական երգիծանքով (հումօր): Դօն-Քիշօտի արկած-
ներն արդէն առակի կարգ են անցել. ծիծաղելի և սրտա-
ռուչ «տխուր դէմքով ասպետի» մէջ մարմնացել է մարդ-
կանց այն տիպը, որը դեռ չէ ոչնչացել և չի էլ ոչնչանայ,
—դա էնտուզիաստի *) տիպն է, որ ապրում է իր ցնորքներով,
իւր երազանքներով և որը ցաւաբարօրէն զարնւում է իրա-
կանութեան հետ:

Բարենորոգման շրջանի Ֆրանսիական գրականութեան Թրանսիա:
ամենաաչքի ընկնող ներկայացուցիչն է Բարլէն (1483—1483—1553;
1553): Նա կրթւել է մի վանքում և կեանքը վերջացրեց իբր
ծխատէր քահանայ, բայց ամենեւին սէր չուներ դէպի աստ-
ւածաբանական նրբութիւնները. երիտասարդ հասակում
զբաղւում էր յունարէնով և հին գրողներով, իսկ քառասուն
տարին անցած՝ նոր սկսեց բժշկութիւն սովորել: Գարգան-
տիւա և Պանտագրիէլ հսկանների գործերը դուրս բերելով
իր պատմածքներում, նա ծաղրի է ենթարկում Ֆրանսիա-
կան հասարակութեան զանազան դասակարգերը, մանաւանդ
աստւածաբանների, իրաւաբանների, բժիշկների գիտական
արեւստները: Նա չէ Թագցնում իր արհամարհանքը դէպի
կաթոլիկ վանականները, բայց չէ խնայում և Կալէրին: Նա
տալիս է և մի իդէալական պատկեր—Տէլէմի վանահայրու-
թիւնը (աբբայութիւն), որի մէջ մարդիկ ապրում են ազատ
և զբաղւում են արեւստներով ու գիտութիւններով: Բար-
լէնի կոպիտ, քրքշաղղ ծիծաղը, նրա անսպառ երեւակայու-
թիւնը և հզօր կենսունակութիւնը դարձրին նրա պատմը-
ւածքները ամենաժողովրդական արտայայտութիւնը կեանքի
մասին եղած հումանիտական հայեացքի, որը թշնամի է ցնաւորու-
թեան (ասկէտիզմի) և միստիքականութեան (սորդրաւորութեան):

*) Էնտուզիաստ կոչում են այն մարդուն, որ տարւում է որևէ գաղափարով կամ ցնորքով և որի ոգեւորութիւնը ծայրայեղ է. Ծ. Թ.

Անգլիա: 1564
—1616:

Այս շրջանի ամենամեծ բանաստեղծը պատկանում է Անգլիային: Ուիլիամ Շեքսպիրը (1564—1616) խոստովում դերասան էր, թատրոն պահող և դրամատիքական գրող՝ եղիսաբեթի և նրա յաջորդ Յակոբ I-ի թագաւորութեան ժամանակ: Նա գրել է ողբերգութիւններ, կատակերգութիւններ, պատմական ժամանակագրութիւններ և ֆանտաստիք պիէսներ: Նա այնքան ազատ է կողմնակալութիւններից, որ մեկնիչները վիճում էին, թէ արդեօք նա կաթոլիկ է եղել թէ բողոքական, բայց արդէն այն հանգամանքը, որ նա գրում էր լիապէս ազատ, բոլորովին հեռու ինչպէս միջնադարեան հեղեցու, այնպէս էլ հումանիզմի հեթանոսութեան ազդեցութիւնից, — բնորոշ է նրա ժամանակի համար: Այն հայրենասիրութիւնը, որ երևում է նրա ժամանակագրութիւններում (Յովհան թագաւոր, Հէնրիկոս IV, Հէնրիկոս V, Րիչարդ III) չէր սահմանափակում նրա մտաւոր հորիզոնն ու զարգացումը. նա ծանօթ էր ֆրանսիական և իտալական վիպասանութիւններին, Հոմէրոսին, Լիվիոսին և Պլուտարքոսին և սիրով գրելու նիւթեր էր վերցնում նրանցից: Նրա ոճի վրայ, մանաւանդ կատակերգութիւնների մէջ, երևում է իտալական ձևերի ազդեցութիւնը, — սէր դէպի բառերի խաղը և մի քիչ բռնի, քաշքշուած սրամտութիւն: Նա չէ կարողացել բոլորովին ազատել իր ժամանակակից թատերագիրների մի ուրիշ թերութիւնից — ուսուցիկ, փքուն ոճից, թէև ինքն էլ գիտէր այդ պակասութիւնը և ծաղրի էր ենթարկում: Սակայն ինչ էլ որ լինէր նրա մասնաւոր թերութիւնները, կրթւած աշխարհի կարծիքը Շեքսպիրին ընդունում է իբր բոլոր ժամանակների ամենամեծ թատերագիրը: Նրա կատակերգութիւնները *) գրւում են իրենց կենդանի զարճալիութիւնով, ֆանտաստիքական պիէսները **) հիացնում են ընթերցողին պատկերների թեթևութիւնով, մտադրութեան և լեզու ինքնատիպութիւնով: Բայց Շեքսպիրի գլխաւոր արժանիքը կայանում է բնաւորութիւններ որոշելու հզօրութեան և զգացմունքներ արտայայտելու ուժի մէջ: Վէգան և Կալդեբօնը ճանաչում էին, գիտէին իսպանական հասարակութիւնը և վերարտադրում

*) Դրանցից լաւագոյններն են — Տասերկուերորդ գիշիրը, Վինգզօրի սանամայրերը, Ինչպէս կը բարեհաճիք:

**) Ամարային գիշերւայ հրազը, Փոթորիկ:

էին մարդկային բնութեան ոչ այնքան բաղմաթիւ յատկութիւնները, որոնք տիրող դեր էին կատարում այդ հասարակութեան մէջ: Շեքսպիրի մտաւոր հորիզոնն անհամեմատ աւելի լայն է. նա ունի տիպիք, իսկական անգլիացիներ, օրինակ՝ Ֆալստաֆը, Հէնրիկոս V, բայց նոյն իսկ նրանց մէջ բացւում են համամարդկային գծեր: Իսկ նրա ստեղծագործութիւնների մեծագոյն մասը բարձրանում են այս կամ այն ժողովրդից վեր և ներկայացնում մարդկային բնութեան ամենայնազան և նուրբ տարբերութիւնները. Օթէլլօն և Շայլօկը, Լիրը և Համլէտը, Անտօնիոսը և Րօմէօն, Դէզդէմօնան և լէզի Մակբէտը, Օֆէլիան և Զուլիէտտան ստեղծագործւած են հաւասարապէս անողոր ճշմարտութիւնով, հաւասարապէս օժտւած են գեղարուեստական կեանքով: Ոչ ոք չը գիտէ Շեքսպիրի պէս «զարգացնել» դրաման, առաջ մղել գործող անձի կռիւն իր սեփական անձի կամ շրջապատող պայմանների դէմ, իսկ այդ կռիւ ամենայնափշտակիչ վայրկեանները նրանում առաջացնում են քնարական (լիրիքական) զեղումներ, որոնց մէջ անմահ ուժով ու խորութիւնով արտայայտւում են մարդկային հոգու յաւիտենական ձգտումները և վարանումները:

Անգլիացի էր և Շեքսպիրի ժամանակակից նաև բարե- ֆիլիսոփա-
նորոգման շրջանի գլխաւոր փիլիսոփան — Ֆրէնսիս Բէկօնը: 1561—1626:
(1561—1626): Այդ բարձրաստիճան իրաւաբանը, Յակոբ I-ի 1561—1626:
կանցլերը, իր արհեստի մէջ աչքի էր ընկնում աւելի իր
խելքով ու գիտութիւնով, քան ազնւութիւնով: Կեանքի վերջերում
դատարանը նրան նոյն իսկ դատապարտեց աստիճանից
զրկելու և բանտարկութեան՝ կաշառակերութեան համար:
Բայց փիլիսոփայութեան մէջ նրա մատուցած ծառայութիւնները
մեծ են. նա կարող է կարապետ համարւել փորձական կամ
էմպիրիք կոչւած փիլիսոփայութեան, որը բղխում է գիտական
գիտողութիւնից և իրականութեան վրայ կատարւած փորձերից:
Բէկօնն սկսեց կազմել բոլոր գիտելիքների հանրագիտարան
(Instauratio magna) և առաջին մասերում, որ նա կարողացաւ
գրել, ամեն տեսակ սնահաւատութեան, ցնորքների և
չապացուցւած տեսութիւնների կամ թէօրիանների
դէմ դուրս եկաւ: Թէ սքօլաստիքան և թէ հին հեղինակներին
ուսումնասիրելը նրան թւում են միակողմանի ու վնասակար.
նա կոչ է անում դէպի բնութեան գիտական հետազոտութիւնը:

Գիտութիւն: Բէկօնի փրկիստութեան ուղղութիւնը համապատասխան է այն զիտական շարժմանը, որը երեւան է դալիս սքոլաստիքայի անկումից անմիջապէս յետոյ: Հետադասողներն իրենց ազատ են զգում, ճշմարտութիւնն են որոնում նոր եղանակներով և ստոյգ զիտողութիւններով և չեն սպասում աստղաբաշխութեան և բժշկութեան հարցերի լուծումը միստիքական (խորհրդաւոր) կառուցածքներից: Գիտական շարժմանը շատ նպաստեցին նոր ցամաքների ու ծովերի յայտնագործութիւնը, շուրջաշարհային նաւարկութիւնները, աստղաբաշխութեան, ֆիզիկայի, կենդանաբանութեան, ազդագրութեան նոր փաստերով հարստանալը: Այդ գիտական շարժումն սկսողը մի լեհացի էր, — Նիկողայոս Կօպէրնիկը 1473—1543: (1473—1543) որին իր գործը շարունակողներից մէկն անւանել է animo liber (ազատ ոգի): Նա կանօնիկոս էր լեհական Պոլսիայում և ամբողջ կեանքը գործ դրեց «Լուսատուներ շարժման մասին» շարադրութեան վրայ: Նա հերքեց այն ժամանակ ամենից ընդունւած Պտղոմէյոսի սխեման (համակարգութիւնը), որի համեմատ երկիրը կաղմում է աշխարհի կենդրոնը, և նրա շուրջը պտտւում են եօթը մոլորակները, որոնց թւում և արեւը: Կօպէրնիկը հաստատեց մոլորակային համակարգութեան ճշմարիտ տեսութիւնը: Նա երկիրը համարում էր մոլորակներից մէկը, որոնք պտոյտ են գործում արեւի շուրջը: Կօպէրնիկի շարադրութիւնը ձօնւած է պապին, լայց հռոմէական եկեղեցին դեռ երկար ժամանակ դատապարտում էր այդ նոր տեսութիւնը: Մոլորակների էլիպսիաներով (ձուածիր) (և ոչ շրջաններով, ինչպէս կարծում էր Կօպէրնիկը) շարժւելու օրէնքները գտաւ վիւրկարմէրէրը 1571—1630: տէմբլըզի Կէպլէրը (1571—1630), Բուդօլֆ կայսրի արքունիքի 1564—1642: նիքի աստղաբաշխը: Խալալացի Գալիլէյը (1564—1642) մի շարք գիւտեր արեց ֆիզիկայի, մեքենագիտութեան և աստղաբաշխութեան վերաբերմամբ—հաստատեց ճոճանակի շարժման և մարմինների անկման օրէնքները, հնարեց ջրաբաշխական մեքենայ, հետազօտեց լուսինը, վէնէրան, Մարսը, և Սատուրնը: Կեանքի վերջում նրան մեղադրեցին այն բանում, որ նա պաշտպանում է Կօպէրնիկի սխեման (համակարգութիւնը), որը իբր թէ խախտում էր Աստուծաշնչի հեղինակութիւնը: Պապը նրան կանչեց Հռոմ, ինկվիզիցիայի դատաստանին ենթարկելու, և ծերունուն ստիպեցին հրաժարւել իր «մոլորութիւնից»:

Ինկվիզիցիայի հալածանքին ենթարկեց մի ուրիշ գիտնական—Կալուս V-ի և Փիլիպպոս II-ի անձնական բժիշկ Վէզալը: Նրա յանցանքը նրանումն էր, որ սովորեցնում էր մարդակազմութիւն (անատոմիա) և տպել էր այդ առարկայի դասագիրք: Նրան դատապարտեցին մահւան, յետոյ ներեցին, նրանից խոստում առնելով, որ կը գնայ Սուրբ երկիր ուխտի: Նա գնաց և վերադարձին ճանապարհին մեռաւ: XVII դարում անգլիացի բժիշկ Հարվէյը (Harvey, 1578—1657—1657) գտաւ արեան շրջանառութիւնը մարդու օրգանիզմի մէջ և գրանով հիմք դրեց նոր բնախօսութեան (ֆիզիոլոգիայի):

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Հ ի ն կ ա թ գ ե թ ը

(Հին ըէժիմը)

Գլուխ Ա.

Ա Ն Գ Լ Ի Ա

Ստիւարտանե-
րը: 1603: 1603 թւին մեռաւ Եղիսաբէթ թագուհին: Նրա օրինական ժառանգն էր շօտլանդական թագաւոր Յակոբը, հանգուցեալի ախոյեան Մարիա Ստիւարտի որդին: Նա գահ բարձրացաւ Յակոբ I անունով: Նա սահմանափակ մարդ էր, բայց իրեն համարում էր «թագաւորական գործին խիստ հմուտ», սիրում էր դատողութիւններ տալ թագաւորի իրաւունքների մասին. նա ասում էր, որ թագաւորը բարձր է օրէնքից ու դատարանից, որ թագաւորութեան մէջ բոլոր հիմնարկութիւնները նրանից են ստանում իրենց իշխանութիւնը: Հէնրիկոս VIII և Եղիսաբէթը, յիշաւի, Անգլիան կառավարում էին իրենց ուզածի պէս և հպատակներին զգալ էին տալիս իրենց ոյժը: Բայց Հէնրիկոս VIII և Եղիսաբէթը մղում էին խոշոր ազգային քաղաքականութիւն, վարում էին այդ քաղաքականութիւնը յաջող կերպով և վայելում էին ժողովրդականութիւն, իսկ Յակոբ I չը կարողացաւ վարել իր նոր հպատակների հետ և իր ամբողջ թագաւորութեան ընթացքում արտաքին ու ներքին քաղաքականութեան մէջ սխալներ էր անում: Պարլամէն-

տը, որ Հէնրիկոս VIII ի և Եղիսաբէթի օրով հետեւում էր թագաւորական իշխանութեան ցուցումներին, սկզբից ևեթ Յակոբին հակառակ դնաց: Համայնքների ժողովին մասնակցում էին կալածատէրերը և վաճառականները, բայց նրանք դասերի ներկայացուցիչներ չէին, այլ անգլիական ժողովրդի: Ընտրողական իրաւունքը պատկանում էր ոչ թէ բոլոր ազգաբնակչութեանը, այլ միայն ունեւոր մարդկանց, հողի և տների տէրերին ու կապալառուներին. բայց այդպիսի մարդկանց թիւը բաւական չատ էր, և նրանց ձայնը համապատասխանում էր երկրի հասարակական կարծիքին:

Յակոբն Անգլիա գալուն պէս իսկոյն իր գէմ դժգոհութիւն բարձրացրեց: Պուրիտանականութեան հակառակ հոգեւորականները նրան խնդիր տւին, որ իրենց թոյլատրել ծառայել սովորական զգեստներով. պուրիտանները եկեղեցական արարողութիւնների զգեստները պահպանելը համարում էին կաթոլիկութեան մնացորդ: Յակոբը կրօնական վիճաբանութիւններ սարքեց պուրիտանների և եպիսկոպոսների միջև, բայց ինքն էլ խառնեց այդ վէճին, խիստ կերպով դատապարտեց պուրիտանութիւնը և յայտարարեց, որ բոլոր ուժով պիտի պաշտպանէ անգլիկանութիւնը, որովհետեւ «առանց եպիսկոպոսների չըկայ թագաւոր»: Շատ հոգեւոր հովիւներ (քահանաներ) ծխերից զրկեցին: Միաժամանակ շարունակեւում էր և կաթոլիկների հալածանքը. այս վերջինների մէջ վաղուց արդէն կազմել էր մի կուսակցութիւն, որը սաստիկ ատում էր Անգլիայի ամբողջ պետական կարգը: Այդ կատաղի մարդիկը դաւադրութիւն կազմեցին, նպատակ դնելով օգը ցնդեցնելու թագաւորին և պարլամէնտին: Լօրդերի ժողովասրահի տակի նըկուղում դրել էին վառօդով լի մանր տակառներ՝

սլայթեցնելու համար: Նշանակւած օրւայ նախօրեակին «վառօդային» դաւադրութիւնը բացւեց և դաւադիրները մահապատիժ ստացան:

Յակոբ 1-ի ժողովուրդն ու պարլամէնտը թշնամաբար էին վերաբերուում կաթողիկոսներին, և «վառօդային» դաւադրութիւնը միայն սաստկացրեց նրանց կատաղութիւնը: Ընդհակառակը, պուրիտաններին համակրում էին, և թագաւորի գործադրած խտուրթիւնը հաւանութիւն չէր գտնում: Այն ինչ պարլամէնտը պէտք էր թագաւորին: Թէ անգլիական տիրապետութիւններում, թէ Եւրօպայում տեղի էին ունենում այնպիսի դէպքեր, որոնք պահանջում էին եռանդուն միջամտութիւն և, հետևաբար, նաև դրամ: (Իրլանդիայում ապրատամբութիւններն արիւնհորեւ կերպով զսպելուց յետոյ, Յակոբ 1 ձեռք զարկեց դադութներ հիմնելու — անգլիական գաղթականները մեծ-մեծ խմբերով դիմում էին դէպի յարքուենիս գրաւած հողերը. սակայն նրանց հարկաւոր էր պաշտպանութիւն և օգնութիւն:) Մայրցամաքում վերսկսւել էր Իսպանիայի և Նիդէրլանդիայի կռիւը, սկսւում էր երեսնամեայ պատերազմը, որով Յակոբ 1 առանձնապէս շահագրգռւած էր, որովհետև նրա դուստրն ամուսնացած էր Պֆալցի դուքս Ֆրիդրիխի հետ: Պարլամէնտը ոգևորւած էր ամենահայրենասիրական և ռազմական զգացումներով և պատրաստ էր ուղածին չափ դրամ տալ իսպանական և գերմանական Հաբսբուրգների դէմ եռանդուն պատերազմ մղելու համար: Բայց թագաւորը փշաջրեց ամբողջ գործն իր անձարակուլթիւնով. Իսպանիայի հետ նա երկար ժամանակ բարեկամական յարաբերութիւններ էր պահպանում, յուսարով ամուսնացնել իր որդուն իսպանական արքայազն իշխանու հետ. գերմանական պատերազմին նա, վերջապէս, միջամտեց, բայց անգլիական զօրքը սաստ

վնասւեց ցրտից և հիւանդութիւններից, դեռ ոչ մի ճակատամարտի չըմասնակցած: Փոխանակ օժանդակելու՝ պարլամէնտը քննադատում էր վարչութեան գործերը, յարձակում էր թագաւորի անընդունակ ու շահամոլ սիրելիների վրայ, պաշտպան էր կանգնում պուրիտաններին: Թագաւորը կրկին ու կրկին արձակեց պարլամէնտը, հակառակ էդուարդ 1 ի օրէնքի (ակտ), աղանքների վրայ մաքս դրեց, իր ձեռքով համայնքների ժողովի արձանագրութիւններից պատռեց հանեց նրա որոշումներից մէկը *):

Նրա յաջորդ Կարլոս 1 լիապէս իւրացրել էր հօր Կարլոս 1-ի քաղաքականութիւնը, բայց գործադրում էր աւելի խելացի կերպով և ճարպկօրէն: Ֆրանսիայի դէմ մղուող պատերազմը պահանջում էր մեծ միջոցներ, և Կարլոսը վճռեց պարլամէնտից խնդրել այդ միջոցները: Համայնքների պալատը պատրաստ էր դրամ տալու, բայց պահանջեց վերացնել գեղծումները: Նա թագաւորին ներկայացրեց «խնդրագիր իրաւունքների մասին» (1628), որի մէջ նաւած էին անգլիացիների քաղաքական եւ քաղաքացիական իրաւունքները. առանց պարլամէնտի համաձայնութեան չէ կարելի նշանակել հարկեր և փոխառութիւններ. ոչ ոքի չէ կարելի բանտարկել, առանց դատարանի առջև որոշապէս մեղադրելու և այլն: Թագաւորը հաստատեց խնդրագիրը, բայց շուտով կրկին կռեց պարլամէնտի հետ և արձակեց նրան (1629): Դիմադրութեան (օպսոդիցիայի) ղեկավարները բանդ հետւեցին:

Դրանից յետոյ Կարլոսը փորձ արեց կառավարելու առանց պարլամէնտի: Գլխաւոր դժւարութիւնը կառավարութիւնը:

*) Միաժամանակ նա այն կարծիքն յայտնեց, որ համայնքների ժողովը ոչ մի ինքնուրոյն իրաւունք չունի, այլ նրա բոլոր իրաւունքները նւիրւած են թագաւորից և կախւած են նրա որոշմանութիւնից:

նրանում էր, որ իր մշտական եկամուտներն ան-
նշան էին. բանակի, նաւատորմի, վարչութեան ու
արքունիքի ծախքերի համար ստիպւած էր օժան-
դակ տուրքեր հաւաքել, որ օրէնքով՝ պիտի թոյլա-
տրէր պարլամէնտը: Թագաւորը չէր կամենում ուղ-
ղակի խախտել օրէնքը, այլ աշխատում էր գործել
առանց նրան դիմելու: Նա օգտուեց մաքսերին վերա-
բերող օրէնքների մթութիւնից (անորոշութիւնից) և
մաքս էր առնում առանց պարլամէնտի համաձայնու-
թեան: Յետոյ նրա խորհրդականները վերանորոգե-
ցին միջնադարեան այն սովորութիւնը, որի համա-
ձայն կոմսութիւնները և քաղաքները պիտի նաւեր
մատակարարէին նաւատորմին: Միայն Լօնդօնը տւեց
խսկական հաւեր, իսկ մնացած վայրերը դրամ էին
վճարում և ազատում, և այսպիսով գանձարանի հա-
մար կազմուեց եկամուտի մի նոր աղբիւր: Մի կալ-
ւածատէր, անունը Գէմպլէն, որը հաշւի համեմատ
պիտի վճարէր 20 շիլլինգ նաւային տուրք, հրաժար-
ւեց վճարելուց. նրան դատի ենթարկեցին, և նրա
փաստաբաններն ապացուցեցին այդ տուրքի ա-
պօրինի լինելը. դատաւորները Գէմպլէնին մեղա-
ւոր ճանաչեցին, թէ և ընդհանուր կարծիքը նրա կողմն
էր: Այսպիսով Կարլոս I կարողացաւ մի կերպ կա-
ռավարել առանց նպաստների, և նա տասն և մէկ
տարի կառավարեց մենակ, առանց պարլամէնտը ժո-
ղովի կոչելու: Կառավարութեան կամ հոգեւորակա-
նութեան վրայ չափազանց համարձակ յարձակում-
ներ կատարող դժգոհների դէմ գործում էր գաղտնի
խորհրդի յանձնաժողովը, աստեղային խորհրդարան
(պալատ) կոչւածը: Այդ հիմնարկութիւնը գործ էր
դնում տանջանքներ և մարմնական պատիժներ:

Նրա տասնևմէկ տարւայ կառավարութեան ժա-
մանակ թագաւորի գլխաւոր նպատակներից մէկն էր

կալինական շարժումը խեղդելը. այդ շարժումը քա-
նի գնում, աւելի ուժեղ կերպով տարածւում էր Անգ-
լիայում: Թագաւորն ատում էր կալինականներին,
իբր հակառակորդների պետական եկեղեցու, որը նա
համարում էր իր գահի գլխաւոր յենարանը, նա նը-
պաստում էր հոգեւորականների այն կուսակցութեա-
նը, որը հակում էր դէպի կաթոլիկութիւնն առանց
պապի, մերժում էր նախասահմանութեան վարդա-
պետութիւնը, պահպանում էր խորհուրդների և ծէ-
սերի մասին եղած կաթոլիկական հայեացքները:
Կէնտրբէրիի Լօուդ արքեպիսկոպոսն սկսեց իրեն
ենթակայ հոգեւոր հովիւներից պահանջել պահպանել
այն արարողութիւնները, որ պուրիտանները համա-
րում էին կաթոլիկութեան նշան: Շատ հոգեւոր հո-
վիւներ (պաստօր) կորցրին իրեց պաշտօնները, այն
ջերմեռանդ կալինականները, որոնք գրում էին ե-
պիսկոպոսական եկեղեցու դէմ, ենթարկւում էին
բարձր յանձնաժողովի կամ աստեղային խորհրդա-
րանի դատաստանին. գործերն առհասարակ վերջա-
նում էին նրանով, որ կտրում էին մեղադրւողի ա-
կանջները, կապում էին նշաւակութեան սիւնին և
կամ բանտ էին նետում:

Թագաւորի անձնական կառավարութիւնը դիմա-
նում էր, քանի դեռ պետութիւնը սովորական վիճա-
կում էր գտնւում, բայց ամենափոքր արտաքին դժ-
ւարութեան կամ ներքին շփոթութեան ժամանակ չէր
կարելի կառավարել առանց դրամական զգալի ծախ-
քերի, ուրեմն և առանց ժողովրդին դիմելու: Դժու-
րութիւնը շատ շուշացաւ, երևաց: Յակոբը և Կարլո-
սը կռւում էին կալինականութեան դէմ ոչ միայն
Անգլիայում, այլ և Շոտլանդիայում, ուր տիրապե-
տող էր երիցական կամ պրէսբիտէրեան եկեղեցին:
Յակոբ I վերականգնեց եպիսկոպոսութիւնը, Կարլոսը

Երկարատե
պարլամէնտը

1638

1640

հրամայեց կազմել Շօտլանդիայի համար անգլիական ձևով ժամասացութիւն: Էդինբուրգում նոր ժամասացութիւն մտցնելու առաջին փորձի ժամանակ ապստամբութիւն ծագեց: Շօտլանդացիները դաշնակցութիւն կազմեցին աւետարանական եկեղեցին պաշտպանելու համար այն ձևով, ինչպէս նա կար մինչև նորմոծութիւնը (1638): Վիճելի հարցերը քննելու համար թագաւորը ժողով հրաւիրեց, որը կազմած էր հոգևոր և աշխարհական անձերից, ժողովը վերացրեց եպիսկոպոսական աստիճանը և չըցրեց, երբ Կարլոսը լուծեց նրան: Բացարձակ ապստամբութեան պատճառով թագաւորը զօրքը շարժեց Անգլիայից, բայց նա փող չունէր, գինւորները փախչում էին բանակից, ծաղրի ու ծանակի էին ենթարկում անգլիական ծէսերը և կուլելու լիակատար չըկամութիւն էին ցոյց տալիս, մի զօրամաս ջարդւեց շօտլանդացիների ձեռքով, Կարլոսի ամենաեռանդուն կողմնակիցները խորհուրդ էին տալիս պարլամէնտ հրաւիրել: Վերջապէս նա վճռեց այդ անել: 1640 թւին մէկը միւսի ետևից հրաւիրւեցին երկու պարլամէնտ, դրանցից վերջինը, այսպէս կոչւած «Երկարատև» պարլամէնտը, արքայական կառավարութեան դէմ կատաղի կռիւ սկսեց: Նախ և առաջ համայնքների ժողովը քրէական դատ սկսեց լօրդ Ստրաֆֆօրդի, Իրլանդիայի փոխարքայի դէմ, որին մեղադրում էին այն բանում, որ նա Իրլանդիայում պատրաստելիս է եղել մի բանակ անգլիացիներին ստրկացնելու համար: Մեղադրանքը կարելի չէր ապացուցանել դատական կարգով, այդ պատճառով էլ գործը վարւեց տարագրական կարգով *): Կարլոսը թուլութիւն ունե-

*) Տարագրութիւնը (attainder) կատարւում էր հետևեալ ձևով. համայնքներն ընդունում էին մի բիլլ, այսինքն օրէնքի նախագիծ, որը այս ինչ մարդուն յայտարարում էր դա-

յցաւ հրաժարւելու իր օգնականից, և Ստրաֆֆօրդին մահապատիժ տւին:

Այնուհետև հետևեցին մի շարք միջոցներ, որոնք վերաբերում էին պետական հիմնարկութիւններին: Պարլամէնտը որոշեց, որ իրեն չէ կարելի արձակել առանց իր սեփական համաձայնութեան, ոչնչացրեց աստեղային խորհրդարանը և բարձր յանձնաժողովը, յայտարարեց, որ մաքսեր և նաւային տուրք հաւաքելն ապօրինի է եղել: Մինչև այդ ժամանակ պարլամէնտը գործում էր համերաշխ և միաբան: Բայց երբ բանը հասաւ եկեղեցական հարցերին, նա բաժանեց կուսակցութիւնների: Պուրիտանների դէմ եղած հալածանքները նրանց ժողովրդականութիւն էին տւել, և համայնքների պալատի մեծամասնութիւնը նրանց կողմն էր: Այդ մեծամասնութիւնը պահանջեց հեռացնել եպիսկոպոսներին լօրդերի պալատից և նոյն իսկ ոչնչացնել եպիսկոպոսական իշխանութիւնը: Սակայն այդ առաջարկների դէմ կազմւեց զօրեղ դիմակոր կուսակցութիւն այն մարդկանցից, որոնք չէին կամենում ընկնել երիցական խստակեաց եկեղեցու տիրապետութեան տակ և երկիւղ էին կրում հաստատութիւնների աւելի ու աւելի խորտակելուց: Կռիւր յատկապէս բորբոքեց Իրլանդիայից եկող վատ լուրերի պատճառով: Կէլտական ազգաբնակչութիւնն ապստամբւել էր և կոտորած առաջացրել անգլիացի գաղթականների մէջ, որոնք բռնել էին կէլտերից խլած հողերը: Պէտք էր զօրք ուղարկել Իրլանդիա, իսկ պարլամէնտն այդ զօրքերի հրամանատարութիւնը չէ յանձնում թագաւորին, վախենալով, որ նա կօգտուի զօրքից իր անգլիական թշնամիների դէմ դարձնելով

ւաճան, և այդ բիլլն ուղարկում էին լօրդերին. եթէ նրանք էլ համաձայնութիւն էին յայտնում, այն ժամանակ օրինագիծը գնում էր թագաւորի հաստատութեանը:

նրան: Համայնքների ժողովը, գլուխ ունենալով Պիմին և Գէմպդէնին, պահանջում էր, որ նախարարներն իրենց գործունէութեան մասին հաշիւ տան պարլամէնտին և որ եկեղեցական վէճերը լուծում ստանան պարլամէնտի նշանակած հոգևորական անձերի մասնաժողովից: Դա նշանակում էր, որ պարլամէնտը բռնում էր թագաւորի տեղը, յափշտակում էր բարձրագոյն իշխանութիւնը: Նոյն իսկ համայնքների պալատում այդ առաջարկը (մեծ ընթացակարգի տեսակետով) միայն 11 ձայնի մեծամասնութիւն ստացաւ:

Գրգռած թագաւորը հրամայեց Պիմի, Գէմպդէնի և ստորին պարլամէնտի ուրիշ երեք անդամների դէմ մեղադրանք յարուցանել, որ նրանք շօտանդակաւ գործ են կոչել Անգլիա: Թագաւորն անձամբ խորհրդարան գնաց զինւած խմբով՝ մեղադրւածներին ձերբակալելու համար, թէև պարլամէնտի անդամներին չէր կարելի ձերբակալել առանց ժողովի համաձայնութեան: Բայց մեղադրեալներին նախապէս իմաց էին տւել և նրանք ժողովի չըգնացին: Թագաւորը խորհրդարանից հեռացաւ զայրոյթի աղաղակների ուղեկցութիւնով, իսկ Լօնդօնն աղմկալի կերպով արտայայտեց իր համակրանքը հինգ անդամներին: Այդ անյաջող փորձից յետոյ թագաւորին մնում էր միայն մի բան — հեռանալ մայրաքաղաքից: Նա մեկ-

1642

Ազգամիջեան
պատերազմ:

նեց դէպի հիւսիս և սկսեց գործ հաւաքել (1642), երբ գործը հասաւ այդպիսի ծայրայեղութեան, անգլիական ժողովրդի նշանաւոր մասը բռնեց թագաւորի կողմը: Հիւսիսային և արևմտեան կոմսութիւնները գլխաւորապէս նրա կողմն էին, հարաւայինները և արևելեանները պարլամէնտի կողմը: Նրա կողմնակիցներին, որոնց մէջ շատ կային հին ազնւական ծագումով կալածատէրեր, սկսեցին կոչել

կաւալէրներ (հեծեալներ, ասպետներ): Պարլամէնտական բանակում գերակշռում էին քաղաքացիները և շատ աչքի էին ընկնում պուրիտանները, որոնց կոչում էին կլոքազուխներ, որովհետև նրանք գլուխները քիփ էին խուզում (մազերը կտրում էին տակից): Առաջին երկու տարում պատերազմը մղում էր առանց վճռական արդիւնքների, բայց ընդհանրապէս աւելի յաջող թագաւորի համար, որովհետև կաւալէրներն աւելի ռազմասէր էին, քան նրանց հակառակորդները և աւելի էին վարժւած զէնքի գործածութեան: Գործերը կարգի բերելու համար, Պիմը համոզեց պարլամէնտին դիմել շօտանդակներին օգնութեանը: Նրանք համաձայնեցին բանակ ուղարկել, բայց իբր հատուցում՝ պահանջեցին, որ Անգլիան իր մէջ հաստատէ երիցական եկեղեցին: Իսկապէս կնքեց դաշնակցութիւն և դաշնագիր (լիգա և կօնվէնտ) «կրօնը բարենորոգելու Անգլիայում համաձայն բարենորոգած եկեղեցիների օրինակի և Աստծու խօսքի»: Դաշնագրի համաձայն՝ շօտանդական բանակն անցաւ սահմանը, բայց առանձնապէս եռանդուն մասնակցութիւն չը ցոյց տւեց պատերազմական գործողութիւնների մէջ: Թագաւորն էլ իր կողմից բանակցութեան մտաւ իրանդական կաթոլիկների հետ և վարձկան օժանդակ գործ ստացաւ Իրլանդիայից:

Գործերը վճռական ընթացք ստացան, երբ պարլամէնտական բանակում փոխանակ չափաւոր անգլիկանների և երիցականների (պրէսբիտէրեանների) առաջ անցան կրօնական ֆանատիկոսները: Անգլիայում, մանաւանդ ժողովրդի ստորին դասակարգերում, շատ աղանդաւորներ կային — անաբապտիստները (կրկնակնուէր), հինգերորդ միապետութեան մար-

դիկ *) և ուրիշները: Տիրող անգլիկան և երիցական եկեղեցիներից աղանդաւորները հեռու էին պահում իրենց և պահանջում էին, որ ամեն մի համայնք իրաւունք ունենայ իր ուղածին պէս տնօրինելու իր կրօնական գործերը: Նոյն հայեացքն ունէին նաև շատ կալւինականներ, որոնք պաշտպանում էին առանձին համայնքների կրօնական ինքնուրոյնութիւնը: Այսպէս առաջ եկաւ «ինդէպէնդէնտները» կամ անկախների կուսակցութիւնը: Պարլամէնտում նախ նա ունէր միայն հինգ ներկայացուցիչ, բայց բանակում գտնուող նրա կողմնակիցները մեծ ուժ էին տալիս կուսակցութեանը: Նրա առաջնորդը բանակում Օլիվիէր Կրօմուէլն էր, արեւելեան Անգլիայից մի մանր կալածատէր: Ազգամիջեան պատերազմի սկիզբից քիչ յետոյ՝ նա կարծիք յայտնեց, որ կաւալէրների ոյժն իրենց ասպետական պատւի մէջն է և որ նրանց յաղթելու համար՝ պէտք է օգտուել նոյնպէս զօրեղ մի զգացմունքից— կրօնական ոգեւորութիւնից: Արեւելեան կոմսութիւններում նա կազմեց մի ձիաւոր գունդ աղանդաւորներից, և նրանք դուրս եկան գերազանց մարտիկներ. նրանք կուելու էին գնում ինչպէս մի սրբազան գործի և չէին վախենում մահից **): Փոքր առ փոքր պարլամէնտական ամբողջ բանակը վերակազմեց «կրօմուէլեան սրբերի» բաղադրութիւնների տպաւորութեան տակ: Արդիւնքը եղաւ թագաւորի լիակատար պարտութիւնը: Կարլոսը փախաւ շոտլանդացիների մօտ, բայց նրանք նրան յանձնեցին անգլիացիներին:

Պարլամէնտի երիցական (պրէսբիտէրեան) մեկուկուսուրբի ծամասնութիւնն անմիջապէս թագաւորի հետ

*) Նրանք սպասում էին Քրիստոսի թագաւորութեան գալուն երկրի վրայ, որը պիտի տնէր հազար տարի:

**) Կրօմուէլի գինւորներն ստացան «երկաթէ կողեր» անունը (Iron Sides):

բանակցութիւն սկսեց, որպէսզի վերականգնէ նրա իշխանութիւնը՝ երիցական եկեղեցին ճանաչելու պայմանով: Այժմ պարլամէնտը վախենում էր իր սեփական բանակից և աշխատում էր շուտով ազատել նրանից: Զինւորներին առաջարկեցին Իւլանդիա ուղևորել, իսկ նրանց ռոճիկը չը վճարեցին: Բանակն էլ իր կողմից պահանջում էր արդար վարձատրութիւն և ազատութիւն բոլոր դաւանութիւնների համար, բացի կաթոլիկականից. ինդէպէնդէնտները կամ անկախները չէին կամենում հպատակել երիցականների կրօնական բռնապետութեանը:

Սակայն պարլամէնտի ձեռքի տակ բաւարար ոյժ չըկար բանակի հետ մարտնչելու համար: Լօնդօնի բնակիչները և հարաւային կոմսութիւնների գիւղացիները չէին կարող գլուխ ելնել Կրօմուէլի «երկաթէ կողերի» հետ: Թէև թագաւորը համոզեց շոտլանդացիներին Անգլիա զօրք ուղարկել, բայց դա չօգնեց: Մի քանի շաբաթում երկուրդ ազգամիջեան պատերազմը վերջացաւ—բանակը զրաւեց Լօնդօնը, ցրեց հարաւային կոմսութիւնների մարդիկներին և կոր իգլուխ ջարդեց շոտլանդացիներին: Պարլամէնտի և թագաւորի հետ էլ շուտով հաշիւ տեսան: Զինւորները «խաբրեցին» պարլամէնտը, այսինքն արտաքսեցին երիցական մեծամասնութեան անդամներին: Ստորին պարլամէնտում մնացած ինդէպէնդէնտները թագաւորի դէմ դատ բաց արին, մեղադրելով նրան դաւաճանութեան մէջ: Լօրդերի պալատը հրաժարեց այդպիսի մի դատի մասնակցելուց: Համայնքների ժողովի մնացորդը վերացրեց լօրդերի պալատը և մի նոր դատարան կազմեց թագաւորի գործը քննելու համար: Թէև Կարլոսը յայտարարեց, որ ինքը չէ ընդունում իր հպատակների իրաւունքն իրեն դատելու, բայց դատն արագ առաջ տարան և Կարլոսին

մահւան դատապարտեցին, նրա համար որ նա ազ-
 1649 գամիջեան պատերազմ էր մղել: 1649 թւի սկզբում
 Կարլուսին գլխատեցին Ուայտհօլի իր պալատի բակում:
 Նախկին և համայնքների ժողովի մնացորդին, որը ընտր-
 1640 ւած էր 1640 թւին: Այդ ժողովն իրեն պարլամենտ
 յայտարարեց, հրահարակեց հանրապետքիւն և գոր-
 ծադիր իշխանութիւնն, այսինքն ընթացիկ գործերի
 վարչութիւնը, յանձնեց պետական խորհրդին, որի
 մեծագոյն մասը կրկին իր միջից էր առնւած: Սկզբը-
 ներում բանակը չըբողոքեց, որովհետև գլուխը խառն-
 ւած էր գործերով: Կրօմուէլն իրանդիա անցաւ և
 արիւնահեղ վրէժ լուծեց կէտերից և արքայական-
 ներից *): Դիմադրողներին խնայել չը կար. ջարդին
 հետեւեց կալւածների գրաւումը (կօնֆիսկացիա), որի
 հետեւանք այն եղաւ, որ իրլանդական հողերի կէսից
 աւելին խլեցին նախկին տէրերից: Այն ինչ այդ
 ժամանակ Շօտլանդիայում յայտնւեց Կարլոս 1-ի որ-
 դի Կարլոս Ստիւարտը և շօտլանդական պարլամեն-
 տը նրան թագաւոր ճանաչեց: Մի վտանգաւոր ար-
 շաւանքից յետոյ՝ Կրօմուէլը ջարդեց շօտլանդացինե-
 րին. նրանց զօրքը շարժեց դէպի Անգլիա, յուսալով
 այնտեղ ապստամբութիւն առաջացնել, բայց Կրօ-
 մուէլը վրայհասաւ և բոլորովին ոչնչացրեց այդ զօր-
 քը: Դրանից յետոյ սկսեց մի յամառ կռիւ Հօլլան-
 դիայի դէմ: Պարլամենտը հրատարակեց «նաւագնա-
 ցութեան օրէնքը», որի գորութիւնով անգլիական
 նաւահանգիստներն աղրանք բերել կարելի էր կամ
 անգլիական նաւերով և կամ այն երկրի նաւերով,
 որտեղից գալիս էին ապրանքները. որևէ երրորդ պե-
 տութեան նաւեր չէին կարող ուրիշ պետութիւննե-

*) Կարլոս 1-ի որդի Կարլոս Ստիւարտի կողմնակից-
 ներն էին կոչուում արքայականներ կամ րօյալիստներ:

րից ապրանքներ բերել Անգլիա: Այդ որոշումն ուղ-
 դւած էր հօլլանդական ծովագնացների դէմ, որոնք
 զբաղւում էին ուրիշների ապրանքները Եւրօպայից
 և գաղութներից տեղափոխելով: Այսպիսով Անգլիան
 կռիւ մտաւ Հօլլանդիայի հետ, իբրև ծովային պե-
 տութիւն: Երկու կողմից էլ կատարւեցին փառաւոր
 քաջագործութիւններ, բայց պատերազմը վճռական
 ելք չունեցաւ:

Շօտլանդացիներին յաղթելուց յետոյ՝ ցամաքա-
 յին բանակը մնաց անգործ և իսկոյն զգալ տեց
 պարլամենտին, որ ոյժն իր ձեռքումն է: Պարլամենտն
 զբաղւած էր պետութեան վերջնական կազմակերպ-
 ման հարցով և մշակել էր բարեփոխւած մի ընտրա-
 կան կարգ, որի համաձայն պարլամենտ պատգամա-
 ւոր ուղարկելու իրաւունքը խլւած էր աննշան վայ-
 րերից, որոնք այդ իրաւունքն ստացել էին մի-
 ջին դարերում, և բաշխել էին նշանաւոր քաղաքների
 միջև ազգաբնակչութեան թւի համեմատ: Բայց միա-
 ժամանակ երկարատև պարլամենտի անդամները չէին
 կամենում հրաժարւել իրենց իշխանութիւնից և ար-
 դարանում էին նրանով, որ ազատ ընտրութիւնները
 մեծամասնութիւնը կըտան արքայականներին: Այդ
 պատճառով վճռեցին ընտրութիւններնշանակել միայն
 բաց մնացած տեղերի համար, իսկ արդէն մասնակ-
 ցող բոլոր պատգամաւորները պիտի համարւէին նոր
 պարլամենտի անդամ: Կրօմուէլն օգտուեց այդ որո-
 շումից, որը 1653 թւին իշխանութիւնն ամրապըն-
 դում էր 1640 թւին ընտրւած պատգամաւորների
 վրայ, որպէսզի ցրէ Երկարատև պարլամենտը: Նա
 խորհրդարան գնաց զինւորներով, պատգամաւորնե-
 րին մի ձառ ասաց, որով նրանց մեղադրեց անար-
 դարութեան և եսականութեան մէջ և հրամայեց
 նրանց թողնել նստարանները և հեռանալ: Ամենից

աւելի նշանաւոր անդամներին նա հայոյեանքներով ուղեկցեց: *

Կրօմուէլի
պրօտէկտօ-
րատը:

Կրօմուէլը միակ մարդն էր, որ կարող էր զուխ ելնել բանակի հետ եւ երկրում կարգ եւ խաղաղութիւն պահպանել: Նա գործի մարդ էր, կոպիտ, լի արհամարհանքով դէպի քաղաքական տեսութիւնները, իր ձեռով կրօնական, իսկ որ զլիաւորն է— օժտւած էր առողջ խելքով և երկաթէ կամքով: Նա կարողացաւ իր հեղինակութիւնը զինւորներին մէջ պահելն ունենալ իսկ այն ժամանակ, երբ դադարեց յեղափոխական լինելուց և դարձաւ կառավարող: Նա վարպետօրէն օգտուում էր այն բանից, որ բանակի «սրբերը» պատկանում էին զանազան աղանդների ու հերձաժների և երբ հարկաւոր էր, անողորմաբար ճնշում էր այս կամ այն խմբակի փորձերը յեղափոխութիւնը շարունակելու իր ծրագիրն իրագործելու համար: Այսպէս ճնշեցին լէվէլլէիներին շարժումները, որոնք կամենում էին «հաւասարութիւն» մտցնել հասարակութեան մէջ և պահանջում էին վերացնել ստացւածքների անհաւասարութիւնները. ճնշեցին նաև հինգերորդ միապետութեան մարդկանց շարժումները, որոնք պատրաստուում էին վերաշինել հասարակութիւնը Սուրբ Գրքի ցուցումով:

Բայց Կրօմուէլի իշխանապետութեանը կամ դիկտատուրային դժւար էր օրինական ձև տալ: Երկարատեւ պարլամենտին ցրելուց յետոյ կոչւած նոր պարլամենտն զբաղեց դատավարութեան և եկեղեցական կազմութեան բարենորոգութիւնով և արձակւեց մի քանի շաբաթ կեանք ունենալուց յետոյ: Կրօմուէլի կուսակիցներն իրենք կազմեցին մի նոր սահմանադրութիւն *), որի համաձայն Կրօմուէլն

*) Սահմանադրութիւնն իսկապէս պետութեան բոլոր հիմնական օրէնքների գումարն է, որոնք որոշում են պետական կազմը:

ստացաւ գործադիր իշխանութիւնը պրօտէկտօր *) տիտղոսով, իսկ օրէնսդիր իշխանութիւնը յանձնեց պարլամենտին, որը սակայն զրկւած էր սահմանադրութիւնը փոխելու իրաւունքից: Բայց նոր սահմանադրութեան գորութիւնով կազմւած առաջին իսկ պարլամենտն սկսեց փոփոխութեան ենթարկել սահմանադրութիւնը, և Կրօմուէլն արձակեց նրան: Միառժամանակ Կրօմուէլը մենակ կառավարեց: Նա հարկեր էր հաւաքում ինքնակամ, բայց Կարլոս I-ից աւելի յաջողութիւնով, որովհետև իր տրամադրութեան տակ զինւորական ոյժ կար. նրա հրամանները գործադրում էին տասը գեներալ-մայօրները, որոնց նա նշանակել էր ամեն մէկին մի շրջանում: Նրա ներքին կառավարութեան լաւագոյն գիծն էր կրօնական համբերասարութիւնը, որը, սակայն, չէր տարածուում կաթոլիկների վրայ: Արտաքին գործերն ստիպեցին պրօտէկտօրին մի անգամ էլ դիմել պարլամենտին: Ֆրանսիայի հետ միացած՝ նա պատերազմ սկսեց Իսպանիայի դէմ. դաշնակիցներն առան Դիւնկիրխէն (Ֆլանդրիայում) և ջարդեցին իսպանական նաւատորմը գաղութներում: Բայց պատերազմն այնքան թանգ էր նստել, որ Կրօմուէլը չը համարձակեց առանց պարլամենտի համաձայնութեան նոր տուրքեր դնել ազգաբնակչութեան վրայ: Պարլամենտը փող տւեց, վերականգնեց երկրորդ խորհրդարանը, որը պիտի փոխարինէր լօրդերի ժողովին, և խնդրեց պրօտէկտօրին ընդունել թագաւորական տիտղոսը: Կրօմուէլը հրաժարւեց, տեսնելով զինւորների դժգոհութիւնը:

*) Պրօտէկտօր և պրօտէկտօրատ բառերը մենք չը թարգմանեցինք, որովհետև յարմարաւոր հայերէն բառ չըգտանք. դա նշանակում է պաշտպան, թևարկող, և ոչ խնամակար, որով մեզանում ընդունւած է թարգմանել ըէգէնտ բառը:

1658 1658 թւին նա մեռաւ, և նորից հարց առաջացաւ
կառավարութեան ձևի մասին:

Վերահաստա- կրօմուէլի որդի Րիչարդը պրօտէկտօր յայտա-
տութիւն կամ րարւեց, բայց նա հեղինակութիւն չունէր բանակում
ընտօրութիւն և շուտով հրաժարւեց իշխանութիւնից:

Սնկարգութիւնները նորից սկսեցին, որոնց
վերջ դրեց գեներալ Մօնկը, որ հրամանատար էր
Շօտլանդիայում: Նա իր բանակով շարժւեց դէպի
Լօնդօն, և նրա ազդեցութեան տակ պարլամէնտ հրա-
ւիրւեց հին սովորութեան համեմատ, — լօրդերի խոր-
հրդարանով: Նրանում ահագին մեծամասնութիւնը
կողմնակից էր դահը Կարլոս Ստիւարտին վերադարձ-
նելու: Վերջինս էլ իր կողմից մի հրովարտակ ուղար-
կեց, որով խօստանում էր ներել ապստամբւածնե-
րին, վարձատրել զօրքին և կրօնական համբերատա-
րութիւնն ապահովել: Այդ հրովարտակն ստանալով,
պարլամէնտը որոշեց, որ համաձայն հինաւուրց օ-
րէնքների, կառավարութիւնը բաղկացած է թագաւո-
րից, համայնքների պալատից և լօրդերի ժողովից:
Ժողովրդի ցանկութիւնը նախկին կարգերին վերա-
դառնալու այնքան պարզ էր, որ առաջնորդից զըրկ-
ւած բանակը հնազանդւեց: 1660 թւին Կարլոս II,
ժողովրդի ցնծութիւններով ուղեկցւած, հանդիսաւո-
րապէս մտաւ Լօնդօն: Կրօմուէլի զնդերն իսկոյն ու-
ճիկ և հրաժարական ստացան, բայց Կարլոսի խոս-
տովներն միւս կէտերն այնքան էլ հեշտութիւնով
չէին կարող գործադրել: Կարլոս I-ին մահւան դա-
տապարտող բարձրագոյն դատարանի մասնակիցնե-
րից մի քանիսը գլխատւեցին, և որ գլխաւորն է,
թագաւորի հրաւիրած պարլամէնտը դիմադրեց կրօ-
նական համբերատարութիւն հաստատելուն: Հասա-
րակական կարծիքի մէջ խիստ յեղաշրջում էր կա-
տարւել, ինչպէս որ Կարլոս I-ի զեղծումները և Լօն-

դի փորձերն առաջացրին պուրիտանական Երկարա-
տե պարլամէնտի ընտրութիւնն, այնպէս էլ պուրի-
տանների ձանձրալի խստութիւնը, ազգամիջեան պա-
տերազմի սարսափները, կուսակցութիւնների բռնա-
կալութիւնները բէակցիւ առաջ բերին պուրիտա-
նիզմի դէմ: Կարլոս II-ի օրով շատ զւարճացան և
ուրախ կեանք անցկացրին: Եկեղեցական հարցերում
պարլամէնտը հետեւում էր եպիսկոպոսական սխալե-
մին և նեղում էր պուրիտաններին, որովհետեւ ատելու-
թիւն էր տածում դէպի Կրօմուէլի զինուորները: Հոգևոր
հովիւներից և ուսուցիչներից պահանջեցին «միաձե-
ւութիւն», այսինքն՝ եպիսկոպոսական ժամակարգու-
թիւն ընդունել: 2000 հոգևոր հովիւներ (պաստօր)
թողին իրենց պաշտօններն այդ կարգադրութեան
պատճառով: Քաղաքներին հրամանագրել էին քաղա-
քային խորհրդների անդամ չընտրել այն մարդկանց,
որոնք չեն կամենայ հրաժարել կօնվէնտից (երիցա-
կան դաշնակցութիւնից) և երգել, որ իրենք թագա-
ւորին դիմադրելը ապօրինի են համարում: «Դիսսէն-
տէրները» (անհամաձայնների) համայնքներին, որոնք
անջատւել էին անգլիկան եկեղեցուց, արգելւեց ժա-
մասացութեան համար հաւաքւել: Թագաւորը չէր
համարում այդ միջոցներին և փորձեր էր անում
կրօնական համբերատարութիւն մտցնելու. դրա հա-
մար նա ունէր իր պատճառները — նա հովանաւորում
էր կաթոլիկներին եւ ի վերջոյ նա ինքն էլ գաղսնա-
բար կաթոլիկութիւն ընդունեց: Բայց պարլամէնտը
չէր զիջում և Կարլոսն ստիպւած էր սահմանափակել
օրէնքներն առանձին դիւլաւաներում մեղմելով: Ընդ-
հանրապէս թագաւորը դժգոհ էր պարլամէնտից. նա
գտնում էր, որ իրեն քիչ են փող տալիս, և յիշաւի,
միշտ կարիք ունէր, որովհետեւ դրամները շռայլում
էր ցանցառ բաների համար: Կարլոսն ընդունակ մարդ

էր, բայց ամենից առաջ իր հաճոյքի համար էր ապ-
րում, չունէր ոչ անկեղծութիւն, ոչ էլ սեփական
արժանապատուութեան զգացում: Նա համաչեց կախ-
ման մէջ դնել իրեն Ֆրանսիական Լուղովիկոս XIV
թագաւորից. նրանից ստանում էր դրամական նւէր-
ներ և նպաստներ, պայմանաւորւել էր, որ Ֆրան-
սիական զօրքն իրեն օգնութեան գնայ, եթէ որ իր
կաթոլիկութիւն ընդունելը և կաթոլիկներին հովա-
նաւորութիւն ցոյց տալն Անգլիայում ապստամբու-
թիւն առաջացնեն: Վերջապէս, արտաքին քաղաքա-
կանութեան մէջ նա պարտաւորւել էր օգնել Ֆրան-
սիային և նրա հետ միասին պատերազմ էր մղում
Հօլլանդիայի դէմ: ✕

Կարլոս II-ի Կարլոսի խայտառակ դաշնագիրը Լուղովիկոսի
կռիւր պար- հետ գաղտնի էր պահւում, բայց նրա հետեանքներն
լամէնտիդէմ: զգացւում էին: Հօլլանդիայի դէմ ծովի վրայ յամառ
և անվճռական պատերազմ էր մղւում, այն ինչ Լու-
ղովիկոս XIV Նիդէրլանդիայում անում էր իր ու-
ղածը. խլեց իսպանացիներին բերդերը և հօլլանդա-
ցիներին դրեց այնպիսի դրութեան մէջ, որ նրանք
ստիպւած եղան ծովի առջևը կանգնեցրած պատնէշ-
ները պատռել, որ ջուրը ծածկէ իրենց տափարակ
երկիրը և դրանով արգելէ Ֆրանսիական զօրքերի ա-
ռաջխաղացութիւնը: Անգլիական առողջ բանականու-
թիւնն ասում էր նրանց, որ իրենց գլխաւոր թշնա-
մին Լուղովիկոս XIV էր և ոչ թէ Միացեալ-Փաւառ-
ները. բացի դրանից՝ պապականների դաւադրութեան
հնուց մնացած երկիւղն ստիպում էր կասկածել, որ
Անգլիայում պատրաստւում է մի յեղաշրջում կաթո-
լիկութեան օգտին: Կարլոս II-ի հաւատարիմ հպա-
տակ պարլամէնտը, փոխանակ նրա ցանկութեանը
համակերպւելու և կրօնական համբերատարութիւնը
տարածելու կաթոլիկների վրայ, ընդունեց «տէստ—

ակտ» կոչւածը (քննութեան վճիռը). պետական ծա-
ռայութեան նշանակւող ամեն մի անձ պարտաւոր էր
հրաժարւել գոյափոխութեան դաւանանքից (որի հա-
մեմատ սկիհի մէջ գինին և նշխարհը դառնում են
արիւն և մարմին Քրիստոսի) և հաղորդւել անգլիկան
եկեղեցու ծէսով: Այդ պահանջը գրկում էր պետական
ծառայութիւնից կաթոլիկներին եւ այն դիսսէնսէ-
ներին (անհամաձայններին), որոնք չէին կամենում
ենթարկւել անգլիկան ծէսերին (1673): Զբնայելով 1673
դրան, թագաւորը շարունակում էր իր հակազգային
քաղաքականութիւնը և շատ էր նպաստում Լուղովի-
կոս XIV-ի յաջողութիւններին. Ֆրանսիական այդ
թագաւորը, Նիմվէդէնի խաղաղութիւնից (1679) յե-
տոյ, Եւրօպայում մի այնպիսի դիրքի հասաւ, որը
յիշեցնում էր Փիլիպպոս II-ի դերն իր թագաւորու-
թեան սկզբում: Ժողովրդի մէջ շրջող զրոյցները կա-
թոլիկների խարդաւանքների և սպառնացող արշա-
ւանքի մասին՝ առիթ տւին անպիտանի մէկին *) շա-
րադրելու մի մասնութիւն պապականների դաւա-
դրութեան մասին, որոնք իբր թէ խորհում են սպա-
նել թագաւորին, դահ նստեցնել նրա եղբօրը— Եօրքի
կաթոլիկ դքսին, և Ֆրանսիացիներին կանչել Անգլիա:
Այդ մտտնութիւնն ընդհանուր սարսափ առաջ բերեց
և կատաղի հալածանք ստեղծեց կաթոլիկների դէմ:
Միևնոյն ժամանակում պարլամէնտն իմացաւ, որ
թագաւորն իսկապէս գաղտնի թղթակցութիւն է ու-
նեցել Լուղովիկոս XIV ի հետ և նրանից փող է խընդ-
րել, որպէս զի ազատւի պարլամէնտին դիմելու ան-
հրաժեշտութիւնից: Այդ խայտառակութիւնը (սկան-
դալ) մարելու համար, Կարլոսն արձակեց պարլա-
մէնտը, որն արդէն 17 տարի էր ընտրւած էր և չէր
փոխւած: Եթէ նա յոյս ունէր, որ հետեեալ պարլա-

*) Նրա անունը Տիտ Օտտ էր

մէնտի պատգամաւորներն աւելի հեշտ համոզւող մարդիկ կը լինեն, չարաչար սխալւեց: Հասարակական կարծիքը կրկին փոխւել էր և այժմ ամենից աւելի երկիւղ էին կրում թագաւորի և կաթողիկոսների բռնութիւնից: Այդ տրամադրութեան վրայ հիմնեց իր ծրագիրը դիմադիր կուսակցութեան ղեկավար լօրդ Շէֆտսբորին: Նա պահանջում էր քաղաքացիական ազատութեան ապահովութիւն, համբերասարութիւն դէպի դիսսէնտրները (անհամաձայնները) և Նօրթի կաթողիկոսի դքսի հեռացումը գահաժառանգութիւնից: Շէֆտսբորիի կողմնակիցներն ստացան վիզ մականուներ, որ առաջ տալիս էին արեւմտեան Շոտլանդիայի ապստամբւած պուրիտաններին. իսկ բոյնալիսաններին (արքայական) և խիստ սնդիկաններին սկսեցին կոչել *sorhners*, մի մականուն, որ առաջ տալիս էին աւագակութիւններով պարագլուխ իրլանդական կաթողիկոսներին: 1679 թւին պարլամէնտն ընդունեց Habeas Corpus-ի վճիռը (անձի անձեռնմխելիութեան օրէնքը), որով վերջնականապէս որոշւեց, որ ամեն մի ձերբակալւած անգլիացի իրաւունք ունի պահանջելու, որ 24 ժամայ ընթացքում իրեն դատի յանձնեն, մատնացոյց անելով ձերբակալման օրինական պատճառները. դատարանը կարող էր հաստատել ձերբակալումը կամ ազատել բռնւածին:

Վիգերի յետագայ յաջողութիւններին խանգարիչ հանդիսացաւ այն, որ նրանք չափազանց շատ բան էին պահանջում — Նօրթի դքսի հեռացումը գահից: Չափաւոր անգլիացիներն այդ պահանջին չէին համակրում, մանաւանդ որ դժւար էր մատնանիշ լինել մի յարմարաւոր ժառանգի վրայ: Թագաւորը մի քանի անգամ արձակեց պարլամէնտը և վերջ ի վերջոյ իր ուզածն արեց: Նրա մահից յետոյ գահ

բարձրացաւ Նօրթի դուքսը՝ Յակոբ II անունով *):

Վիգերի երկիւղները շուտով արդարացան: Յակոբն սկսեց կաթողիկոսներին նշանակել զինւորական և համալսարանական պաշտօնների, իսկ նրանցից մէկին նոյն իսկ եպիսկոպոսացրեց: Նա խախտեց «տէստ-ակտը» (քննութեան վճիռը), բայց արդարանում էր նրանով, որ իրեն է պատկանում հպատակներին ազատելն օրէնքները դործադրելուց: Այդ կարծեցեալ իրաւունքի զօրութիւնով նա հրատարակեց մի դէկլարացիա (յայտարարութիւն, հրովարտակ), որը թոյլատրում էր կաթողիկոսներին և դիսսէնտէրներին ժամասացութիւն կատարել: Բողոքական հովիւներին արգելւեց քարոզել կաթողիկոսութեան դէմ: 1688 թւին թագաւորը հրամայեց հոգևոր հովիւներին կարգաւ եկեղեցիներում յիշած դէկլարացիան (հրովարտակը): Նրանք հրաժարւեցին, իսկ եօթ եպիսկոպոս Յակոբին զրաւոր խնդիր ներկայացրին, որ ազատ է հոգևորականութեանն այդ պարտականութիւնից: Թագաւորը սաստիկ զրգուեց, յայտարարեց, որ դա ապստամբութիւն է և եպիսկոպոսներին դատի յանձնեց իր կառավարութեան դէմ զրպարտութիւններ հրատարակելու մէջ մեղադրելով: Նրդեալ դատաւորներն արդարացրին եպիսկոպոսներին, և այդ արդարացումը ցնծութիւնով ընդունեց ժողովուրդը և նոյն իսկ բանակը: Այդ դէպքերից առաջ եկած յուզման ժամանակ Յակոբի կինը տղայ բերեց: Մինչև այդ ժամանակն անգլիացիները յոյս էին տածում, որ կաթողիկոս թագաւորի մահից յետոյ թագը կանցնի

Յակոբ II

1688

*) Շէֆտսբորին թագի թիկնածու ներկայացրեց թագաւորական տան ազգական Մօնմուս դքսին, բայց այդ ծրագիրը ժողովրդի մէջ համակրութիւն չըզտաւ և անյաջող ելք ունեցաւ: Մօնմուսն ապստամբութիւն առաջացրեց արևմտեան կոմսութիւններում, բայց ջարդւեց, և նրա կողմնակիցներին անողորմաբար պատժեցին:

1688

նրա Մարիա դստերը, որ բողոքական էր և բողոքականի կին, — Միացեալ Գաւառների շտատհալտէր (կառավարիչ) Վիլհէլմ Օրանացու ամուսինը. իսկ այժմ այդ յոյսն էլ չքացաւ։ Ոչ վիգերը, ոչ էլ սօրիները չէին կարողանում հաշտել այն մտքի հետ, որ բողոքական երկրում մի կաթոլիկ հարսնութիւն թագաւորէ։ Թէ մէկ և թէ միւս կուսակցութեան գլխաւոր առաջնորդները գրաւոր հրաւեր ուղարկեցին Վիլհէլմ Օրանացուն ափ իջնել Անգլիա պաշտպանելու բողոքական կրօնը և անգլիական օրէնքները։ 1688 թւի վերջին Վիլհէլմն Անգլիա հասաւ և զնաջ Լոնդոն։ Նրան դիմաւորեցին ուրախութիւնով, Յակոբի զնգերն սկսեցին անցնել նրա կողմը։ Յակոբը, տեսնելով որ բոլորն իրեն թողնում են, մեկնեց Ֆրանսիա, իսկ Վիլհէլմը յատուկ պարլամէնտ հրաւիրեց՝ վճռելու պետական կազմակերպութեան հարցերը։ Այդ պարլամէնտում կամ, ինչպէս նրան կոչում էին, այդ «կօնվէնտում» վճռեց, որ Յակոբ II խախտել է թագաւորի և ժողովրդի միջև եղած դաշինքը և իր Անգլիայից հեռանալովն իսկ հրաժարւել է գահից, և ուրեմն այդ պատճառով գահը պիտի համարել թափուր։ Վիլհէլմը և Մարիան հրաւիրւեցին գրաւելու այդ գահը։ «Իրաւունքների բիլլ» (bill of rights) կոչւած հրովարտակում որոշեցին և հաստատուեցին անգլիական ժողովրդի ազատութիւնները, որոնց համար կռիւ էր մղուում թագաւորների դէմ։ Թագաւորից ձեռնալ կերպով խլեց օրէնքները գործադրելուց ազատելու իրաւունքը. հարկերը և ամեն տեսակի գրամական տուրքերը պիտի առնեն միմիայն պարլամէնտի որոշման համաձայն. մշտական զօրք պահելու համար պահանջուում է պարլամէնտի յատուկ թոյլտուութիւնը. քաղաքացիներն իրաւունք ունեն իշխանութիւններին ներկայացնելու խնդիրներ և բողոքներ. ոչ ոքի

չէ կարելի պատասխանատուութեան ենթարկել պարլամէնտի պալատներում (վերին և ստորին) արտասանած ճառերի համար. ընտրողներն ազատ իրաւունք ունեն իրենց ուղածին ընտրել պատգամաւոր. երդւեալների ցանկը պիտի կազմւի օրէնքի պահանջների համաձայն։

Այդ յեղաշրջումը լրացրեց 1640 թւին սկսւած Յեղափոխութեան զործը։ Նա վերջնականապէս պարլամէնտին աւելի թիւն։ 1688 թւին զործը սկսեց Անգլիայում, քան թագաւորին։ Ստիւարտների տունը, որ կռիւ էր մղում թագաւորի գերիշխանութեան համար, հեռացւեց, և Վիլհէլմ Օրանացին թագն ստացաւ պարլամէնտից։ Այս բանում «կլորագլուխների» յաջորդները — վիգերը յաղթանակը տարան, բայց տօրիների կուսակցութեան ազդեցութեան շնորհով՝ յեղաշրջումը կատարեց օրինական ձևերից աննշան շեղումներով, առանց հիմնականապէս խորտակելու և փոփոխելու նախկին հաստատութիւններն, ինչպէս այդ սկսւած էր քառասնական թւականներին. փոփոխութիւնը կատարեց աստիճանաբար, մի կարգը միւսով փոխարինելով։ Տօրիների համար ատելի էր յեղափոխութիւնը և թէ և նրանք, անհրաժեշտութիւնից ստիպւած, կատարեցին այդ յեղափոխութիւնը, բայց որքան կարելի է սահմանափակ, համեստ չափերով։

Նոր թագաւոր հրաւիրելու պատճառաբանութիւնները վատ կերպով էին համաձայնուում իրար հետ. այստեղ խօսւում էր այն մասին, թէ թագաւորը խախտել է դաշինքը և հիմնական օրէնքները, — դա վիգերի թէօրիան էր, — բայց խօսւում էր նաև այն մասին, որ թագաւորն ինքնակամ է հեռանում գահից, — իսկ դա տօրիների տեսակէտն էր։ Բայց անգլիացիներն ուշք չէին դարձնում, որ իրենց պետական իրաւունքի մէջ կան տեսական սխալանքներ. նրանք նոյն իսկ սովորել են պարծենալ դրանցով, համարելով դրանց իբր ապացոյց այն բանի, որ իրենց սահմանադրութիւնը թէօրեալականների մտքի հնարածը չէ, այլ արդիւնք է կեանքի

քի զարգացման—բոլոր նրա հակասութիւնները և անհամակերպութիւնները հետը միասին:

Յեղափոխութեան յարուցած մի ուրիշ մեծ խնդիրը վճռեց, բայց դեռ միայն սկզբունքով: Կրօնական գլխաւոր կուսակցութիւններն ստիպւած էին կամայ-աւանակայ խաղաղութիւն կնքել: Հէնրիկոս VIII-ից սկսած, կառավարութիւնն աշխատել էր անգլիկանութիւնը դարձնել ազգային դաւանութիւն և խեղդել միւսները: Բայց անգլիական կրօնական բարենորոգումը (ըէֆօրմացիա) անգլիկանութիւնից առաջ գնաց, քառասնական թւականների յեղափոխութեան ժամանակ երիցականներն (պրէսբիտէրեանները) իրենց կարգին փորձ արին եկեղեցին առնելու բացառապէս իրենց ձեռքը, իսկ ինգէլէնգէնները (անկախ) յայտարարեցին անգլիական բարենորոգման բոլոր բաղմամբիւ ուղղութիւնների իրաւահաւասարութիւնը: Կարլոս II-ի վերադարձն ազգանշան էր վերահաստատման, այսինքն նախկին կարգերի վերականգման, և անգլիկան եկեղեցին կրկին սկսեց հաւածել երիցականներին և անկախներին, իբր աղանդաւորների և ապստամբների: Կաթոլիկութեան կողմից վտանգի վերսկսւելն ստիպեց բողոքականներին հաշտել իրար հետ: Ճշմարիտ է, դիսսէնտէրները (անհամաձայն) չըկարողացան հասնել իրաւահաւասարութեան եպիսկոպոսականների հետ, բայց աչքի առաջ ունենալով նրանց վարմունքը Յակոբ II-ի ժամանակ և, գլխաւորապէս այն, որ նրանք հրաժարւեցին օգտուել թագաւորի առաջարկած ապօրինի թեթեւութիւններից, — դիսսէնտէրներին տրեց գոնէ հնարաւորութիւն իրենց կրօնն անարգելօրէն դաւանելու:

Այսպիսով՝ թէ քաղաքականութեան և թէ կրօնի մէջ Անգլիայի հին կարգը տեղի էր տալիս նորին,

բայց տեղի էր տալիս դանդաղօրէն և աստիճանաբար:

Գլուխ Բ.

ՖՐԱՆՍԻՅԻ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հէնրիկոս IV ամեն ջանք դործ դրեց, որ դարձնէ կրօնական պատերազմների Ֆրանսիային հասցրած չարիքները: Այդ գործում նրա օգնականն էր Սիւլլին, մի խիստ և անկաշառ հուզէնօտ, որը էական կերպով բարեւաւեց հարկային սխտէմը: Հարկերը կապալով էին տրուում կամ ծախուում էին մասնաւոր մարդկանց, նախաձեռնողների, որոնք, վճարելով պետութեանը որոշ գումար, յետոյ հարկերը հաւաքում էին իրենց օգտին: Դրանով վնասուում էին պետական գանձարանի շահերը, որովհետև գնողներն աճուրդների ժամանակ աշխատում էին կոտորել գները, տուժում էր նաև ազգաբնակչութիւնը, որից ներանք գլչում էին, խլում, ինչ որ կարողանում էին: Սիւլլին չըկարողացաւ ոչնչացնել հարկերը կապալով տալը, բայց հաշիւների մէջ կարգ մտցրեց և ուժեղացրեց հարկահանութեան վրայ եղած հսկողութիւնը: Նա պետութեան եկամուտների գլխաւոր աղբիւրը համարում էր երկրագործութիւնը և շատ բան արեց համարձակուել դիւղատնտեսութիւնը բարեւաւելու համար: Դրամական միջոցները լրացնելու համար, նա դիմեց մի միջոցի, որի արժանիքը կասկածելի է. պարլամէնտի (դատաստանական գլխաւոր ժողովը) և պարլամէնտի (դատաստանական հիմնարկութիւնների անդամներն իրաւունք ստացան, տարեկան որոշ տուրք տալով, իրենց պաշտօնները ժառանգաբար յանձնելու իրենց սերնդին:

Լուդովիկոս
XIII և Րիշար-
դիս:

1614

Հենրիկոս IV-ի սպանումից յետոյ կառավարու-
թիւնն ընկաւ թոյլ ձեռքի մէջ: Լուդովիկոս XIII
թագաւորը դեռ չափահաս չէր, և նրան շրջապատող
անձերի մէջ սկսեցին դաւեր և կռիւներ: Արքունի-
քում տիրող խառնակութեան պատճառով 1614 թը-
ւին հրաւիրեցին դասերի ժողովները (états généraux):
Երրորդ դասակարգի պատգամաւորները ներկայաց-
րին բարենորոգութիւնների մի ընդարձակ ծրագիր.
խնդրում էին հարկերը բաշխել հաւասարապէս, ոչըն-
չացնել առանձնաշնորհումները, կրճատել կենսաթո-
շակները, որ ստանում էին պալատականները, դա-
տարանները պարտաւոր լինեն անպատճառ ստուգել
թէ արդեօք կատարւող ձերբակալութիւններն օրինա-
կան են, տասը տարին մի անգամ դասերի ժողով-
ներ հրաւիրել: Բայց ազնւականութիւնը եւ նոգեու-
րականութիւնը չէին մեծում երրորդ դասի հետ միա-
սին գործել և ամեն կերպ զգացնում էին քաղաքա-
բնականներին իրենց դասային գերազանցութիւնը *):
Արքունիքն շտապով արձակեց դասերի ժողովները,
և այնուհետեւ նրանք չը ժողովեցին մինչև 1789
թւականը:

1789

Չափահաս դառնալուց յետոյ էլ Լուդովիկոս XIII
քիչ էր մասնակցում գործերին և դրանց ղեկավարու-
թիւնը յանձնել էր կարդինալ Րիշարդիսին: Սա մի
անդրդեւի կամքի տէր մարդ էր, որին անծանօթ էր
գութը դէպի հակառակորդները և որը քիչ էր հոգ-
տանում ժողովրդի բարօրութեան վրայ. նա նոյն իսկ
այն միտքն էր յայտնել, որ աշխատաւոր մարդիկ չը
պիտի բարեկեցիկ կեանք ունենան, որովհետեւ այդ
դէպքում նրանք շուտով կարող են մոռանալ իրենց

*) Ազնւականների պատգամաւորներից մէկը յայտարա-
րեց. «Մենք չենք ցանկանում, որ կօշկակարների օրդինները
մեզ կղբայր անւանեն. մեր և նրանց մէջ նոյն տարբերու-
թիւնը կայ, ինչ որ տիրոջ և ծառայի մէջ»:

պարտականութիւնները: Այդ պատճառով էլ նա չէր
վախենում հարկերն աւելացնելուց և կործանող, ա-
ւերիչ պատերազմներ մղելուց: Նա իրեն նւիրեց
ճրանսիական պետութեանը եւ միապետութեանը և
ամեն ինչ զոհեց դրանց հզօրութեան համար: Րիշար-
դիսն պետութեան մէջ դաւաւ այնպիսի մարդիկ, ո-
րոնք չէին ընդունում թագաւորի անպայման գերիշ-
խանութիւնը և վարում էին իրենց սեփական քաղա-
քականութիւնը: Դրանք հուգէնօտները և խոշոր ազնւ-
ւականներն էին: Հուգէնօտներն ունէին Ֆրանսիա-
յում 800 եկեղեցի, կազմում էին շրջանային սինօդ-
ներ (եկեղեցական ժողովներ) և տարեկան մի անգամ
Ֆրանսիայի բոլոր եկեղեցիների ընդհանուր սինօդ,
այդ ժողովներում քննում էին ոչ միայն կրօնական,
այլ և քաղաքական գործեր, իրենց վրայ տուրքեր
էին դնում, կառավարում էին հարաւային Ֆրանսիա-
յում մի քանի ամրացրած քաղաքներ և արեւմուտքում
էլ առաջնակարգ մի նաւահանգիստ — Լա Րօշէլը: Նը-
րանք վստահութիւն չէին տածում դէպի կառավա-
րութիւնը, յարաբերութիւններ էին պահպանում Անգ-
լիայի, Հօլլանդիայի, Իսպանիայի հետ և երազում
էին հասնել նիդէրլանդական և անգլիական բողոքա-
կանների դրութեանը: Նրանց յանդգնութիւնը մինչև
այնտեղ հասաւ, որ նրանք մի անգամ գրաւեցին թա-
գաւորի գինւորական նաւատորմը: Րիշարդիսն կարու-
ղացաւ նաւեր ձեռք բերել անգլիացիներից ու հօլ-
լանդացիներից և պատժել յանցաւորներին: Նա մը-
տածեց վերջնականապէս նւաճել հուգէնօտներին և
և պաշարեց Լա-Րօշէլը: Քաղաքը ծովի կողմից պա-
շարելու համար՝ թագաւորական բանակը շինեց քա-
րէ մի պատնէշ *), որը փակում էր նաւահանգստի

*) Քարէ պատնէշ կամ ծովաթումբ կոչւում են այն
լայն և ամուր պատերը, որ շինում են խոշոր քաղաքից և

մուտքը. երեք անգամ ծովը քանդեց աշխատանքները, և երեք անգամ էլ Րիշլիեօն, որ անձամբ դեկավարում էր պաշարումը, նորից ձեռնարկում էր գործի և, վերջապէս, իր նպատակին հասաւ: Իզուր տեղը Կարլոս I զօրքեր էր ուղարկում Լա-Րօշէլն ազատելու համար: Անգլիացիները յետ մղեցին, և Լա-Րօշէլն անձնատուր եղաւ սովից՝ տասնէկորս ամսայ պաշարումից յետոյ: Հարաւային հուգէնօտներին հեշտութեամբ յաղթեցին, և Րիշլիեօն նրանց հետ խաղաղութիւն կնքեց, որն էապէս սահմանափակեց Նանտի հրովարտակը (էդիկտը): Բողոքականներին տւին դաւանութեան ազատութիւն, բայց նրանց Խաղափական իրաւունքները ոչնչացրին *):

Հոգնա-
կանութեան
դէմ:

Ազնւականութիւնը չէր կազմում մի այնպիսի ամբակուռ և միաբան ոյժ, ինչպէս հուգէնօտները, և նոյն իսկ այդ պատճառով դժւար էր նրա հետ կռելը: Սէնիօրները վաղուց կորցրել էին իրենց քաղաքական իրաւունքները. նրանք չէին կարող պատերազմներ մղել, դատել հպատակներին և նրանց վրայ հարկեր դնել, բայց պահպանել էին բազմաթիւ արտօնութիւններ, որոնցով նրանք տարբերում էին ստորին դասերից**), շարունակում էին իրենց նախկին հպատակներից առնել զանազան հողային և այլ տուրքեր, արքունիքում, զօրքի մէջ և գաւառներում արտայայտում էին նախնիքներից ժառանգած իրենց

քարուկրից, որպէսզի նաւահանգստների բերանները մասամբ փակեն, արգելելու համար ծովային ուժեղ ալիքների մուտքը նաւահանգիստ:

*) Նրանցից խիցին բոլոր բերդերը և քաղաքական հարցեր քննելու համար ժողովներ գումարելու իրաւունքը:

**) Օրինակ՝ նրանք ազատ էին անձնական տուրքերից, իսկ հողային հարկերի վերաբերմամբ էլ բազմաթիւ առանձնաշնորհումներ ունէին:

կամայականութիւնը և ամեն մի առիթից օգտուում էին՝ կառավարութիւնից անկախ դիրք ստեղծելու իրենց համար: Այդ ժամանակներում պալատական դաւերը հեշտութիւնով դառնում էին դաւադրութիւններ, ապստամբութիւններ և ազգամիջեան պատերազմներ:

Րիշլիեօն հոգ չէր տանում, որ քաղաքն ազնւականութեան արտօնութիւնները ժողովրդի վերաբերմամբ, բայց նա եռանդով կռւում էր անհնազանդութեան եւ դաւադրութիւնների դէմ: Երեք ընդհանուր միջոցների նա ձեռնարկեց, որոնց պատճառով վաստակեց ազնւականութեան ատելութիւնը և ժողովրդի համակրանքը. ոչնչացրեց ամբացեալ գղեականները, արգելեց մենամարտութիւններն *), սպառնալով մահւան պատիժ զանցառուներին, և արքայական կօմիսարներ կամ գործակալներ նշանակեց գաւառներում ելեմուտքը և ոստիկանութիւնը կառավարելու և դատարանների վրայ հսկելու համար: Վերջին միջոցը յատկապէս շատ կարեւոր էր, որովհետեւ արքայական կօմիսար (էնսանդան) նշանակում էին երրորդ դասից. կօմիսարն ամեն բանով պարտական էր թագաւորին և դրւած էր մասնաւորապէս նրա համար, որ սահմանափակէր խոշոր ազնւական-նահանգապետի իշխանութիւնը, որը տրամադիր էր լինում դիտելու գաւառն իբր իր աւատական կալւածը: Բացի այդ ընդհանուր միջոցներից, Րիշլիեօն մշտապէս կռւում էր դաւադրութիւնների դէմ, որոնք երբեմն հասնում էին մինչև զինւած դիմադրութեան: Նա պատժում էր հակառակորդներին, ուշք չը դարձնելով նրանց պաշտօնի կամ ծագման վրայ: Նրա օրով մահա-

**) 18 տարւայ ընթացքում մենամարտութիւնների մէջ սպանւել էին 4,000 ազնւական:

սլատօրի ենթարկւեցին հինգ դուքս, չորս կոմս, մի մարէշալ (մարաշախտ):

Փշրելով հասարակական ինքնուրոյն ուժերը, Րիշլիիօն բոլոր գլխաւոր գործերը քաջում էր Պարիզ, պետական խորհուրդը, որի անդամներին նշանակում էր կառավարութիւնը և այն էլ երրորդ դասից կամ մանր ազնւականներից: Կարեւորագոյն հարցերը նա թողնում էր վճռելու թագաւորին, այսինքն իսկապէս իրեն: Կենսունակում մտցնելով, այսինքն ամփոփելով վարչութիւնը մի կենտրոնում, Րիշլիիօն չէր քաջում հին սովորութիւններից կամ իրաւունքներից, օրինակ՝ նա ոչնչացրեց Դոֆինէի և Պրովանսի դասային ժողովները: Նա չէր քաջում նաև առանձին դատաստանական հիմնարկութիւնների գոյութիւնից: Երբ նրան թւում էր, որ նրանց դատավարութիւնը շրջապատւած է անյարմար կանոններով և ձևականութիւններով, նա գործերը փոխադրում էր յատուկ մասնաժողովներ և նոյն իսկ վրձում էր թագաւորի կամ իր առանձնասենեակում: Կարգինալի կամայականութիւնը և դատանութիւնը դարձրին նրան տտելի, բայց դժւար էր չոր դարմանալ նրա ճարպկութեան, անշահասիրութեան և հաստատակամութեան վրայ: Հէնց այն միջոցին, երբ նա կատարել կուէր մղում պետութեան ներսում, նրան յաջողեց Ֆրանսիային առաջնակարգ դիրքի հասցնել Եւրոպայում՝ իր վճռող միջամտութիւնովը երեսնամեայ պատերազմին: Նա օգնեց Գոլստաւ Ադօլֆին և փոխեց պատերազմի ընթացքը շէշական թագաւորի մահից յետոյ: Նրա հեռաւոր քաղաքականութեան արդիւնքները երևացին արդէն Լուդովիկոս XIV-ի օրով:

Մագարինին
Լ. Պոնդը:
1643:

1643 թւին իրար ետեւից մեռան կարդինալ Րիշլիիօն և Լուդովիկոս XIII: Մանկահասակ Լուդովի-

կոս XIV-ի խնամակալութիւնն ընդունեց մայրը— Աննա Աւստրիացին, իսկ գործերի ղեկավար դարձաւ խելացի և խորամանկ մի իտալացի— կարդինալ Մագարինին: Դատարանը, արքունիքը և ազնւականութիւնն ազատ շունչ քաշեցին Րիշլիիօնի մահից յետոյ և պատրաստ էին վրէժ հանել իրենց երկարատեւ ստորացման փոխարէն. սակայն Մագարինին յաղթեց նրանց:

Ամենից առաջ կառավարութեան դէմ դուրս եկաւ Պարիզի պարլամէնտը: Նա հնուց ի վեր իրաւունք էր վայելում կառավարութեանն ընդդիմախօսելու հրովարտակներ և օրէնքներ հրատարակելու ժամանակ: Դա կատարում էր այսպէս. ամեն մի օրէնսդրական որոշում անհրաժեշտաբար պէտք է մտցէր պարլամէնտների արձանագրութիւնների մէջ. վերջիններս երբեմն հրաժարում էին արձանագրութեան մէջ մտցնել, յայտարարելով, որ նոր որոշումն անարդար է կամ հակասում է գոյութիւն ունեցող օրէնքներին: Այդպիսի դէպքերում կառավարութիւնը միջոց ունէր ստիպելու պարլամէնտին. նիստ էր հրաւիրում, որի մէջ թագաւորն անձամբ հրամայում էր արձանագրել հրովարտակները: Մագարինին հրատարակեց մի քանի նոր հրովարտակներ, բայց Պարիզի պարլամէնտը հրաժարեց նրանց արձանագրելուց: Նախարարը թագաւորական նիստ կազմեց, բայց պարլամէնտը բողոքեց ինը տարեկան թագաւորի հրամանի դէմ և խնամակալութեանը ներկայացրեց քաղաքական ընդարձակ պահանջներ. այդ պահանջները կազմել էին մասամբ Անգլիայում այդ ժամանակ (1648) տեղի ունեցող շարժումների ազդեցութեան տակ: *) Մագարինին կարգադրեց ձերբակալել պարլամէնտի ղեկավարներին, բայց Պարիզը դրան պատասխանեց բարբիկադներ (պատնէշներ) կանգնեցնելով, և սկսեց ազգամիջեան պատերազմ, որ կոչեց Ֆրոնդ: Շուտով պար-

1648:

*) Պարլամէնտն առաջարկում էր վերացնել արքայական կոմիսարներին (էնտանդոն), նոր հարկեր չըդնել առանց պարլամէնտի համաձայնութեան, գործեր չը ըննել յատուկ յանձնաժողովներում, ամեն մի ձերբակալւածի ներկայացնել դատական հիմնարկութեան՝ ստուգելու համար ձերբակալման պատճառները:

լամէնտը երկրորդական տեղ բռնեց. առաջ անցան փառասէր ազնւականները և արքայական իշխանները, որոնք աշխատում էին տապալել Մազարինին և յափշտակել իշխանութիւնը: Ֆրօնդի գլխաւոր առաջնորդն էր Կօնդէ արքայազն իշխանը: Երբ արքայական բանակի առաջնորդ Տիւրէնը նրան յետ մղեց դէպի Պարիզ և ջարդեց, Կօնդէն չամաչեց փախչել իսպանացիների մօտ և նրանց օգնութիւնով մի քանի տարի ևս պատերազմ մղել Ֆրանսիացիների դէմ: Բայց Ֆրօնդի առաջնորդների հսակա՜ն նպատակները չափազանց ակներև էին, և ազգը, որ սկզբում համակրում էր այդ շարժմանը, կրկին հաւաքեց արքայական իշխանութեան շուրջը. Ֆրօնդը ճնշեց և Մազարինին վերադարձաւ իր նախորդի Րիշլիեօի քաղաքականութեանը: Գերմանիայում նա կարողացաւ օգտւել իշխանների երկպառակութիւններից և կազմեց հռէնոսեան դաշնակցութիւնը, որի մէջ մտան Ֆրանսիայի հետ միասին՝ երեք հոգեւոր կուրֆիւրստները (կայսրը՝ ընտիր), շէֆական թագաւորը, Պֆալցի կոմսը և ուրիշ երեք իշխաններ. դաշնակցութեան նպատակն էր դիմադրել աւստրիական Հաբսբուրգներին: Իսպանիայի դէմ մղուող պատերազմը, որը Վէստֆալիան խաղաղութիւնից յետոյ դեռ 11 տարի ևս շարունակեց, վերջացաւ Ֆրանսիային ձեռնտու կերպով՝ Տիւրէնի ճարտարութեան և Իսպանիայի ուժասպառ լինելու շնորհով: (Պիրինեան դաշնագրի համեմատ՝ Ֆրանսիան ստացաւ հարաւում Բուսիլիօնը (Պիրինեան լեռների մօտ), Լիւքսէմբուրգի մի մասը (Տիօնվիլը)-արևելքում, Արտուան և Հէնէզգաուն հիւսիսում):

Հոլդովիկոս
XIV: 166/:

1661 թւին Մազարինին մեռաւ, և երիտասարդ թագաւորն ինքը՝ ձեռքն առաւ քաղաքականութեան ղեկը: Րիշլիեօի և Մազարինիի ճարտար վարչութիւնները պահպանեց ինքնա՜հաճախ անհապառ լինելով Եւրոպայում: Չընայելով պատերազմներին և ելամտական վարչութեան թերութիւններին, ժողովրդի աշխատասիրութիւնը և Ֆրանսիայի բնական հարստութիւնը կառավարութեան մեծ եկամուտներ էին մատակարարում: Նա իր տրամադրութեան տակ ունէր մի մեծ, կտրիճ և շատ լաւ վարժւած բանակ: Կրօնական ներքին պատերազմների դա-

դարումը, Ֆրանսիայի միացումը և նրա փայլուն յաջողութիւններն առաջացրել էին ոգու բարձրացում այդ շարժուն, փառասէր ժողովրդի մէջ: Բազմաթիւ տաղանդաւոր մարդիկ առաջ եկան գործունէութեան բոլոր ասպարէզներում— զօրքում, վարչութեան մէջ, եկեղեցում, գեղարւեստի, գրականութեան, արդիւնաբերական ճիւղերում: Բարձր դասակարգերը յատկապէս յափշտակեցին զինուորական ասպարէզով և նրա արկածներով ու գերազանցութիւնով, յափըշտակեցին Պարիզի և արքունիքի կեանքով, որի մէջ կենտրոնանում էր այն ամենը, ինչ նշանաւոր, ներբաճաշակ և զօրաւոր էր Եւրոպայում: Ինքնուրոյն, երբեմն ինքնակամ, գաւառներում ապրող ազնւականութեան տեղը բռնում է պալատական ազնւականութիւնը, որ հնազանդօրէն հետևում է թագաւորին: Հոլդովիկոս XIV կարծես ծնւած էր յատկապէս նրա համար, որ ղեկավարէր այդ փայլուն շրջանի Ֆրանսիան: Նա աչքի չէր ընկնում իր խորհրդների ինքնօրինակութիւնով կամ բարձր իդէալիզմով, բայց իր մէջ մարմնացնում էր Ֆրանսիական ազգի գլխաւոր յատկութիւնները— յամառ աշխատասիրութիւնը և վարքի թեթեւամտութիւնը, ձգտումը դէպի մեծ բաներ և անսահման սնափառութիւն, ճաշակ դէպի նուրբ գեղեցկութիւնը և ամեն բան միօրինակ շրջանակների մէջ դնելու սովորութիւն: Նա իրեն զգում էր միացած իր ժողովրդի հետ և Ֆրանսիայում չէր ընդունում որևէ այլ կամք, բացի իր կամքից. «Պետութիւնը ես եմ», ասաց նա դեռ պատանի ժամանակ և հաւատարիմ մնաց այդ նշանաբանին իր թագաւորութեան երկար տարիներում: Մի բանում նա հաստատուն յաջողութիւն ունեցաւ. Պարիզը և ճրանսիական աբուսիֆը նրա օրով դարձան ոչ միայն ճրանսիայի կենտրոնները, այլ և Եւրոպայինը: Այդ

ժամանակից սկսած Ֆրանսիական լեզուն, գրական-
նութիւնը, ձևերը, նորաձևութիւնները տարածեցին
եւրօպական հասարակութեան բարձր գասակարգերի
մէջ: Վերսայլի պալատի հանդիսաւոր ու ծանրաշուք
շէնքերը, Վերսայլի մեծ պարտէզի Ծառուղիները և
շատրւանները դարձան ընդօրինակութեան առար-
կաներ մանր ու խոշոր վեհապետների համար: ✱

Կենտրոնա-
ցում:

Ֆրանսիան իր այդ գերակշռութիւնով պարտա-
կան էր ոչ միայն իր գեղարւեստի, գրականութեան
և հասարակական կեանքի գերազանցութեանը, այլ
նաև իր հզօրութեանը, որը կէս դար շարունակ ծան-
րանում էր եւրօպայի վրայ: Բիշօփի ներքին քա-
ղաքականութիւնը տեց իր պտուղները: Ֆրանսիայի
կառավարութիւնը կենտրոնացած էր քաղաւորի եւ
նրա պատեօնեաների ձեռքերում. հասարակական
բնոյթ ունեցող բոլոր գործերը, որ առաջ էին գալիս
քաղաքներում և գիւղերում, ուղարկւում էին վճիռ
ստանալու Պարիզում կամ վճռում էին պաշտօ-
նեաների ձեռքով, որոնք նշանակւած էին Պարի-
զից և գործում էին Պարիզի մշտական հսկողութեան
տակ: Գաւառում այդ պաշտօնեաների գլխաւորն էր
էնտանդանը (արքունի գործակալը կամ կօմիսարը)。
Հրջանում տեղի ունեցող ամեն բան նրան էր վերա-
բերում, նա էր հաւաքում գործը, հսկում էր համալ-
սարանների և գալոցների վրայ, երբեմն դատ էր
կտրում՝ սովորական դատական հիմնարկութիւններից
դուրս, իր տրամադրութեան տակ էր ոստիկանու-
թիւնը, հսկում էր հարկերի հաւաքման, երկրագոր-
ծութեան, արգիւնագործութեան և առևտրի, հասա-
րակական աշխատանքների. բողոքականների և հրէա-
նների եկեղեցական գործերի վրայ: Էնտանդանն ինքն
էր նշանակում իր օգնականներին (սուբ-դէլէգէ)。
Հրջանների կամ քաղաքների ոչ մի արտօնութիւն չէր

կարող նրա անելիքը սահմանափակել. մի քանի գաւառ-
ներում դեռ ևս հաւաքւում էին դասերի ժողովները,
բայց նրանք դառել էին դատարկ ձևականութիւն,
իսկ քաղաքների ինքնավարութիւնների տեղը բռնել
էին մեծ մասով նշանակովի պաշտօնեաներ: Շրջանե-
րի նահանգապետները մնացել էին, բայց նրանց
պատկանում էր լոկ ժողովրդական ներկայացուցչու-
թիւնն, այն ինչ իրական իշխանութիւնն անցել էր
էնտանդաններին: Թագաւորը և գործերի բարձր
դեկավարութիւնը կենտրոնանում էին Պարի-
զում: *) Սովորական դէպքերում զեկուցումները և
գործերը քննւում էին պետական խորհրդում, բարձ-
րագոյն քաղաքականութիւնը քննւում էր բարձր
խորհրդում, որին նախագահում էր թագաւորը, իսկ
անդամներն էին նախարարները և մի քանի խոշոր
ազնւականներ:

Պաշտօնեաներին ընտրում էին երրորդ դասից,
որպէս զի նոյն իսկ ամենահզօր նախարարն իրեն
զգար «թագաւորի մի հասարակ գործակատարը»:

Լուդովիկոս XIV-ի նախարարներից ամենանշա-
նաւորը Կօլբէրն էր, մի գերձակի որդի, որ պետա-
կան ծառայութեան էր մտել Մազարինիի մօտ կա-
ռավարչի մասնաւոր պաշտօնից: Լինելով անխոնջ աշ-
խատաւոր և առաջնակարգ կազմակերպող, նա կոչւեց
գլխաւոր վերահսկիչի ծանր պաշտօնին. նրա պար-
տականութիւնն էր, հոգ տանել պատերազմի, շէնքերի
և արքունիքի գւարճութիւնների համար միջոցներ
գտնելու մասին, այդ պատճառով էլ նա չըկարողա-

Կօլբէրն

*) Մինիստրները վեց հոգի էին. շանսլիէ (կանցլէր-
գիւանապետ)՝ արդարագատութեան և օրէնսդրութեան հա-
մար, գլխաւոր վերահսկիչ (կօնտրօլօր) եւ մօլտքի, ներքին
գործերի և ժողովրդական լուսաւորութեան համար, չորս
պետական-քաղաքականներ (սըկրէտէր դէտա)՝ արքունիքի
արտաքին գործերի, բանակի և նաւատորմի համար:

ցաւ արմատապէս ուղղել հարկային սխտէմը: Գոնէ նա արեց այն ամենը, ինչ որ իրենցից էր կախած, արտօնութիւնները քչացնելու համար. կրճատեց հողային հարկից ազատ կալւածների թիւը, քչացրեց ուղղակի հարկերը (la taille), որ առնուում էին գրեթէ բացառաբար աղքատներից, և շատացրեց անուղղակի հարկերը, որոնք ընկնում էին բոլոր ապրանք սպառողների, ուրեմն և հարուստների վրայ. նա քչացրեց պարտքերի և մշտական վճարումների (րէնտա) գումարը, մտցրեց բիւջէ, այսինքն ամեն տարի արւելիք ծախքերի և ստացւելիք եկամուտների նախահաշիւը: Ապա Սիւլլիի նման նա առանձին ուշադրութիւն դարձրեց ժողովրդական տնտեսութեան բարձրացման վրայ, թէ և Սիւլլիից տարբեր նպատակների էր նա ձգտում: Կօլբէրի նպատակն էր Ֆրանսիան ազատել դրացիներից կախում ունենալուց, առեւտրի մէջ նրան գերակշռութիւն տալ դրացիներից եւ դրանով Ֆրանսիա քաշել դրամական հարստութիւն:

XVI և XVII դարերում սաստիկ տարածւած էր այն կարծիքը, որ մի երկրի հարստութիւնը չափւում է նրա մէջ գտնուող դրամի քանակութիւնով: Այդ պատճառով տնտեսական քաղաքականութեան գլխաւոր նպատակը համարում էին ազնիւ մետաղների քաշելը դէպի իրենց երկիրը: Այդ նպատակին հասնելու համար, կառավարութիւնն աշխատում էր շատացնել ապրանքների արտահանութիւնը, համեմատած ներմուծութեան հետ, որովհետեւ այդ դէպքում երկիրն աւելի է դրամ ստանում, քան ծախսում: Այդ վարդապետութիւնը կոչւում է մերկանտիլիզմ: Մերկանտիլիզմի հետ միաժամանակ ձգտում առաջ եկաւ ազատելու օտարերկրեայ արդիւնաբերութեան ազդեցութիւնից: Երկիրն ինքը պիտի արտադրէ իր մէջ ապրող հասարակութեան համար բոլոր անհրաժեշտ արժէքները: Եթէ նրա արտադրած ապրանքներից մի քանիսն իրենց որակով կամ գնով չեն կարող մրցել դրացի պետութիւնների արտադրութիւնների հետ, այդ դէպքում կառավարութիւնը պարտական է միջոցներ ձեռք առնել հովանա-

ւորելու տեղական արտադրութիւնները, — օրինակ՝ օտարերկրեայ ապրանքների վրայ մաքս դնել, տեղական արդիւնաբերութեան կատարած յաջողութիւնների համար պարգևներ (պրէմիա) տալ, արտասահմանից փորձւած վարպետներ գլուխը դէպի իր երկիրը և այլն: Այդպիսի «հովանաւորող» քաղաքականութիւնը կոչւում է «պրոտէկցիօնիզմ»:

Ֆրանսիական արդիւնաբերութեան համար հարկաւոր հում նիւթեր թոյլատրւած էր ներմուծել առանց մաքսի, իսկ արտասահմանեան արդիւնաբերութեան արտադրութիւնների վրայ այնպիսի ծանր մաքսեր էին դրել, որ այլևս այդ ապրանքները չէին բերում Ֆրանսիա: Տեղական առդիւնաբերութիւն ստեղծելու համար՝ Կօլբէրը վարպետներ էր կանչում արտասահմանից, գործարանատէրերին կապիտալներ (դրամագլուխներ) էր մատակարարում, շինում էր արքունական գործարաններ, պետական վերահսկութիւն էր հաստատում մասնաւոր ձեռնարկութիւնների վրայ: Նրան իսկապէս յաջողեց սկիզբ դնել մահուտի, մետաքսի և թղթի գործարանների, ապակու և յախճապակու գործատներին: Շինեց հիանալի ճանապարհների և ջրանցքների մի ցանց. կառավարութիւնը եռանդուն աջակցութիւն էր ցոյց տալիս գաղութային ձեռնարկութիւններին: *) Պատերազմական նաւատորմը գրեթէ նորից վերստեղծեց Կօլբէրի ձեռքով. դրա համար Բրէստում շինեց մի սքանչելի նաւահանգիստ:

Եթէ Կօլբէրը ղեկավարում էր Ֆրանսիայի արտադրական ուժերը, Լուվուան էլ ուղղութիւն էր տալիս այդ ուժերի պետութեան ձեռքով գործադրւելուն, նա զինւորական մինիստր էր և արեց, ինչ որ հնարաւոր էր, զօրացնելու համար Ֆրանսիական բանակը և նրա կազմութիւնը բարելաւելու: Լուվու-

*) Կանադայում, Լուիզիանում, Անտիլիան կղզիներում, Սենթգալում, Մադագասկարում և Պօնդիշէրիում:

Վիկտուա XIV-ի թագաւորութեան վերջում, երբ երկրի ազգաբնակչութիւնը քսան միլիօն էր, զօրքերի թիւը բանակում հասաւ 550,000 հոգու: Լուվուան առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում զօրքի զինաւորման, զգեստների, նիւթական միջոցների հայթհայթման, շտեմարանների կազմակերպման վրայ: Զինւորական տնտեսութիւնը մեծ կատարելութեան էր հասած, և այդ պատճառով էլ Ֆրանսիական զօրքերը հնարաւորութիւն ունէին աւելի արագ տեղից տեղ փոխելու և գործելու ազատօրէն, քան Յւրօպայի որեէ ուրիշ բանակ: Ինժէնէրական մասը բոլորովին ձեւափոխւած էր մարշալ Վօբանի ձեռքով, որը, բացի զրանից, հետեակ զօրքի մէջ էական բարելաւութիւն մտցրեց—նա հնարեց սիւնը և զրանով հնարաւոր դարձրեց միևնոյն զինուորի ձեռքում միացնել հրադէնը և սառը զէնքը, այն ինչ մինչև այդ ժամանակ հետեակազօրը բաժանւում էր հրացանաձիգների և նիզակակիրների խմբերի: Լուվուայի օրով բանակում մշտեց ընկերական ոգի, եւ բանակը դարձաւ արհայական իշխանութեան հօգ նեցուկ:

Փալլիկանութիւնը - Ֆրանսիական միապետութիւնը, որը չէր ճանաչում ոչ թիւն: մի սահմանափակութիւն իր երկրի ներքին ուժերի կարգադրութեան վերաբերմամբ, ամենեւին տրամադիր չէր ենթարկւելու որեւէ կողմնակի իշխանութեան եկեղեցական հարցերում: Դեռ ևս Ֆրանցիսկոս I-ը պապի հետ կօնկորդատ (դաշնագիր) էր կնքել, որի զօրութիւնով նա իրաւունք էր ստացել եկեղեցական գլխաւոր պաշտօնների համար մարդիկ նշանակել: Լուդովիկոս XIV խիստ պաշտպանում էր իր իրաւունքները պապի միջամտութիւնից: Նրա օրով Ֆրանսիական հոգևորականութիւնը իրեն զգում էր նախ և առաջ ազդային, զալիկանական մի կազմակերպութիւն (կօրպօրտաիօն), որը գտնուում է թագաւորի պաշտպանութեան տակ: Փալլիկանութիւնն անգլիկանութեան չափ հեռու չը գնաց, չը կտրեց իր կապերը հռոմէական նւիրապետութիւնից (հիերարխիա), բայց և այնպէս մի քանի կարևոր առաջարկներ արեց. 1682 թւին Ֆրանսիական եպիսկոպոսները, պօլս ունենալով հըո-

Հակառոր հռետոր Բոսսիւէին, հետեւեալ չորս որոշումները կազմեցին. Աստուած չէ տուել իշխանութիւն սբ. Պետրոսին և նրա յաջորդներին աշխարհական գործերում. տիեզերական ժողովները հոգևոր խնդիրներում պապից բարձր են. Ֆրանսիական եկեղեցու կանոնները և սովորութիւնները պիտի անխախտելի մնան. հաւատի գործերում պապի վճիռներն անպայման ուժ ունեն միայն այն դէպքում, երբ եկեղեցին նրանց հաւանութիւն կը տայ: Պապը դատապարտեց 1682 թւի որոշումները, որովհետև նրանք վարկաբեկումէին համաշխարհային եկեղեցու և պապի անպայման գլխաւորութեան վարդապետութիւնը: Բայց զալլիկանութիւնը մնաց Ֆրանսիական հոգևորականութեան պաշտօնական ուղղութիւնը Լուդովիկոս XIV-ի օրով:

Թագաւորի համար ատելի էր այլակրօններէ դու-
 յուծիւնը Պրանսիայում, այնպիսի մարդկանց, որոնք
 համարձակուծիւն ունէին կրօնական հարցերի մա-
 սին այլ կերպ մտածել, քան թագաւորը: Հուգէնօտ-
 ների քաղաքական առանձնացումն ընդմիշտ ոչնչաց-
 րել էր Րիշլիեօն. այդ մարդիկը վտանգաւոր չէին,
 այլ ընդհակառակը, վերին աստիճանի օգտակար էին
 իրրեւ փորձած և ճարտար գործաւորներ կեանքի
 թուր ասպարէզներում: Բայց Լուդովիկոս XIV չէր
 հանդուրժում ինքնուրոյն կարծիքի, և նրա օրով
 հուգէնօտների դէմ հալածանք սկսեց: Կառավարու-
 թեան սիրելի միջոցներից մէկն էր գիւղերում զին-
 ւորներ դնելը, որոնք ամեն կերպ նեղում էին ազ-
 գաքնակուծիւնը (գրագօնագ): 1685 թւին Լուդովի-
 կոս XIV ջնջեց Նանսի հրովարտակը (էդիկտը): Բո-
 ղոքական եկեղեցիները փակեցին, պաստօրներին
 (բողոքական քահանայ) արգելեցին ժամասացութիւն
 կատարել: Բողոքականներն սկսեցին փախչել Պրան-
 սիայից: Կառավարութիւնն արգելեց արտագաղթը,
 բռնում և կախում էր փախչողներին: Բայց և այն-
 պէս տասնեակ հազարներով ընտանիքներ հեռացան
 Պրանսիայից և դարձան Գերմանիայի, Տօլլանդիայի

1685

և Զւիցերիայի օգտակար քաղաքացիներ: Աղքատ մարդիկ ստիպւած մնացին: Սեֆեան լեռներում ծագեց յուսակտուր մի ապստամբութիւն, որը սակայն տևեց երկար տարիներ:

Լուդովիկոս
XIV-ի պա-
տերազմները

Լուդովիկոս XIV Ֆրանսիայի պետական մեծ ուժը գործադրեց նւաճումների համար: Քիշըլիեօն իր ժամանակին համարձակ յարձակումով խախտեց Հաբսբուրգեան տան անհամաշափ գերակշռութիւնը: Լուդովիկոս XIV-ի օրով Իսպանիան և կայսրութիւնը թուլացած ու վնասելու անկարող վիճակում էին, Հոլանդիան չափազանց փոքր էր, չէր կարող վտանգաւոր լինել, Անգլիան դադարած էր ներքին երկպառակութիւններով, Շւեդիան դաշնակից էր Ֆրանսիային և ուշադրութիւնը դարձրած դէպի արևելքի գործերը: Բայց բոլոր դրացիների հէնց այդ թուլութիւնը դրդեց Լուդովիկոս XIV-ին փոփոխելու եւրօպայի քարտէզը Ֆրանսիայի օգտին: Առաջին յարձակմանը ենթարկեց Իսպանիան: Փիլիպպոս IV-ի մահից յետոյ թագն անցաւ նրա որդի Կարլոս II-ին: Լուդովիկոս XIV իր զօրքերն ուղարկեց իսպանական Նիդերլանդիան այն պատրւակով, որ իր կինը Փիլիպպոս IV-ի աւագ դուստրն է առաջին կնոջից և այդ պատճառով էլ, Ֆրանսիական իրաւունքի համաձայն, պիտի ժառանգէ հօր թողած գահն աւելի մեծ իրաւունքով, քան երկրորդ կնոջից ծնւած որդին: Եթէ գործը վերաբերէր Բրիտանի մօտ եղած կալածին, այդ դէպքում Լուդովիկոսն իրաւունք կունենար, բայց մինչև այդ օրը ոչ ոքի մտքովն անգամ չէր անցնում թէ կարելի է գործադրել ֆրանդրական քաղաքացիական իրաւունքի սկզբունքներն իսպանական թագի ժառանգութեան վերաբերութեամբ: Միայն իսպանացիները չէին, որ վախեցան Ֆրանսիացիների գործողութիւններից. հոլանդացիները կարողացան եռապե-

տական մի դաշնակցութիւն կազմել Անգլիայի և Շւեդիայի հետ, այդ արշաւանքի առաջն առնելու նպատակով: Լուդովիկոսը համաձայնեց և խաղաղութիւն կնքեց Ախէնում (1668) և իսպանական Նիդերլանդիայից մի խոշոր կտոր կտրեց, — դա հարաւային բերդերի շարքն էր, որոնցից գլխաւորը Լիւն էր:

1668

Երկրորդ հարւածն ուղղւած էր Հոլանդիայի դէմ, որին Լուդովիկոս XIV վճռել էր պատժել նրա համար, որ անժամանակօրէն միջամտել էր գործին: Լուդովիկոս XIV կաշառեց Կարլոս II-ին, Շւեդիան գրաւեց իր կողմը և ինքը գնաց Միացեալ Գաւառների վրայ իր բանակով, որի մէջ իր հրամանատարութեան տակ ծառայում էին Տիւրէնը և Կօնդէն: Տիւրէնն այնպէս ճարտար կերպով գործը վարեց, որ Ֆրանսիացիներն անցան հոլանդական բերդերի և բանակի մօտով՝ առանց վնասելու, դուրս եկան Ամստերդամի մօտի տափարակը, ոչ մի ճակատամարտ չը տալով: Եթէ թագաւորը բանակում չը լինէր, Ամստերդամն առնւած կըլինէր: Լուդովիկոսը գործը ձգձգեց և հոլանդացիներին հնարաւորութիւն տւեց դիմելու իրենց ծայրայեղ միջոցին. — նրանք պատուեցին ծովի առջևը կապող թումբերը և հեղեղեցին երկիրը: Նոյն ժամանակում հոլանդական ծովակալ Րիչտէրը ջարդեց անգլիական և Ֆրանսիական միացած նաւատորմը: Դա ժամանակ տւեց շրջկլւած դրացիներին օգնութեան հասնելու: Լէօպօլդ կայսրը և Բրանդէնբուրգի կուրֆիւրստ Ֆրիդրիխ Վիլհելմը Ֆրանսիային պատերազմ յայտարարեցին: Ֆրանսիացիներն ստիպւած եղան թողնել Միացեալ Գաւառները և գործ սկսել Հոլանդիայի դէմ: Տիւրէնն աւերեց ու հրդեհեց ծաղկած Պֆալցը, որպէս զի թշնամիներին արգելէ նրա միջով անցնել: Կայսրի և Բրանդէնբուրգի կուրֆիւրստի զօրքերը քիչ էր

1679

մնացել, որ գրաւէին Ալզասը, բայց Տիւրէնն անսպասելի կերպով յարձակեց դաշնակիցների վրայ և դուրս արեց նրանց Ալզասից: Սակայն նա սպանեց զինուորական հետախուզութեան ժամանակ, և նրա մահը Ֆրանսիացիներին համար աւելի մեծ կորուստ էր, քան մի կորցրած ճակատամարտ: 1679 թւին խաղաղութիւն կնքեց Նիմփէզէնում. այդ պատերազմից վնասուողը եղաւ կրկին Իսպանիան, որն ստիպւած եղաւ զիջել Ֆրանսիացիներին Ֆրանշ-Կոնտէն:

Երրորդ հարածը հասաւ Գերմանիային: Լուդովիկոսը կազմել էր, այսպէս կոչւած՝ «միացումների խորհրդարաններ» (chambres des réunions), որոնք պիտի վճռէին, թէ արդեօք ի՞նչ վայրեր պատկանում են Ֆրանսիային (Ֆլանդրիայում, Ալզասում և Ֆրանշ-Կոնտէնում: Խորհրդարանները հրատարակում էին որոշումներ այս կամ այն տեղի Ֆրանսիային պատկանելու մասին, իսկ Ֆրանսիական զօրքերն անյապաղ կատարում էին նրանց հրամանները: Այդ ձևով խլեցին Լիւքսեմբուրգը, Տրիր-ըմպերը, արեմտեան Պֆալցը, մի շարք քաղաքներ Ալզասում, վերջապէս, Ստրասբուրգը: Միառժամանակ կայսրութիւնը տեսնում էր այդ յափշտակութիւնները և լուծւում, որովհետեւ հէնց այդ ժամանակ թիւրքերը սաստիկ նեղում էին Աւստրիային և քիչ էր մնացել Վիէննան առնէին: Բայց Միացեալ Գաւառների կառավարչապետ (շատահալտէր) Վիլհելմ Օրանացուն յաջողեց, վերջապէս, Քրանսիայի դէմ կազմել մի դաշնակցութիւն (կօալիսիօն), որին յարեցին կայսրը, գերմանական իշխանների մեծագոյն մասը, Իսպանիան, Շւէդիան և նոյն իսկ իտալական պետութիւնները: Դրանից քիչ յետոյ Վիլհելմ Օրանացին Յակոբ II-ի տեղ բարձրացաւ անգլիական գահը, և այսպիսով ամբողջ Եւրոպան Ֆրանսիայի դէմ դուրս եկաւ: Սկզբ

ւեց մի ծանր տասնամեայ պատերազմ, որի մէջ Ֆրանսիացիները միշտ գերակշռող էին ռազմի դաշտում, բայց չէին կարողանում օգտուել իրենց յաղթանակներին՝ հակառակորդների թւական գերակշռութեան պատճառով: Նոյն իսկ ծովի վրայ Ֆրանսիական ծովակալ Տուրվիլը յաղթեց անգլիացիներին և միառժամանակ իշխում էր Լամանշի ջրերին. բայց անգլիացիները, վերջապէս, ջարդեցին նրան, և այդ յաղթանակը վերջնականապէս նրանց վրայ հաստատեց տիրապետութիւնը ծովի վրայ: 1697 թւին, կուռզ կողմերի ուժասպառման պատճառով, Րիսվիկում խաղաղութիւն կնքեց: Լուդովիկոսը հրաժարեց իր խորհրդարանների «միացում» վայրերից, բացի Ստրասբուրգից, և Վիլհելմ III-ին ճանաչեց Անգլիայի թագաւոր:

1697

Այդ խաղաղութիւնը միայն մի զինադադար էր: Պատերազմ Սաղաղութիւն կնքելու ընդհատում էին Կարլ II-ի մահանը. նրանով ընդհատում էր Հաբսբուրգների իսպանական շառաւիղը: Կանանց կողմից ազգական էին հանդիսանում Լուդովիկոս XIV և Լէօպոլդ կայսրը: Սկզբում խօսք կար բաժանել իսպանական միապետութիւնը, բայց Լուդովիկոս XIV կարողացաւ այնպէս անել, որ մեռնող թագաւորը կտակ արեց Ֆրանսիական թագաւորի թոռան — Փիլիպպոսի օգտին: Կարլոս II-ի մահից յետոյ (1700) Լուդովիկոսը զօրքերը շարժեց դէպի Իսպանիա: Կայսրն էլ իր կողմից դրեց իր երկրորդ որդի Կարլոսի թեկնածութիւնը, և նրան պաշտպանում էին Անգլիան, Տուրանդիան և գերմանական իշխանների մեծագոյն մասը: Իսպանական ժառանգութեան համար Ֆրանսիացիները կռիւ էին մղում սաստիկ լարելով իրենց ուժերը, բայց Լուդովիկոս XIV-ի օրով կրթւած մեծ զօրավարները, Տիւրէնը և Կոնդէ

1700

գերեզման էին իջել, առաջ էին անցել Վիլլրուա գքսի նման դատարկ պալատականները: Ընդհակառակը, դաշնակիցները մօտ երևան եկան առաջնակարգ զորապետներ, ինչպէս Եւգէնիյ Սաւօյացին և մանաւանդ լօրդ Մալբօրօն:

Իտալիայում յաջողութիւնը թեքում էր մերթ մի, մերթ միւս կողմը. սկզբում Եւգէնի արքայազնը յաղթում էր ֆրանսիացիներին, յետոյ վերջիններին գործը լաւացրեց Վանդօմ դուքսը. իսկ երբ նրան յետ կոչեցին, կրկին կայսրի զօրքերը գերակշռող հանդիսացան: Պիրինեան թերակղզում Անգլիացիներն ամուր հաստատուեցին Պօրտուգալիայում և խլեցին Զիբրալտարը, բայց Բէրվիկ և ապա Վանդօմ դքսերը նւաճեցին իսպանական թագաւորութիւնը Փիլիպպոս V-ի համար:

Պատերազմի գլխաւոր ասպարէզը Գերմանիայում, Նիդէրլանդիայում և հիւսիսային Ֆրանսիայում էր: Այստեղ էլ Մալբօրօն, Եւգէնի արքայազնի գործակցութիւնով, պարտութիւն պարտութեան ետևից էր պատճառում ֆրանսիացիներին *): Բանն այնտեղ հասաւ, որ հօլլանդական մի ձիաւոր զօրամաս մօտեցաւ նոյն իսկ Վէրսային: Լուդովիկոս XIV խաղաղութիւն խնդրեց և պատերազմը շարունակեց միայն այն պատճառով, որ նրան առաջարկում էին անհնարին պայմաններ. — նրան պարտաւորեցնում էին անձամբ դուրս անել Փիլիպպոս V-ին Իսպանիայից. բայց գործերն այնպէս վատ էին գնում, որ ստիպւած պիտի լինէին ամեն տեսակ պայմանի համաձայնել: Լուդովիկոս XIV-ի բաղձին՝ անգլիական քաղաքականութեան մէջ անսպասելի յեղաշրջում առաջացաւ. յաղթեց տօրիների կուսակցութիւնը, որը հակառակ էր այդ պատերազմին: Բացի դրանից, մեռան Լէօպօլդը և իր երեց որդի Յովսէփ Լ-ը, և կայսերական թագն անցաւ արխիդուքս Կարլոսին, ո-

*) Բլէնհայմի, Բամիլիի և Մալպլակէի մօտերը:

րին դաշնակիցներն սկզբում կամենում էին նստեցնել իսպանական գահը: Կայսերական թագի նրա ձեռքն անցնելը բոլորովին փոխում էր դրութիւնը, որովհետև դաշնակիցներն ամենևին չէին կամենում վերականգնել Կարլոս V-ի միապետութիւնը: Մեծ տպաւորութիւն էր գործում նաև ֆրանսիացիների անընկճելի հայրենասիրութիւնը, որոնք, չընայելով պարտութիւններին, դուրս էին բերում մի բանակ միւսի ետևից, կռւում էին պատերազմի սկզբից ոչ նւազ քաջութիւնով և նոյն իսկ դաշնակիցներին հասցրին մի քանի զգալի հարւածներ: Ֆրանսիան հնարաւորութիւն ստացաւ շատ ձեռնտու պայմաններով խաղաղութիւն կնքել Ուտրէխտում և Բաշտադտում (1714): Փիլիպպոս V ճանաչեց իսպանական թագաւոր, բայց հրաժարւեց թէ իր և թէ իր սերունդի փոխարէն ֆրանսիական թագի իրաւունքից, զիջեց Զիբրալտարն Անգլիային, իսկ Աւստրիային տրւեց Բէլգիան, Միլանը և Նէապօլիտանական թագաւորութիւնը: Ֆրանսիան Աւստրիային զիջեց Ֆլանդրիայի մեծագոյն մասը, Անգլիային՝ հիւսիս-ամերիկական տիրապետութիւնների մի մասը, սաւօյական դքսին վերադարձրեց Սաւօյեան, որը Պիէմօնտի և Սարդինիայի հետ միացւելով, յայտարարւեց մի թագաւորութիւն. վերջապէս Հօլլանդիան զրաւեց Բէլգիական բերդերի շարքն, իբրև «պատնէշ» Ֆրանսիայի դէմ:

Այսպիսով՝ խաղաղութեան պայմանները համեմատաբար շատ պատւաւոր էին: Բայց բացի հողային զիջումներից, անհրաժեշտ է ուշադրութեան առնել ճրագագի լիակատար ուժաւորումը, նրա ելմանը (ֆինանսների) անուղղելի քայքայումը (պարտքը հաւասարեւում էր չորս միլիարդ ֆրանկի), ազգաբնակչութեան նւազումը և աղքատացումը, ժողովրդի ոգու անկումը և ամբողջ սիստէմի բարոյա-

կան խորհակումը: Լուսավորչի XIV մահից ա-
ռաջ ասաց իր թագաժառանգ թոռանը. «Ես չափա-
զանց սիրում էի պատերազմը և չափազանց շատ
ծախսեցի նրա համար,—այդ բանում իմ օրինակին
մի հետևեք»:

Գլուխ Գ.

ՊՐՈԻՍՍԻԱՅԻ ԲԱՐՁՐԱՆԱԼԸ

Լեհաստանի
թուլանալը:

Երեսնամեայ պատերազմն անսպասելի կերպով
բարձրացրեց Շւէդիային մեծ պետութիւնների շար-
քը և ցոյց տեց Լեհաստանի բոլորքիւնը: Վերջի-
նը, փոխանակ այս կամ այն ձևով խառնելու Գեր-
մանիայում տեղի ունեցող համաշխարհային դէպքե-
րին, զբաղւեց թիւրքիայի դէմ պատերազմելով: Այդ
պատերազմն անուղղակի ազդեցութիւն ունեցաւ ե-
րեսնամեայ պատերազմի ընթացքի վրայ, որովհետեւ
ազատեց կայսրին թիւրքերի կողմից սպառնացող
վտանգից և հնար տւեց նրան աւելի եռանդով գոր-
ծելու արևմուտքում: Պէտք է աւելացնել, որ Լեհաս-
տանի բացակայութիւնը երեսնամեայ պատերազմի
դաշտում մեծ մասով բացատրւում էր Ռուսիայի
ճնշումով, որն ուղղւել էր խառնակ ժամանակաշրջա-
նից յետոյ և աւելի ու աւելի ուժեղ կերպով ճնշում
էր Լեհաստանին արևելքից: Այդ ժամանակ սկսում է
կորբոքւել կօզակների հարցը, և Լեհաստանի, թիւր-
քիայի ու Ռուսիայի ուժերն զբաղւում են Ուկրայի-
նայի համար մղուող կռուով:

Բայց թէև Լեհաստանն իր ժամանակին ուշա-
դրութիւն չը դարձրեց Շւէդիայի յաջողութիւնները
վրայ, նա չէր կարող անտարբեր մնալ դէպի այդ յա-
ջողութիւնները երեսնամեայ պատերազմը վերջանա-
լուց յետոյ. Լիթւանիայում, Պոմէրանիայում և Պրու-

սիայում իրար էին բաղկւում երկու պետութիւննե-
րի շահերը. Վլադիսլաւ IV-ի եղբայր Եան Կազիմիրը
դեռ պահանջներ էր յայտնում շւէդական թագի վե-
րաբերմամբ: Շւէդական Կարլոս X (Գուստաւ Ադօլ-
ֆի եղբորորդին) մտաւ Լեհաստան 1655 թւին, արագ
նւաճեց երկիրը մինչև Կրակով և ջարդեց Եան Կա-
զիմիրին Վարշաւայի մօտ, երեքօրեայ ճակատամար-
տում: Փրկութեան հասան կայսրը, Դանիան և Ռու-
սիան: Շւէդներն ուժ չունէին այդքան հակառակորդ-
ների հետ գլուխ ելնելու համար. նրանք պատժեցին
դանիացիներին, խլեցին նրանցից Սկանդինաւեան
թերակղզում նրանց պատկանած հարաւային գաւառ-
ները, բայց ձեռքից թողին Լեհաստանը:

1655

Վերջինը կրկին դարձաւ դէպի ուսական և
թիւրքական գործերը: Անդրուսովի զինադադարը
Ռուսիային վերադարձրեց Սմօլենսկը, Կիււ, Չեր-
նիգովը և Դնեպրի ձախ ափի Ուկրայինան (1667):
Թիւրքերը գրաւեցին Պօդօլիան և Դնեպրի աջ ափի
Ուկրայինան: Սակայն հռչակաւոր զօրավար Եան
Սօբեսկին դադարեցրեց թիւրքերի յառաջխաղացու-
թիւնը, յաղթելով նրանց Պոտինի մօտ (Բեսարաբիա-
յում): Նրան թագաւոր ընտրեցին, և նա մեծ ծա-
ռայութիւն արեց Աւստրիային. 1683 թւին մեծ վե-
զիր Կարա-Մուստաֆան մօտեցաւ Վիէննային և նրա
պաշտպաններին հասցրեց վերջին ծայրայեղութեան.
Սօբեսկու երկալը գործին այլ ընթացք տւեց — նա
կոր ի գլուխ ջարդեց թիւրքերին: Բայց այդ քաջա-
դարձութիւնից քիչ օգուտ ունէր Լեհաստանը, որով-
հետեւ այնտեղ շարունակւում էր անկարգութիւնը:
Սօբեսկու մահից յետոյ լեհական թագը կաշառքների
միջոցով ձեռք բերեց Աւգուստ II, սաքսօնական
կուրֆիւրստը: Նրա օրով արևելեան Եւրօպայում յե-
ղաշրջում առաջացաւ Պետրոս Մեծի տարած յաղթու-

1667

1683

թեան պատճառով ընդդէմ Կարլոս XII-ի: Աւգուստը Ռուսիայի դաշնակիցն էր և դրա շնորհով մնաց իր գահի վրայ, բայց Լեհաստանը ոչինչ չըստացաւ հիւսիսային պատերազմից, որովհետեւ շեխաւտան բաժանւած էր կուսակցութիւնների և այն ժամանակ, երբ մղւում էր մեծ կռիւը ռուսների, սաքսոնացիների, բրանդենբուրգցիների, դանիացիների, շվեդների և թիւրքերի միջև, լեհական դաշնակցութիւններն իրար էին ոչնչացնում: Երբ շվեդների վտանգն անցաւ, Աւգուստը խեղդեց շեխաւտայի ապստամբութիւնը և ձեռք բերեց մի փոքրիկ մշտական հարկ ու մի քիչ մշտական զօրք, բայց ստիպւած եղաւ ձեռք չըտալ «ոսկէ ազատութեանը»:

Պրուսիան XVII դարում Լեհաստանը և Շվեդիան, անկման դուռը հասան: Ներանց փոխարէն առաջնակարգ նշանակութիւն ստացաւ Ռուսիան: Բայց, բացի դրանից, առաջ անցաւ մի պետութիւն, որը ոչ իր ծաւալով, ոչ էլ իր ուժով, ըստ երևութին, չը պէտք է մեծ դեր խաղար, բայց որը կարողացաւ լաւ օգտել արեւելեան եւրոպայի գործերի մէջ առաջացող բոլոր նկատմամբից և, գտնւելով կարծես Շվեդիայի, Լեհաստանի և Ռուսիայի միջև եղած մեծ ճանապարհի վրայ, այնուամենայնիւ կազմեց մի ամուր և ինքնուրոյն ամբողջութիւն: Դա Պրուսիան էր:

1611

1611 թիւին Բրանդենբուրգի Հոհենցոլլէրները Սիգիզմունդ III-ից իբր աւատ ստացան արեւելեան Պրուսիան, ուր մեռել, վերջացել էր Ալբրէխտ դքսի սերունդը: Միաժամանակ նրանք հաստատուեցին Հռէնոսի վրայ, գրաւելով Կլէվէի դքսութիւնը: Վէստֆալեան խաղաղութիւնը նրանց տւեց արեւելեան Պոմէրանիան և Մագդեբուրգը: Կարլոս X-ի և Եան Կալիմիրի պատերազմի ժամանակ կուրֆիւրստ Ֆրիդրիխ

Վիլհելմը, «մեծ կուրֆիւրստը», նախ թողեց Լեհաստանը Շվեդիայի օգտին, իսկ յետոյ ճիշտ ժամանակին հեռացաւ Շվեդիայից և միացաւ Լեհաստանին: Իբր վարձատրութիւն, ազատեցին նրան աւատական կախումից, որի մէջ նա գտնւում էր իբր արեւելեան Պրուսիայի դուքս: Ազատւելով լեհական գերիշխանութիւնից, «մեծ կուրֆիւրստ» Ֆրիդրիխ Վիլհելմն առանձին ուսադուրիւս դարձեց շվեդների եւ Ֆրանսիացիների վրայ: Նա եռանդուն մասնակցութիւն ցոյց տւեց Լուդովիկոս XIV-ի դէմ կազմւած դաշնակցութիւններում (կօալիսիօն) և թէ և Հռենոսի ափերում յաջողութիւն չունեցաւ, դրա փոխարէն շվեդներին լուրջ պարտութիւն պատճառեց Ֆէրբէլինի մօտ (1675) (հիւսիսային Բրանդենբուրգում): Այսպիսով Բրանդենբուրգը դարձաւ մի խոշոր ոյժ համակրօպական քաղաքականութեան մէջ: Մեծ կուրֆիւրստն այդ բանին հասաւ ոչ միայն ճարպիկ քաղաքականութիւնով և յաղթութիւններով, այլ և իր երկիրը կարգաւորելով: Նա իր ձեռքում հաւաքեց կառավարական իշխանութիւնը, չէր հանդուրժում դասերի միջամտութիւնը: Անխոն իր տանելով վարչութեան և արդիւնաբերութեան վրայ, նա հասաւ այն բանին, որ երեսնամեայ պատերազմից աւերւած ու աղքատ շրջաններն ուղղւեցին և նոյն իսկ դրացի երկրներից առաջ անցան: Յատկապէս ձեռնտու եղաւ նրա համար բողոքականների փախուստը Ֆրանսիայից, որ տեղի ունեցաւ Նանտի հրովարտակի (էդիկտ) վերացումից յետոյ: Այդ փախստականները տասնեակ հազարներով գալիս և բնակութիւն էին հաստատում նրա երկրներում և նոր արտադրութեան ճիւղեր էին մօցնում: Բրանդենբուրգի զօրութիւնը պաշտօնապէս հաստատուեց արդէն մեծ կուրֆիւրստի մահից յետոյ. նրա որդի Ֆրիդրիխը խնդրեց և ստացաւ

1675

1701. կայսրից Պրուսիայի թագաւոր տիտղոսը (1701) *):
 Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ I Նոր թագաւորութիւնը հիւսիսային պատերազմում գործում էր Ռուսիայի հետ դաշնակցած, և իբր վարձատրութիւն՝ երկրորդ թագաւոր Ֆրիդրիխ-Վիլհելմը 1720 թւին ստացաւ շէշդական Պօմէրանիայի մեծագոյն մասը: Ֆրիդրիխ Վիլհելմը ժլատ, կոպիտ և սահմանափակ մարդ էր, բայց լաւ քննեալ խիստ կառավարիչ էր: Նա հաշուում էր հլքի և մուտքի ամեն մի կօպէկը, իր արքունիքի վրայ ծախսում էր միմիայն ամենաանհրաժեշտ ու համեստ գումարներ, անձամբ պատժում էր այն պաշտօնեաներին, որոնցից դժգոհ էր: Նա միայն մի կիրք ունէր, սիրու մի առարկայ, որի համար նոյն իսկ դրամ չէր խնայում. դա նրա սէրն էր դէպի զօրքը: Ֆրիդրիխ Վիլհելմը առանձնապէս սիրում էր բարձրասակ զինւորներին և, պրուսացիներով չը բաւականանալով, մեծ դրամով հաւաքում էր յաղթանդամների և, կարիք եղած դէպքում, նոյն իսկ բռնի բերել էր տալիս արտասահմանից: Պրուսիան, որ 2,500,000 ազգաբնակչութիւն ունէր, պահում էր մի բանակ, որը թւի կողմից յետ չէր մնում կայսերական բանակից և նրանից գերազանց էր իր կարգ ու կանոնով, կարգապահութիւնով, տնտեսական պիտոյքների մատակարարութիւնով:

Ֆրիդրիխ II. Ֆրիդրիխ Վիլհելմի ժառանգը, Ֆրիդրիխ II, հօր լիակատար հակապատկերն էր. նրա մէջ վաղ զարթնեցին մտաւոր պահանջները. նա շատ էր կարդացել իր դաստիարակիչ ֆրանսիացու դեկավարութեան տակ: Ընդհակառակը, թագաժառանգը մեծ տրամադրութիւն չէր ցոյց տալիս բողոքական հաւատամբը սովորելու, տնտեսութեան վերաբերմամբ գործնա-

*) Ուտրէխտի դաշնադրութեան համաձայն՝ նա ստացաւ նաև Գէլդէրնը—Հոլանդի ստորին ափերում:

կան տեղեկութիւններ ձեռք բերելու համար, ինչպէս այդ ցանկանում էր հայրը: Հօր կեանքի ամբողջ եղանակը, նրա գծով ժլատութիւնը, նրա մշտական փնթիւնը, նրա բժականդիր խստութիւնը վանում, զգւեցնում էին նրան: Նա որոնում էր զւարճութիւն, պարտքեր էր անում, իսկ որ գլխաւորն է, ձեռք բերեց ֆրանսիական փիլիսոփաների ազատ մտածելակերպը, սկսեց արհամարհել հին հասկացողութիւններն ու սովորութիւնները և ծաղրի մատնել նրանց: Ֆրիդրիխը չափազանց դժգոհ էր որդուց և, իր սովորութեան համեմատ, դժգոհութիւնը յայտնում էր չափազանց կոպիտ կերպով. բանը հասնում էր թակոցի, տուր ու դմբոցի: Թագաժառանգը (կրօնպրինց) յուսահատւած՝ վճռեց վախճել և այդ մասին պայմանաւորեց մի քանի երիտասարդ սպանների հետ: Այդ մտադրութիւնների մասին լուր տւին թագաւորին. նա ընկաւ աննկարագրելի զայրոյթի մէջ: Թագաժառանգին ենթարկեցին զինւորական դատաստանի, իբր դասալիք զինւորի. նրա աչքի առջև մահապատժի ենթարկեցին իր դաւակիցներից մէկին: Թագաւորը լրջօրէն մտածում էր որդուն դահի իրաւունքից զրկել, բայց իր պատիժը սահմանափակեց և բաւականացաւ, ենթարկելով նրան խիստ բանտարկութեան: Մի քիչ ժամանակ անցնելուց յետոյ՝ թագաժառանգին ուղարկեցին մի գաւառական շրջանի վարչութեան մէջ գործելու, ուր նա ստիպւած էր, հասարակ պաշտօնեայի նման, թղթեր գրելով զբաղւել: Նոյն տեսակի փորձի ենթարկեց նա զինւորական ծառայութեան մէջ: Յետոյ թագաւորը նրան ամուսնացրեց Բրաունշվայգի արքայազն իշխանուհու հետ, որի մասին ինքը զրուում էր, թէ իշխանուհին ոչ գեղեցիկ է, ոչ տգեղ, բայց խիստ աստուածավախ է: Ինչպէս ամուսնացած մարդու, Ֆրիդրիխին թոյլատրւել էր

պահել մի փոքրիկ արքունիք, և նա ջանք էր գործ դնում, որքան կարելի է, ճշտութեամբ կատարել իր ծառայութիւնը և որքան կարելի է սակաւ ընդհարւել հօր հետ: Սակայն ուշագիր վերաբերւելով դէպի իր ծառայութիւնը, Ֆրիդրիխը տեսաւ, որ հօր անտանելի բծախնդրութեան և իմաստակութեան մէջ անգամ կային լաւ կողմեր: Նա լաւ ծանօթացաւ բանակին, ելեմուտքին, ժողովրդական տնտեսութեանը և համոզւեց, որ Ֆրիդրիխ Վիլհելմն ամեն բան շատ լաւ նախապատրաստել է մեծ ձեռնարկութիւններ անելու համար և որ մնում է համարձակօրէն գործի ձեռնարկել: ✕

Աւստրիա:
1740

1740 թւին Ֆրիդրիխ Վիլհելմը մեռաւ, և Ֆրիդրիխ II-ն անյապաղ գործի դրեց հօր պատրաստած միջոցները: Նա վճռեց օգտուել այն դժւար դրութիւնից, որի մէջ գտնւում էր Աւստրիան:

Հաբսբուրգների արտաքին հզօրութիւնը շատ մեծ էր երևում: Սօքսկու ձեռքով թիւրքերին յետ մղելուց յետոյ՝ Աւստրիան նրանց դէմ յարձակողական դիրք բռնեց. Նեպէի անքայազնը յաղթեց թիւրքերին Շէնտի մօտ*) և Աւստրիային վերադարձրեց թիւրքերի իշխանութեան տակ գտնւող հունգարական երկրները և նոյն իսկ Սերբիայի մի մասը: Իսպանական զահաժառանգութեան համար մղւած պատերազմն Աւստրիային տւեց Բէլգիան և Իտալիայի իսպանական գաւառները: 1733 թւին պատերազմ սկսեց լեհական զահի համար. այդ պատերազմում Կարլոս VI կայսրը և Ռուսիան պաշտպանում էին Աւգուստ III-ին՝ Աւգուստ II-ի որդուն, իսկ Ֆրանսիացիները կողմնակից էին Ստանիսլաւ Լեշչինսկուն: Պատերազմն աւելի ևս բարդացաւ իսպանական արքայազն Դօն-Կարլոսի պահանջներով Հաբսբուրգների իտալական հողերի վերաբերմամբ: Այդ պատերազմը մղւում էր փոփոխակի յաջողութիւնով. ուսանելը գրաւեցին Դանցիգն, Աւգուստ III-ին գահ նստեցրին, բայց աւստրիացիներին Իտալիայից արտաքսեցին Ֆրանսիացիներն ու իսպանացիները:

*) Հարաւային Հունգարիայում, Տիսսա գետի ափին:

Խաղաղութիւնն առաջ բերեց հողային իրաւունքների փոփոխութիւն. Ստանիսլաւ Լեշչինսկին հրաժարւեց լեհական թագից, բայց ստացաւ Լոտարինգիայի դքսութիւնը *), որը նրա մահից յետոյ պիտի մնար Ֆրանսիային: Նախկին դուքս Ֆրանցիսկը, կայսրի ազջիկ Մարիա Թէրէզայի ամուսինը, իբր վարձատրութիւն, ստացաւ Տօսկանիան, իսկ Դօն-Կարլոսը դարձաւ երկու Սիկիլիաների (այսինքն Նէպոլի և Սիկիլիայի) թագաւոր: Այն հեշտութիւնը, որով կատարւում էին այդպիսի փոփոխութիւնները, ցոյց էր տալիս, որ գործը վերաբերում է ոչ թէ ազգութիւնով և պատմութիւնով միաձուլւած պետութիւնների, այլ զանազանակերպ երկրների՝ տարբեր հիմնարկութիւններով, որոնք իրար հետ միացած են շատ թոյլ կերպով, պատահական որևէ պատերազմի, դաշնագրի կամ ամուսնութեան շնորհով:

Հաբսբուրգների միապետութիւնը, չընայելով նրա ընդարձակութեանը և ազգաբնակչութեան թւի շատութեանն ու ռազմական ոգուն, սպառնում էր քայքայւել առաջին ընդհարումից: Կարլոս VI կայսրը արու գաւակ չունէր, և նրա մահով պիտի հարց ծագէր Բօհէմիայի, Հունգարիայի, Աւստրիայի և Կարինթիայի, Բէլգիայի, Միլանի և Տօսկանիայի ժառանգութեան մասին: Պետութեանն սպառնացող քայքայումից խուսափելու համար, Կարլոս VI-ը հրատարակեց «Պրագմատիք սանկցիան» կամ «փաստային սրբագործումը», որը ժառանգութեան տեսակէտից միացնում, մի ամբողջութիւն էր կազմում բոլոր իր սիրապետութիւններից, և իրեն ժառանգ նշանակեց իր դուստր Մարիա Թէրէզային: Կարլոս VI իր բոլոր ջանքը գործ դրեց, որպէս զի իր հրատարակած փաստային սրբագործումն ընդունել տայ թէ իր երկրներում և թէ արտասահմանում: Բայց և այնպէս, հէնց որ նա մեռաւ 1740 թւին, իսկոյն երեւան եկան մի քանի թեկնածուներ, և նրանցից մէկին, բաւարական կուր-

1740:

*) Գլխաւոր քաղաքն է Նանսին, այդ շրջանը մտնում էր կայսրութեան կազմի մէջ իբր բուրգունդական աւաւո:

Ֆիւրստին, աջակցում էին Ֆրանսիացիները: Այդ բու-
պէսում վերսկսւեց Ֆրանսիայի և Աւստրիայի դա-
րեւոր կռիւը, և Մարիա Թէրէզայի դէմ դուրս եկաւ
մի նոր ախոյեան իր սեփական երկրներում:— Ֆրիդ-
րիխ II անսպասելի կերպով մտաւ Սիլէզիա և տա-
րաւ իր առաջին յաղթանակն աւստրիացիների դէմ:
Նրա հաշիւն ուղիղ դուրս եկաւ: Մարիա Թէրէզան
ոգու արիութիւն ցոյց տւեց վտանգների մէջ, բայց
նա ստիպւած էր իր գլխաւոր ջանքերն ուղղել Ֆրանսի-
ացիների դէմ, որոնք այնքան էին առաջ անցել,
որքան երբէք չէին թափանցել Լուդովիկոս XIV-ի
բանակները: Բաւարացիների օգնութիւնով նրանք ա-
ռել էին Պրագան, իսպանացիների օգնութիւնով
գրաւել էին Իտալիան, իսկ Նիդէրլանդիայում յաղ-
թել էին անգլիացիներին:— Աւստրիայի դաշնակիցնե-
րին: Վերջի վերջոյ Ֆրանսիացիներին եռանդուն դի-
մադրութիւն ցոյց տրւեց, և նրանք կնքեցին Ախէնի
խաղաղութիւնն առանց որեւէ երկիր ձեռք բերելու,
այն ինչ Մարիա Թէրէզայի իրաւունքները ճանաչւե-
ցին՝ համաձայն փոստական սրբազործման, իսկ նը-
րա ամուսին Ֆրանցիսկ Լօտարինգցին ընտրւեց
կայսր: Լաւագոյն օգուտն ստացաւ Ֆրիդրիխ II, որը
հազիւ խաղաղութիւն կնքած Աւստրիայի հետ, իս-
կոյն և եթ խախտեց դաշինքը, աւստրիացիներին
մի քանի պարտութիւն պատճառեց և վերջնականա-
պէս հաստատուեց Սիլէզիայում:

Ֆրիդրիխ II-ի յաջողութիւնը նրա վրայ դարձ-
րեց Եւրոպայի ընդհանուր ուշադրութիւնը: Պրուս-
իան, որ Ռուսիայի և Աւստրիայի երկրորդական
մի արբանեակն էր, յանկարծ դարձաւ մեծ պետու-
թիւն: Ստիպւած զարմանում էին պրուսական բա-
նակի զինուորական կրթութեան, նրա կրակի արա-
գութեան ու դրած նշանի ճշտութեան, թագաւորի

նախաձեռնող ոգու և տաղանդի վրայ: Շատերն էլ
զայրոյթ էին յայտնում պրուսական թագաւորի դէ-
պի իրաւունքը տաժած աւագակային արհամարհան-
քի, նրա ուխտադրութեան և խորամանկութեան ա-
ռիթով: Այդ բոլորից դաշնակից Ֆրանսիացիները
Մարիա Թէրէզայից պակաս չէին գանգատուում: Կայս-
րուհին նւիրեց իրեն վարչութեան և բանակի բարե-
լաւմանը. նա չէր կարող հաշտւել նաև Սիլէզիայի
կորստի հետ, որ վաղուց ի վեր պատկանում էր բօ-
հէմական թագին. և նա ճարպկօրէն նախապատրաս-
տում էր Պրուսիայի դէմ մի ահագին դաշնակցու-
թիւն (կօալիսիօն): Կայսրուհին կարողացաւ միացնել
դաշնակցութեանը Ռուսիային, Սաքսօնիային, Շւե-
դիային և նոյն իսկ Ֆրանսիային: Ֆրիդրիխ II դաշ-
նակից գտաւ իրեն Անգլիային, որը նրա կողմը բռն-
եց այն պատճառով, որ Ֆրանսիան անցել էր նրա
թշնամիների կողմը: Ուժերն այնքան անհաւասար
էին, որ Ֆրիդրիխը կարող էր յոյսը դնել միայն հա-
կառակորդների ներքին անհամաձայնութեան վրայ և
փորձեց նրանց հարւածել առանձին առանձին: Չը
սպասելով պատերազմի յայտարարմանը, նա ընկաւ
Սաքսօնիայի վրայ, պաշարեց սաքսօնական բանակը
սեփական բանակատեղում (Պիրնի մօտ), ստիպեց
անձնատուր լինել, իսկ աւստրիացիներին երկու զգա-
լի պարտութիւն պատճառեց (Լօվօզիցի և Պրագայի
մօտերը):

Սկզբնաւորութիւնը փառաւոր էր, բայց դաշնակ-
ցութեան ուժերը կամաց-կամաց գործի մէջ էին
մտնում ամեն կողմից: Ֆրանսիացիները ճաննօվե-
րում, էլբայի գետաբերանի մօտերը քշեցին անգլիա-
կան բանակը ճահիճների մէջ և նրան ազատ բաց
թողին այն պայմանով, որ նա այլ ևս պատերազմին
չը մասնակցէ. ռուսները գրաւեցին արևելեան Պրու-

սիան և ջարդեցին իրենց դէմ դուրս եկած պրուսական զօրամասը. շէգները մտան Պոմէրանիա: Ամենից վատն այն էր, որ աւստրիական Ֆէլդմարշալ Դաուենը պարտութիւն պատճառեց նոյն իսկ Ֆրիդրիխին (Պրագայի շրջակայքում, Կօլինայի մօտ): Բայց Ֆրիդրիխը չէր ընկճւում: Նա թշնամիներին ժամանակ չը տւեց նեղացնելու այն շրջանակը, որ կազմել էին իր շուրջը նրանց բանակները: Մինչդեռ Դաուենը դանդաղօրէն առաջ էր շարժւում դէպի Բօհէմիա, Ֆրիդրիխը դարձաւ Փրանսիական բանակի դէմ, որը մտել էր Սաքսոնիա: Նրա զօրքի թիւը երկու անգամ աւելի քիչ էր Փրանսիականից, բայց նրա հեծելազօրը յանկարծակի վրայ տւեց Փրանսիացիներին Բօսալսի մօտ (էլբայի վտակի, Զաալի ափին), և մի քանի ըսպէսում նրանց բոլոր զօրքը փախուստի դիմեց: Բօսալսի կռիւց յետոյ Ֆրիդրիխն իսկոյն յետ դարձաւ, փոխարէնը վճարեց Դաուենին, ջարդելով նրան Սիլէզիայում: Այդ տեղից նա սլացաւ Բրանդենբուրգ՝ ռուսների դէմ և յաղթեց նրանց մի կատաղի ճակատամարտում (Յօրնդօրֆի մօտ): Բայց երբ Ֆրիդրիխը նորից դարձաւ Դաուենի դէմ, ընկաւ ծուղակի մէջ (Սաքսոնիայում, Հօխկիրխի մօտ) և կորցրեց բոլոր թիւաւորութիւնները (արտիլլերիա): Սակայն աւստրիական զօրավարը չափազանց զգուշաւոր մարդ էր և չը կարողացաւ օգտուել իր յաղթանակից: Մեծ ճիգերով Ֆրիդրիխ II նոր զօրք հաւաքեց և գնաց Սալտիկովի ռուսական բանակի դէմ, որը մօտենում էր Բէրլինին: Սալտիկովն արդէն ջարդել էր պրուսական մի զօրամաս, իսկ Կոլնէրադօրֆի մօտ (Օդերի ափի Փրանկֆուրտի մօտ) Ֆրիդրիխն ինքը լիակատար պարտութիւն կրեց (1759): Նրա դրութիւնը յուսահատական էր, և նա մտածում էր հրաժարւել գահից: Նրա բաղգից իր թեմամբների մէջ

1759

համաձայնութիւն չը կար. Սալտիկովը դաշրացած էր Դաուենի դանդաղկոտութիւնից և կասկածում էր, որ աւստրիացիները պատերազմի բոլոր ծանրութիւնն ուղղում են նետել ռուսների վրայ: Ռուսական բանակի զօրամասերը գրաւեցին Բէրլինը, բայց չը հալածեցին Ֆրիդրիխին, նրա ետեւից չընկան, և նա կարողացաւ ուղղուել: Աւելի ևս կարևոր էր այն, որ Ռուսիայում գահ բարձրացաւ Պետր III, Ֆրիդրիխի ոգևորւած երկրպագուն: Նա հրաժարւեց բոլոր նաւաւորներից ու պահանջներից և նոյն իսկ պատրաստւում էր պրուսական թագաւորին օգնութեան դուրս գալու: Թագաւորը հնարաւորութիւն ստացաւ կենտրոնացնելու իր ուժերն աւստրիացիների դէմ և մի շարք յաղթութիւններ տարաւ նրա դէմ: 1763 թւին չուրէրտսբուրգի *) խաղաղութիւնը վերջ դրեց եօթնամեայ պատերազմին (1756—1763): Ֆրիդրիխը պահեց միայն Սիլէզիան և նոր հողեր ձեռք չըբերեց, բայց պատերազմը քայքայեց Աւստրիային, և Պրուսիան դարձաւ առաջնակարգ պետութիւն միջին Եւրոպայում: Ֆրիդրիխի արտասովոր կոխը դաշնակիցների դէմ զարթեցրեց վաղուց քնած ազգային զգացմունքը գերմանացիների մէջ. պրուսական թագաւորն ամենաժողովրդական մարդն էր Գերմանիայում:

1763

Լեհական անկարգութիւնը Ֆրիդրիխ II-ին հնարաւորութիւն տւեց մի ուրիշ խոշոր գրաւում կատարելու: Լեհաստանի քաղաքական անկումը լիապէս երևան եկաւ եօթնամեայ պատերազմի ժամանակ: Ընդարձակ և երբեմն հզօր պետութիւնը ոչ մի մասնակցութիւն ցոյց չըտւեց կռիւն, որը տեղի էր ունենում իր սահմանների վրայ. ռուս զօրքերն անարգել անցնում էին լեհական հողով, Ֆրիդրիխը լեհերին ուժով բռնում և լցնում էր իր բանակը: Եկա-

*) Դա մի գիւղ է, որ գտնւում է Լայպցիգի մօտ:

տերինա 11 կայսրուհու գահ բարձրանալուց յետոյ՝
 Լեհաստանը կախման մէջ ընկաւ Ռուսիայից, և ռու-
 սական զեսպան իշխան Րեպնինը կարգադրութիւններ
 էր անում Վարշաւայում: Լեհերի մէջքիչ չէին հայ-
 րենասէրները, որոնք վերջապէս ըմբռնեցին չարիքի
 պատճառը և մտածում էին պետական կազմը բարե-
 նորոգել. բայց նրանք միաբան չէին, իսկ մանր ու
 խոշոր ազնւականութեան (մագնատներ և շլեսիտա)
 ահադին մեծամասնութիւնը զբաղւած էր դաւերով
 և խնջոյքներով *): Աւգուստ 111-ի մահից յետոյ Չար-
 տորիյսկիները կուսակցութիւնը, Ռուսիայի օգնու-
 թիւնով, կազմեց մի դաշնակցութիւն և էական բա-
 րելաւունքներ ձեռք բերեց. liberum veto-ն պահպան-
 ւում էր միայն օրէնքների քննութեան ժամանակ,
 իսկ ելեմտական (ֆինանսական) հարցերը վճռում
 էին ձայների բազմութիւնով. մանր սէյմերը չըպէտք
 է պատւիրակներին տալին պարտադիր հրահանգներ.
 զինւորական և ելեմտական գործերը վարելու համար
 նշանակեցին երկու մշտական յանձնաժողովներ:
 Թագաւոր ընտրեց Եկատերինէին մօտիկ մի մարդ,
 Ստանիսլաւ Պօնեատովսկին, բայց երբ իշխան Րէպ-
 նինը, իբր փոխարինութիւն մատուցած ծառայու-
 թիւնների, պահանջեց կնքել պաշտպանողական և
 յարձակողական դաշնակցութիւն Ռուսիայի հետ և
 նրա ձեռքը տալ քաղաքագիտական յարաբերութիւն-
 ները, Չարտորիյսկիները մերժեցին: Դա Լեհաստան
 համար ինքնասպանութիւն էր. Ռուսիան առանց
 դժւարութեան կործանեց նոր կայացած բարենորո-
 գումը և կազմեց օրթօդօքսների և բողոքականների
 դաշնակցութիւն՝ դիմադրելու համար կաթոլիկների
 բռնութիւններին: Կաթոլիկներն էլ պատասխանեցին,

*) Առած էր կազմել. «Սաբսոնական թագաւորի օրով
 կեր, խմիր և գօտիդ քանդիր»:

կազմելով մի ուրիշ դաշնակցութիւն Բարուս (Պօդո-
 լիայի մէջ) որը նախ և առաջ ուղղւած էր Ռուսիա-
 յի դէմ: Ֆրիդրիխ 11 օգտեց այդ անկարգութիւնից
 եւ առաջ բերեց Լեհաստանի բաժանման ծրագիրը:
 Եկատերինան նախ դէմ էր. նրա ազդեցութիւնը տա-
 րածւած էր ամբողջ Լեհաստանի վրայ, և հիմք չըկար
 բաժանելու Պրուսիայի և Աւստրիայի հետ, նրանց
 էլ մաս հանելու: Բայց ռուսական կայսրուհին զբաղ-
 ւած էր թիւրքիայի դէմ պատերազմելով և բարդու-
 թիւններից խուսափելու համար, համաձայնեց. 1772

1772

ՊԱՐԼԱՄԵՆՏԱԿԱՆ ՕԼԻԳԱՐԽԻԱՆ ԱՆԳԼԻԱ-
 ՅՈՒՄ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱԶՍՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Անգլիական թագն ընդունելով, Վիլհէլմ 111 ամե-
 նից առաջ աչքի առաջ ունէր Անգլիային խառնել
 մայր ցամաքի պետութիւնների կուրն իր անհաշտ
 թշնամու—Լուդովիկոս XIV-ի դէմ, և յիշաւի, երբ
 Վիլհէլմը բռնեց Յակոբ 11-ի տեղը, ֆրանսիական աշ-
 խարհակալութիւնների պատմութիւնն սկսեց փոխել:
 Անգլիայի միացումը դաշնակցութեան հետ՝ վերջի-
 նին վճռական գերազուցութիւն տւեց: Իսկ ընդհան-

Գլուխ Դ.

րապէս Վիլհէլմ III քիչ էր հետաքրքրուում անգլիական գործերով և թողնում էր, որ գործերը վարեն իրենք՝ անգլիացիները. այդ պարագաներում իշխանութիւնը սովորաբար գտնուում էր այն պետական անձերի ձեռքում, որոնց կողմն էր լինում պարլամէնտի մեծամասնութիւնը: Վիլհէլմ III-ի օրով սկսում է կազմակերպել «կաբինէտը», այսինքն մինիստրների խորհուրդը, որոնց թագաւորն ընտրում է պարլամէնտի տիրող կամ ղեկավար կուսակցութիւնից: Ղեկավար հանդիսանում է համայնքների պալատի մեծամասնութիւնը, որովհետեւ նա բաղկացած է երկրի ներկայացուցիչներից, ոչ թէ ժառանգական պէրերից (խոշոր ազնականներ), և մէկ էլ նրա համար որ նա է քննում երկամտական (ֆինանսական) առաջարկները կամ բիլլերի մանրամասնութիւնները, այն ինչ լօրդերը կարող են միայն ընդունել կամ մերժել այդ առաջարկները: Ամենից առաջ դաւանութեան ազատութիւն շնորհեց դիսսէնտէրներին (անհամաձայն) իբր վարձատրութիւն այն բանի, որ նրանք չընդապուրեցին Յակոբ II-ի զիջումներովը. կաթոլիկներին թողին նախկին դրութեան մէջ: Յակոբ II փորձեց իրլանդիան օտի հանել նոր կառավարութեան դէմ, բայց այդ փորձի հետեանքն այն եղաւ, որ իրլանդական կաթոլիկները յաղթեցին և նոր հալածանք սկսեց նրանց դէմ: Անգլիական կառավարութիւնն աւելի քիչ դաժանութիւն ցոյց տւեց նրանց վերաբերմամբ, քան Դուբլինի պարլամէնտը, որին մասնակցում էին բացառապէս անգլիացի գաղթականների սերունդները և այն էլ բողոքականները. տեղացիների երկու երրորդ մասը մի տեսակ օրէնքից դուրս վիճակի մէջ զրկեցին:

Ժառանգութեան ակտը (որոշումը):

Վիլհէլմն ու Մարիան անգլական էին: Պիտի ժառանգէր Յակոբի երկրորդ աղջիկը, Աննան, որ նոյն-

պէս անգլական էր: Որպէս զի խանգարէ թագի անցնելուն Ստիւարտներին, պարլամէնտը 1701 թւին ակտ կամ որոշում կայացրեց, որի համեմատ թագը, Աննայի մահից յետոյ, պիտի անցնէր Հաննովէրի կուրֆյուրսներին, որոնք սերւում էին Յակոբ I-ից կանանց շառաւղով: Սակայն թագը նրանց էին անցկացնում հետեւալ պայմաններով. անգլիական թագաւորը պիտի պատկանի անգլիական եկեղեցուն, օտարերկրացիներն իրաւունք չըպիտի ունենան նախարար կամ գաղտնի խորհրդի անդամ լինելու. դատաւորները պիտի անփոփոխելի լինեն, որպէս զի կարելի չը լինի նրանց վճիռների վրայ ճնշում գործ դնել. պարլամէնտի անդամները չեն կարող պաշտօններ ստանձնել և միաժամանակ պահպանել պատգամաւորական լիազօրութիւնները: Վերջին որոշումը յետոյ մի քիչ փոփոխութեան ենթարկեց. մինիստրները նշանակւում են պարլամէնտի անդամներից, բայց եթէ նրանք անդամ են համայնքների պալատի, պիտի հրաժարւեն իրենց այդ տեղիցը և ենթարկւեն նոր ընտրութիւնների, եթէ նրանց նորից ընտրեն, որ զրեթէ միշտ լինում է, այն ժամանակ նրանք վերագառնում են պալատ իրենց տեղը և մնում են մինիստր: Այսպիսով մինիստրները մնում են մշտական կապակցութեան մէջ պարլամէնտի հետ, իսկ միւս պաշտօնատար անձերը հեռացած են համայնքների պալատից, որովհետեւ նրանց կարծիքների վրայ կարող են ազդեցութիւն բանեցնել իրենց պաշտօնի զխաւորները:

Աննա թագուհու վարչութիւնն զբաղւած էր զըլ- խաւորապէս իսպանական ժառանգութեան պատե- ռազմով. Այդ երկար և ծանր պատերազմը միառժա- մանակ ոգևորեց հասարակութեանը լօրդ Մալբօրօի փայլուն յաղթանակների շնորհով, բայց կամաց-կա-

մաց թուլացաւ այդ շահագրգռութիւնը, որովհետեւ տեսնում էին, որ նրանից անմիջական օգուտներ չը կան, այն ինչ զօրքերի կորուստը և դրամական ծախքերը մեծ էին: Հասարակական կարծիքն սկսեց երես դարձնել վիզերից, որոնք պատերազմի կողմնակիցներ էին, և թագուհին օգտւեց դրանից, ազատւելու համար վիզերի մինիստրութիւնից և Մալբօրօ ամուսիններից, որոնք ձանձրացրել էին թագուհուն իրենց իշխանասիրութիւնով և շահամոլութիւնով: Պատերազմի անմիջական արդիւնքներն Անգլիայի համար չնչին էին, բայց նա նախապատրաստեց Անգլիայի ծովային առաջնութիւնը, որովհետեւ սպառեց չօլլանդիայի միջոցները և կործանման դուռը հասցրեց Ֆրանսիական նաւատորմը: Ներքին քաղաքականութեան մէջ մի մեծ քայլ արւեց. Շօտլանդիան, որ մինչև այդ ժամանակ մի առանձին պետութիւն էր կազմում, միացած Անգլիայի հետ լոկ իր թագաւորի անձով, համաձայնեց աւելի սերտ միութեան մտնել Անգլիայի հետ (1707): «Միացման ակտի» համաձայն՝ շօտլանդացիները հրաժարւեցին իրենց էդինբուրգի անկախ պարլամէնտից: *)

1707

Վիզերը և
տօրինւրը:

1714

Աննա թագուհին մեռաւ 1714 թւին, և դահ բարձրացաւ Գէորգ I, Հաննօվէրի կուրֆիւրստը, որը նոյն իսկ անգլիերէն խօսել չը գիտէր և շատ աւելի հետաքրքրւում էր իր գերմանական իշխանութեան գործերով, քան անգլիական միապետութիւնով: Թէ նա և թէ նրա որդի Գէորգ II օտար մնացին Անգլիային, ինչպէս որ օտար էր Վիլհէլմ III: Այդ հանգամանքը սաստիկ նպաստեց պարլամէնտի գերիշխանութեան ամրանալուն և «կաբինէտական» կառավարութեան

*) Նրանց տւին 45 տեղ անգլիական համայնքների պալատում և 16 տեղ լորդերի պալատում. դատարանները և պետական եկեղեցիները մնացին բաժանւած:

գորգանալուն: Այդ տնունը տալիս են այնպիսի մի կարգի, որի մէջ կառավարութիւնը ջոկում է համայնքների պալատի մեծամասնութիւնից և նրա բաղդը կապւած է այդ մեծամասնութեան հետ: Այն մի նիստրութիւնը, որը որևէ քիչ ու շատ էական հարցի առթիւ ստանում է աւելի նւազ թւով ձայներ, քան «օպպօզիցիան», այսինքն նրա հակառակ կուսակցութիւնը (դիմադիրները), պարտաւոր է հրաժարւել: Երբ Հաննօվէրեան տունը բարձրանում էր դահ, համայնքների պալատում և երկրի մէջ մեծամասնութիւնը վիզերի կողմն էին, իսկ սրանք երկրի քաղաքական կազմի հիմքը համարում էին 1688 թւի յեղափոխութիւնն ու բողոքականութիւնը և մեծ եռանդով օգնում էին հաննօվէրեան հարստութեանը, որովհետեւ նա ապահովում էր պարլամէնտի գերիշխանութիւնը եւ բողոքականութեան սիրապետութիւնը: Բացի դրանից՝ վիզերն աշխատում էին լաւ յարաբերութեան մէջ լինել առևտրական դասակարգերի հետ, որոնք աստիճանաբար հարստանում և զօրութիւն էին ձեռք բերում: Տօրիներն ունէին բազմաթիւ կուսակիցներ կալւածատէր դասակարգի մէջ, բայց նրանք իրենց դրել էին կեղծ գրութեան մէջ, հալածելով գիսսէնտէրներին և յարաբերութիւններ պահպանելով արտաքսւած Ստիւարտների հետ. նրանց համարում էին գաղտնի յակոբականներ (Յակոբ II-ի որդի Յակոբ III-ի կուսակիցներ):

1688

Սակայն վիզերը չէին յենւում միմիայն հաւաքական սխտէմն րակական կարծիքի վրայ: Տիրանալով մինիստրութիւնի շարն են թեան, նրանք գործադրել սկսեցին բաւական անմատչելի գործ դնում: Քուր միջոցներ, որպէսզի իշխանութիւնն իրենց ձեռքում պահեն: Վիլհէլմ III-ի օրով մի օրէնք էր հրատարակւել, որի համաձայն համայնքների պալատն իրաւունք ունէր ժողովներ անելու միայն երեք տա-

Պարլամէնտտ
կան սխտէմն
ի շարն են
հործ դնում:

ըն՝ առանց նոր ընարութիւններ կատարելու: Վիգերն այդ երեք տարին 7-ը դարձրին: Գանձարանի առաջին լօրդը դարձաւ Բօբէրտ Ուալպօլը, լաւ ելեմտագէտ մարդ, որն արհամարհում էր մարդկանց և միջոցների մէջ շատ էլ խտրութիւն չէր գնում: Նա կազմակերպեց վաճառելու սիստէմը, որը երկար ժամանակով ապահովեցրեց վիգերի գերակշռութիւնը համայնքների պալատում: Բանը նրանումն է, որ վիգերի կուսակցութիւնն իր շարքերում ունէր անգլիական ամենահարուստ ազնականներին (արիստօկրատ), և նրանք սիստէմատիքօրէն դիմում էին իրենց ազդեցութեան և զբաղմունքին, որպէսզի կաշառեն ընտրողներին կամ ստիպեն նրանց իրենց ձայները տալու վիգերի դրած թեկնածուներին օգտին: Այդ բանն անհնարին կը լինէր կատարել, ոչ մի հարստութիւն բաւական չէր լինի, եթէ որ համայնքների պալատն ընտրէր բոլոր ժողովրդի կամ գոնէ նրա մի խոշոր և երկրում հաւասարապէս բաշխած մեծամասնութեան կողմից: Բայց իրականութեան մէջ ամենին այդպէս չէր: Կոմսութիւններում, բացի կալաածատէրերից, ընտրող էին առաւելապէս ֆէրմէրները կամ հողերի կապալառուները. մեր հասկացած իմաստով գիւղացիներ, այսինքն ազատ և մանր հողատէրեր, գրեթէ բոլորովին չէին մտնել Անգլիայում, իսկ գիւղական բանուորները ձայնից զրկւած էին, որովհետեւ ինքնուրոյն անտեսութիւն չունէին: Խոշոր հողատէրերը լիակատար հնաբաւորութիւն ունէին ճշում գործ դնելու ֆէրմէրների վրայ, բայց կոմսութիւններում նրանք այնուամենայնիւ ստիպւած էին կռիւ մղել միջակ և մանր կալաածատէրերի դէմ, որոնք մեծ մասով տօրիներ էին: Վիգ արիստօկրատների (ազնական) գլխաւոր նեցուկները կազմում էին այն մանր վայրերը, որոնք որեւէ առիթով մի-

ջին դարերում սկսել էին պատգամաւորներ ուղարկել պարլամէնտ: Նրանք պահել էին այդ իրաւունքը, թէև այդ վայրերից շատերն այն օրւանից յետոյ արդէն «նեխւել» էին, այսինքն՝ անկման վիճակին էին հասել և իրենց մէջ պարունակում էին ընդամենը մի քանի տասնեակ ընտրողներ: Այդ նեխւած վայրերում վիգ լօրդերը, իրենց հարստութեան և ազդեցութեան օգնութիւնով, իրենց տրամադրութեան տակ էին պահում ընտրողների ձայները և այդպիսով պատգամաւորների ժողովն էին ուղարկում բազմաթիւ պատգամաւորներ, որոնք ձայն էին տալիս և մասնակցում էին վէճերին այնպէս, ինչպէս Լօնդօնի կամ որեւէ խոշոր կոմսութեան ուղարկած պատգամաւորը: Ընտրական այդ սիստէմին համապատասխանում էր պարլամէնտի անդամների կաշառակերութիւնը կամ վաճառելը: Մինիստրի տրամադրութեան տակ էին պաշտօններ, կենսաթօշակներ, վերջապէս, նւէրների համար դրամ, այդ պատճառով էլ նախարարութիւնն իր ձեռքն անցրած կուսակցութեան ձգողական ուժը մեծ էր: Ուալպօլն առատաձեռնօրէն բաժանում էր նւէրներ և շնորհներ, բայց պահանջում էր անպայման հնազանդութիւն: Սակայն պարլամէնտական ձեւերը կարելի էր ի չարը դործ դնել միայն խաղաղ ժամանակը, երբ երկիրը դեռ ուժգնօրէն չէր շահագրգռւած այս կամ այն հարցերով: Երբ որեւէ ուղղութիւնով սկսւում էր հասարակական մի զօրեղ հոսանք, կուսակցական բոլոր կաշառքները և խարդախութիւնները չէին կարողանում երկար ժամանակ խոչընդոտ հանդիսանալ նրան. այդպիսի ժամանակում ոչ Ուալպօլը, ոչ էլ պարլամէնտը կառավարելու արեւստումնրա յաջորդներն ապահովւած չէին անկումից: Ուալպօլն այդ բանն ամենից աւելի լաւ գիտէր, այդ պատճառով էլ իր 20-ամեայ

վարչութիւնը հնար եղածին չափ հանգստօրէն տա-
րաւ, խուսափելով ամեն տեսակ բարդութիւնից, խո-
շոր ձեռնարկութիւններից, իսկ գլխաւորաբար — պա-
տերազմից: Նա ընկաւ այն ժամանակ, երբ պատե-
րազմն անխուսափելի եղաւ Իսպանիայի դէմ: Սա-
կայն, վիզերը չընկան նրա հետ միասին: Մի փոք-
րիկ ընդմիջումից յետոյ նրան փոխարինեցին Պէլ-
զամները, նրա նման անմաքուր միջոցներով գոր-
ծող անձեր:

Գահի թեկնա-
ծուի պար-
տութիւնը:

XVIII դարի կէսերում Սաիւարտները վերջին
փորձն արին անգլիական թագը նորից ձեռք բերելու
համար: Յակոբ III-ի որդի Կարլոս Էդուարդն ափ ե-
լաւ լեռնային Շոտլանդիայում և լեռնականների մի
փոքր զօրքով շարժեց դէպի հարաւ: Լայն ու երկայն
սրերով (պալաչ) զինւած նրա կէլտերի գրոհին չը
դիմացան անգլիական երկու զօրամասեր, և գահի
թեկնածուն անցաւ Անգլիա: Բայց Կիւլօդէնի մօտե-
րը հրազէնը յաղթեց սառը դէնքին — Կոմբերլէնդի
(Cumberland) դուքսը ջարդեց լեռնականներին և ան-
խնայ կոտորեց բոլոր իր ձեռքն ընկածներին, չըխնա-
յելով նաև վիրաւորներին: Կարլոս Էդուարդը փախաւ
և մի շարք արկածների ենթարկւելուց յետոյ՝ ազատ-
ւեց, բայց այլ ևս չը փորձեց ապստամբութեան դրօշ
բարձրացնել:

Գաղութային
նւաճումներ:
1756

1756-ին Անգլիան մասնակցեց եօթնամեայ պա-
տերազմին. դա կենդանութիւն տւեց հասարակական
շահերին և խախտեց պարլամէնտական սովորական
կարգերը: Համայնքների պալատում դեռ ևս Ուալ-
պօլի վարչութեան վերջին տարիներում երևան էր
եկել մի խմբակ, որը դատապարտում էր վաճառո-
ղութիւնը և պահանջում էր ազգային, ազնիւ և ու-
ժեղ քաղաքականութիւն: Այդ իդէալիստների խմբի
գլխաւոր ներկայացուցիչն էր Ուիլիամ Պիտտը, մի

փայլուն հռետոր, որը ոգևորում ու գրաւում էր ուն-
կընդիրներին իր ճառերի ջերմութիւնով և ոճի վե-
հութիւնով: Եօթնամեայ պատերազմի ժամանակ նա
նշանակւեց զինւորական մինիստր և ցոյց տւեց, որ
ոչ միայն խօսել գիտէ, այլ և գործել: Նա եռանդով
օգնում էր Ֆրիդրիխ II-ին դրամով ու զօրքով և
Քրանսիացիներին զգալի հարւածներ տւեց նրանց
գաղութներում. գեներալ Ուոլֆը (Wolf) գրաւեց
Քլէբէկը, և դրանից յետոյ նւաճեց Կանադան: Հնդ-
կաստանում արեւելահայկական վաճառականական ըն-
կերութիւնը, որ հիմնւած էր դեռ Եղիսաբէթի օրով,
կամաց-կամաց ձեռք էր բերում ծովամիսեայ նաւա-
հանգստներ, հիմեւ էր Մադրասն ու Կալկատան և
ստացել էր Բոմբէյը Պօրտուգալիայից: XVIII դարա-
սկզբին քայքայւեց «Մեծ Մօզօլի», Լանկթամուրի
յաջորդների թագաւորութիւնը, որը կարգ էր պահ-
պանում թերակղզում. սկսեցին ներքին գփտութիւն-
ներ ցեղերի միջև, որոնք դիպչում էին Եւրօպական
գաղթականների շահերին: Վերջիններն իրենք էլ
բաժանւած էին երկու բանակի. անգլիացիները յեն-
ւում էին Կալկուտայի, Մադրասի և Բոմբէյի վրայ,
իսկ Քրանսիացիները — Պօնդիշէրի վրայ: Յիսունա-
կան թւականներին Կլայվը, որ արեւելահայկական
ընկերութեան հասարակ գործակատարութիւնից դա-
ռել էր նահանգապետ, յաղթեց Քրանսիացիներին ու
բնիկներին: Պիտտը կառավարական զօրքերով օգնում
էր ընկերութեանը. անգլիացիներն առան Պօնդիշէ-
րին և դրանով ապահովեցին իրենց գերակշռու-
թիւնը թերակղզում: Պարիզի դաշնագրի համաձայն
(1763)՝ Քրանսիացիները զիջեցին Կանադան և յետ
ստացան Պօնդիշէրին, բայց Հնդկաստանում՝ նրանց
ազդեցութիւնն արդէն կորած էր:

1763

1760 թւին Գէորգ II մեռաւ և նրան յաջորդեց Գէորգ

1760

11), մի փառասէր թագաւոր, որը չէր կամենում սահմանափակել միայն ներկայացուցիչ լինելով, այլ վճռել էր օգտուել իրեն տրւած բոլոր ազդեցութեան միջոցներէր: Ամենից առաջ նա հրաժարեց լոկ վիգերի ցուցումներին հետեւելուց մինիստրներն նշանակելիս, այլ փորձ արեց կազմելու «թագաւորի բարեկամներին» նախարարութիւն: Սակայն շուտով երեւաց, որ վիգերը թագաւորից աւելի ազդեցիկ են, և վերջինն ստիպւած եղաւ կրկին դիմել նրանց օժանդակութեանը: Թագաւորին զգալ տալով իր ուժը, պարլամէնտը միևնոյն ժամանակ ցոյց տւեց ժողովրդին, որ իրեն համադրւած է երկրի բարձրագոյն իշխանութիւնը և չէ ընդունում ընտրողների գերիշխանութիւնն իրենից բարձր: Պարլամէնտի անդամ Ուիլիսը լրագրում տպել էր մի խիստ յօգւած թագաւորի ճառի առթով, որով բացւում են պարլամէնտի նիստերը: Համայնքների պալատը, թագաւորի պահանջով, դուրս արեց նրան իր անդամների թւից. դատարանը նրան բանտարկութեան դատապարտեց, բայց նա փախաւ Ֆրանսիա: Նրան վերջնաբեցին. պալատը կրկին դուրս արեց. բայց և այնպէս ընտրողները նորից նրա օգտին ձայն տւին, իսկ պալատն օրինաւորապէս ընտրւած յայտարարեց նրա ախոյեանին, որ ստացել էր շատ աննշան թւով ձայներ: Ժողովուրդը սաստիկ գրգռւած էր պալատի դէմ, որն այդպիսով զրկւում էր ընտրողներին իրենց իրաւունքներից: Լոնդոնում ամբոխն անպատուում էր պարլամէնտի անդամներին, իսկ քաղաքաբնակներն Ուիլիսին ընտրեցին օլդերմէն (այսինքն քաղաքային վարչութեան անդամ կամ քաղաքի աւագ), թէև նրան նստեցրել էին բանդ զրպարտութեան համար պատիժը կրելու: Ուիլիսի գործը ցոյց էր տալիս, որ պարլամէնտի և երկրի զրոյթիւնն անբնական էր, և լաւագոյն մարդիկ սկսեցին խորհել վերակազմութեան մասին: Ինիլուս կեղծ անունով մի անյայտ հեղինակ մի շարք նամակներ տպեց որոնց մէջ խստօրէն յարձակւում էր թագաւորի և պարլամէնտական օլիգարխիայի վրայ: *)

Ամերիկական Եօթնամեայ պատերազմի գլխաւոր արդիւնքը զաղութները եղաւ Անգլիայի համար նրա ամերիկական զաղութ-

*) Օլիգարխիա կոչւում է մի քանի մարդկանց, սակաւաթիւ անձերի տիրապետութիւնը: Մ. Թ.

ների ընդարձակելը: Ֆրանսիական Կանադան միացաւ դեռ ևս XVII դարում հիմնւած գաղութներին: Նրանք կազմում էին տասներեք շրջան, որոնք առաջ էին եկել զանազան պայմաններում և աչքի էին ընկնում խիստ տարբեր առանձնայատկութիւններով: Գեռ XVI դարավերջում Եղիսաբէթի ծովահէնները հիմնեցին Վիրգինիան. առաջին գաղթականներին կոտորեցին իսպանացիները և հնդիկները (ամերիկական կարմրամորթները), բայց նրանց տեղը շուտով եղան նորերը, որոնք դիմացան: Վիրգինիան բարգաւաճեց և ծաղկեց՝ ծխախոտի ընդարձակ արտերի (պլանտացիա) շնորհով, որոնք մեակուում էին նեգր սեփականատէրի *): Այս հարաւային գաղութներում ազգաբնակութիւնը հետեւում էր անգլիկանութեան: Բոլորովին տարբեր տիպ էին ներկայացնում Նոր-Անգլիա կոչւած շրջանի հիւսիսային ազգաբնակութիւնը: Նրանցից առաջինն էր Մասսաչուսէտսի գաղութը: Նրա հիմնադիրները պուրիտան-անկախներն (ինդէպէնդէնտ) էին, որոնք Յակօր 1-ի հալածանքների ժամանակ գաղթել էին Տոլանդիա, իսկ յետոյ—1620 թւին նաւել Ամերիկա **): Այդտեղ տիրապետողն էր մանր տնտեսութիւնը: Գաղթականներն զբաղւում էին երկրագործութիւնով, որսորդութիւնով և առևտրով կարմրամորթների հետ: Հաստատակամ, աստուածավախ, ազատասէր պուրիտանները վերջապէս հնարաւորութիւն ձեռք բերին հաստատելու իրենց ուզած կարգերը աշխարհիկ և եկեղեցական վարչութիւններ:

1620

*) Նոյն բնոյթն ունէին աւելի ուշ հիմնւած Մէրիլենդը, Հիւսիսային և Հարաւային Կարօլինը, Գէօրգիան:

**) Պուրիտան գաղթականներին ուրիշ գաղութները կազմեցին Կոննէկտիկուտում, Նիւ-Հէմպշիրում և Բօղ-Այլանդում:

րում և կազմակերպեցին ռամկավարական մանր հանրապետութիւններ:

Մի քիչ տարբեր գոյն ունէր Պէնսիլվանիան. այնտեղ իշխում էին կապէրները, մի աղանդ, որ կրօնական ղեկավարութիւն է որոնում մարգարէական ներշնչման մէջ, նոյն քան աշխատասէր և խիստ-բարոյական, որքան պուրիտանները, բայց աւելի անտարբեր դէպի բաղաքական ազատութիւնը և պատերազմից խուսափող *): Վերջապէս, Նիւ-Եօրքն աչքի էր ընկնում իր բնակիչների մէջ եղող հօլլանդական զօրեղ տարրով: **)

Գաղութների կառավարութիւնը, չընայելով տեղական տարբերութիւններին, ընդհանրապէս բաղկանում էր ներկայացուցիչների ժողովից (Նոր Անգլիայում կարեւոր գործերի համար բոլոր քաղաքացիները ժողովի էին հաւաքւում), խորհրդից և նահանգապետից: Անգլիական թագի վարչութիւնը չէր խառնւում գաղութների գործերին, և գաղութների ու մայր-հայրենիքի կապն աւելի սերտ էր լինում միայն պատերազմական ժամանակում, երբ Անգլիան զօրք էր ուղարկում և օգտւում էր նաւահանգստներից իր պատերազմական նաւատորմի համար: Բացի դրանից գաղականները ենթակայ էին սահմանափակումների ու ճնշումների առևտրի վերաբերմամբ. նրանք պարտաւոր էին արդիւնագործական ապրանքներ ձեռք բերել բացառապէս անգլիական վաճառականներից:

Գաղութների նշանակութիւնն անընդհատ աճում էր ոչ միայն այն պատճառով, որ նրանք ընդարձակ ասպարէզ էին ներկայացնում նախաձեռնող ոգու տէր մարդկանց համար, այլ և նրա համար, որ Հիւսիսային Ամերիկայում ապաստան էին գտնում հա-

*) Պէնսիլվանիային էր յարում նաև Դելուէրը (Delaware):

**) Նոյն բնաւորութիւնն ունէր նաև Նիւ-Ջերսիի (New-Jersey) գաղութը:

սարակութեան դժգոհ և հալածւած տարրերը: Բացի այդ՝ ամերիկական գաղթավայրերին չէր վերաբերում այն դրամական (ֆինանս) ծանրութիւնը, որը ճընշում էր Մեծ-Բրիտանիային և որն աճում էր ամեն մի պատերազմի, կառավարական մեքենայի ամեն մի նոր բարդութեան հետ միասին: Անգլիացիներն անարդար էին համարում այն, որ գաղթականներն ազատ էին հարկերից, որովհետև մայր-երկիրն ստիպւած էր լինում մեծ ծախքեր գործ դնել գաղութների պաշտպանութեան համար: Հարկերի մասին հարցը մի առանձին ուժով առաջ եկաւ եօթնամեայ պատերազմից յետոյ, որովհետև այդ պատերազմն Անգլիայի համար խոշոր չափով ամերիկական պատերազմ էր: Գաղութները հարկատուութեան ենթարկելու սկզբունքը հաստատելու համար՝ պարլամէնտը որոշեց դրոշմատուրք առնել առևտրական և դատական թղթերից: Գաղութները վճռաբար բողոքեցին. նրանց Լօնդոնի գործակալը—Ֆրանկլինը, բացատրեց մի-նիստրներին, որ ամերիկացիները պատրաստ են վճարել, բայց կամենում են վճարել միայն այն հարկերը, որոնց նշանակման մէջ իրենք մասնակցութիւն կունենան: Համայնքների պալատում Պիտտը խօսեց նոյն իմաստով և աղերսեց չըզրկել գաղութների բնակիչներին այն իրաւունքներից, որ ունեն անգլիացիները: Դրոշմատուրքը վերացրին: Բայց դրանից քիչ յետոյ անգլիական կառավարութիւնը նոյն բանին դիմեց այլ ճանապարհով. ամերիկական նաւահանգստները ներմուծող թէյի և մի քանի այլ ապրանքների վրայ մաքս դրին: Գաղութները պատգամաւորական ժողով (կօնգրէս) կազմեցին Ֆիլադելֆիայում: Բօստօնում ծպտւած երիտասարդների ամբոխը ծովը նետեց Արևելեան-Հնդկաստանից եկած թէյի բեռները: Կա-

առավարութիւնը զօրքեր ուղարկեց, բայց նրանց հրեալը վէճեր և ընդհարումներ առաջ բերեց: Ամերիկական գործը եռանդով վարելու համար՝ Գէորգ III թագաւորն առաջին մինիստր նշանակեց Նօրսին (North), «թագաւորի բարեկամների» առաջնորդին, որոնք կազմել էին տօրինների նոր կուսակցութիւն: Վիգերը կորցրին իրենց գերակշռութիւնը պարլամէնտում, փոքրիկ ընդհատումներով՝ եօթնամսնից աւելի տարի տևող տիրապետութիւնից յետոյ:

Ամերիկացիները ապրիլ 1775 թիւն սկսեցին պատերազմական գործողութիւնները, ամերիկական կամաւորները փակեցին անգլիական մի զօրամասի ճանապարհը և ստիպեցին նրան յետ նահանջել: Մի քիչ ժամանակից յետոյ՝ անգլիացիները գրոհով առան ապստամբների գիրքը Բօստօնի մօտերը, բայց այդ կռոււմ կորցրին զօրքի կէսը, որովհետև վիրաւորւեցին կամ սպանւեցին շատերը:

1776 թիւի յուլիսի 4-ին կօնգրէսը հրատարակեց «անկախութեան յայտարարութիւնը», որը խզում էր կապն Անգլիայի հետ, որովհետև անգլիական կառավարութիւնը խախտել էր «մարդու իրաւունքները»:

«Բոլոր մարդիկ ստեղծւել են հաւասար և Արարիչը պարգեւել է նրանց մի քանի անկապտելի իրաւունքներ, ի միջի այլոց և կեանքը, ազատութիւն և երջանիկ լինելու ձգտումը: Կառավարութիւնները դրած են, որպէսզի ապահովեն մարդկանց այդ իրաւունքները, իսկ երբ կառավարութիւնը խախտում է դրանց, ժողովուրդը կարող է ոչնչացնել կամ փոխել կառավարութիւնը»: Ընդունելով, որ անգլիական կառավարութիւնը ձգտում է նրանց ստրկական հրապտակութեան մէջ դնել, ամերիկացիները յայտա-

րարեցին գաղութներն անկախ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ: *)

Կօնգրէսն ամերիկական բանակի հրամանատար նշանակեց քաջ և հաստատակամ հայրենասէր Գէորգ Ուաշինգտօնին: Նրա զրութիւնը ծանր էր. նա ստիպւած էր գործ կատարել կամաւորներով, որոնք վարժւած չէին զօրակարգի և կարգապահութեան. նրանք լաւ հրացան էին արձակում և պաշտպանում իրենց դիրքերը, բայց չէին կարողանում զօրաշարժեր (մանեօվր) կատարել, չէին լսում հրամանները և երբեմն ամբողջ զօրամասեր բանակից հեռանում: Երբեմն գնում: Պատերազմական տնտեսութիւնը կազմակերպւած չէր, և մարդիկ կարէք էին զգում կերակրի ու զգեստի: Բայց անգլիացիների զրութիւնը նոյնպէս աննախանձելի էր: Կառավարութեան անհոգութեան շնորհով նրանց ցամաքային բանակն անկման վիճակի հասաւ. զինւորները լաւ էին, բայց նրանց թիւը քիչ էր—հազիւ քսան հազարաչափ բոլոր անգլիական տիրապետութիւններում՝ պատերազմի սկզբին: Նօրսը դիմեց մի տարօրինակ միջոցի: Նա վարձեց գերմանական զանազան իշխաններից նրանց բանակները. օրինակ՝ Բրաունշվիլայգի դուքսն իր ամեն մի մարդու համար ստացաւ 50-ական թալէր, չը հաշւելով 50 թալէրն ամեն մի սպանւածի և 16^{2/3} թալէրն ամեն մի վիրաւորւածի համար: Այսպիսով զանազան ժամանակներում Ամերիկա ուղարկւեցին 30,000 գերմանացի: Բայց և այնպէս անգլիական զօրամասերը կորչում էին Ամերիկայի ահագին տարածութիւններում, թշնամի ազգաբնակչութեան միջև: Նրանց տրամադրութեան տակն էր լինում միայն այն տեղն, ուր

*) Staat, Etat չէ նշանակում «Նահանգ», այլ պետութիւն. պէտք էր անւանել «Ամերիկայի Միացեալ Պետութիւններ»: Մ. Թ.

նրանք կանգնած էին լինում: Անհնարին էր մտածել անգամ զօրամասեր տալ բերդերի ու քաղաքների, հաղորդակցութեան ուղիների և պահեստարանների պաշտպանութեան համար. բոլոր պաշարեղէնները մատակարարում էին նաւերը, որոնք գալիս էին Ատլանտիկան ովկիանոսի միւս կողմից, այդ պատճառով զօրքի համար չափազանց վտանգաւոր էր ափերից հեռանալը:

Այդ պայմաններում ճակատամարտերի դաշտերում անգլիացիներն ու նրանց վարձած գերմանացիները սովորաբար գերակշռող էին հանդիսանում, թէև Ուաշինգտոնին երկու անգամ յաջողեց նրանց յանկարծակիի բերել և յաղթել: Բայց ճակատամարտերում ունեցած յաջողութիւնները ոչ մի հետևանքի չէին հասցնում նրանց—երկիրը մնում էր ամերիկացիների իշխանութեան տակ, Անգլիացիների խոշոր ձեռնարկութիւնները երբեմն պարտութիւնով էին վերջանում: Գեներալ Բեօրգոյնը շարժեց Կանադայից միանալու անգլիական մի զօրամասի հետ, որը պիտի գար Նիւ-Եօքսից, բայց ամերիկացիները նրան պաշարեցին և ստիպեցին անձնատուր լինել: Յետոյ արդէն սկսեց արտայայտւել Եւրօպական պետութիւնների թեմամանքը դէպի Անգլիան և Եւրօպական հասարակութեան համակրանքը դէպի ամերիկացիները: Ֆրանսիան, որ ամենից աւելի էր տուժել անգլիական աշխարհակալութիւններից գաղթափայրերում, բացարձակ բռնեց Միացեալ Պետութիւնների կողմը, և նրա զօրամասը զօրեղ օգնութիւն ցոյց տւեց Ուաշինգտոնին: Ֆրանսիային հետևեց Իսպանիան: Միւս պետութիւնները Ռուսիայի ղեկավարութիւնով կազմեցին «զինւած չէզոքութիւն», պաշտպանելու համար իրենց առևտրական նաւերն անգլիացիներից, որոնք այդ նաւերի վրայ որոնում էին ռազմական

մաքսանենգ ապրանքներ, այսինքն՝ ռազմամթերք և զէնք, նշանակւած կռուող կողմերից մէկն ու մէկի համար: Բայց և այնպէս անգլիական նաւատորմը յաղթեց Ֆրանսիականին և իսպանականին, բայց Ամերիկայում գործերն ընթանում էին աւելի և աւելի դէպի վատը: Կամաւորները դառնում էին լաւ զինւորներ, իսկ Անգլիայի ուժերը ցրւած էին ամբողջ աշխարհում: Լօրդ Կօրնօուլիսը, Բեօրգոյնի պէս, շրջապատեց, և յամառ դիմադրութիւնից յետոյ՝ անձնատուր եղաւ: Այդ պարտութիւնը վճռեց պատերազմի բաղդը: 1783 թւին Անգլիան Պարիզի դաշնագրով ճանաչեց Միացեալ Պետութիւնների անկախութիւնը և զրանից քիչ յետոյ խաղաղութիւն կընքեց Ֆրանսիայի և Իսպանիայի հետ, որոնց Անգլիան փոքրիկ զիջումներ արեց:

1783

Միացեալ Պետութիւնները դեռ պէտք է մշակէին Միացեալ Պետութիւնների լազմական կազմակերպութիւն, որովհետև անգլիացիների դէմ կռուելու համար կնքւած դաշնակցութիւնը պէտք էր կարող լինել պետական կոնսուլոր կեանքի համար: 1787 թւին «Կոնվէնցիա» (դաշնադիր ժողով) գումարեց տասներեք պետութիւնների պատգամաւորներից, որը և մշակեց դաշնակցական (ֆէդերալ) սահմանադրութիւնը: Ամեն մի նահանգը (պետութիւնը) ճանաչում է առանձին մի պետութիւն և ունի իր կատար ինքնուրոյնութիւն իր ներքին կազմակերպութեան և իր յատուկ գործերի վարչութեան մէջ. դաւնակցութիւնը հիմնւում է, որպէս զի բոլորը միատեղ վարեն քաղաքագիտական (դիպլօմատիական) յարաբերութիւնները, ռազմական պաշտպանութիւնը, ընդհանուր առևտրական գործերը, առանձին պետութիւնների (նահանգ) հաղորդակցութիւնը (ճանապարհներ, պօստ), վերջապէս, տարբեր պետութիւնների բնակիչների ու պետութիւն-

1787

ների միջև ծագող տարաձայնութիւնները վճռելու համար (գաշնակցական դատարան): Դաշնակցութեան մէջ գործադիր իշխանութիւնը պատկանում է նախագահին, որն ընտրւում է ընդհանուր ձայնաւութիւնով ջոկած ընտրողների ձեռքով. օրէնսդիր իշխանութիւնը պատկանում է սէնատին, որն ընտրւում է վեց տարով և բաղկացած է ամեն մի պետութեան ուղարկած երկուական ներկայացուցիչներից, և պատգամաւորների պալատին, որի անդամներն ընտրւում են ընդհանուր ձայնաւութիւնով՝ երկու տարի ժամանակով. ամեն մի պետութիւն տալիս է իր ազգաբնակչութեան թւի համեմատ պատգամաւորներ: Եթէ ցանկալի ճանաչի փոփոխել սահմանադրութիւնը, կըհրաւիրւի մի յատուկ «կօնվէնցիա» (գաշնագիր ժողով): Դաշնակցական դատարանները, որոնց անդամները անփոփոխելի են, քննում են այնպիսի տարաձայնութիւններ կամ դատեր, որոնք բղխում են սահմանադրութիւնը գործադրելուց կամ դաշնակցական օրէնքներից. եթէ երևաց, որ դաշնակցական օրէնքները հակասում են սահմանադրութեանը, դատարանը կըհրաժարւի այդ օրէնքները գործադրելուց:

Գլուխ Ե.

Հին ԿԱՐԳԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.

Հազարական թւականներին արեւմտեան Եւրոպայի ազգաբնակչութիւնը մօտաւորապէս միևնոյն պայմաններում էր ապրում, չընայելով որ բաժանւած էր բազմաթիւ սէնիօրութիւնների (մանր իշխանութիւնների): Ամեն տեղ պէտական իշխանութիւնը գտնւում էր խոշոր կալածատէրերի ձեռքում, ամեն տեղ վարում էին ամենապարզ «բնատնտեսութիւն»,

ամեն տեղ հասարակութիւնը խիստ կերպով բաժանւած էր երեք գլխաւոր դասակարգերի — առաջնորդների, հոգեւորականութեան և վրէժների կամ շինականների (ռամիկ). ամեն տեղ կրօնը եւ կրթութիւնը գտնւում էին կաթոլիկ եկեղեցու ղեկավարութեան տակ: 1700 թւականներին Եւրոպան բոլորովին այլ կերպարանք ունէր: Առաջ էին եկել, աճել էին հզօր պետութիւններ, որոնք կլանել էին սէնիօրութիւնների մեծագոյն մասը. զարգացել էր արգիւնագործութիւնը և հաստատուել էին ընդարձակ առևտրական յարաբերութիւններ, հարստացել էին քաղաքները, երևան էր եկել «միջին» հզօր դասակարգը. կրօնական տեսակէտից հասարակութիւնը բաժանւել էր մի քանի եկեղեցիների. գիտութիւնը, զբաղանքութիւնը և գեղարւեստն անցել էին աշխարհական մարդկանց ձեռքը և ստացել էին աշխարհիկ գունաւորում: Աւատական շրջանի միօրինակ կազմին փոխարինել էր յարաբերութիւնների մեծ բազմազանութիւնը:

Գերմանիան յետ էր մնացել իր արեւմտեան դրամանիստ: Գիւղացիները ցիններից: Նրա մի նշանաւոր մասում գիւղացիները գտնւում էին հոսական կախման մէջ կալւածատէրերից, այսինքն՝ պարտաւոր էին սերնդից սերունդ ծառայել նրանց և ապրել նրանց հողերի վրայ: Սեփականատէրերի կալւածները շրջապատւած էին ձորտերի գիւղերով և կալւածատէրերի հողը մշակում էր շինականների ձեռքով իբր ձրի և պարտադիր աշխատանք (կոռ, բէգեար). գիւղացիները պարտական էին ամեն մի հողամասից որոշ թւով բանւորներ տալ, որոնք մշակում էին տէրերի դաշտերը, փոխադրում էին բեռները, կատարում էին յանձնարարութիւնները. բացի դրանից, գիւղացիները վճարում էին հողային տուրք (բահրա, տասանորդ, աշար), տէրերի համար քաթան, իւղ, հաւ, ձու և այլ բաներ էին

Գերմանիա:

Գիւղացիները

Արեւմտեան
Եւրոպայի
1000 և 1700
թւերին:

բերում: Երկրագործութիւնը դանդաղ էր առաջ դր-
նում, ծեծի ուժով. ռամիկներն աղքատ էին, ազէտ
և կոպիտ:

Քաղաքները: Գերմանիայում քաղաքներ շատ կային, թէև XVIII
դարում նրանք այնքան հարուստ չէին և չէին խա-
ղում այնպիսի խոշոր դեր, ինչպէս XIV և XV դա-
րերում: Ամերիկայի յայտնագործութիւնից և Բարե-
յուսոյ հրէանդանի շուրջով ընկած առևտրական ճա-
նապարհի բացւելուց յետոյ՝ համաշխարհային առև-
տուրն անցաւ հօլլանդացիների և անգլիացիների
ձեռքը: Գերմանական քաղաքներն ստիպւած էին
բաւականանալ աւելի համեստ դերով. նրանք ծառա-
յում էին ամեն մէկն իւր շրջակայ նահանգի համար
իւր կենդրոն արդիւնաբերութեան եւ լուսաւորութեան.
Նրանց աշխատասէր քաղաքաբնակներն (բիրգէր)
սկսեցին սովորել մի քիչ աւելի նեղ կեանքի: Քա-
ղաքների արդիւնաբերութիւնն առանձին անհատների
ազատ ձեռներեցութեանը և նախաձեռնութեանը չէր
թողնւած. նրա ամեն մի ճիւղը, ինչպէս օրինակ՝
կօշկակարութիւնը, կաշեգործութիւնը և այլն, կազ-
մում էր մի առանձին, սահմանափակւած համալսար-
նիւն (ցէխ): Վարպետ, այսինքն արդիւնաբերական
արհեստանոցի տէր դառնալու համար, նախ պէտք
էր մնալ երկար ժամանակ իբր աշակերտ և իբր քար-
զար (օգնական-վարպետ), սովորել արհեստը. դրա-
նից յետոյ երիտասարդ արհեստաւորը սովորաբար
մեկնում էր ճանապարհորդելու ուրիշ քաղաքներ
և դիտում, ուսումնասիրում էր ուրիշների հնարներն
ու գործադրած միջոցները. տուն վերադառնալով,
նա ներկայացնում էր իր համբարութեան վարպետ-
ների դատաստանին իր աշխատանքի մի նմուշը և
ենթարկում էր վարպետների ժողովի քննարկութեա-
նը: Թէ ամեն մի համբարը և թէ համբարութիւննե-

րի դաշնակցութիւնը հետևում էին, որ ապրանքը
լինի լաւ յատկութեան և պատրաստւի որոշ կանոն-
ներով. նշանակում էին գները, որոշում էին տէրերի
ու բանւորների յարաբերութիւնները, հոգ էին տա-
նում նոյն իսկ համբարութեան անդամների կրթու-
թեան ու բարոյականութեան մասին: Այդ կարգերը
նկեռող դարձան, երբ առևտրական յարաբերութիւն-
ները կենդանացան, ազգաբնակչութեան կարիքները
շատացան և սկսեցին երևան գալ արտադրութեան
նոր եղանակներ: Համբարական կազմն արգելք էր
հանդիսանում հնարագէտ և նախաձեռնող ոգու դար-
գանալուն. վարպետների շրջանն աշխատում էր փակ-
ւել, չէր թոյլատրում կողմնակի մարդկանց մրցու-
թիւնը և յաճախ ի չարն էր դործ դնում բանւորնե-
րի վրայ ունեցած իր իշխանութիւնը:

Գերմանական ազնւականութիւնը շատ հզօր և անկախու-
թեամբ էր: Նա հեռու էր պահում իրեն քաղաքաբնակ-
ներից. օրինակ՝ քաղաքաբնակ դասի անդամների հետ
ամուսնանալը համարւում էր ազնւականների համար
խայտառակութիւն: Հողը գլխաւորաբար ազնւական-
ների ձեռքն էր, և կալւածատէրերը ոչ միայն տէր
էին գիւղացիների աշխատանքի, այլ և աւատական
շրջանից միացած մի քանի դասական եւ ուսիկանա-
կան իշխանութիւն էին պահպանել: Զինւորական ծա-
ռայութիւնը մատչելի էր բացառապէս ազնւականնե-
րին և հնարաւորութիւն էր տալիս ապրուստ ձարե-
լու, դիրք ստեղծելու մեծ ու միջակ ազնւականնե-
րի կրտսեր որդիներին ու մանր ազնւականներին.
դա համարւում էր ամենապատւաւոր ծառայութիւ-
նը, և զինւորականները յաճախ ստանում էին վեհա-
պետներից քաղաքացիական գործերին վերաբերող
յանձնարարութիւններ կամ պաշտօններ: Դատարան-
ներում և քաղաքացիական վարչութեան մէջ ծառա-

յում էին առաւելապէս քաղաքաբնակները (բիւր-
գէրները):

Հոգևորական-
ութիւնը:

Հոգևորականութեան դրութիւնը շատ քարքե-
ր կաթոլիկ եւ բողոքական շրջաններում: Առաջին-
ներում նա տիրապետում էր ահագին հողերի, ունէր
զօրեղ ազդեցութիւն և բաժանում էր երկու խմբի.
եկեղեցական իշխանաւորներ (պրէլատ) կամ բարձր
հոգևորականութիւն, որի անդամների թիւը լրացնում
էր ազնւական միջավայրից և այդ վերջինի տեսա-
կէտներն ու շահերն էր պաշտպանում, և ստորին,
ծխական հոգևորականութիւն, որ մօտենում էր քա-
ղաքաբնակներին ու շինականներին, իր դիրքով և
բնաւորութիւնով պարկեշտ և աղքատ: Բազմաթիւ
վանքերը ներկայացնում էին այդ երկուսի խառնուրդ.
միաբանութիւնը կազմւում էր հասարակութեան բո-
լոր դասակարգերից, վանահայրերը և միւս իշխանա-
ւորներն առաւելապէս ազնւականներից էին և իրենց
պահում էին իբր արխիտօկրատներ (ազնւական): Բո-
ղոքական պետութիւններում եկեղեցին, բարենորոգ-
ման կամ րէֆորմացիայի շնորհով, կորցրել էր իր
քաղաքական նշանակութեան և հարստութեան մեծա-
գոյն մասը: Բողոքական քահանաները (պատար) գտնու-
ում էին կառավարութեան զօրեղ ազդեցութեան
տակ, նրանք միանում էին քաղաքաբնակների դա-
սին, և կարելի է ասել, որ բարեփոխման պատճա-
ռով՝ ազնւականութիւնը կորցրեց բողոքական Գեր-
մանիայում իր գլխաւոր սիւններից մէկը:

Պետութիւնը:

Դեռ ևս շատ բան կար անելու Գերմանիայում՝
նրան ազատելու համար աւատական կեանքի վնասա-
կար հետեանքներից և, ի հարկէ, այդ խնդրի իրա-
կանացման ժամանակ գործունեայ ղեկավարութիւն
պէտք էր սպասել պետական իշխանութիւններից:
Բայց հէնց իր պէտական կազմի հարցումն էր, որ

ամենից աւելի տուժում էր Գերմանիան «նին կար-
գից»: Վէստֆալեան խաղաղութիւնից յետոյ նա դա-
դարեց մի պետութիւն լինելուց: Այսպէս կոչւած
«կայսերական» հիմնարկութիւնները բոլորովին անզօր
էին: Կայսրի տրամադրութեան տակ կար միայն 8,000
թաւէր կայսերական եկամուտ. Բայխստագում (կայ-
սերական ժողով), որը բաժանւած էր երեք ծուխի կամ
դասի (կայսրընտիրներ կամ կուրֆիւրստներ, իշխաններ
և քաղաքներ) և երկու դաւանութեան (corpus catho-
licum և corpus evangelicum), դասերը և դաւանու-
թիւններն իրար խոչընդոտ էին հանդիսանում և ոչ
մի լուրջ գործունէութիւն կատարելու հնար չէր կար:
Բոլոր 300-ից աւելի պետութիւնները*), որոնցից
բազկանում էր XVIII դարի Գերմանիան, ինքնուրոյ-
նութիւն ունէին. նրանցից կարևորագոյններին տըր-
ւած էր իրաւունք նոյն իսկ օտար պետութիւնների
հետ դաշնակցութեան մտնելու. մանրները, գոնէ,
իրենց գերիշխան իրաւունքներն արտայայտում էին
հպատակների վերաբերմամբ միայն: Աւստրիան և
մանաւանդ Պրուսիան իրենց տրամադրութեան տակ
ունէին բաւական խոշոր ուժեր, բայց դրանով իսկ
զարթեցնում էին դրացիների մէջ անվստահութիւն
և թշնամանք: X

Ֆրանսիայում հասարակական կեանքն աւելի ու-
ժեղ զարգացման էր հասել, քան Գերմանիայում:
Ֆրանսիական գիւղացիները դրեթէ բոլորն էլ անձնա-
կանապէս ազատ էին, ձրի ծառայութիւնները, որ
կապւած էին հողաբաժինների հետ, կամաց-կամաց

Ֆրանսիա:
Գիւղացիները:

*) Այդ պետութիւններից 30-ի երկիրները երկուական
քառակուսի մղոնից պակաս էին. տասի տիրապետութիւն-
ների շրջագիծը 1/4-ից մինչև մի մղոն էր. կային իշխաններ
որ չէին կարողանում իրենց թնդանօթներն արձակել, ո-
րովհետև ուումը կընկնէր դրացու տիրապետութիւնների
մէջ:

յետ էին գնել և գիւղացիներն ազատել էին այդ կողմ ու բէգարից ու դառել այդ հողաբաժինների ժառանգական սեփականատէրերը: Բայց և այնպէս նրանք չէին կարողացել լիապէս ազատել աւատական լծից: Նրանք շարունակում էին վճարել դրամական տուրքեր հողերի համար (բահրա) և, բացի դրանից, կատարում էին բազմաթիւ մանր պարտականութիւններ սէնիօրի օգտին, օրինակ՝ փոխադրում էին նրա հացհատիկներն իրենց սայլերով, իր հացհատիկն անպատճառ նրա աղացներումն էին աղում, հաց էին թխում նրա փռի մէջ, իրենց զինիները նրանցից մի քանի օր աւելի ուշ էին վաճառում և այլն: Ընդհանում իր աշխատասիրութիւնով և գործունեայ բնաւորութիւնով: Հողը առաւելապէս մշակում էր մանր տնտեսատէրերի, հողի սեփականատէրերի կամ կապալառուների ձեռքով. բայց գիւղացիական միջավայրում կուտակել էր ուժեղ զայրոյթ ազնւականութեան դէմ՝ այդ ճնշող տուրքերի ու պարտականութիւնների պատճառով:

Բուրժուազիան (քաղաքաբնակները): Բաղաբաբնակ դասակարգը, որ Ֆրանսիայում կոչւում էր բուրժուազիա կամ երրորդ դաս, որոշ քաղաքներում շատ նման էր գերմանական բիւրգէրներին (քաղաքաբնակներին): Նրա արգիւնագործական շրջաններում նոյնպէս կռիւ էր մղւում համբարական կազմակերպութեան և ազատ նախաձեռնութեան միջև. քիչ բացառութիւններով՝ Ֆրանսիական քաղաքները, ինչպէս և գերմանականները, ծառայում էին աւելի իբր տեղական կեանքի կենտրոններ, քան համաշխարհային առևտրի միջնորդներ: Բայց կային և շատ կարևոր տարբերութիւններ: Ֆրանսիական քաղաքներն աւելի քիչ էին կապում իրենց հետ ազգաբնակչութիւնը, քան գերմանականները. Ֆրանսիական

բուրժուազիայի լաւագոյն ուժերը ձգտում էին դէպի Պարիզ, որը Ֆրանսիայում այնպիսի դեր էր խաղում, որի մասին չէր կարող երազել գերմանական ոչ մի մայրաքաղաք: Պարիզումն էին վճռում քաղաքականութեան և վարչութեան բոլոր կարևորագոյն հարցերը, հաւաքւում բոլոր առևտրական գործողութիւնների թելերը. Պարիզում էր կատարւում Ֆրանսիայի լաւագոյն մարդկանց մաքերի փոխանակութիւնը և մշակւում էր հասարակական կարծիքը: Պարիզի շուրջով Ֆրանսիական բուրժուազիան սերտէն միաձուլւեց, իր շուրջը նայեց և զիսակցեց իր ուժը, նրա ղեկավարները—գրողները և գործի մարդիկ—ազնւականներից ստոր չէին համարում իրենց և, ազդելով հասարակական կարծիքի վրայ, անուղղակի ազդեցութիւն էին գործում նոյն իսկ ազնւականութեան վրայ:

Ազնւականութիւնը կեղծ դրութեան մէջ էր: Ազնւականութիւնը կառավարական իրաւունքները, սէնիօրական թիւը՝ դատարանը, ոստիկանութիւնը, տեղական վարչութիւնն անցել էին պետական իշխանութեան ձեռքը. արքունի գործակալները (էնտանդան) վարում էին բոլոր գաւառական գործերը. թագաւորն առանց սահմանափակութեան կառավարում էր պետութիւնը: Բայց և այնպէս ազնւականութիւնը պահպանում էր իր համար ձեռնարկ արտադրութիւնները, որոնք բոլորում էին առաջ իրենց կառավարական գրութիւնից: Ազնւականները ոչ միայն առաջին տեղն էին բռնում արքունիքում և բանակում, այլ և ազատւած էին զանազան հարկերից և անհամաչափ կերպով թեթեւ հողային հարկերի էին ենթարկւած: Արքունիքի հետ ունեցած մօտիկութիւնը հնարաւորութիւն էր տալիս նրանց խնդրել և ստանալ իրենց համար առատ պարգևներ, կենսաթոշակներ, ամեն տեսակ առանձնա-

շնորհումներ, որքան աւելի քիչ բան էին անում ազնւականները պետութեան համար, այնքան աւելի նրանք ի չարն էին գործ դնում նրա շնորհները: Արտօնեալների մէջ մի առանձին դիրք ունէր դատաւորների դասը, այսպէս կոչւած «զգեստի ազնւականութիւնը» (noblesse de robe) *): Դատաստանական պաշտօնները գնւում էին դրամով և ժառանգաբար անցնում էին սերնդից սերունդ: Իհարկէ այդ կարգն այլանդակ էր, բայց նա, յամենայն դէպս, դասասանական կօրպօրացիաներին (ընկերակցութիւններին) բաւական մեծ ինֆլուորնութիւն էր տալիս. նրանք յաճախ օգտուում էին իրենց այդ անկախ դիրքից և քննադատում կառավարութեան գործողութիւնները:

Հոգևորականութիւնը:

Հոգևորականութիւնն, ազնւականութեան պէս, արտօնեալ մի դաս էր: Նա ունէր ահագին ստացւածքներ, բայց ազատւած էր ընդհանուր հարկերից և սահմանափակւում էր միայն աննշան տուրքերով, որոնց չափը որոշում էր ինքը, կառավարութեան հետ համաձայնութեան գալով: Նրա ներսում գոյութիւն ունէր խիստ անհաւասարութիւն ազնւական բարձր եկեղեցականների (պրէլատ), որոնք ունէին շատ լաւ եկամուտներ, և ծխատէր քահանաների միջև, որոնք ապրում էին ծայրայեղ աղքատութեան մէջ:

Կառավարութիւնը:

Ինչպէս էր վերաբերւում կառավարութիւնը դէպի հասարակական կեանքի այդ անբնական պայմանները: Թագաւորական կառավարութիւնն այնքան հզօր էր և այնպիսի ընդարձակ լիազօրութիւններ էր վայելում, որ նրան պատասխանատու էին համարում Ֆրանսիայում պատահող ամեն մի բանի, նրանից

*) Դատաւորական դասն այդպէս էր կոչւում, զանազանելու համար «սրի ազնւականութիւնից» (noblesse d'épée) կամ զինւորական դասից:

էին սպասում բոլոր գործերում օգնութիւն և խնամակալութիւն, նրա մեղքն էին համարում հասարակական կազմի բոլոր անարդարութիւնները: Թագաւորական իշխանութիւնը խլեց ազնւականութիւնից նրա քաղաքական իրաւունքները և անխնայօրէն խեղդեց ինքնուրոյնութիւնն ձեռք բերելու համար կատարած նրա փորձերը, բայց իր հաղարամեայ կեանքում միապետութիւնը տեսնում էր ազնւական հասարակութեան հետ և չէր էլ մտածում կապերը կտրել նրա հետ, անշատուել նրանից: Թագաւորն իրեն համարում էր «Ֆրանսիայի առաջին ազնւականը» և արտօնեալների արտօնութիւններն ապահովում էր:

Պատմական աւանդութիւններն իրենց ուժը պահել էին հսկառակ արդարութեան և բանականութեան պահանջներին, նոյն իսկ այն դէպքերում, երբ գործը չէր վերաբերում ազնւականութեան: Չընայելով, օրինակ, Ֆրանսիայի միաձուլմանը, պահպանել էին մաքսային սահմանները երկրի զանազան շրջանների և նոյն իսկ սէնիօրութիւնների միջև: Լուար գետի վրայով ապրանքն անցկացնելու համար, պէտք էր 27 տեղ մաքս վճարել. սահմանային գաւառները բաժանւած էին մնացած Ֆրանսիայից «իբր օտարերկրեայ» մասեր:

Ազգաբնակչութեան համար ատելի աղահալկի (gabelle) բաշխումը կարող է ծառայել իբր նմուշ «հին կարգի» կամայականութեան և ճնշումների: Ազգավաճառութիւնը կառավարութեան մենաշնորհն էր (բէզալիա), միայն նա իրաւունք ունէր աղ ծախելու. մի քանի գաւառներում աղի ֆունտը վաճառւում էր 2 լիվրի, իսկ այլ գաւառներում նրա գինը հասնում էր մինչև 63 լիվրի:

Անգլիան խոշոր չափով ազատւել էր այն դժուարութիւններից, որոնք ծանրանում էին Ֆրանսիայի զգալի աղքատացումից և Գերմանիայի հասարակական կեանքի վրայ: Անգլիական գիւղացիներն արդէն դադարել էին նորս լիւնելուց (վիլան) միջին դարերի վերջում: Նրանք յետ էին գնել կալւածատէրերից ձրի ծառայութիւնները

և ուրիշ բնական բերքերով կատարուող պարտականութիւնները, իսկ XV դարում արքունի դատաւորները ճանաչեցին նրանց տէր այն հողամասերի, որոնցից նրանք օգտուում էին վաղուց ի վեր, այնպէս որ այդ ժամանակներում արդէն չքացել էին ազատ ազգաբնակութեան և շինական ճորտերի միջև եղած տարբերութիւնները: Անգլիան ծածկւել էր բազմաթիւ մանր գիւղացիական տնտեսութիւններով և ճորտութեան հետքերը մնացել էին միայն տեղական անկարևոր սովորութիւններում: Սակայն XV դարավերջից սկսեց մի ուրիշ գործողութիւն, որ ձեռնտու չէր մանր գիւղացիութեան համար. սկսեց տարածւել խոշոր տնտեսութիւնը, որն իր յոյսը դրել էր մեծ հողամասերի մշակման, բազմաթիւ բանւորների միատեղ աշխատանքի, նշանաւոր կապիտալների (դրամագլուխ) գործադրութեան և մշակման կատարելագործւած եղանակների վրայ: Մանր մարդկանց համար դժւար էր մրցել այդպիսի տնտեսութիւնների հետ և գիւղացիները, տեսնելով որ իրենց աշխատանքը ձեռնտու չէ, սկսեցին հողերը ծախել դրացի կալածատէրերին. իսկ իրենք դառնում էին կամ ֆէրմէրներ, այսինքն խոշոր հողամասերի կապալառուներ, կամ վարձուում էին իբր գիւղական բանւորներ, կամ գնում քաղաքները և ձեռք զարնում արդիւնաբերական ու առևտրական գործերի, կամ վերջապէս, գաղթում էին Անգլիայից դէպի գաղութները: Կամաց կամաց չֆացաւ հոգաւէր գիւղացիների դասակարգը, իսկ հողագործութիւնով և անասնապահութիւնով զբաղւել սկսեցին բացառաբար կալածատէրերը, ֆէրմէրները և գիւղական բանւորները:

Քաղաքաբնականները:

Դրա հետ միասին աճում էր և քաղաքների ազգաբնակչութիւնը և զարգանում էին քաղաքների արդիւնաբերութիւնները: Անգլիական արդիւնագործու-

թիւնն արտագրում էր ոչ միայն տեղական սահմանափակ շուկաների համար, այլ նա իր արդիւնքներն ուղարկում էր նաև գաղութներն ու օտար պետութիւններ. անգլիացիներն սկսեցին բռնել առաջին տեղը համաշխարհային առևտրի մէջ: Այդ պայմաններին չէր կարող դիմանալ ին համբարական սիստէմը. նա կամաց-կամաց տեղի տւեց ազատ մրցմանը և անձնական նախաձեռնութեանը: XVIII դարում մի շարք գիւտեր հնարաւոր են դարձնում փոխարինել ձեռքի արտադրութիւնը մեքենականով: Հարգելիւ է հնարեց թել մանելու մեքենան, կարտրայտը ջուլհակային դազգահը. Ուատտը կատարելագործեց շոգեշարժը. մետաղէ և յախճապակէ ապրանքների արտադրութեան մէջ էական բարելաւումներ արին: Յաճախ բանւորները կատաղաբար ոչնչացնում էին մեքենաները, որոնք մարդկային աշխատանքը փոխարինում էին մեքենայի աշխատանքով. Բայց արդիւնքն այն էր լինում, որ օգտուում էին նաև բանւորները, որովհետև արտադրութիւնն անսովոր կերպով զօրանում էր և դրա շնորհով միլիոնաւոր մարդիկ սկսում էին զբաղւել այն գործով, որն առաջ հազիւ կերակրում էր տասնեակ հազար մարդ. աւելի շատ շահեց հիւսիսային Անգլիան. Մանչէստէրը, Բիրմինգհամը, Լիդսը և Շէֆֆիլդը դարձան բազմամարդ քաղաքներ: Քալածուխի առատութիւնը խոստանում էր ապագայ աւելի մեծ յաջողութիւններ:

Ազնւականութիւնը չէր ոչնչացել, այլ վերածնւել էր: Օրէնքի առաջեւ բոլորն էլ հաւասար էին, և քաղաքացիական տեսակէտից ամենամեծ ազնւականներն էլ ոչ մի էական արտօնութիւն չունէին: Սակաւթիւ տիրողոսաւոր խոշոր ազնւականութիւնը չը փակւեց ու չը կաղմեց մի առանձնացած կաստա. Լօրդի միայն երէց որդին էր ժառանգում հօր տիտ-

Ազնւականութիւնը:

դոսը և տոհմական կալածները, իսկ միւս որդիները նոյն տեսակ «կօմմօնէրներ» — սովորական քաղաքացիներ էին, ինչպէս միւս բոլոր անգլիացիները: Միջակ և մանր ազնականութիւնն անզգալիօրէն ձուլուում էր քաղաքային դասակարգերի հետ: Սակայն թէ և անգլիացիներն իրաւաբանական տեսակէտից հաւասար էին, ազնականութիւնը պահպանել էր իր նշանակութիւնը տնտեսական և քաղաքական կեանքում: Նրա գլխաւոր յենարանը հողատէր դասակարգն էր: Նրանից էին նշանակուում հաշտարար դատաւորները, որոնք դատում էին ոչ միայն երկրորդական գործերի համար, այլ և կառավարում էին տեղական գործերն ու ոստիկանութիւնը: Նոյն կալածատէր դասակարգից էր կախւած, գլխաւորաբար, նաև պետական վարչութիւնը, որովհետև հնացած ընտրական սխտէմի շնորհով՝ համայնքների պալատի անդամների մեծամասնութիւնն ընտրւում էր հողային կապալառուների (ֆէրմէր) և աննշան վայրերի բնակիչների ձեռքով, իսկ այդ տեսակի ընտրողները բոլորն էլ կախում ունէին խոշոր կալածատէրից: Լօրդերի պալատում նստած էին նոյն դասակարգի բարձր ներկայացուցիչները: Առևտրական և արդիւնազործական ազգաբնակչութիւնը բոլորովին չէր վայելում այն քաղաքական իրաւունքները, որոնք պէտք է որ պատկանէին նրան՝ աչքի առաջ ունենալով նրա թիւը, հարստութիւնը և նշանակութիւնը: Քաղաքները, ճշմարիտ է, ունէին տեղական ընտրովի վարչութիւն, բայց նրանք պարլամէնտ էին ուղարկում, ինչպէս արդէն ասացինք, ոչ թէ իրական ուժի համեմատներկայացուցիչներ, այլ համաձայն հին աւանդութիւնների. ամենակարևոր նոր կենտրոնները, ինչպէս Մանչէստէրը, Բիրմինգհամը, Լիդսը, — բոլորովին պատգամաւոր չունէին համայնքների պալատում: Հասարակութեան

աղքատագոյն մասը բոլորովին զրկւած էր ընտրութիւններին մասնակցելուց՝ ընտրական ցէնզի (սակ) շնորհով:

Եկեղեցու վերաբերմամբ Անգլիան բաժանւած էր բազմաթիւ դաւանութիւնների, եւ նրանցից ամեն մէկն ունէր իր յատուկ հասարակական գոյնը: Կալածատէր դասակարգը պատկանում էր եպիսկոպոսական «բարձր» եկեղեցուն. քաղաքներում գերակշռում էին զանազան տեսակի դիսսէնտէրներն, սկսած երիցականներից մինչև կաթոլիկները: Յամենայն դէպս այն բոլոր առաւելութիւնները, որ կարող էր տալ եկեղեցուն պետութեան և բարձր հասարակութեան հովանաւորութիւնը, բաժին էին ընկնում եպիսկոպոսական հարուստ և ազդեցիկ եկեղեցուն:

Այսպիսով՝ Անգլիայի հասարակակազմը պահպանել էր ազնական բնոյթ և բնական էր, որ անգլիացիների մեծամասնութիւնը պահանջում էր և ցանկանում բարենորոգութիւններ: Բայց ժողովուրդը զազագւած չէր եւ չէր մտածում բռնի յեղափոխման մասին: Դա ունէր շատ պատճառներ. նիւթական բարօրութիւնը, ազնականութեան մատուցած ծառայութիւնները պետական և տեղական վարչութիւններին, դէպի օրէնքը տածած խոր յարգանքը, — դէպի այն օրէնքը, որի տիրապետութեան համար անգլիացիները կռիւ էին մղել թագաւորական իշխանութեան դէմ, վերջապէս՝ այն վստահութիւնը, որ ուշ կամ շուտ հասարակական կարծիքը պիտի յաղթէ փոքրամասնութեան անձնական եսամոլ շահերին:

Ամեն տեղ զգացւում էր աւատական կազմից ծնւած «նին կարգի» անբաւարարութիւնը: Գերմանիայում նա յետ էր պահում նիւթական և հոգեկան

Եկեղեցին:

Պետական կեանքը:

զարգացումը, Թրանսիայում նրա հիմքերը խախտել էին, բայց կառավարութիւնը և բարձր դատակարգե-
րը դեռ պահպանում էին արտօնութիւնները. Անգ-
լիայում կատարւել էր իրաւական հաւասարութիւն,
բայց քաղաքական գերակշռութիւնը դեռ ևս պատ-
կանում էր կալւածատէր ազնւականութեանը: Դէպ-
քերի յետագայ ընթացքը կախւած էր ոչ միայն նիւ-
թական շահերից և ուժերից, այլ և մտքերում կա-
տարւող շարժումից:

Դ ի ու խ Դ.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ԱԶԴԵՅՈՒԹԻՒՆԸ

Գրականու-
թիւնը: Կրօ-
նական ուղ-
ղութիւններէկան կուսակցութիւնների միջև կռիւը: Կրօնական գրողներ
1608—1674 XVII դարի գրականութեան մեջ դեռ ուժեղ կերպով
արձագանգում է բարենորոգման շրջանի կրօնական յուզ-
մունքը, որովհետև XVII դարում միայն վերջացաւ կրօնա-
գրականութեան կուսակցութիւնների միջև կռիւը: Կրօնական գրողներ
1608—1674 նույնպէս Նրա մեծագոյն բանաստեղծ Միլտոնը (1608-
1674), անգլիական առաջին յեղափոխութեան գործիչներից
մէկն էր. լինելով ինքնապէսդէստ (անկախ) և հանրապետա-
կան, նա ոգևորւած մարտնչող էր կրօնի, խիստ բարոյակա-
նութեան համար ընդդէմ անաստեղծութեան, թեթևամտու-
թեան և բռնութեան: Նրա «Դրախտ Կորուսեալն» Ստիւարտ-
ների վերահաստատման ժամանակ գրւած մի պօէմ կամ
վիպասանութիւն է, որը պատկերացնում է սատանայի կռիւը
երկնային ուժերի դէմ, Ադամի մեղանշելը և առաջին մարդ-
կանց պատիժը: Հեղինակի գիտութիւնը Ս. Գրքի մասին և
աստուածաբանական գիտնականութիւնը հաղիւ թէ նրան տա-
յին յարատե փառք. պօէմի մէջ ձանձրալի և ձգձգւած շատ
բան կայ, բայց և այնպէս Միլտոնի բանաստեղծական ուժը
վեհապանծ և ահարկու պատկերներ ստեղծելու գործում,
բարոյական զգացմունքի խորութիւնը և լեզուի գեղեցկու-
թիւնն այդ պօէմի համար ստեղծեցին գրականութեան մէջ
աչքի ընկնող դիրք: Միլտոնը ոչ միայն բանաստեղծ էր, այլ
և քաղաքական գրող. բանակուի մտնելով Ստիւարտների

կուսակիցների հետ, նա դէմ է դուրս գալիս այն հայեցա-
կէտին, որի համաձայն թագաւորական իշխանութիւնն
Աստծուց սահմանւած կառավարական ձև է, իսկ «Արէօպա-
գիտիկա» անունով գրւածքում պերճախօս կերպով պաշտ-
պանում է մամուլի ազատութիւնը: Պուրիտանութեան միւս
ներկայացուցիչը գրականութեան մէջ Բեօնիանն է: Նրա
«Ուխտաւորի գնացքը» (Pilgrims Progress) միայլաբանական
պատմւածք է այն մասին, թէ ինչպէս Քրիստիանը, այսինքն
քրիստոնեան, ենթարկւում է ամեն տեսակ փորձութիւն-
ների դէպի ճշմարտութիւնը գնալու ժամանակ:

Թրանսիական գրականութեան մէջ կրօնական շարժա-
ռիթներն աւելի թոյլ են: Սակայն այստեղ էլ պիտի նկա-
տենք երկու խոշոր երևոյթ: Ամենալուրջ և բարեպաշտ կա-
թոլիկների մէջ տարածւած էր «յանսէնիզմը», մի ուղղու-
թիւն, որը չըզիպչելով տրիդէստեան ժողովի հաստատած
դաւանանքներին, պահանջում էր աւելի անկեղծ և խորունկ
կրօնականութիւն, պնդում էր, որ անհրաժեշտ է փրկութիւն
որոնել Աստուծային շնորհի մէջ և ոչ բաւականանալ որոշ
թւով «բարի գործեր» կատարելով և եկեղեցու բարեխօսու-
թիւնով: Յանսէնիստների հակառակորդները մեղադրում
են նրանց դէպի կալինականութիւն հակելու մէջ. յանսէ-
նականներն իրենք էլ ջերմագին բողոքում էին եղևիտների
կրօնական նինգ քաղաքականութեան դէմ. նրանք բողոքում
էին նա և այն բանի դէմ, որ եղևիտները խրախուսում էին
մարդկային ախտերն ու թուլութիւնները: Պասկալի «Գաւա-
ռական նամակները» (1623—1662) մերկացնում են եղևիտ-
ներիին. նրա «Մտքերը» ներկայացնում են այն մարդու խոս-
տովանութիւնը, որը կիանքի բոլոր հարցերից ու հոգսերից
անդադար վերադառնում է դէպի Աստծու և հոգու մասին
եղած գլխաւոր հարցերը: Պասկալի կրօնական զգացմունքի
խորութեան հետ համեմատած, Թրանսիական պաշտօնական
եկեղեցու ստեղծագործութիւնները, թւում են փքուն և
արհեստական:

Թրանսիական քարոզիչներից ամենահռչակաւորը՝ Բօս-
սիւլէն (1627—1704) գրել է «խորհրդածութիւն համաշխար-
հային պատմութեան մասին», որի մէջ ապացուցանում է, որ
պատմական դէպքերը կատարւել են ոչ թէ պատահաբար,
այլ որպէսզի կատարեն ու իրականացնեն մի որոշ ծրագիր:
Աստուծային նախախնամութիւնը նրանց միջոցով աստիճանաբար

Պասկալ և
Բօսսիւէ

1623—1662

1627—1704

նախապատրաստել է քրիստոնէութեան և կաթողիկ եկեղեցու յաղիմ-
նակը: Բօսիւլէի միւս արտադրութիւնը—«քաղաքականու-
թիւնն», իբր եզրակացութիւն Ս. Գրքի—բացադրում է, որ
Աստուած ստեղծել է արքայական իշխանութիւնը պետու-
թիւնը կառավարելու համար, որ հպատակներն անպայման
պիտի հնազանդուեն նրան:

Փրանսիական
կրթւած հա-
սարակու-
թիւնը

1636

Փրանսիական միապետութիւնը XVII դարում ահագին
ազդեցութիւն ձեռք բերեց ոչ միայն պետական կազմի մէջ,
այլ և հոգեկան աշխարհում: Բիշըլիիօն պաշտօնապէս ընդու-
նեց գրականութիւնը թագաւորի հովանաւորութեան տակ,
1636 թւին հիմնելով «Փրանսիական ակադէմիան» (ձեմա-
րանը), որի նպատակն էր ղեկավարել Փրանսիական կրթւած
հասարակութիւնը լեզուի և ոճի հարցերում: Լուդովիկոս XIV-ի
օրով հիմնեց «արձանագրութիւնների ակադէմիան», որի
պարտականութիւնն էր սկզբներում մէդաղների կամ շքա-
ղրամների և ուշարձանների արձանագրութիւններ կազմելը.
աստիճանաբար նա ձևափոխեց և դարձաւ պատմաբանների
և լեզագէտների գիտական ընկերութիւն: Աւելի ուշ առաջ
եկան «գեղարւեստի ակադէմիան» և «գիտութիւնների ակա-
դէմիան»: Արքունիքը և Պարիզը դէպի իրենց էին քաշում
Փրանսիայի լաւագոյն ուժերը: Բնութիւնից հակամէտ լինելով
հասարակականութեան, մտքերի կենդանի փոխանակութեան,
զգայուն դէպի ամեն մի նոր և գեղանի բան, Փրանսիացի-
ները Լուդովիկոս XIV-ի թագաւորութեան ժամանակ միացան
և կազմեցին մի կրթւած հասարակութիւն, որի նմանը Եւրոպայում
ոչ մի տեղ չըկար և որից ամեն տեղ օրինակ էին վերցնում:
Այդ հասարակութեան մէջ կանայք մեծ դեր էին խաղում.
նրանցից ամենագրաւիչներն ուսումնասիրեցին աշխատում էին
շրջապատել իրենց ականաւոր անձնաւորութիւններով—քաղա-
քագէտներով, գիտնականներով, գեղարւեստագէտներով, աշ-
խարհիկ փայլուն անձերով: «Սալօններում» (դահլիճ) զրուցում
էին, կատակ անում և օրւայ բոլոր հարցերի ու հետաքրքրական
երևոյթիների մասին դատողութիւններ անում, և այդ կենդա-
նի ու կայտառ խօսակցութիւնների մէջ մշակում էին ճա-
շակները և պահանջները, որոնք յետոյ արտացոլում էին գրա-
կանութեան և գեղարւեստի վրայ: Արքունիքի ազդեցութիւնը
շէնքերին և ուշարձաններին տալիս էր հանդիսաւորութեան,
նրբաճաշակութեան և սնափառութեան դրոշմ: Վէրսայի
պալատն իր ահագին դահլիճներով, այլաբանական և պատե-

րագմական պատկերներով, ոսկէզօծ կարնիզներով, (ցեք կամ
քիւեր), թանգագին և անյարմար կահ-կարասիներով, փա-
ռահեղ շատրւաններով, խուզած ծառղիններով մինչև օրս
վկայում է Լուդովիկոս XIV-ի դարի ճաշակի մասին: Գրակա-
նութեան մէջ այդ դարի ուշարձանը կեղծ-կլասիքական
կամ կեղծ-դասական ողբերգութիւնն էր:

Պատմական բոլոր շրջանները հաւասարապէս նպաս-
տաւոր չեն ողբերգութեան զարգացման համար: Նա հող չէ
գտնում մի հասարակութեան մէջ, որը կլանւած է մանր-
մունք շահերով. նա չէ կարող մեծ կատարելութեան հասնել
նա և այնպիսի մի ժամանակում, երբ մարդկանց աշխար-
հահայեացքը պարզ չէ և նրանց մտքերը շփոթւած են առաջ
եկած հարցերից ու նրանց ննարաւոր լուծումներից: Բայց XVII
դարի Փրանսիական հասարակութիւնն արդէն դուրս էր
եկել ազգամիջեան կռիւների անկարգութիւնից, միապետու-
թեան ղեկավար դերը լիապէս պարզել էր, կաթողիկոսութեան
գերակշռութիւնն էլ այլ ևս հարցի առարկայ չէր, ընդհա-
նուր աշխարհայեացքը համակւած էր հաստատուն խոհա-
կանութիւնով, հետեւողականութիւնով և մտածողութեան
պարզութիւնով. Փրանսիական լեզուն և Փրանսիական ճա-
շակը ձեռք էին բերել լիակատար հասունութիւն: Իսկ միև-
նոյն ժամանակ յիշողութեան մէջ դեռ կենդանի էին ազգա-
միջեան պատերազմների եռանդուն բնաւորութեան անձերը
և նրանց կատաղի ընդհարումները. հասարակութիւնը կա-
րողանում էր հասկանալ թէ յաղթողների գոռողութիւնը և
թէ յաղթւածների վշտալի վհութիւնը: Եւ թշնամիները
հաշտել էին, որպէսզի ձեռք ձեռքի տւած մտնեն եւրօպա-
կան կուր ասպարէզը, որպէզի մեծ քաջագործութիւններ
կատարեն ի փառս թագաւորի և Փրանսիայի: Այդպիսի
քարձրացած տրամադրութեան ժամանակ կարող էր երևան
գալ ողբերգութիւնը, և XVII դարի Փրանսիայի երեք մեծ
բանաստեղծներից երկուսը, Կօրնէյլը և Բասինը ներկեցին
ողբերգութեան: Կօրնէյլը դրամաներում դուրս բերւած բնա-
ւորութիւնների վրայ կայ դորութեան, եռանդի և թնդու-
թեան դրոշմ. իր հերոսների բազմը նա դնում է կայսման
մէջ հասարակական կուրից և պատմական դէպքերից: Ամենայայ-
տնի թատերագրութիւններից մէկում (Տիննա կամ Կինէաս)
օրինակ, ներկայացւած է Օգոստոսի ժամանակի մի հոռօմայիցի:
Նա համակւած է հանրապետական դադափարներով. նրա

Կեղծ դասա-
կան ողբեր-
գութիւնը:

կողքին դուրս է բերւած իր վառվռուն սիրեցեալը, որը վճռել է վրէժ հանել կայսրից իր մօտիկ ազգականների մահւան համար. կազմուած է դաւադրութիւն Սոսանոսի դէմ, բայց կայսրը յաղթում է դաւադիրներին ոչ միայն իր զօրութիւնով, այլ աւելի ևս իր մեծահոգութիւնով: Բասինն աւելի քնքոյշ, աւելի կակուղ է. նա նուրբ դիտող է և սիրում է երեան հանել անհատի հոգու մէջ եղած կրքերի կուրը և դրդումները: Եւրիպիդէսի օրինակով, «Ֆէդրայի մէջ նա ստեղծել է խելագար և յանցաւոր սիրով յափշտակւած կնոջ պատկերը. «Գօթողիայի» մէջ նիւթը վերցրած է Հին-Կտակարանից. իրար դէմ են հանւած մի իշխանաւէր թագուհի և մի երիտասարդ, դաստիարակւած երկիւղած հնադանդութեան մէջ դէպի կրօնը և դէպի եկեղեցական աւանդութիւնը:

Թատերագրութիւններին (պիէս) հիմք ծառայող ընդհանուր գաղափարները դարմանալի ուժով և հետևողականօրէն զարգացւած են, գործողութեան և խօսակցութեան մանրամասնութիւնները, մղուած են այնպիսի ճարտարութիւնով, որ լուսաբանեն այդ ընդհանուր գաղափարներն ամեն կողմից և օգտեն այն բոլոր տպաւորութիւններից կամ էֆֆէկտներից, որ կարելի է ստանալ տրւած դրութիւնից: գործող անձերի խօսակցութիւնները գեղեցիկ և ուժեղ են: Բայց և այնպէս այդ ողբերգութիւններն այնպիսի պակասութիւններ ունեն, որոնք զրկեցին նրանց յետագայ սերնդների համակրութիւնից: Ամենից առաջ նրանց մէջ չը կայ ազատութիւն նրանք խեղդած են պայմանականութիւն. բանաստեղծների ստեղծագործութիւնն ամեն կողմից սահմանափակւած է արքունիքի սեթևեթ էտիքէտով և բարձր հասարակութեան բռնակալ ճաշակով: Բանաստեղծը չէ կարող ընտրել իր նիւթը գործող անձերին որտեղից որ ուզենայ. նա պարտաւոր է բնմ դուրս բերել թագաւորներ և խոշոր ազնւականներ կամ նշանաւոր անձեր. նա ազատ չէ նաև գործողութիւնն իր ուզածի պէս բաժանելու. նրա առջև դնում են իբր թէ հներից վերցւած պահանջներ—նրա ողբերգութիւնը պիտի պահպանէ «երեք միութիւնները» — «տիղի, ժամանակի և գործողութեան միութիւնները», այսինքն՝ նա պիտի կատարւի առանց տեղի փոփոխութեան, առանց ժամանակի ընդհատման և առանց բարդացնելու մի գործողութիւնն ուրիշ գործողութիւններով: Գործող անձերի խօսակցութիւնը

պիտի կատարւի «բարձր ոճով», և պիտի անպայման ներշնչւած լինի արժանապատուութիւնով և նուրբ գեղեցկութիւնով. անկարգութիւնից և կոպտութիւնից պիտի խորապէս խուսափէին: Իրենց համար օրինակ ընդունելով դասական կամ կլասիք ողբերգութիւնը, Ֆրանսիական զրոյներն իրապէս ստեղծում էին կեղծ-կլասիքական ողբերգութիւն և ներկայացնում էին ոչ թէ հին հերոսներին և ոչ էլ ընդհանրապէս մարդկանց, այլ Լուգովիկոս XIV թագաւորի պալատականներին, այն էլ արհեստական հանդիսաւոր (ցերեմօնիալ) հանգամանքներում:

Դրա հետ սերտ կապակցութեան մէջ էր գտնուում մի ուրիշ արմատական պակասութիւն—խոհականութիւնը: Թէմաները (նիւթը կամ էական խնդիրը) մշակուած էին այնքան դիտողութեան ազդեցութեան տակ, որը ցոյց տար կեանքն իր անխուսափելի այլազանութիւններով և բարդութիւնով, որքան վերացական նկատառումներով. գործող անձերը լիակատար մարդիկ չէին, ինչպէս օրինակ Շէքսպիրի մօտ, այլ լոկ որոշ գաղափարներ և ուսուցումներ կրողներ: Կեղծ-դասական ողբերգութեան լաւագոյն արտադրութիւններն աւելի գեղեցկախօս, աւելի ճարտարաբան են, քան բանաստեղծական. իսկ նրա միւս արտադրութիւնները փքուն, ճոռումբան և չոր են:

Կատակերգութիւնը, նոյնիսկ իր նպատակի շնորհով, չէր կարող ընկնել այդ ծայրայեղութեան մէջ, և այդ շրջանի կատակերգու (կոմիք) Մօլիէրն իրենից յետոյ աւելի տևողական փառք թողեց, քան իր ժամանակակից ողբերգուները: Նրա սրամտութիւնը և դիտողականութիւնը չեն շղթայւած դրական էտիկէտի անողոր պահանջներով. նա ծաղրի է ենթարկել ոչ միայն իր ժամանակակից հասարակութեան սովորական պակասութիւնները, աշխարհիկ մարդկանց ձեւամոլութիւնը, կեղծ դիտականութիւնը և բժիշկներին խաբեբայութիւնը, այլ և նրա լաւագոյն արտադրութիւններում դուրս են բերւած այնպիսի տիպեր, որոնց ստիպւած ենք հանդիպելու մարդկային պատմութեան բոլոր ժամանակաշրջաններում: Բաւական է իբր օրինակ յիշել Տարտիւֆը, մի կեղծ կրօնասէր, որը դիմակաւորուած է բարեպաշտութիւնով, որպէսզի հասնի բոլորովին հակաբարեպաշտական նպատակներին:

Բացի օրնա-
լիցմ:

XVII դարի ամբողջ աշխարհայեացքը ներշնչ-
ւած էր բացի օրնալիցմով, այսինքն՝ բնութեան եւ
կեանքի բոլոր երեւոյթների բացասութիւնը մարդկա-
յին բանականութեան մէջ գտնելու հակումով: Միջին
դարերում ուսանելու համար դիմում էին եկեղեցուն
և նրա ցուցումներին հաւատում էին առանց քննե-
լու: Բարենորոգումը (ընթերցանացի) սկսեց ստու-
գութեան ենթարկել այդ ցուցումները և դիմեց Ս.
Գրքի անմիջական մեկնութեանը մարդկային բանա-
կանութիւնով: XVII դարում բանականութիւնն այլ
ևս չէին համարում լոկ իբր մի բանալի Ս. Գրքի
մեկնութեան, այլ ինքնուրոյն մի միջոց ամեն տե-
սակ ճշմարտութիւն գտնելու համար: XVII դարի փի-
լիսոփաները չէին ժխտում կրօնը, բայց և չէին յե-
նում իրենց եզրակացութիւնները նրա վրայ: Նրանք
փորձում էին դատողութեան միջոցով որոշել այն
հիմքերը, որոնցով կարելի է հասկանալ աշխարհը:
Բոլոր գիտութիւններից ամենարացիօնալը (ամենա-
բանականը) մաթէմատիքան է: Նա իր բովանդակու-
թիւնը զարգացնում է տրւած փոքրաթիւ սկզբունք-
ներից դատողութիւններով և հաշիւներով: XVII դա-
րի ղեկավար մտածողները մեծ մաթէմատիկոսներ
էին թէ այդ գիտութեան մասնաճեղի մէջ և թէ փի-
լիսոփայութեան մէջ:

Դէկարտ, Սպի-
նոզա Լայբնից
1596—1650:

(Դէկարտը (1596—1650), անալիտիք երկրաչափութեան
ստեղծողներից մէկը, սկիզբ դրեց նոյնպէս բացի օրնալիցա-
կան փիլիսոփայութեան: Ամենից առաջ նա նպատակ դրեց
գտնել մի այնպիսի դատողութիւն, որը կարելի լինէր ճա-
նաչելիքը ակսիոմա եւ ընդունել բոլոր յետագայ դատողութիւնների
հիմք: Մէկ-մէկ քննելով բոլոր ընդհանրապէս ընդունւած
կարծիքները, նա գտաւ, որ բոլորն էլ կարող են կասկածի
ենթարկւել, բայց որ կայ մի այնպիսի դատողութիւն, որն
անհերքելի է. cogito, ergo sum (մտածում եմ, ուրեմն ես
գոյութիւն ունեմ): Այդ ակսիոման ձեռք բերելով, Դէկարտը

նրանից դուրս բերեց իր փիլիսոփայական գեղակազմ սիս-
տէմը (համակարգութիւնը):

Հօլլանդական հրէա Սպինոզան խորասուզեց այն հար-
ցի մէջ, թէ ի՞նչ յարաբերութիւն ունի Աստուած դէպի աշ-
խարհը և հասաւ, այսպէս կոչւած՝ պանթէիզմի, այսինքն՝
այն տեսակէտին, որ Աստուած ոչ թէ մի ուրոյն էակ է, աշ-
խարհից տարբեր, այլ աշխարհի էութիւնը կամ նրա հոգին,
որ միացած է նրա հետ անխզելիօրէն: Սպինոզան իր վար-
դապետութիւնը մեկնել է երկրաչափական հղանակով, մի
շարք ակսիոմաներով և թէօրէմաներով:

XVII դարի երկրորդ կիսում ասպարէզ եկաւ Լայբնիցը
(1646—1716). նա գտաւ տարբերական կամ դիֆֆերէնցիալ 1646—1716,
համարողութիւնը, բայց, բացի դրանից, արտասովոր գոր-
ծունէութիւն ցոյց տւեց նա բոլոր այն ժամանակին յայտնի
գիտութիւնների շրջանում—ֆիզիկայի, քիմիայի, աստղա-
բաշխութեան, երկրաբանութեան, լեզվագիտութեան, իրա-
ւագիտութեան, պատմութեան մէջ: Դէկարտի մեխանիքական
փիլիսոփայութիւնը նա համարում էր միակողմանի և ան-
բաւարար, որովհետեւ նա չէ կարող բացատրել հոգեկան
կեանքի երևոյթները: Նոյն իսկ նիւթի մէջ Լայբնիցը տես-
նում էր հոգևոր մի գործոնի, ուժի ներկայութիւնը, որն
անօրգանական աշխարհում համապատասխանում է օրգանա-
կան կամ գործարանաւոր աշխարհի հոգուն և կամքին: Ամ-
բողջ աշխարհայեացքը միացնելու, մի միութիւն կազմելու
համար՝ նա ենթադրում էր, որ աշխարհը կազմւած է ան-
բաժանելի և մեր զգացմունքների համար անմատչելի մաս-
նիկներից կամ մօնադններից:

Անգլիական մտածողները Եւրօպայի մտաւոր կեանքն
ուղղեցին այդ համարձակ և կարծես օգային կառուցւածք-
ներից դէպի աւելի հաստատուն հող: 1687 թւին դուրս եկաւ
Նիւտօնի աշխատութիւնը «Բնութեան փիլիսոփայութեան
մաթէմատիքական հիմքերը», որը նոր դարաշրջան սկսեց
ոչ միայն գիտութեան մէջ, այլ և հասարակութեան աշխար-
հայեացքում: Նիւտօնը չէր շօշափում «մէտաֆիզիքական»
հարցեր, այսինքն այնպիսի հարցեր, որոնք գտնւում են մեր
զգայական գիտողականութիւնից և գիտական հետազոտու-
թեան սահմաններից դուրս: Բնութեան փիլիսոփայութիւն
ասելով՝ նա հասկանում էր այն, ինչ որ յոյները կոչում էին
«ֆիզիկա», ընդարձակ մտքով ըմբռնւած բնագիտութիւն

Նիւտօն:

1687

կամ բնութեան գիտական հետազոտութիւն, որն անմիջական գիտողականութեանը մատչելի է: Ունենալով մաթէմատիքական հանճար, Նիւտոնը մի շարք մեծ գիւտեր արեց զուտ մաթէմատիքայի մէջ, բայց դրանով չըսահմանափակեց, այլ առանձին ուշադրութիւն դարձրեց մաթէմատիքական սկզբունքներն աշխարհակառուցման վերաբերմամբ գործադրելու վրայ: Յայտնագործելով ձգողութեան օրէնքը, նա մեխանիքայի սկզբունքները տարածեց տիեզերքի վրայ, մատնացոյց արեց Նիւթի ընդհանուր հասարակ յատկութիւնը և այդ յատկութիւնից դուրս բերեց գիտական եզրակացութիւններ: Գիտնականների համար Նիւտոնի գիւտը ցոյց էր տալիս ամեն տեսակ նոր հետազոտութիւնների ուղին, կրթւած մարդկանց համար նա հանդիսանում էր մի գիտական ապացոյց բնութեան միութեան եւ նրա ծղորհտ օրէնքներից կախումն ունենալուն: Նիւտոնի աշխատութիւններում մաթէմատիքական մէթոդը հանդիսանում էր ոչ թէ իբր օրինակ փիլիսոփայութիւնը կառուցանելու վերացական սկզբունքներից, այլ խիստ-գիտական հետազոտութեան մի եղանակ, որը դրւած է անհրաժեշտ կապակցութեան մէջ իսկական բնութեան գիտողութեան հետ: Հաղիւ Նիւտոնի գլխում ծագել էր այն միտքը, որ մարմիններն իրար ձգում են իրենց զանգւածին ուղիղ համեմատական չափով և հակառակ-համեմատական չափով իրենց հեռաւորութեան քառակուսիներին, և նա իսկոյն սկըսեց ստուգել այդ օրէնքը՝ հաշիւներ անելով լուսնի պտոյտների վերաբերմամբ երկրի շուրջը, և երբ երկու լուսատուների զանգւածների ճշգրիտ հետազոտութիւնով գտաւ, որ իր հաշիւները հաստատուում են, այն ժամանակ ձեռք դրկեց իր աշխատանքի շարունակութեանը:

Լօկկ:

Անգլիացիների առողջ գործնական միտքը թոյլ չէր տալիս նրանց առաջ մղելու բացիօնալիստական փիլիսոփայութեան դատողութիւններն այնպիսի համարձակ հետեւողականութիւնով և հասնելու այնպիսի ծայրայեղութիւնների, ինչպէս այդ անում էին ֆրանսիացիները, կամ յափշտակելու, գերմանացիների նման, խորիմաստ, բայց ոտերի տակ հող չունեցող ցնորքներով: Այդ նոյն ժամանակում Լօկկը զարմանալի արտայայտութիւն տւեց անգլիացիների փիլիսոփայութիւնը ըմբռնելու գործին և շատ զօրեղ ազդեցութիւն գործեց եւրօպական մտքի ընթացքի վրայ: Լօկկի գլխաւոր շարադրութիւնը — «Մարդկային ըմբռնողութեան մասին» (Essay

on human understanding, 1690 թ.) ուղղւած է Դէկարտի սխառէմի (համակարգութեան) և առհասարակ մէտաֆիզիքական կամ բնագանցական փիլիսոփայութեան դէմ: Նա ապացուցանում է, որ մեր բոլոր գիտելիքներն ու գաղափարները վերջի վերջոյ բղխում են մեր հինգ զգայարանների տպաւորութիւններից և որ հոգու մէջ գոյութիւն չունեն բնածին գաղափարներ, որոնք անկախ լինեն զգայական տպաւորութիւններից: Հոգին դրսից ստանում է զգացողութիւններն այնպիսի ճշտութիւնով, ինչպէս որ հայելին արտացոլացնում է իր առջև գտնւած առարկաները, և մեր մտքի ինքնուրոյն գործունէութիւնը կայանում է միայն նրանում, որ նա այդ սկզբունական զգացողութիւնները տրամաբանական մտածողութիւնով (բէֆլէքս կամ անդրադարձում) վերամշակում է:

Եթէ այդ այդպէս է, ուրեմն գիտական հետազոտութեան և փիլիսոփայական դատողութեան միակ կանոնաւոր ուղին պիտի մեկնի իրականութեան և նրա մասին արւած փորձերի գիտողութիւնից, ոչ թէ չըստուգւած ընդհանուր զրութիւններից և կամ առանց քննութեան, լոկ հաւատով ընդունւած դօգմատներից կամ հաւատալիքներից: Այսպիսով Լօկկը վերսկսում է այն կոիւր, որ մղում էր սքօլաստիքայի դէմ նրա հայրենակից Բէկօնը և, Բէկօնի նման, յենում է փորձնական գիտութեան վրայ. բայց նա ստիպւած է կռել ոչ թէ սքօլաստիքայի, այլ բացիօնալիստական մէտաֆիզիկայի դէմ, և նա գլխաւորաբար հաստատում է փորձնական հոգեբանութեան հիմքերը: Լօկկը գործադրեց իր թէօրիւն կամ տեսութիւնը մանկավարժութեան, աստւածաբանութեան և քաղաքագիտութեան մէջ: Նա բողոքում էր դիալեկտիքայի (տրամախօսութիւն) չարաչար գործածութեան և հին լեզուների գերակշռութեան դէմ, պահանջում էր բազմակողմանի, հանրագիտական ծանօթութիւններ և գիտողականութեան զարգացում: Չքմտնելով դատնական կամ դօգմատիքական վէճերի մէջ, նա համոզիչ կերպով պաշտպանում էր հաւատի համբերատարութիւնը. նրա համար քրիստոնէութեան անպայման ճշմարտութիւնները էին հաւատը դէպի Աստուած և դէպի Փրկիչ, իսկ կրօնի գլխաւոր նշանակութիւնը, նրա կարծիքով, պէտք է համարել նրա ազդեցութիւնը բարոյականութեան վրայ: Այդ պատճառով նա նոյն իսկ հրէաների և հեթանոսների համար պահանջում էր հաւատի համբերատարութիւն և դրանից դուրս էր համա-

րում միայն անասունածներին (աթէիստ) և կաթուղիներին, որովհետև նրանց վարդապետութիւնը, նրա կարծիքով, պետութեան համար վտանգաւոր է:

1688

Վերջապէս, խոշոր նշանակութիւն ունի Լօկկի գիրքը «Կառավարութեան մասին»: Նրա մէջ մի տեսակ անգլիական սահմանադրական պատմութեան փիլիսոփայական եզրակացութիւններն են հանւած, ի նկատի ունենալով 1688 թւի յեղափոխութիւնը, որը լրացրից սահմանադրական կռիւը: Պետութեան հիմք Լօկկը համարում էր քաղաքացիների միջև եղած դաշինքը: Մարդիկ հրաժարւում են լիակատար անձնական ազատութիւնից, որ յատուկ է ամեն մի անհատի բնական դրութեան մէջ, որպէսզի խուսափեն ընդհարումներից, իրար օգնեն և իրար պաշտպանեն: Այդ նպատակների համար նրանք դաշն են կապում, կառավարութիւն են սարքում իրենց իրենց վրայ, բայց եթէ կառավարութիւնն իր իշխանութիւնն ի չարն էր գործ դնում և դաշն կապողները ենթարկւում են ճնշումների, այն ժամանակ նրանք իրաւունք ունեն վերադարձնելու իրենց ազատութիւնը և փոխելու կառավարութիւնը: Ընդհարումներից և յեղաշրջումներից խուսափելու համար՝ ամենից աւելի լաւ է թողնել ժողովրդի և նրա պատգամաւորների ձեռքն օրէնսդիր իշխանութիւնը և միայն գործադիր իշխանութիւնը, այսինքն օրէնքները կեանքի մէջ գործադրելը, յանձնել միապետական կառավարութեանը:

Լուսաւորիչ
շարժումը:

XVII դարի րացիօնալիզմը քննադատական ոգի առաջացրեց և նրա ազդեցութեան տակ սկսեց մի անխնայ աւելանալ — վերաֆննութիւն բոլոր հաստատած հաւատարմութեան, գաղափարների, նիւմարկութիւնների, իրաւունքների, օրէնքների: Ամեն կողմից սկսեցին մատնանիշ լինել զեղծումների և սնամտութիւնների վրայ, որոնցով յիրաւի, այնքան հարուստ էր հին կարգը: Սկսեց մի հզօր լուսաւորիչ շարժում, որն իրեն նպատակ էր դրել լոյս տարածելու եւրօպական հասարակութեան բոլոր խաւար, յետ ընկած անկիւններում, փարատելու նախապաշարութիւնները, հերքելու սնոտիապաշտութիւնները, մերկացնելու

ճնշողներին, բանականութեան և համոզմունքի ուժով մարդկութեան համար լաւագոյն ապագայ ձեռք բերել: Լուսաւորիչ շարժման գործիչները միշտ չէին կարողանում տարբերել իրարից նախապաշարութիւնները և խոր հաւատալիքները, բանականութեան կատարած ստուգութեանը չափազանց մեծ հեղինակութիւն էին տալիս և չէին հասկանում պատմութեան մէջ արմատացած հայեացքների և փաստերի գորութիւնը: Նրանք չափազանց յանդուգն և ինքնավստահ էին, բայց հէնց նրանց չափազանցութիւնները բղիւղում էին այն ջերմ համոզումից, որ իրենց գործն արդար է և որ անհրաժեշտ են արմատական բարեփոխութիւններ:

Վօլտէր=

Լուսաւորիչ շարժման թէ մատուցած ծառայութիւնների և թէ ծայրայեղութիւնների փայլուն ներկայացուցիչը հանդիսանում է Վօլտէրը: Նա ինքնուրոյն կամ օրիգինալ մտածող կամ մեծ գիտնական չէր. իր հիմնական հայեացքները նա առել էր Լօկկից, Նիւտօնից և ուրիշներից, առաւելապէս անգլիական գրողներից: Բայց նրա պէս ոչ ոք չէր կարողանում օգտուել փիլիսոփայութեան և գիտութեան արդիւններից գործնական կուլի համար, բացի դրանից, նա ունէր մի սոսկալի զէնք — սուր լեզու և անսպառ եռանդ: Նրա հակառակորդները զօրեղ էին իրանց նիւթական վիճակով և ազդեցութիւնով, բայց նա կարողանում էր այնպէս ծաղրել իրեն անհաճոյ անձերին և նրանց հայեացքները, որ յաղթութիւնը մընում էր իր կողմը:

Վօլտէրի անհատական կեանքում (1694—1778) շատ 1694—1778= փաստեր կային, որոնք ստիպեցին նրան զգալ հին կարգի թերութիւնները: Քսաներեք տարեկան հասակում նրան Բաստիլիա *) դրին մի չապացուցւած և անարդար կասկածի հիման վրայ, որ իբր թէ նա գրել էր մի ծաղրական ո-

*) Բաստիլիան Պարիզում քաղաքական յանցաւորների բանտն էր նախայեղափոխական շրջանում:

տանաւոր թագաւորի մասին: Բանտից դուրս գալուց քիչ յետոյ (այնտեղ նրան պահեցին մի ամբողջ տարի), նրան սաստիկ ծեծեցին մի երեւելի պարոնի ծառաները նրա համար, որ նա այդ պարոնին ասել էր մի քանի անհաճոյ բաներ. փոխանակ բաւարարութիւն ստանալու, նա ստիպւած եղաւ հեռանալ Ֆրանսիայից: Բայց անարգարութիւններով և վիրաւորանքներով չէր կարելի ձնշել Վօլտէրին: Ամեն մի նոր շարադրութեան երեւելով՝ նրա փառքն աճում էր և նա շուտով դարձաւ Եւրօպայի ամենահռչակաւոր գրողը. նրա առջև խոնարհուում էր ոչ միայն հասարակութիւնը, այլ և վեհապետները. Ֆրիդրիխ II և Եկատերինա II նրա ոգևորւած երկրպագուներն էին և պատիւ էին համարում նրա հետ անձնական ծանօթութիւն հաստատելը: Վօլտէրի անձնական բնավորութեան մէջ շատ կեղտոտ գծեր կային. նա ծայրայեղ անափառ էր, ագահ և ստախօս, բայց չէ կարելի չը զարմանալ այն յարատեւութեան վրայ, որով նա կոխ էր մղում իրեն շրջապատող չարիքի դէմ:

Նա մարտնչում էր սնտրիասպաշտութիւնների և ճնշումների դէմ իր ժողովրդական փրկիսփայական յօգւածներով և ողբերգութիւններով, իր երգիծաբանական հէքիաթներով և պատմական շարադրութիւններով *), պօէմներով մանր ոտանաւորներով և նամակներով: Կաթոլիկ եկեղեցու Ֆանատիկոսութիւնը, տգիտութեան չարչիական կեղեքումը նրա կողմից, Եզեխիաների դաւերը նրան վանեցին, խորշեցրին քրիստոնէութիւնից. նա չէր հասկանում նրա ճշմարիտ հիմքերը և թեթեւամտօրէն համարում էր կրօնների պատմութիւնն իբր խաբեբայութիւնների և յիմարութիւնների մի շարք: Շատ անգլիացիների պէս, նա էլ քարոզում էր դէիզմ, այսինքն՝ Աստծու գոյութիւնը. մնացած բաներում նա կրօնը չէր համարում պարտաւորեցուցիչ և ենթադրում էր, որ նրա փոխարէն կարելի է սահմանել խելացի, բանական բարոյականութիւն:

*) Պատմական շարադրութիւններից գլխաւորն է «Ժողովրդների բարքերի և ոգու մասին»:

Սակայն Վօլտէրի կոխը եկեղեցու դէմ, նրա յարձակումները կրօնական անհամբերատարութեան և սնտրիասպաշտութիւնների վրայ չառաջացրին թեթեւամիտ անհաւատութեան տարածումը. այդ կուր կուլտուրական նշանակութիւնը կարելի է գնահատել օրինակ՝ հետեւեալ դէպքով: Ֆրանսիայի հարաւում տպւում էր Կալաս անունով մի բողոքական ընտանիք, որ բաղկացած էր ծերունի հօրից, նրա կնոջից և մի քանի որդիներից: Որդիներից մէկն սկսեց զբաւարճութիւնների հետեւից ընկնել, խոշոր պարտքերի մէջ թաղւեց և ինք իրեն կախեց: Կալասների բնակած վայրի Փանատիկոս ազգաբնակութեան մէջ լուր տարածեց, որ իբր ծերունին իր սեփական ձեռքերով սպանել էր որդուն, որովհետեւ նա կամեցել էր կաթոլիկութիւն ընդունել: Տեղական հոգևորականութիւնը գործն ուղեցրեց. Կալասին ու նրա ընտանիքին ձերբակալեցին և դատի ենթարկեցին. բանը վերջացաւ նրանով, որ 68 տարեկան ծերունուն, չը նայելով յանցաւորութեան ապացոյցների կատարեալ բացակայութեան, մահաւան պատժի դատապարտեցին:—Վօլտէրն այդ վրդովեցուցիչ գործն իր սրտին խիստ մօտ ընդունեց և անհաւատալի ջանքեր թափելով, յաջողեցրեց վերաքննել տալ դատաւճիռը և ընդունել տալ, որ նա անարգար է եղել: Շատ անգամ Վօլտէրն ստիպւած է եղել խառնել այդպիսի գործերի՝ հարստահարւածներին ու ճնշւածներին պաշտպանելու համար:

Այդ հարցերում նա ընդհարւում էր ոչ միայն Վօլտէրի հասարակական կրօնական Ֆանատիկոսութեան, այլ և բարբարոսական դատաւարութեան և իշխանութիւնների կամայականութեան հետ: Եւ նա անշեղօրէն քարոզում էր բարենորոգութիւնների անհրաժեշտութիւնը, հասարակական յարաբերութիւնների վերաքննութիւնը: Մարդասիրութեան և բանականութեան տեսակէտից, օրինակ, նա եռանդով, թէև անյաջող, պահանջում էր վերացնել ճորտութիւնը, որ պահպանւած էր Ֆրանսիայի մի քանի վայրերում: Նա կառավարութեանն էր կոչ անում բարենորոգութիւններ մտցնելու և ոչ ժողովրդին, որին նա համարում էր տգէտ, անխելք և վտանգաւոր: Վօլտէրը բարիք էր սպասում այն

Վօլտէրի հասարակական բարոյականութիւնը:

կրթւած մարդկանց գործունէութիւնից, որոնք դրւ-
նած են ժողովրդին ղեկավարելու համար, և մանա-
ւանդ մեծ յոյս ունէր լուսաւորւած միապետների
եռանդուն գործունէութեան վրայ, որոնք հնար ու-
նեն իմանալու գործերի դրութիւնը, օգտւելու գի-
տութեան վերջին ցուցումներից և գործելու նպա-
տակայարմարօրէն, հետևողաբար, եռանդով: Նրա հա-
մակութիւնը լուսաւորւած ինքնակալութեան կողմն
էր թեւաւ:

Սէնտուալի-
ստները և
մատչելիա-
լիստները:

Վօլտէրը միշտ հետևողական չէր իր կարծիքների մէջ:
Նրա շարժումն և տպաւորւող միտքը յաճախ տատանոււմ էր
Աստուածութեան և տիեզերակազմի, հասարակական յարա-
բերութիւնների և կառավարութեան մասին եղած տարբեր
կարծիքների միջև: Ազատ մտածողների մէջ քիչ չէին
հետևողական և միակողմանի մարդիկ: Ամենից ծայրայեղ-
ները յանգում էին սէնտուալիզմի եւ մատչելիալիզմի:

Առաջին ուղղութեան բնորոշ ներկայացուցիչ կարելի
է համարել Կօնդիլիակին: Լօկկը մեր գաղափարների բո-
ւանդակութիւնը դուրս էր բերում զգայական տպաւորում-
ներից, բայց մարդկային հոգուն վերագրում էր այդ տպա-
ւորումների ինքնուրոյն վերամշակութիւնը րէֆլէքսի կամ
անդրադարձման միջոցով: Կօնդիլիակը Լօկկից աւելի առաջ
էր անցնում և մերժում էր հոգու ամեն տեսակ ինքնուրոյն
գործունէութիւնը գաղափարների կազմութեան մէջ: Տրամա-
բանական գործողութիւնը (րէֆլէքս) նրա կարծիքով, զգացու-
թիւնների լոկ յետագայ ձևափոխութիւնն է, որ ոգին ստա-
նում է դրսից: Հոգեկան գործունէութեան բոլոր ձևերը վերջ
ի վերջոյ յանգում են մանրիկ ցնցումների, որ առաջ են բե-
րում զգայութիւնները, և մարդկային հոգին կաբելի է հա-
մեմատել մի արձանի հետ, որի մէջ, զգացմունքների շնորհով,
Թափանցում է կեանք եւ միտք:

Մատչելիալիզմի ընդհանուր վարդապետութիւնը բերւած
է Բարօն Հօլբախի «Բնութեան սիստէմը» գրւածքում: Այդ
գիրքը, որ վախեցրեց ազատամիտներին անգամ, ամբողջ
բնութիւնը համարում է իբրնիւթի յաւիտենական շարժում,
հերքում է Աստծուն, իբր անձնական էակ, որն ոտնդծել է
և կառավարում է աշխարհը, մարդուն համարում է նիւթի

բաղմամբիւ ձևափոխութիւններից միայն մէկը, մարդու բա-
րոյական կեանքը բացատրում է բացառապէս ինքնապաշ-
պանման ձգտումով, այսինքն եսականութիւնով կամ էգօիզ-
մով:

Դիդրօն նպատակ դրեց գիտութիւնն իր բոլոր
հետեւանքներով և գործադրութիւնով մատչելի դարձ-
նել ամբողջ կրթւած հասարակութեանը, ժողովրդա-
կան սեփականութիւն դարձնել այն գիւտերն ու հե-
տազօտութիւնները, որոնք այնպիսի վճռական ազ-
դեցութիւն էին գործել փիլիսոփաների և գիտնա-
կանների աշխարհայեացքի վրայ: Նա ձեռնարկեց «Գի-
տութիւնների, արեւստների և արհեստների հանրա-
գիտարանի» հրատարակութեանը. կարողացաւ իր շուր-
ջը ժողովել մի շարք տաղանդաւոր աշխատակիցներ
և, չը նայելով ամեն տեսակ արգելքներին, վերջաց-
րեց այդ ահագին հրատարակութիւնը: Չը նայելով
ցէնզուրական ճնշումներին, այդ էնցիկլօպէդիական
բառարանը յիշաւի ներկայացնում էր լուսաւորիչ
գրականութեան ոգով վերամշակւած տեղեկութիւն-
ների եւ հայեացքների ժողովածուն: Նրա ազդեցու-
թիւնն ահագին էր: Նա դիմում էր բոլոր տեսակի
զբաղմունքների տէր մարդկանց, առաջարկում էր
բոլոր կարևորագոյն հարցերի լուծումը և մշակած
նիւթը լուսաբանում էր որոշ տեսակէտից: Նա դար-
ձաւ մի տեսակ Աստուածաշունչ այն ժամանակի
կրթւած մարդկանց համար:

Լուսաւորիչ շարժման սկզբնական ներկայացուցիչներն փողաքաղաք-
առաւելապէս հետաքրքրւում էին ընդհանուր-փիլիսոփայա- տեսութիւն
կան և կրօնական հարցերով և համեմատաբար քիչ էին խօսում
քաղաքական և հասարակական հարցերի մասին: Բայց բա-
նի զնաց, այնքան աւելի պարզեց վերջին տեսակի հարցե-
րի կարևորութիւնը: Լուսաւորիչ գրականութիւնից անկախ,
բայց կարծես նրան ընդառաջելով, սկսեց մի նոր հոսանք
ժողովրդական տնտեսութեան ուսումնասիրութեան մէջ: Անդ-
լիան երբէք այնքան չենթարկեց մէրկանտիլիզմի և սլո-

Հանրագի-
տութիւն:

տեկցիօնիզմի տիրապետութեանը, ինչպէս Եւրօպական ցամաքի պետութիւնները, նա վաղ սկսեց օգուտ քաղել ազատ նախաձեռնութիւնից և ազատ մրցումից, այդ պատճառով էլ ամենից առաջ Անգլիայում երևան եկան այնպիսի մտածողներ *), որոնք սկսեցին ապացուցանել ազատ փոխանակութեան օգուտը: Ֆրանսիայում այդ հայեացքները համակրական արձագանգներ գտան: Կօլբէրի սիստէմի հակառակ, որը խնամակալում էր արդիւնաբերութիւնը (պրօտէկցիօնիզմ), այնտեղ կազմեց այսպէս կոչւած՝ ֆիզիօկրատների դպրոցը **), որն իսկապէս արդիւնատու էր համարում միայն այն աշխատանքը, որով հում նիւթեր են ձեռք բերում, առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում հողագործութեան վրայ և պահանջում էր մենավաճառութիւնների, արտօնութիւնների ու ճնշումների վերացումը, որոնց մինչև այդ ժամանակ հետևում էր ֆրանսիական ելնմտական քաղաքականութիւնը: Անգլիացի Ադամ Սմիթը գիտութեան աստիճանի հասցրեց մարդկանց տնտեսական գործունէութեան մասին եղած ցրւած տեղեկութիւնները և ուսմունքները ***): Քաղաքատնտեսութեան հիմքում նա ղետեղեց այն կարծիքը, որ ամէն մարդ իր տնտեսական գործունէութեան մէջ ղեկավարւում է օգուտ ստանալու ձգտումով, և քննութեան առաւ, թէ ինչ հետևանքներ կը տայ այդ ձգտումը, երբ մարդիկ միացած՝ հասարակութիւն են կազմել: Նրան յաջողեց ցոյց տալ, որ երբ արտադրութեան հիմնական զրդումները միատեսակ են, բաշխումը և փոխանակութիւնը տեղի են ունենում ընդհանուր օրէնքների համաձայն: Որքան աւելի քիչ է խառնում կառավարութիւնը տնտեսական կեանքի ընթացքի մէջ, որքան աւելի նա նրան թողնում է ազատ, ինքն իր գլխի, այնքան աւելի լաւ է:

Մօնտէսքիեօ: Բօրդօի պարլամէնտի դատաւորներից մէկը, Մօնտէսքիեօն, փորձեց հասարակագիտութեան համար անել այն, ինչ որ Սմիթն արեց մարդկային

*) Օրինակ՝ Նօրսը (North):

**) Այդ դպրոցի հիմնադիրն էր Քէնէն (Quesnay) Լուդովիկոս XV-ի անձնական բժիշկը:

***) Նրա շարադրութիւնը «Ազգերի հարստութեան մասին» դուրս եկաւ 1776 թին:

գործունէութեան ամենապարզ ճիւղի — տնտեսութեան համար: Մօնտէսքիեօի «Օրէնքների ոգին» նպատակ ունի ցոյց տալու, որ ժողովրդների կեանքը չէ կախւած հանգամանքների պատահական համախմբումից, այլ որ նրա գլխաւոր երևոյթներում կարելի է ցոյց տալ յարատե օրէնքների գործողութիւնը: Իր դիտողութիւնների համար նրա տրամադրութեան տակ շատ էլ հարուստ նիւթ չըկար. նա առաւելապէս աչքի առաջ ունէր դասական կամ կլասիք ժողովրդների պատմութիւնը, մի կողմից, և Անգլիայի ու Ֆրանսիայի վերջին դարերի զէպքերը՝ միւս կողմից: Պետական ձեերը Մօնտէսքիեօն մի քիչ Արիստոտէլից տարբեր ձևով է ստորաբաժանել. համապետքիւն, բոնապետքիւն եւ միապետքիւն: Վերջին ձևի տակ նա հասկանում էր թագաւորական կառավարութիւնը, սահմանափակւած օրէնքներով և ազնւականութիւնով, այնպէս ինչպէս այդ էր, դատաւորական դասի կարծիքով, Ֆրանսիայում: Կառավարական ամեն մի ձեւ երեւան է գալիս եւ յարսեւում է համաձայն ժողովրդի բարոյական կազմին: Եթէ ժողովրդի մէջ ուժեղ է քաղաքացիական առաքինութիւնը, նա կունենայ կառավարութեան հանրապետական ձև. եթէ ժողովրդին կարելի է միայն երկիւղով սանձահարել, նրան սաղում է բռնապետութիւնը. եթէ որ քաղաքացիների աչքում առանձին նշանակութիւն ունեն պատիւը և յարգանքը, նրանց յարմար է արիստօկրատիական միապետութիւնը: Այսպիսով՝ կառավարական ձեերին տալով լոկ պայմանական նշանակութիւն, Մօնտէսքիեօն, սակայն, մատնանշում է այն ձևը, որը նա համարում է ամենացանկալին. պէտք է ձգտել խառը ձեւին, որը միացնէ իր մէջ միապետութեան և հանրապետութեան լաւագոյն յատկութիւնները: Գործ-

նական կեանքում այդպիսի ձև, նրա կարծիքով, գոյութիւն ունի Անգլիայում, և նրա հիմնական սկզբունքն է իշխանութիւնների բաժանումը: Ժողովուրդը պարլամէնտում իր պատգամաւորների միջոցով՝ պահպանում է օրէնսդիր իշխանութիւնը. թագաւորն ունի գործադիր իշխանութիւն. գաւառական իշխանութիւնը թողնւած է գաւառաւորների անկախ դասին: Իշխանութիւնների այդպիսի բաժանման ժամանակ նրանք իրար հաւասարակշռում են և նրանցից ոչ մէկը չէ կարող հասնել քաղաքացիների համար վտանգաւոր գերակշռութեան: X

Րուսո:

1712—1778:

Մօնտէսքիեօի վարդապետութիւնն իրեն յենակէտ է ընդունում իրականութեան և պատմութեան վրայ արւած դիտողութիւնները, թէ և նրանց մեկնաբանում է բաւական ազատօրէն: Բայց յատկապէս իրականութեանն ու պատմութեանն այդպէս մօտիկ լինելը չէր համապատասխանում դարի ձգտումներին, որ սաստիկ դժգոհ էր հին կարգից և նրա պատմական հիմքերից: Մօնտէսքիեօից աւելի համարձակ և աւելի ազդեցիկ դուրս եկաւ Ժընեւցի Ժան-ժակ-Ռուսօն (1712—1778): Լինելով ժամագործի որդի, կարիքաւոր, հիւանդագին եսական, կասկածոտ և նախանձ, Րուսօն միշտ օտար մնաց աշխարհիկ մարդկանց և գրողների փայլուն հասարակութեան մէջ, ուր նա ընկաւ իր արտակարգ գրական տաղանդի շնորհով: Նա իր մէջ մարմնացնում էր այդ դարի երկրորդ կիսի տրամադրութիւնը: Գիտութեան ամենագօրութեան առջև խոնարհելը, մեծ լուսաւորիչ կոչման հալարտ գիտակցութիւնը, լոյսի և բարու յաղթանակի վրայ ունեցած ուրախառիթ վստահութիւնը տեղի տւին մօտեցող յեղափոխման նախազգացմանը, ասելուքեանը դէպի գոյութիւն ունեցող կարգի ամբողջութիւնը, արհամարհանքին դէպի տեսա-

կան միտք, որն անմիջական գործնական հետեւանքների չէ հասցնում: Առաջին աշխատութիւնը, որ Րուսօն յայտնի դարձրեց, նւիրւած է այն բանին, որ ցոյց տայ, թէ գիտութիւնները և գեղարուեստները — ամբողջ քաղաքակրթութիւն կոչւածը — փչացրին մարդկանց և որ մարդկային բնութեան վերածնութեան համար անհրաժեշտ է վերադառնալ բարձրի նախնական պարզութեանը: Երկրորդ գրքոյկը բնագաւառում էր քաղաքակրթ հասարակութեան հասարակական կազմը՝ նրանում տիրող գոյքերի անհաւասարութիւնով, դասային ստորաբաժանումներով, պետական կեանքի արհեստական ձևերով միատեղ և կրկին դատապարտում էր այդ ամբողջ կարգը:

Բացասելը բաւական չը համարելով, Րուսօն ներկայացրեց իր զրական իդէալները: «Էմիլի» մէջ նա պարզել է իր հայեացքները դաստիարակութեան մասին: Հիմնական միտքն այն է, որ բոլոր անհրաժեշտ գիտելիքները և բարոյական սովորոյթները սանը պէտք է ձեռք բերէ ինքնադորձնւթիւնով. դաստիարակի դերը միայն նրանումն է կայանում, որ սանին դնէ այնպիսի պայմաններում, որ նա ստիպւած լինի ինքը վճռել, թէ ինչ պէտք է սովորել և ինչպէս վարել: Րուսօի կարծիքով՝ այդ միտքը լիապէս կարելի է իրագործել, որովհետեւ 1) բնութիւնից մարդն օժտւած է առողջ բանականութիւնով և առողջ ձգտումներով, — միայն հասարակական կեանքի արհեստական պայմաններն են անբարոյականացնում նրան և բթացնում նրա միտքը. 2) անհրաժեշտ գիտելիքների պաշարը շատ էլ մեծ չի լինի, եթէ դէն ձգնեք բոլոր աւելորդ բաները, կեանքի համար անգործադրելիները. 3) գլխաւորը ոչ թէ մտքի կրթութիւնն է, այլ բնաւորութեան դաստիարակութիւնը: Համաձայն այն նշանակութեան, որ Րուսօն վերագրում էր զգացմունքին, նա, առանց վարանման, պնդում էր, որ կրօնն ունի բարեւոր ազդեցութիւն, թէ և կրօնը հասկանում էր իւրատեսակ ձևով: Նա գրում էր. «Ես հաւատում եմ Աստծուն, և Աստուած անարդար կը լինէր, եթէ իմ հոգին անմահ ստեղծած չը լինէր. սա է ինձ համար էականը, իսկ մնացածի մասին թող վիճեն վիճասէրները»:

Հասարակական դաշինք: Բուսսօի քաղաքական վարդապետութիւնն ամենից աւելի լիապէս պարզւած է «Հասարակական դաշինքում» (Contrat social): Հեղինակը, Լօկկի պէս, ենթադրում է, որ մարդկային հասարակութիւնն առաջացել է մարդկանց մէջ կապւած դաշինքի ուժով, մարդկանց, որոնք սկզբում եղել են լիապէս ազատ. բայց Բուսսօի եզրակացութիւնները բոլորովին տարբեր են Լօկկի արած եզրակացութիւններից: Հասարակութեան մէջ մանող մարդիկ հրաժարում են իրենց անձնական կամքից միայն նրա համար, որ մասնակցեն քննադատ կամքին, որը կազմւում է իբր արդիւնք դաշնագրի: Նա, ով դադարել է անկախ անձնաւորութիւն լինելուց, դառնում է ինքնակալ ժողովրդի մի մասը: Ժողովրդի գերիշխանութիւնը Բուսսօն աշխարհի անպայման է համարում, որ նոյն իսկ լսել չէ կամենում ոչ ներկայացուցչութեան, ոչ էլ իշխանութիւնների բաժանման մասին: Պետութեան մէջ ամեն մի կարգադրութիւն պէտք է բղխէ անմիջապէս հասարակական ժողովից, որին մասնակցելու իրաւունք ունեն բոլոր քաղաքացիները: Միւս կողմից՝ անհատն ամբողջապէս հրաժարւում է իր կամքից յօգուտ հաւաքական կամքի, և խօսք անգամ չէ կարող լինել անձնական ազատութեան մասին, իբր հակադրութիւն ժողովրդի գերիշխանութեան: Հասարակութիւնը կամ ժողովուրդը որոշում է բաղադրանքների համար օրէնքներ, բարքեր, կրօնական համոզումներ: Բուսսօի քաղաքական վարդապետութիւնը հաւասար չափով ուղղւած էր բոլոր պետութիւնների և նոյն իսկ պետութեան զաղափարի դէմ, ինչպէս պատմութեան և քաղաքակրթութեան բարդ արտադրութեան: Բուսսօի գաղափարները եթէ իրականանային, կառաջացնէին քաղաքական խոշոր սիստեմների կամ համակարգութիւնների քայքայում և

անհատների ճնշում, բայց Բուսսօն չէ ամփոստում ոչ մէկին, ոչ էլ միւսներին, միայն թէ մարդիկ հաւասարւէին իրար և հասարակական կողմակերպութիւնը մինչև վերջին ծայր պարզ կերպարանք ընդունէր:

Բուսսօի գործունէութեան մէջ չէ կարելի չը նկատել Գերմանահակասութիւն մտածողութեան վերացական-խոհական ձևերի կան դրակասութիւնը: և զգացմունքի պաշտպանութեան մէջ մտքի միակողմանի զարգացման դէմ: Դրանից երևում էր, որ նոր դարաշրջան և նոր սկզբունքներ էր սկսում երևան գալ. լուսաւորիչ փիլիսոփայութիւնը թւում էր արդէն անբաւարար, չոր-խոհական. նոր սերունդը պահանջում էր մարդկային հոգու բոլոր կողմերի և ամենից առաջ յերմ զգացմունքի լիակատար զարգացում. հետաքրքրութիւնը դառնում էր դէպի սկզբնական դարաշրջանները և դէպի կիսավայրենի ժողովրդները: Նրանց մէջ էին որոնում զգացմունքի անմիջականութիւն և ոյժ: Այդ ուղղութիւնն ամենից աւելի արտայայտուեց Գերմանիայում: Երեսնամեայ պատերազմը և քաղաքական կեանքի խեղճութիւնը երկար ժամանակով յիտ պահեցին գերմանացիների կուլտուրական զարգացումը. փոխանակ կանգնելու երօպական ժողովրդների առաջին շարքում, ինչպէս որ էր բարենորոգման շրջանի սկզբում, նրանք շատ յիտ մնացին անգլիացիներից և ֆրանսիացիներից և ընկան վերջինների զեկավարութեան տակ: Լայրնիցի նման մարդիկը հազագիւտ բացառութիւն էին կողմում: Լաւագոյն մտքերը, որքան կարող էին, ընդօրինակում էին պարիզցիներից, և, օրինակ, Ֆրիդրիխ II աւելի լաւ ֆրանսերէն գիտէր, քան գերմաներէն և արհամարանքով էր վերաբերւում դէպի գերմանական գրականութիւնը:

Լէսսինգից սկսեց գործը դէպի լաւ դառնալ: Նա լիապէս համաձայն էր լուսաւորիչ փիլիսոփայութեան մարդասէր գաղափարներին, և նրա լաւագոյն թատերադրութիւններից մէկը, «Նաթան իմաստունը», ներկայացնում է կրօնական համաբարտարութեան ազնիւ և բարձր-գեղարեւոտական պաշտպանութիւն: Ինչպէս լուսաւորիչ, նա ֆրանսիական մտածողների հետ միևնոյն հիմքերի վրայ էր կանգնած: Բայց նա վրդովւում էր իր ժողովրդի մտաւոր ստորկութիւնից, նրա կոյր երկրպագութիւնից ֆրանսիական գրական օրինակներին: Եւ դրանում միայն հայրենասիրական

Լէսսինգ:

հպարտութիւնը չէր արտայայտուած: Լէսսինգը շատ լաւ զգում էր Փրանսիական ուղղութեան միակողմանիութիւնը և յարձակում էր նրա ամենագլխաւոր թերութիւնների— նրա խոհականութեան, արհեստականութեան և պայմանականութեան վրայ: «Համբուրգեան թատերասիրութեան» մէջ նա կոր իզլուխ ջարդում էր կեղծ-դասական դրամայի երկրպագուներին, պահանջում էր դրութեան և բնաւորութիւնների բնականութիւն, կենսական ծշմարտութիւն և զանազանակերպութիւն, իբր օրինակ՝ նա մատնանիշ էր անում անգլիական ցեղակից դրականութիւնը և հին ողբերգութիւնը, բարձրացնում էր Շէքսպիրին, իբրև թատերադրական ստեղծագործութեան ամենամեծ ներկայացուցչի: Չը բաւականանալով լոկ խրատներով, նա ինքն ասպարէզ եկաւ իբր թատերասիրական զրոյց և սակզծեց դերմանական թատերադրութեան առաջին գեղարեստական նմուշները *):

Հէրդէր:

Հէրդէրն աւելի լայն խնդիրներ առաջադրեց իր համար: Նա ուշադրութիւն դարձրեց հէնց լուսաւորիչ փիլիսոփայութեան սահմանափակութեան վրայ և սկսեց պահանջել բնականութիւն, կենսականութիւն, բազմակողմանիութիւն ժողովրդին ձանձխելու հարցում. ինչպէս Լէսսինգը, նա պահանջում էր մարդուն ըմբռնելու գործում բնականութիւն, կենսականութիւն, բազմակողմանիութիւն: Հէրդէրի համար ժողովուրդը մի օրգանական էակ է, ոչ թէ մարդկանց միութիւն՝ կազմած դաշինքով և ծրագրով: Ի՞նչպէս է կազմել ժողովրդական օրգանիզմը, ի՞նչ բանում է երեացել նրա առաջին առանձնայատկութիւնները, ի՞նչպէս է մշակւել նրա բնոյթը: Այդ հարցերը տալով իրեն, Հէրդէրն աւելի ուշադրութիւնով սկսեց դիտել ժողովրդական կեանքի սկզբնաւորութիւնները, բան բարդ և արհեստական կուլտուրայի դարաշրջանները: Նա կարծես թէ ժողովրդական ստեղծագործութեան-դիցարանութեան, առասպելների, հաւատալիքների, հէքիաթների մէջ յայտնագործեց մի նոր աշխարհ: Կրթւած հասարակութիւնը արհամարհում է այդ բաները, իբր անիմաստ առակներ, բայց Հէրդէրի աչքում նրանք աւելի գեղեցկութիւն և իմաստութիւն են պարունակում, քան ամենահոգեկաւոր զրոյնների ստեղծագործութիւնները: Մտքեր մարդկային պատմութեան

*) Նա գրել է—Միննա Փօն-Բարնհէլմ, էմիլիա Գալտտի, Նաթան-Իմաստուն դրամաները:

մասին» *) շարադրութեան մէջ Հէրդէրը հիմք է ընդունում ժողովրդական կեանքի այդ ըմբռնումը, բայց միաժամանակ ամբողջ աշխատութեան մէջ ցոյց է տալիս մարդկութեան կուլտուրական կատարելագործման, գէպի լուսաւորութիւնը և երջանկութիւնն ունեցած յառաջադիմական ընթացքի գաղափարը: Բայց նրա կարծիքով՝ յառաջադիմութիւնը կայանում է ոչ միայն մտքի զրաւումների մէջ, այլ ամբողջ մարդու, բնութիւնից նրան արւած բոլոր ունակութիւնների և ուժերի աճող բարոյական կատարելագործման մէջ:

Լէսսինգը դեռ մենակ էր իբր մարտնչող, այն ինչ Հէրդէրը շրջապատւած էր հասակակիցների և ընկերների փայ- Կատարի
ձգտումների շրջանը:
Լուսն խմբով: Գերմանիայում սկսւել էր կատարի ձգտումների
շրջանը (Sturm-und Drangperiode): Եւում էր մի տենդային
գործունէութիւն: Կարծես գեանից բուսնում էին հրիտասարդ,
տաղանդաւոր գործիչներ գրականութեան բոլոր ճիւղերում:
Գոյութիւն ունեցող ամեն ինչ ենթարկւում էր քննադատու-
թեան. մինչև երկինք էին բարձրացնում անմիջական զգաց-
մունքը և ուժը, մտքի և արտայայտութեան ազատութիւնը, բնու-
թեան մօտիկութիւնը: Այդ անհանգիստ ժամանակում սկսեցին
իրենց գործունէութիւնը Գեթէն և Շիլլէրը:

Գեթէն (1750—1832) իրականացրեց զօր մարդկային Գեթէ
1750—1832
անձնատրուծեան այն իղլալը, որի մասին երազում էին այդ ժա-
մանակի գրողները: Նա անգիմադրելիօրէն գրաւիչ էր, ամեն
բանի արձագանգ առող նրա բնութիւնն ապրում էր իր դա-
բաշրջանի բոլոր խոր ձգտումներովը, իսկ բանաստեղծական
հանձարը հնար էր տալիս նրան արտայայտելու պատկեր-
ներով այն ամենը, ինչ որ յուզում էր մտքերը: «Վէրթէրը»
և «Ֆաուստը» անմահացրին նրա սղմկայոյդ երիտասարդու-
թիւնը: «Վէրթէրը» տխուր վիպասանութիւնն է այն մար-
դու, որը տանջւում է շրջապատ հասարակական պայմանների
ոչնչութիւնից և կեղծութիւնից, որը համակւած է «համաշ-
խարհային վշտով», որը հանգստանում է միայն բնութեան
զրկում. Վէրթէրի զգայնութիւնը դառնում է հիւանդութիւն,
զրկում է նրան ոչ միայն կեանքի ուրախութիւնից, այլ և
գործունէութեան ընդհանրականութիւնից, և նա վերջ է դնում
իր կեանքին անյոյս սիրու կատարի յուզման մէջ: «Ֆաուստը»

*) „Ideen zur Geschichte der Menschheit“ 1784 և հետե-
կալ թւականներում:

առաջին մասում Գեօթէն օգտուել է հին աւանդութիւնից մի գիտնականի մասին, որը ծախել է իր հոգին սատանային, երկրի վրայ զօրութիւն և իշխանութիւն ձեռք բերելու համար: Այդ պատմածքը դառել է նոր ժամանակների ամենամեծ պօէմը: Մէֆիստֆէլի ծաղրանքների, Ֆաուստի ապստամբութեան մէջ գիտութեան և Աստածային կարգերի դէմ երևան է գալիս մի խոր զգացմունք է մարդկային հոգու անգոհունակութիւնն այն ամենից, ինչ որ նրան մտաշելի է երկրի վրայ, ձգտում դէպի անհասանելի իրէպը, որի առջև թառամում են գիտութիւնը և սէրը:

Շելլեր:
1729—1805

Գերմանիայի երկրորդ մեծ բանաստեղծ Շելլերը (1729-1805) հանճարեղութեան կողմից ստոր էր Գեօթէից, բայց նրանից աւելի ուժգնօրէն զգում էր իր ժամանակի քաղաքական պակասութիւնները. նրա նախնական թատերական գրածքներում երևում է յեղափոխական տրամադրութիւն, «Աւագակներ» մէջ հերոսը բացարձակ պատերազմ է յայտարարում անպէտք հասարակութեանը, հաւաքում է իր շուրջը կտրիճների մի խումբ, որոնց ուժից վեր է տանել անարդարութիւնները և վերաւորանքները: «Սէր և խարդաւանք» պիէսը խայտառակութեան սիւնին է միխում պաշտական հասարակութեան անհոգի, սնափառ և չնչին ներկայացուցիչներին: «Դօն-Կարլոսի» մէջ բռնակալութեան և ֆանատիկոսութեան մարմնացում ֆրիլպպ II-ի դիմաց դուրս է գալիս մարկիզ Պօլան, ազատութեան և մարդասիրութեան պաշտպանը:

Մարգարիտ-
բութիւն:

Մինչև այժմ մենք խօսում էինք XVIII դարի մտաւոր շարժման մասին, որքան որ դա արտայայտւում էր ամենից աւելի յայտնի գրողների գործերում: Բայց ինչպէս էին գործադրում կեանքի մէջ այն խրատները, որ տալիս էր գրականութիւնը: Հին կարգի իրականութեան և մտածողների պահանջների միջև անդունդը մեծ էր, բայց հէնց այդ հակասութիւնը եղածի և նրա միջև, ինչ որ պիտի լինէր՝ դժուր էր մարդկանց դէպի գործունէութիւն: Չը նայելով հայեացքների մէջ եղած լուրջ տարածայնութիւններին, XVIII դարի բոլոր գործիչները համաձայն էին մի քանի կարևորագոյն կէտերում: Նրանք քարոզում

էին «մարդասիրութիւն», ուշադրութիւն դէպի մարդկային անձնավորութեան արժանապատուութիւնը և կարիքները, բարեարութիւն կամ ֆիլանտրօպիա, սիրալիր վերաբերմունք դէպի մարդիկը: Եւ գործը չէր սահմանափակուում միայն քարոզով կամ մասնավոր բարեգործութիւնով:

Նոր ուղղութեան մարդիկը շատ լաւ էին գիտակցում իրենց եղբայրութիւնը շրջապատ թշնամական ուժերի միջև և բնականօրէն նրանց մէջ ցանկութիւն էր առաջանում միանալու, իրար հետ կանոնաւոր յարաբերութիւններ հաստատելու: 1717 թիւն անգլիական լուսաւորիչներն օգտուեցին միջնադարեան որմնագիրների համաքարութեան կիսամոռացւած սովորութիւններից և կազմեցին մի դաշնակցութիւն, որի նպատակն էր, ինչպէս նրանք էին ասում, կրթել մարդկանց հոգեւոր շինարարութեան համար: Ազատ որմնագիրների կամ մասօնների միաբանութիւնը (կարգը) արագ աճեց և տարածեց իր «թեափներն» (լօժ) ամբողջ Եւրօպայում և նոյնիսկ ամբողջ աշարհում: Մորհրդաւոր ծէսերը և կանոնները բաժանում էին միաբանութիւնը շրջապատ մարդկանցից. եղբայրութիւնը բացարձակ կուի չէր դուրս գալիս պետական իշխանութիւնների և եկեղեցիների դէմ, բայց իրեն պահում էր նրանց ազդեցութիւնից դուրս, կրօնի վերաբերմամբ ընդունում էր դէիզմը (աստածականութիւն) իսկ հասարակութեան վերաբերմամբ—ամբողջ մարդկութեան եղբայրութիւն և մարդկանց միջև հաւասարութիւն: Երկար ժամանակ պետական իշխանութիւնները միաբանութեանը վերաբերւում էին զիջողաբար, բայց կաթոլիկ եկեղեցին անհաշտ պատերազմ յայտարարեց նրան: Մասօնների ազդեցութիւնը հասարակութեան վրայ շատ մեծ էր, բայց նրանք մեծ մասով այնքան զգոյշ էին, որ չէին

Մասօնները
և իւլիւս-
նասները:

շօշափում չափազանց վառ խնդիրներ: Տարբեր էին Իլլիւմինացիները, մի միաբանութիւն, որ կազմւել էր Բաւարիայում XVIII դարավերջում, մասօնների օրինակով. նրանց մէջ տարածւել էր ուղղակի յեղափոխական վարդապետութիւն, և բաւարական կառավարութիւնն անհրաժեշտ համարեց դատաստանական հայածանքի ենթարկել այդ միաբանութիւնը:

Լուսաւորիչ
գրականու-
թեան ազդե-
ցութիւնն ի-
րաւունքի
վրայ:

Հայեացքների յեղաշրջումն զգացւում էր նաև կառավարական շրջաններում: Լուսաւորիչ գրականութեան ազդեցութեան տակ փոխւեցին շատ կարգեր, որոնք դարերով գոյութիւն էին ունեցել, առանց կասկած յարուցանելու իրենց օրինաւորութեան մասին: Դեռ XVII դարում գերմանական բացիօնալիստներն արշաւանք սկսեցին կախարդութեան պատճառով կատարող հայածանքի դէմ, և կամաց-կամաց յաջողւեց տարածել այն հայեացքը, որ մարդիկ չեն կարող անմիջական յարաբերութեան մէջ մտնել չար ոգիների հետ ի վնաս իրենց մօտաւորների: Յետոյ սկսւեց կոխ ճանջանալի դէմ, որ գործ էր անում իբր դատաստանական քննութեան միջոց: Լուսաւորիչ գրականութիւնը կրկին կարողացաւ համոզել կառավարութեանը, որ այդ դատական սովորութիւնը նենգ է, վնասակար, որ նա կորստի է մատնել բազմաթիւ անմեղ զոհեր: Իտալացի Բէկկարիան մերկացրեց քրեական իրաւունքի*) տմարդի դաժանութիւնը, որի պատիժները չափ ու սահման չունէին: Անգլիացի Հաուարդն ամբողջ կեանքը նւիրեց բանդակաւորեան պայմանների բարելաւմանը:

Լուսաւոր-
ւած ինքնա-
կալութիւն:

Բացի այն ազդեցութիւնը, որ լուսաւորիչ շարժումն ունէր իրաւունքի այս և այն հարցի ու ճիւղի վրայ, անհրաժեշտ է նկատել, որ իբխանութեան ներ-

*) «Յանցագործութիւնների և պատիժների մասին» շարադրութեան մէջ, 1764-ին տպւած:

կայացուցիչները յաճախ համակում էին նրանով իրենց ընդհանուր քաղաքականութեան մէջ: Լուսաւորիչների պահանջած բարենորոգումներից շատերը ցանկալի էին նաև պետական շահերի տեսակէտից, և XVIII դարի պետական անձերի մի ամբողջ շարք համարձակութիւն և եռանդ ունեցաւ ժամանակի պահանջներին ընդառաջելու: Նրանք իշխանութիւնը չէին զիջում ժողովրդին, այլ, ընդհակառակը, զինւում էին իշխանութիւնով, որպէսզի ժողովրդի համար օգտակար բարեփոխումներ մտցնեն կեանքի մէջ: Այդպէս էին գործում—Արանդան Իսպանիայում, Պօմբալը Պորտուգալիայում, Տանուչչին Նէպոլում, Եկատերինա II Ռուսիայում, Գուստաւ III Շվեդիայում: Լուսաւորւած ինքնակալութեան գլխաւոր նպատակներից մէկը կաթոլիկ երկրներում եկեղեցու ազդեցութեան սահմանափակելն էր քաղաքական և հասարակական հարցերում: Այդ բանում լուսաւորւած ինքնակալութեան ներկայացուցիչներն անխուսափելիօրէն պիտի ընդհարէին եզրիսների միաբանութեան հետ, որը գործոն կաթոլիկութեան գլխաւոր գործիքն էր նոր ժամանակում: Պորտուգալական և իսպանական կառավարութիւններն արտաքսեցին եզրիտներին իրենց բոլոր տիրապետութիւններից, և ժամանակի ոգին այնքան ուժեղ էր, որ կղէմէս XIV պապը լուծեց միաբանութիւնը: Թէև յետագայում այդ միաբանութիւնը վերականգնւեց, բայց նա երկար ժամանակ չը կարողացաւ ուղղւել այդ արհաւիրքի հասցրած վնասից:

Լուսաւորւած ինքնակալութեան համար յատկապէս բնորոշ է Ֆրիդրիխ II-ի գործունէութիւնը Պրուսիայում և Յոլստէյն II-ինը Աւստրիայում:

Ֆրիդրիխ II արժանացաւ Մեծ մականունը ոչ միայն պատերազմական և քաղաքագիտական յաջող գործե-

Ֆրիդրիխ II
Վարչութիւնը:

րով. նա առաջինը եղաւ, որ իրականացրեց «լուսա-
ւորւած ինքնակալութեան» գաղափարները պետական
վարչութեան մէջ: Իր ժամանակում ժողովրդակա-
նութիւն վայելող փրկիսփայտութիւնով դաստիարակ-
ւած, նա գիտակցաբար էր վերաբերուում դէպի իր
դիրքը և կառավարողի պարտականութիւնները բղխեց-
նում էր մարդկային հասարակութեան յատկութիւն-
ներից: Նրա կարծիքով՝ վեհապետը պետութեան ա-
ռաջին ծառան է: Հպատակները հնազանդուում են նրա
իշխանութեանը, որպէս զի խուսափեն ներքին գոտու-
թիւններից և օտարների բռնութիւնից. բայց վեհա-
պետի բոլոր զիջումները պիտի նպատակ ունենան
հպատակների բարօրութիւնը, նրանց կեանքի խելացի
կազմակերպութիւնը, հարուստների և աղքատների
միջև եղած հակադրութեան նւազումը, թշւառներին
և նեղւածներին օգնելը: Վեհապետի իշխանութիւնն
անպայման է, որովհետև նա ամբողջութեան ներկա-
յացուցիչն է: Յորիդիկ II ոչ միայն չէր ընդունում
որևէ սահմանափակում, այլ նոյն իսկ իր իշխանու-
թիւնը չէր բաժանում իր կամքը գործադրողների հետ
և չէր պահում առանձին միջնորդներ՝ վարչութեան
առանձին ճիւղերի համար: Այդ ճիւղերից ամեն մէ-
կը գտնուում էր մի քանի մարդկանց ժողովի ձեռքում,
իսկ գործերի մասին ղեկուցանելու համար թագա-
ւորը նշանակում էր գաղտնի խորհրդականներ. մեծ
մասով դրանք լինում էին աննշան ծաղման տէր մար-
դիկ և յաճախ բարձրագոյն կրթութիւն չըստացած:
Թագաւորն ինքն էր վերահսկում ամեն բանի, նրա
նպատակն էր ամբողջ վարչութեան անձնական կազմը
դարձնել հլու-հնազանդ մեքենայ, որը կատարէր իր
հրամաններն առանց դատողութիւնների և յապա-

Բանակը:

Ի հարկէ բանակը մեծ ուշադրութիւն էր պահան-

ջում: Նա բաղկացած էր 200,000 մարդուց, երբ ազ-
գաբնակութեան թիւը միայն 5 միլիոն էր, բայց զին-
ւորների կէսից աւելին օտարերկրացիներ էին, զին-
ւորագրւած ամեն տեսակ ծուռ ու շիտակ միջոցնե-
րով*): Այդ խաժամուժը դարձնում էին կանոնաւոր
գնդեր դաժան կարգապահութեան միջոցով. յանցա-
ւորներին յաճախ զօրաշարքերի առջևով անց էին կաց-
նում, որպէս զի բոլոր զինւորները ծեծէին նրան:
Սպաները բացառապէս ագնւականներից էին, և բո-
լոր պաշտօնների համար մարդիկ նշանակուում էին,
այն ինչ միւս բանակներում (անգլիական, ֆրանսիա-
կան) պաշտօնները գնւում էին:

Բանակի հետ սերտ կապ ունէր ելեմուտքը (ֆի-
նանսները): Յորիդիկը միջոցների մէջ խտրութիւն
չէր գնում իր եկամուտներն աւելացնելու համար,
ի միջի ալոց մի քանի հարկերի հաւաքումը նա յանձ-
նեց ֆրանսիացիներից նշանակած պաշտօնեաների,
որոնք խուզարկում էին տներն ու խանութները, ո-
րով և ազգաբնակչութեան համար ատելի դարձան:
Բայց նա հասկանում էր, որ պետական հարստու-
թեան իսկական հիմքը կազմում է երկրի արդիւնա-
գործական զարգացումը, և կարծում էր, որ այդ բա-
նին կը հասնէր կառավարական եռանդուն խնամակա-
լութիւնով: Երկրագործութեանը նա օգնում էր, ցա-
մաքեցնելով ճահիճները, կարգաւորելով գետերը, գաղ-
թականներ զբաւելով դէպի իր երկիրը, կալւածատէ-
րերի համար էժան վարկ բաց անելով: Բայց մասնա-
ւորապէս նա հոգ էր տանում գործարանական ար-
դիւնաբերութեան բարձրացման վրայ. այդ բանում
նա ընդօրինակում էր Կոլբէրին, թէև շատ աւելի նը-
ւազ յաջողութիւնով:

*) Զինուոր շոկոնների սիրելի միջոցն էր հարբեցնել պն-
դակազմ երիտասարդներին և հարրածներին զօրով կանխա-
վճար կամ գրաւական դրամ տալ ու ապա ստիպել ծառայելու:

կամ ելե-
մուտքը:

Դատարանը: «Լուսաւորւած ինքնակալութեան» բնորոշ յատկանիշները երևան են դալիս Ֆրիդրիխ Մեծի տարած հոգսերում արդարադատութեան և դատակազմութեան մասին, — հոգսեր, որոնց մէջ նա ղեկավարում էր կառավարչի պարտականութեան գիտակցութիւնովը և վեհ պաշտօնովը: Նա սիրում էր ասել, որ վեհապետն ամենից առաջ իր հպատակների դատաւորն է, և խիստ հսկում էր, որ պրուսական դատարանները դատեն արագ և անկաշառօրէն: Դատարանի առջև նա չէր ընդունում տարբերութիւններ հարուստների և աղքատների, ազնւականների և ոչ ազնւականների միջև *): այդ քիչ է — նա չէր ընդունում որեւէ կողմնակի իշխանութեան միջամտութիւն, նոյն իսկ իր սեփական իշխանութեան: Միայն այդ բանում նա պարտք էր համարում սահմանափակել իր կամքը և պահանջում, պնդում էր, որ օրէնքը գործադրեն, ինչ էլ որ լինի: Կանցլէր Կօկցէի նախագահութիւնով կազմւած էր մի մասնաժողով՝ պրուսական իրաւունքը միաւորելու և մշակելու համար: Մասնաժողովը հրատարակում էր իր աշխատանքների արդիւնքները և բոլոր ձեռնհաս մարդկանց կողմից արևող ցուցումներն ու հակաճառութիւններն ընդունում: Այդպէս կազմւեց Codex juris Friedericiani (Ֆրիդրիխի իրաւունքի օրինագիրքը): իրաւաբանական այդ նշանաւոր ուշադանի հիմք ծառայել են գերմանական իրաւական սովորութիւնները և պրուսական օրէնքները, բայց նիւթը վերամշակել է հոռմէական իրաւունքի և XIII դարի

*) Առանձնապէս տպաւորութիւն գործեց ջրաղացպան Արնօլդի գործը, որը չէր վճարել թագաւորին կապալադրամը, որովհետեւ լանդրաթը կամ գաւառապետը կտրել էր նրա ջուրը: Դատարանները պատժեցին ջրաղացպանին, բայց թագաւորը համոզեց, որ այդ արւած էր գաւառապետին հաճոյանալու համար, և հրաժարեցրեց կանցլէրին ու մի քանի դատաւորների:

փիլիսոփայական գաղափարների ազդեցութեան տակ: Թագաւորն իր տիրապետութիւններում լիակատար կրօնական համբերատարութիւն էր պահպանում: Նրա արտայայտած միտքը, թէ «թող ամեն մարդ փրկւի իր ձևով» (es mag ein jeder selig werden nach seiner Façon) — կարծես դառնում է Հօհենցօլլէրների նշանաբանը կրօնական քաղաքականութեան հարցերում:

Մի բանի վերաբերմամբ Ֆրիդրիխ Մեծը չըհամարձակւեց ձեռք տալ հին կարգին. դասային կազմը մնաց անձեռնմխելի: Թագաւորը տեսնում էր ազնւականութեան մէջ մի ոյժ, որն անհրաժեշտ էր պետութեան պաշտպանութեան համար: Նրա սպաներն ստանում էին ամենախղճուկ ռոճիկ և կենսաթոշակ չունէին. նրանք պարտաւոր էին իրենց պահել: Կալւածատէր-ազնւականները հարկաւոր էին բանակին նաև նրա համար, որ դասային պատուի զգացումը պէտք է բարձրացնէր բանակի ոգին. դրա համար դաւադանով մտցւած կարգապահութիւնը քիչ էր: Վստահելով սպաներին, թագաւորը նրանց յանձնում էր նաև քաղաքացիական մասին վերաբերող գործեր և նրանց ակներև գերադասում էր պաշտօնեաներից: Այդ պատճառով էլ նա բոլոր կալւածատէր-ազնւականներին դիտում էր իբրև ծառայող մարդկանց, պահանջում էր նրանցից հաշիւ, եթէ նրանք նըստում մնում էին իրենց կալւածներում, չէր թողնում նրանց արտասահման՝ առանց յատուկ թոյլտւութեան: Պետութեան մէջ ազնւականութեան այդպիսի դեր յատկացնելով, Ֆրիդրիխ II չէր կարող մըտածել միւս դասերի բարձրացման մասին: Ազնւականների և ոչ ազնւականների ամուսնութիւնն արգելւած էր: Թէ և թագաւորը շատ էր ցանկանում բարելաւել զիւղացիների վիճակը, բայց նա շատ բան անել չը կարողացաւ, որովհետև նրա յարաբերութիւնը

Դատարանը:

դէպի ազնւականները կապում էին նրա ձեռքերը: Արքունի կալածների կառավարիչներին նեղեց, ստիպեց, որ լաւ վարւեն գիւղացիների հետ. պատժեց մի քանի կալածատէրերի, որոնք մասնաւորապէս ի հարն էին գործ դնում իրենց իշխանութիւնը. վերջապէս՝ թագաւորն արգելեց մարդկանց դուրս բշել հողերից. բայց կողը, տասանորդը կամ բահրան և ուրիշ տեսակ ձրի պարտականութիւնները, կամայականօրէն պատժելու և հրամայելու իրաւունքը ֆնացին կալածատէրերի ձեռքին:

Թողութեան կրթութիւնը: Լուսաւորւած թագաւորը կենդանի յարաբերութեան մէջ էր Ֆրանսիական մտածողների հետ. ինքը գրեց քաղաքական խորհրդածութիւններ, մի քանի բան արեց գիմնազիաների և համալսարանների համար, վերակազմեց գիտութիւնների ակադէմիան և յայտարարեց, որ կրթութիւնը պարտադիր է ամեն մարդու համար. բայց նա քիչ բան արեց ստորին դպրոցների համար: Այդ դէպքում երևան է գալիս արհամարհանքը դէպի մարդիկը, որ միշտ կազմում էր այդ մեծ քաղաքագէտի յատկանիշը: Նա յոյսը դրել էր հպատակների մեքենական հնազանդութեան վրայ, ոչ թէ նրանց խելացի ըմբռնողութեան, բանականութեան վրայ. այդ պատճառով էլ ժողովրդական կրթութեան հարցերը նրա համար երկրորդական տեղ էին բռնում:

Յովսէփ II: Շատ աւելի վճռաբար էր գործում լուսաւորւած ինքնակալութեան մի ուրիշ ներկայացուցիչ-Յովսէփ II կայսրը: Արդէն նրա մօր՝ Մարիա Թէրէզայի օրով ընդարձակ բարելաւումներ էին մտցրել ելեմտական վարչութեան, գիւղացիական յարաբերութիւնների, եկեղեցական կազմի մէջ: Այդ զգուշաւոր բարենորոգումները Յովսէփին թւում էին բոլորովին անբաւարար, և նա ձեռք զարկեց պետական կեանքի բոլոր ճիւղերում արմատական վերակազմութեան, Նա ո-

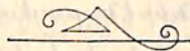
չնչացրեց ազնւականների արտօնեալ վիճակը դատարանի առջև, բոլոր դասերի համար բաց արեց պաշտօնների դուռը, խլեց կալածատէրերից դատարանի և ոստիկանութեան իրաւունքը գիւղացիների վերաբերմամբ, ոչնչացրեց իր երկրների մեծ մասում ճորտութիւնը, նախկին ճորտերի վրայ հաստատեց նրանց մշակած հողաբաժինները և թեթեացրեց այն ծառայութիւնները, որ նրանք կատարում էին կալածատէրերի համար: Այդ միջոցների հետ միատեղ կայսրը եռանդով հող էր տանում ժողովրդական դպրոցների վրայ. մտցրեց այնտեղ ձրի կրթութիւն, բաց արեց ուսուցչական սէմինարիաներ: Կրօնի վերաբերմամբ նա յայտարարեց համբերատարութիւն և հաւասարեցրեց բողոքականների ու կաթոլիկների իրաւունքները: Ապա նա փակեց բոլոր վանքերը, որոնց մէջ միաբանները նւիրւած էին դասաւանդման կամ հիւանդներին խնամելու գործին: Այդ հիմնարկութիւնների կալածները գործադրեցին ծխական եկեղեցիներ կառուցանելու: Ոչնչացնելով հնացած հիմնարկութիւնները, մտցնելով քաղաքացիական հաւասարութիւն, Յովսէփ II խնամք էր տանում, որ աւստրիական կիսաաւատական երկրները դարձնէ միատեսակ բիւրօկրատիական (պաշտօնէական) պետութիւն, լիապէս կախած բարձրագոյն իշխանութիւնից: Պատմականօրէն կազմւած գաւառների փոխարէն՝ նա կամայականօրէն բաժանեց պետութիւնը վարչական շրջանների. դասերի և տեղական ընկերակցութիւնների փոխարէն դրեց իր պաշտօնեաներին: Պատմական բոլոր առանձնայատկութիւնները նա համարում էր նախապաշարումներ և, օրինակ, հրամայեց բոլոր պաշտօնավայրերում գործածել բացառաբար գերմանական լեզուն, թէ և հունգարները, սլաւոնները, բէլգիացիները խորապէս վիրաւորւած էին

զգում իրենց ազգային լեզուների վերաբերմամբ գործադրած այդ բռնութիւնից:

Զարմանալի չէ, որ նրա բարենորոգումներն աւստրիական բազմացեղ շրջաններում առաջ բերին դժգոհութիւն և նոյն իսկ դիմադրութիւն: Բարձր դասակարգերը չէին կամենում զիջել իրենց արտօնութիւնները, ստորին դասակարգերը չէին համակրում եկեղեցական փոփոխութիւններին, բոլորը գանգատւում էին վարչութեան կամայականութիւնից և բժախնդրութիւնից, և բոլորն էլ դժգոհ էին ազգային առանձնայատկութիւնների խախտումից:

1790:

Հունգարիայում միայն աւստրիական զօրքերի ներկայութիւնը յետ պահեց ազգաբնակչութիւնն ապստամբութիւնից, իսկ Նիդերլանդական գաւառներում բացարձակ յեղափոխութիւն բռնկեց, որի հետ զլուխ ելնելու հնար չուներ կայսրը: Նա մեռաւ (1790 թ.) ճնշող, վշտալի գիտակցութիւնով, որ իր մեծահոգի ծրագիրները և աշխատանքները մնացին չընսկացւած և չըգնահատւած ու պետութիւնը նետեցին վտանգաւոր անկարգութիւնների մէջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Յ Ե ղ ա փ ո խ ո ռ ք ի ռ և

Դ լ ու խ Ա.

ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՏԱԿՈՒՄԸ ՖՐԱՆՍԻԱ-ՅՈՒՄ

Հին կարգն ամենակատաղի յարձակումների էր իր կարգը երթարկում ֆրանսիական գրականութեան մէջ. նոր հասարակարգադաւանների ամենաազդեցիկ բարոյիչները գործում էին ֆրանսիայում: Դա բացատրւում էր ոչ միայն այդ ազգի տպաւորւող բնաւորութիւնով, հաստատւած կարգի դէմ գրգռւած դիմադրութիւնը բողոքում էր նաև ֆրանսիական պետութեան և հասարակութեան կեանքի առանձնայատուկ պայմաններից: Ինչպէս վերևում ցոյց տւինք, Վրանսիացիներն աւելի էին գրգռւած հին կարգի դէմ, քան գերմանացիներն ու անգլիացիները, որովհետեւ գերմանացիներից առաջ էին անցել, իսկ անգլիացիներից յետ էին մնացել: Հին կարգը նրանց երկրում ոչ իրական ոյժ էր, ինչպէս Գերմանիայում, ոչ հնութեան յիշողութիւն, ինչպէս Անգլիայում. նա դառել էր ամեն տեսակ արժեքների հաւաքածո: Իսկ կառավարութիւնը, փոխանակ լուսաւորւած ինքնակալութեան ուղին մանելու, պաշտպանում էր արտօնութիւնները:

Լօուսի Գրանսիան կառավարելու հարցն արտասովոր կերպով դժևարացաւ Լուդովիկոս XIV-ի քաղաքականութեան խորտակումից յետոյ: «Մեծ թագաւորն» իր փոքրահասակ յաջորդին թողեց երեք և կէս միլիարդ լիվր պարտք և տարեկան 80 միլլիօն լիվր դէֆիցիտ^{*)}: Գրանսիայի ազգաբնակչութիւնը նիւթապէս քայքայւել էր, նրա ունեցած գերակշռութիւնն արտաքին քաղաքականութեան մէջ ձեռքից գնացել: Օրլէանի դքսի, մանկահասակ Լուդովիկոս XV-ի խնամակալութեան օրով փորձ արւեց բարձրացնելու երկրի բարօրութիւնը ֆինանսական կամ ելկմտական սպէկուլեացիայի^{**)} միջոցով: Շօտլանդացի Զօն Լօուսն, որ լաւ ծանօթ էր առևտրական բանկային գործերին, համոզեց խնամակալին, որ վարկի (կրէդիտ), այսինքն հասարակութեան վստահութեան շնորհով, պետութիւնը կարող է բաց թողնել թղթէ դրամներ, որոնց քանակը շատ անգամ աւելի կըլինի, բանեղած մետաղէ դրամի պաշարը. շրջանառութեան մէջ եղած դրամանիշների թւի աճեցողութեան պատճառով՝ մարդիկ աւելի կըսկսեն գնել ու ծախել, բարօրութիւնը կը բարձրանայ, և կառավարութիւնը հնարաւորութիւն կունենայ դուրս գալու իր ֆինանսական դժւարութիւններէ: Լօուսի հայեացքների մէջ շատ ճշմտիւ բան կար. իսկապէս, նորագոյն վաճառականութիւնն ընդարձակ չափերով օգտուում է վարկից և առանց նրան անկարող է դիմանալ. բայց նոյնիսկ հզօրագոյն պէտքերեան վարկն էլ անսահման չէ, և թղթէ դրամներ բաց թողնելիս անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ, որ կարող է պատահել, որ այդ

^{*)} Երբ մուտքը չէ ծածկում ծախքը, մնում է դէֆիցիտ կամ բաց:

^{**)} Սպէկուլեացիա կոչում են այն միջոցներին, որոնք հիմնւած են ենթադրական հաշիւների վրայ:

թղթէ դրամներն ստացողները պահանջեն նրանց փոխարէն մետաղէ դրամներ կամ որևէ ուրիշ իրական արժէքներ: Սկզբում Լօուսն գործում էր զգուշաբար, և նրա ձեռնարկութիւնն արտակարգ յաջողութիւն ունեցաւ: Բաժնետոմսեր կամ ակցիաներ^{*)} վաճառելուց գոյացած դրամներով նա թագաւորական բանկ կամ դրամաւառու բաց արեց և սկսեց բաց թողնել թղթէ դրամներ, որոնք շրջանառութեան մէջ անցնում էին մետաղէ դրամներին հաւասար գնով: Երկու-երեք տարում բանկն իր ձեռքը հաւաքեց բոլոր կարևորագոյն առևտրական գործերը—դրամ կտրելը, գաղութների հետ առևտուրը, հարկերի հաւաքումը: Այն բաժնետոմսերը, որ դուրս թողնելիս 500 լիվր արժէին, վաճառուում էին 20,000 լիվրով. ամբողջ հասարակութիւնը բռնւած էր բօրսայի տենդով. գրնում և վաճառում էր բաժնետոմսեր, կազմակերպում էր ձեռնարկութիւններ: Բայց այդ վաղահաս ձեռնարկութիւններից շատերի բանը վատ էր գնում, իսկ որ գլխաւորն էր, Լօուսն բաց թողեց բոլորովին սննդի համաչափ գումարի թղթէ դրամներ—3 միլլիարդի: Հասարակութիւնն սկսեց պահանջել մետաղէ դրամ. բայց այդ դրամը բոլորովին բաւական չէր փոխանակելու համար, և Լօուսն փորձեց դադարեցնել պահանջներն ստիպողական միջոցներով. կառավարութեանը խնդրեց և հրատարակել աւելի արգելք սկսէ դրամ տանը պահելու մասին. խուզարկութիւններ էր կատարել տալիս տներում, որպէսզի մետաղէ դրամի պահեստ գտնի: Բայց այդ միջոցներին աւելի ևս սարսափեցրին հասարակութեանը. բաժնեթղթերը կորցրին իրենց ամբողջ արժէքը, ոչ ոք չէր ուզում թղթէ դրամ ընդունել, և

^{*)} Ակցիա (ակսիօն), պայ կամ բաժնետոմս կոչւում են այն թղթերը, որ բաց է թողնում կամ պետութիւնը կամ մասնաւոր ընկերութիւններ, որոնց գնողները մաս կունենան ստացւած արդիւնքից:

գործը վերջացաւ սնանկութիւնով*)։ Բանկի այդ խոր-
տակումը պէտքութեան անուղղակի սնանկութիւնն էր,
որովհետեւ նա օգնում էր Լօուի գործողութիւններին
և նրա թղթէ դրամներով վճարել էր պարտքերի
խոշորագոյն մասը։ Մասնաւոր մարդկանցից շատ-
շատերը, որոնք չէին յաջողեցրել օր առաջ ծախել
Լօուի բաժնետոմսերը և թղթադրամները, նիւթապէս
քայքայուեցին։

Լուդովիկոս
XV:

1715:

Լուդովիկոս XIV-ի դրած բեռը Ֆրանսիայի վրայ
վերացել էր, թէև ոչ այնքան վայելուչ ձևով։ Յա-
մենայն դէպս պէտք էր հոգ տանել, որ այլ ևս նոյն
տեսակ դրութեան մէջ չընկնէ երկիրը, որի մէջ ըն-
կել էր 1715 թւին։ Բայց Լուդովիկոս XV լուսաւոր-
ւած միապետների թւին չէր պատկանում, որոնք,
Ֆրիդրիխ II-ի կամ Յովսէփ II-ի նման, բոլոր ուժե-
րը նւիրում էին պետութեանը ծառայելու։ Նա ապ-
րում էր անձնական հաճոյքների համար, հաճոյքից
աւելի բարձր ոչինչ չընդունելով, և անտարբեր էր
դէպի իր քաղաքականութեան հետեւնեքները, եթէ
դրանք անձնապէս կամ անմիջապէս իրեն չէին դիպ-
չում։ Նրան են վերագրում «ինձնից յետոյ ջրհե-
ղեղ»**) ասացածքը։ Պետութեան մէջ գլխաւոր դեր
խաղում էին պալատական տիկիները, որոնք վայե-
լում էին թագաւորի բարեհաճ տրամադրութիւնը։
Լուդովիկոս XV ունեցաւ նաև լաւ մինիստրներ,
բայց նրանց համար դժւար էր ձեռք բերել հաստա-
տուն և հետևողական բարելաւումներ։ Պետական հար-
կերի անհաւասար բաշխումը, պետութեան միջոցնե-
րի կողոպտումն արտօնեալների ձեռքով, ֆինանսա-
կան վարչութեան խառնակ վիճակը շարունակում

*) Սնանկութիւն կամ բանքրոտութիւն է կոչւում այն,
որ ձեռնարկողն անկարող է լինում վճարել իր պարտքերը։

**) «Après moi — le déluge» — (ինձնից յետոյ թող ջրհե-
ղեղ լինի կամ թնձ ինչ...))

էին։ Արտաքին քաղաքականութիւնը գնում էր խայ-
տառակ կերպով. թէ պատերազմական և թէ քաղա-
քագիտական անյաջողութիւնները շատ զգալի էին
փառասէր Ֆրանսիացիների համար։ Լեհական ժա-
ռանգութեան համար մղւած պատերազմում ֆրանսիա-
կան թեկնածուն անյաջողութիւն կրեց, աւստրիական
ժառանգութեան պատերազմում բոլոր օգուտները մնա-
ցին Պրուսիային, իսկ Ֆրանսիան ստիպւած եղաւ հրա-
ժարել իր ծրագրերներից. եօթնամեայ պատերազ-
մում ֆրանսիացիները կրեցին մի շարք խայտառակ
պարտութիւններ. նրա ամբողջ թագաւորութեան ըն-
թացքում անգլիացիները տիրապետում էին ֆրան-
սիական գաղութները և ջարդում ֆրանսիական նա-
ւատորմը։

Գլխաւոր վերահսկիչ (կոնտրօլօր) Մաշօն փորձ արեց
արմատապէս փոխել ֆինանսական վարչութիւնը. նա
սահմանափակեց հոգևորականութեան իրաւունքն անշարժ
կալաւծների ձեռք բերելու, որովհետև հոգևորականութեան
ձեռքում եղած ահագին քանակութեան հողն ազատ էր հո-
ղային տուրքից։ Այսպէս նա մտցրեց նկատառին հարկ, որն ընկ-
նում էր բոլոր դասերի վրայ և պիտի փոխարինէր գլխա-
հարկը, որը ծանրանում էր միայն ստորին դասակարգերի
վրայ։ Բայց Մաշօի բարենորոգումները բարկութեան փոթո-
րիկ առաջացրին արքունիքում և հոգևորականութեան մէջ,
և թագաւորն շտապեց վերացնել այդ նոր կարգերը և հե-
ռացնել համարձակ վերանորոգչին։

Հասարակութիւնը, որ սկզբում թագաւորից սպա-
սում էր բարենորոգումներ, սկսեց գալ այն համոզ-
ման, որ այդ կողմից չէ կարելի յուսալ ոչինչ, և
սկսեց քննադատել կառավարութեան բոլոր գործո-
ղութիւնները։ Այդ քննադատութիւնն, ի միջի այլոց,
արտայայտւում էր դատաւորական դասի վարմունքի
մէջ։ Բարձրագոյն դատարանները, պարլամէնտ կոչ-
ւածներն, իրենք էլ լիապէս պաշկանում էին ին
կարգին. նրանց մէջ պաշտօնները գնւում էին և վա-

կուլ տալու
լուծւում էին
դէմ։

ճառուում ժառանգաբար. դատական ազնւականութեան կարծիքները շատ յաճախ հակառակ էին լինում պետութեան իսկական շահերին և ամենալուսաւորած քաղաքական գործիչների հայեացքներին: Բայց դատաւորական դասն իրեն ինքնուրոյն էր պահում, և ամառնակութիւն ունէր հակաճառել կառավարութեանը, այդ պատճառով էլ հասարակութեան համակրութիւնը նրա կողմն էր: Պարլամէնտները մի քանի անգամ օգտուեցին իրենց բողոքելու իրաւունքից Լուդովիկոս XV-ի օրով: Ամենակատաղի ընդհարումը տեղի ունեցաւ այն առիթով, որ բրէտանական պարլամէնտի դատախազը պատասխանատուութեան ենթարկեց այդ շրջանի նահանգապետին իշխանութիւնն ի շարը գործ դնելու համար: Արքունիքը միջամտեց նահանգապետի օգտին, և Պարլիզի պարլամէնտը, ուր քննում էր այդ գործը, հրաման ստացաւ քննութիւնը դադարեցնել: Այն ժամանակ Ֆրանսիայի բոլոր պարլամէնտների անդամներն ընդհանուր համաձայնութիւն կայացրին և յայտարարեցին, որ այլևս գործեր չեն քննի, եթէ որ ազատ չեն քննութեան մէջ: Կանցլէր Մօպուսն (արդարապատութեան մինիստրը) խնդրեց և ստացաւ հրամանագիր աքսորելու յամառող դատաւորներին և պարլամէնտների փոխարէն նոր դատարաններ նշանակելու: Դատակազմութեան մէջ էական բարելաւումներ մտցւեցին — վերացրին պաշտօններ վաճառելը, էժանացրին դատավարութիւնը: Բայց և այնպէս հասարակութիւնը պարլամէնտի կողմն էր բռնել. փաստաբանները հրաժարւեցին գործեր վարել նոր դատարաններում:

Լուդովիկոս XVI և Տիւրգոս XV մեռաւ: Նրան յաջորդեց թոռը, Լուդովիկոս XVI, մի բարի, լաւագոյն դիտաւորութիւններով լի մարդ, բայց թոյլ բնավորութեան տէր: Նրա առաջին գործը

եղաւ պարլամէնտների վերահաստատումը: Նրա մինիստրներից ամենալուսամիտը — Տիւրգոս, այդ կարգադրութեան դէմ բողոքում էր ոչ միայն նրա համար, որ նա զցում էր թագաւորական իշխանութեան հեղինակութիւնը, այլ և այն պատճառով, որ նա նախատեսում էր պարլամէնտների կողմից դիմադրութիւն լուրջ բարենորոգումների: Տիւրգոս փորձած տնտեսագէտ և վարչագէտ էր, ջերմ հայրենասէր և լայն ու ինքնատիպ խելքի տէր մարդ: Նա հասկանում էր, որ Ֆրանսիային անհրաժեշտ է ոչ միայն Ֆինանսների բարելաւում, այլ եւ ընդհանակ վերանորոգումներ կեանքի բոլոր նիւղերում: Նրա ծրագրները կազմած էին այդ մտքով, և թագաւորը համակրում էր դրանց: Տիւրգոս կամենում էր վերջ դնել հարկերի անհաւասար բաշխմանը և տարածել հողային հարկն արտօնեալների վրայ ևս, պարտաւորեցնել սէնիօրներին, որ աւատական տուրքերի փոխարէն, թոյլատրեն գիւղացիներին գնելու իրենց հողաբաժինները և ազատութիւնը, ոչնչացնել առևտրական մենապաճառումները, համբարական կազմակերպութիւնը, ներքին մաքսերը, հացի առևտրի սահմանափակումները: Վարչութեան մէջ նա անհրաժեշտ էր համարում զարգացնել տեղական ինքնավարութիւնը և այդ նպատակով աչքի առաջ ունէր տեղական գործերը վարելը թողնել մունիցիպալիտետներին — ամեն մի համայնքից ընտրւած ներկայացուցիչների ժողովներին. գաւառական գործերի համար պէտք է հրաւիրէին գաւառական մունիցիպալիտէտ (ինքնավարութեան խորհուրդ), վերջապէս պետական մի քանի հարցերի քննութեան համար նախագծւած էր «ազային մունիցիպալիտէտ», որը պիտի ընտրէր գաւառական ժողովների կողմից: Կրօնի վերաբերմամբ Տիւրգոս խղճի ազատութեան և կաթոլիկների ու բողոքականների միջև խառնուրդ էր արձակում:

դոքականների իրաւունքների հաւասարեցման կողմնակից էր: Այդ բարենորոգումների հաստատութեան և օգտակարութեան իբր ապահովութիւն պիտի ծառայէին ժողովրդական կրթութեան համար գործադրելիք միջոցները:

Գործնական կեանքում երևաց, որ չափազանց դժուար էր իրականացնել ենթադրւած բարենորոգութիւնների նոյն իսկ մի մասը. արքունիքը, հոգևորականութիւնը, պարլամէնտները զինւեցին նրանց դէմ. նոյն իսկ ժողովրդի մէջ էլ զբաղանց չը հասկացան և ապստամբութիւնով էին զիմաւորում ամենաօգտակար նորմութիւններին: Սակայն Տիւրքօն գործադրեց հացի ազատ վաճառման, համաքարութիւնների ոչնչացման, ներքին մաքսերի վերացման հրովարտակաները: Բայց այդ բանի համար հարկաւոր եղաւ ստիպել պարլամէնտներին և զէնքով զսպել հասարակ ժողովրդի դիմադրութիւնը: Տիւրքօն պատրաստ էր ամեն բանի, բայց երևաց որ թագաւորն անընդունակ էր այդպիսի կռիւ. թագուհու և մերձաւորների ազդեցութեան տակ հրաժարեցրեց իր մեծ մինիստրին:

Տիւրքօն յաջորդները:

Սակայն Տիւրքօն անկումը չէր նշանակում, որ կառավարութիւնը միանգամ ընդմիշտ հրաժարւում է ամեն տեսակ վերանորոգչական փորձերից. ֆինանսների խանգարումը և հասարակութեան մէջ տարածւած գաղափարների ազդեցութիւնն այնքան մեծ էին, որ բարենորոգումների ծրագիրները կրկին ու կրկին առաջ էին գալիս Տիւրքօն յաջորդների օրով (Նէկկէրի, Կալօննի, Բրիէննի): Բայց փոխանակ որևէ որոշ ծրագրով և հաստատուն քաղաքականութիւնով գործելու, այդ յաջորդները երբեմն մի քանի անգամ անում, մի քանի անգամ անում, մի քանի անգամ անում էին արտօնեալներին և խոստովանում լուսամիտ ծրագրի արդարացի լինելը, երբեմն էլ զիջում էին արտօնեալ-

ներին և փորձում էին խօսել Լուդովիկոս XIV-ի լեզուով: Արտաքին քաղաքականութեան մէջ կարողացան ձեռք բերել մի խոշոր յաջողութիւն: Հիւսիս-ամերիկական գաղութներին ցոյց տաւ օգնութիւնը նրանց մղած կռոււմ Անգլիայի դէմ՝ որոշ հատուցում էր այն ստորացման փոխարէն, որ Ֆրանսիան ստիպւած էր կրել անգլիացիներից XVIII դարի ընթացքում: Բայց և այնպէս հիւսիսամերիկական պատերազմին մասնակցելը ձեռնառու արդիւնք չունեցաւ կառավարութեան համար, որովհետեւ դրա շնորհով Ֆրանսիայում զօրացաւ քաղաքական ազատութեան ձգտումը: Ներքին վարչութեան մէջ մի կերպ հազիւ գլուխ էին դուրս բերում նորանոր փոխառութիւններով, բայց դէֆիցիտները (բացերը) աւելի և աւելի շատանում էին և վերջապէս հասան 198 միլիօն լիւրի տարեկան: Ակներե կարծաւ, որ անհրաժեշտ է վերակազմել ֆինանսական սիստէմը և զրկել արտօնեալներին իրենց առանձնահատուկութիւններից, բայց միաժամանակ կառավարութիւնն զգում էր, որ իր ուժերից վեր է այդ խնդրի լուծումը և որ օգնութեան պէտք է հրաւիրել հասարակութեանը: Տիւրքօն ծրագիրները կրկին ասպարէզ եկան, թէև աղաւաղւած ձևով: Սկսեց օրջանային եւ տեղական վարչութիւնների վերակազմութիւնից. այդ վարչութիւնները գրեթէ բոլորովին խլեցին էնտանդանների (թագաւորական պաշտօնեաների) ձեռքից և տրեցին գաւառական գիւղական ժողովներին, որոնց մէջ սակայն պահեցին դասային տարբերութիւնները: Այդ ընդարձակ բարենորոգումը ոչ ոքի չը գոհացրեց. ոմանք դժգոհ էին, որ իրենց ստիպում էին ստորին դասակարգերի հետ միասին աշխատել, միւսները պահանջում էին էլ աւելի ընդարձակ լիազօրութիւններ: Երբ կառավարութիւնը ձեռք զարկեց հարկերի բարենորոգմանը, հանդիպեց կատա-

դի գիմադրութեան: Պարիզի պարլամէնտը հրաժար-
ւեց հրովարտակն արձանագրութեան մէջ մտցնելուց,
բողոքեց որ թագաւորը անձնակառնապէս է հրամա-
յում, յայտարարեց, որ իշխանութիւններն իրաւունք
չունեն ձերբակալելու իրենց անհաճոյ անձերին կա-
մայականօրէն և առանց դատաստանի առջև մեղա-
դրանք յարուցանելու *), վերջապէս պահանջեց դա-
սերի ժողով հրաւիրել: Պարլամէնտի նպատակները
զուտ ըէակցիօն **)) էին, բայց հասարակութիւնը հա-
մակրում էր այն բանին, որ նա կուի է բռնել կա-
ռավարութեան հետ: Թագաւորի փորձը դատարան-
ները վերակազմելու՝ նոյնպիսի ողբալի վախճան ու-
նեցաւ, ինչպէս և Մօպուի բարենորոգումն իր ժա-
մանակին: վերակազմութեան մասին տրւած հրովար-
տակները յետ առնւեցին:

Պատերի ժո- Սյգ ընդհանուր շփոթի մէջ մնում էր մի ելք — ժո-
ղովի հրաւիրել ազգի ներկայացուցիչներին. և Լուդո-
ւութիւնները վիկոս XVI հրամայեց կատարել ընտրութիւններ դա-
սերի ժողովների համար, որոնք չէին գումարուել 1614
1614: թւից ի վեր: Ընտրելով ներկայացուցիչներ երեք դա-
սերից ***) առանձնապէս, ազգաբնակութիւնը պիտի
կազմէր նրանց համար հրահանգներ (наказы, cahiers),
որոնց մէջ պիտի պարզւած լինէին նրանց ցանկու-
թիւնները: Հրահանգների մեծ մասը պահանջում էին
ժողովրդական մշտական ներկայացուցչութիւն և հա-
սարակական արմատական վերակազմութիւններ. հին
կարգի անտանելի գեղձումների դէմ եղած բողոքների
հետ միասին կցւած էին նաև բարենորոգումների

*) Սյգպիսի ձերբակալութիւններն ամենասովորական
երևոյթներ էին հին կարգի օրով: Նրանք կատարւում էին
«կնքւած հրամանագրերի» (lettres de cachet) զօրութիւնով:
**) Ըէակցիա-կոչում է յետագարձ շարժումը:
***) Ազնականութիւնը, հոգևորականութիւնը և երրորդ
դասը:

ծրագիրներ, որոնց նպատակն էր պարզ ձև տալ քա-
ղաքական կազմին և վերակազմել նրան ազգային
սկզբունքների համեմատ:

Պատերի ժողովների գումարման նման մի միջոցի
դիմելով, ֆինանսների միսիստը Նէկկէրը չէր մտա-
ծել կառավարութեան համար գործողութեան ոչ մի
ծրագիր: Նա նոյն իսկ մատնանիշ չէր արել, թէ ար-
դեօք դասերն, առանձին-առանձին պիտի ժողովւեն,
թէ իրար հետ միատեղ մի ժողով պիտի կազմեն. ա-
ռաջին ձևի օգտին էին խօսում նախընթաց օրինակ-
ները, երկրորդի օգտին՝ այն հանգամանքը, որ ընտ-
րութեան վերաբերող հրովարտակով երրորդ դասին
թոյլ էր տրւած ընտրել երկու անգամ աւելի թւով
պատգամաւոր, քան միւս դասերից ամեն մէկն ա-
ռանձին վերցրած: *) Խորհրդակցութեան ձևի հարցն
առաջնակարգ նշանակութիւն ունէր, որովհետեւ եթէ
պատգամաւորները մի ժողով կազմէին՝ երրորդ դա-
սը, հոգևորականութեան և ազնականութեան այն
պատգամաւորների հետ միասին, որոնք համակարծիք
էին նրան, պիտի ճնշող գերակշռութիւն ունենար-
ընդհանրապէս, եթէ դասերն առանձնանային, եր-
րորդ դասն անգոր կըլինէր երկու միւս դասերի դի-
մաց: Կառավարութիւնը և՛ ցանկանում էր երրորդ դա-
սի գերակշռութիւնն, աչքի առաջ ունենալով հար-
կերի բարենորոգումը, և՛ վախենում էր նրանից, աչքի
առաջ ունենալով բուրժուազիայի քաղաքական տրա-
մադրութիւնը. դրա արդիւնքն այն եղաւ, որ կառա-
վարութիւնը գործը թողեց իր սեփական ընթացքին:

Երբ պատգամաւորները ժողովւեցին Վէրսայում,
1789 թւի մայիսի 5-ին, հոգևորականութիւնը և ազ-
նականութիւնն առանձին ժողովներ կազմեցին, բայց

1789 թւի
Ազգային
ժողովը:

*) Ընտրւած էին 270 հոգի ազնականների կողմից,
291 հոգևորականներից և 557 պատգամաւոր երրորդ դասից:

երրորդ դասի ներկայացուցիչները հրաժարեցին խորհրդակցելուց իբր առանձին ժողով, և յայտարարեցին, որ սպասում են միւս պատգամաւորներին՝ ընդհանուր ժողով կազմելու համար: Մօտ մի ամիս անցկացաւ ապարդիւն բանակցութիւններով, իսկ յետոյ երրորդ դասը վճռեց այլևս չըսպասել և, իբրև ազգաբնակչութեան մեծամասնութեան ներկայացուցչութիւն, յայտարարեց իրեն «Ազգային ժողով»: Միւս դասերի պատգամաւորներին թոյլ էր տրուում յետոյ միանալու այդ ժողովին: Այդ համարձակ միջոցը տեսնելով, արքունիքը դուրս եկաւ իր անգործ վիճակից: Թագաւորի հրամանով Վէրսայի պալատի նիստերի դահլիճը փակեցին, բայց պատգամաւորները ժողով արին գնդախաղի մեծ սրահում (մանէժ կամ Jeu de paume-ի սրահ) և երգեցին չըցրեւել, մինչև պետական նոր կազմ մշակելը: Յունիսի 23-ին ազնւականութեան և հոգևորականութեան հետ միասին նրանք հրաւիրեցին հանդիսաւոր նիստի, որի ժամանակ թագաւորը հրամայեց զբաղմունքներն սկսել ամեն մի դասն առանձին և չըշօշափել բարձր դասերի արտօնութիւնների հարցը: Բայց թագաւորի հրամանները և սպառնալիքներն սպասւած տպաւորութիւնը չըգործեցին: Երրորդ դասը շարունակում էր նիստերն իբր ազգային ժողով, և կամաց-կամաց նրան միացան ազնւականութեան և հոգևորականութեան պատգամաւորները:

Բառախիտ
առումը:

Թագաւորը չըհամարձակեց անյապաղ ցրել ժողովը, բայց սկսեց զօրքեր հաւաքել Պարիզի շուրջը և հրաժարեցրեց Նէկիէրին: Այդ լուրերը մայրաքաղաքում զարհուրելի յուզում առաջացրին. փողոցներում հաւաքում էին սոված աշխատաւորների ահագին խմբեր, որոնք սպասում էին իրենց վիճակի բարելաւումն ազգային ժողովից և ատում էին ազնւա-

կաններին. ամբոխին ցրում էին զինւորներով, բայց մի քանի գնդերում նկատելի էր համակրանք դէպի ազգաբնակչութիւնը: Յուլիսի 14-ին ժողովրդի ահագին զանգաւածներ շարժեցին դէպի Բաստիլ, խելու աշնտեղ գտնուող զէնքերը: Փոքրաթիւ բերդապահ զօրքը համազարկ տուեց, որից իսկոյն գլորեցին մի քանի տասնեակ մարդիկ, բայց դա միայն աւելի կատաղեցրեց յարձակողներին. նրանք բռնի խուժեցին դեպի բերդապահ զօրքը վայր դրեց, բայց զօրապետներին և զինւորներից մի քանիսին սպանեցին: Սպասելով, որ զօրքը Պարիզի վրայ կըյարձակւի, փողոցները ծածկեցին բարրիկադներով (պատնէշ), բուրժուազիան զինեց և կազմեց ազգային զվարդիան կամ պահակազունդը, որի գլուխ անցաւ մարքիզ Լաֆայէտը, հիւսիս-ամերիկական պատերազմի հերոսը: Բայց Լուդովիկոս XVI իր կողմից չըհամարձակեց ազգամիջեան կռիւ սկսել: Նա խոստացաւ ցրել զօրքը, հաստատեց ապստամբների արած կարգադրութիւնները Պարիզի վերաբերմամբ և հաշտեց ազգային ժողովի հետ:

Օգոստոսի
4-ը:

Բաստիլի անկման լուրը սլացաւ ամբողջ Ֆրանսիայում և ամեն տեղ ծառայեց իբր ազգանշան նույնաման ընդհարումների և դատաստանների: Յատկապէս ահաւոր էր շարժումը գիւղերում. ռամիկները կործանում և այրում էին գղեակները, իսկ մի քանի գէպքերում սպանում էին ատելի կալւածատէրերին և գործակատարներին: Այդ ընդհանուր ապստամբութիւնն ազգային ժողովում առաջ բերեց մի նշանաւոր տեսարան: Օգոստոսի 4-ին մի քանի երիտասարդ ազնւականներ յայտարարեցին, որ իրենք իրենց բարի կամքով հրաժարւում են այն կոռու բէգարից, որոնցով օգտւում էին վաղուց իվելու: Այն ժամանակ ամեն կողմից վեր կացան արտօնեալ դա-

սերի պատգամաւորները — ամեն մէկն շտապում էր հրաժարւել իր առաւելութիւններից ու արտօնութիւններից: Մի գիշերային նիստում օչնչացեցին, առանց յետ գնման պայմանի, աւասական կոռ ու բէգարի, արժանաւորի, մենաշնորհների բոլոր տեսակները, որոնցով այնքան հարուստ էր նին կարգը:

Թագաւորի
Պարիզ փո-
խադրւելը:

Այդ ժամանակամիջոցում մի անգամ էլ արքունիքի կողմից սկսեց վտանգ սպառնալ: Մշտապէս տատանող Լուդովիկոս XVI կրկին ընկաւ թագուհու ազդեցութեան տակ և զօրք հաւաքեց Վէրսայլում. մի զինւորական տօնի ժամանակ, թագաւորական ընտանիքի ներկայութեամբ, սպաները պատուեցին և կոխկրտեցին եռագոյն*) ժապաւէնէ կապերը, որ Բաստիլի առումից յետոյ բռնել էին նախկին սպիտակ կապերի տեղը: Պարիզի ազգաբնակչութիւնը կրկին զէնքի դիմեց, և այս անգամ ամբոխը, որի մէջ կային բազմաթիւ կանայք, չըսպասեց յարձակման, այլ ինքը շարժեց դէպի Վէրսայլ, խուժեց պալատը և պահանջեց, որ թագաւորը Պարիզ տեղափոխուի: Թագաւորը կրկին զիջեց, արիւնհեղութիւնից խուսափելու համար (հոկտեմբերի 5-ին և 6-ին): Նա Պարիզ եկաւ եւ դրանով իր անօր դրեց մայրաքաղաքի անհանգիստ ազգաբնակչութեան իշխանութեան տակ: Ազգային ժողովը հետեւեց նրան:

Սահմանա-
դիր ժողովի
օրէնսդրու-
թիւնը:

Ժողովը կոչւեց ոչ միայն ազգային, այլ և սահմանադիր**), որովհետեւ նրա գլխաւոր խնդիրն էր նոր սահմանադրութիւն հաստատել Ֆրանսիայի համար: Նա ստիպւած էր գործել բոլորովին բացառիկ պարագաներում: Այն պատգամաւորները, որ հրաւիրւած էին միջնադարեան դասային ժողովների, որպէսզի

*) Պարիզի կարմիր և կապոյտ գոյներին աւելացրել էին սպիտակը, թագաւորական դրօշակի գոյնը:

**)Assemblée constituante:

հօր արքային խնդիրներ ու յարգանքներ մատուցանեն, յանկարծ դարձան լիազօր ներկայացուցիչներ մի ազգի, որը մի կողմ շարտեց իր բոլոր պատմական հիմնարկութիւնները և ձեռք դարկեց նորից կառուցանելու իր պետական կարգը: Իրենց համար պատգամաւորները ղեկավար էին ընդունել մարդու և քաղաքացու իրաւունքների, պետութեան խնդիրների և իշխանութիւնների միջև լինելիք յարաբերութիւնների մասին ունեցած ընդհանուր նկատմամբ. այն ամենը, ինչ որ պատմական էր, անցեալ դարերում դանդաղօրէն աճած, իր դէմ կասկած և թշնամանք էր յարուցանում. միապետական իշխանութիւնը երկար ժամանակ գործել էր Ֆրանսիայում ինքնակալօրէն և առանց վերահսկողութեան, այդ պատճառով էլ այժմ ժլատօրէն, հնար եղածին չափ քիչ ազդեցութիւն էին տալիս իշխանութիւններին և չէին վախենում, որ դրանից անկարգութիւն և բռնութիւն կառաջանայ: Իսկ այն դահլիճի շուրջը, ուր ժողովւում էին օրէնսդիրները, դժժում էր Պարիզի կատաղած ամբոխի աղմուկը, որն զգացել էր իր ոյժը, երբ նրա գրոհի առջև խորտակւել էր ահարկու Բաստիլը և առանց կուրի տեղի էին տւել թագաւորի հաւաքած զօրքերը: Ժողովից ոչ հեռու, Ֆրանսիայի վերաշինութեանը և կառավարութեանը վերաբերող նոյն հարցերը քննում էին առանց որեւէ սահմանափակման և պատասխանատւութեան՝ ազատ քաղաքական ակումբներում (կլուբ), և այդ ակումբների անդամները, բնականաբար, պատգամաւորների գործունէութիւնը համարում էին չափազանց զգուշաւոր և դանդաղ, արտայայտում էին աւելի համարձակ հայեացքներ, նախապատրաստում էին աւելի վճռական գործողութիւններ: Այդ ընկերութիւններից մէկը, եպիօքիմների կուրբ կոչւածը, յարաբերութիւններ սկսեց Ֆրանսիայի բո

Մարդու և քաղաքացու իրաւունքները: Ընդհանրապէս ինչպէս որ և ամեն տեղ կազմեց իր ճիւղերը: Նախ բան որ և է քաղաքական միջոցի դիմելը, ժողովուրդին անհրաժեշտ համարեց պարզաբանել այն ընդհանուր վերացական սկզբունքները, որնա համարում էր քաղաքական բարեկարգ կեանքի հիմնական պայմանները: Երկար քննութիւնից յետոյ՝ կազմեց «մարդու և քաղաքացու իրաւունքների յայտարարութիւնը»: Նա յայտարարում էր, որ բոլոր մարդիկ հաւասար են և անձնականապէս ազատ, որ քաղաքացիների ընդհանրութեանը, այսինքն ժողովրդին է պատկանում պետութեան մէջ գերիշխանութիւնը և որ իշխանութիւնների կողմից ճշդում եղած դէպքում՝ ժողովուրդն իրաւունք ունի նրանց դիմադրութիւն ցոյց տալու:

1791 թ.ի սահմանադրութիւնը: Երբ բանը հասաւ այդ վերացական սկզբունքներին, առաջ եկան բաւական դժարութիւններ, Բաւական լիակատար կերպով գործադրեց հաւասարութեան սկզբունքը: Օգոստոս 4-ի դիշերը մի անգամից ոչնչացրեց անհատների մի մասի առաւելութիւններն ու արտօնութիւնները միւսների վերաբերմամբ: յետագայում ազնւականներից խիցին նոյն իսկ նրանց տիրողոսները, զինանիշները և միւս արտաքին տարբերիչ նշանները: Սակայն հաւասարութեան գաղափարը սասիկ սահմանափակւած էր քաղաքականապէս: Լիակատար իրաւատէր (ակտիւ) քաղաքացիներ չըձանաչեցին ոչ միայն երեխաներն ու կանայք, ազգային ժողովը բոլոր տղամարդկանց էլ ընդունակ չըհամարեց ստանալու լիակատար իրաւատէր քաղաքացիութիւն. նա քաղաքական ընտրութիւններին մասնակցելուց զրկեց խիստ աղքատ մարդկանց. քաղաքացիներից միայն նրանք կարող էին ընտրող լինել, որոնք ուղղակի հարկ էին վճարում պետութեան օգտին գոնէ երեք օրւայ վարձագնի չափով: Այդ ներգործական և կարողաւոր քաղաքացիներից էլ լրաց-

ւում էր ազգային պահակազունը, որի ստորաբաժանումները, Պարիզի օրինակով, կազմեցին Ֆրանսիայի բոլոր վայրերում:

Անձնական ազատութիւնը ասելով՝ հասկացւում էր ամեն տեսակ կրօն դաւանելու իրաւունք (խղճի ազատութիւն), պարզել բերանացի կամ գրաւոր կերպով ամեն տեսակ մտքեր, եթէ որ դրանից չէին տուժում ուրիշ քաղաքացիներ (խօսքի և մամուլի ազատութիւն), ժողովել երբ և ինչպէս կամենան՝ մասնաւոր կամ հասարակական հարցեր քննելու համար (ժողովների և ընկերակցութիւնների ազատութիւն):

Ժողովրդական գերիշխանութիւնը իրականացնելիս՝ ազգային ժողովը կամենում էր պահպանել Մօնտէսքիեօի գաղափարները, ոչ թէ Ռուսսօինը: Համարեաւ բոլոր հիմնարկութիւնների վերաբերմամբ նա գործադրեց ընտրական սկզբունքը և այդ հիմնարկութիւնները բաժանեց երեք խմբի, համաձայն իշխանութիւնների բաժանման վարդապետութեան: Օրէնսդիր իշխանութիւնը և դրա հետ միասին պետական գործերի ընդհանուր ղեկավարութիւնը յանձնեցին ներկայացուցչական ժողովին, որ բաղկացած էր մէկ պալատից *) և որի անդամներն ընտրւում էին յատուկ ընտրողների ձեռքով՝ ներգործական կամ իրաւատէր քաղաքացիներից՝ երկու տարով: Գործադիր իշխանութեան գլուխ դրւած էր թագաւորը, որին յանձնւած էր գործերի, նաւատորմի և ոստիկանութեան հրամանատարութիւնը, նոյնպէս և քաղաքագլխական յարաբերութիւններ վարելը: Նրան իրաւունք էր տրւած ժամանակաւորապէս թոյլ չըտալ օրէնքների գործադրութիւնը, որոնք նրան թւում էին վնասակար. բայց եթէ ժողովը երեք անգամ անցկաց-

*) Ոչ թէ երկու պալատից, ինչպէս որ էր Անգլիայում և Ամերիկայում:

նէր միևնոյն օրէնքը, այն ժամանակ թագաւորի veto-ն (արգելքը) կորցնում էր իր ուժը: Իր գործողութիւնների մէջ թագաւորը պիտի յենէր մինիստրների վերայ, որոնք պատասխանատու էին օրէնսդիր ժողովի առջև, բայց վստահութիւն չունենալով դէպի բոլոր միանձն կառավարիչները և ցանկանալով խստապէս իրարից ջոկել գործադիր և օրէնսդիր իշխանութիւնները, որոշել էին, որ մինիստրները չեն կարող նշանակել ներկայացուցչական ժողովի կազմից: Դաւա-կան իշխանութիւնը պատկանում էր գաւառներին, որոնց անդամներն ընտրւում էին տեղական ժողովներում՝ 6 տարով: Տեղական և շրջանային վարչութիւնը *) անւանապէս գտնւում էր թագաւորի և ներքին գործերի մինիստրի հսկողութեան տակ, բայց էապէս կախած չէր նրանցից և ամբողջովին գտնւում էր ներկայացուցչական ժողովների ձեռքում, որոնց անդամներին ընտրւում էին իրաւատէր քաղաքացիները: Բնդհանրապէս իշխանութիւնների բաժանումն աւելի քրքի վրայ գոյութիւն ունէր, քան էապէս. գաւառական և գործադիր իշխանութիւնները զրկւած էին ինքնուրոյնութիւնից և լիակատար կախման մէջ էին դրւած իրաւատէր քաղաքացիների մէջ տեղի ունեցող ձայնատուութիւններից և կուսակցութիւններից. քաղաւոր միակ կառավարիչն էր, որի իշխանութիւնն ընտրութիւններից չէր կախւած, այլ պատմական աւանդութիւնից. նրան թողել էին մի քանի փշրանքներ իր նախկին զրութիւնից և դա խիստ կերպով հակազրութիւն էր հանդիսանում մնացած ամբողջ կազմին:

Պէտք եղած ժամանակն իշխանութիւններին դիմադրելու իրաւունքը, որ ունէին քաղաքացիները, դժուար էր աւելի մանրամասն օրէն որոշել սահմանա-

*) Պատմական գաւառների նախկին բաժանումը փոխիցին և Ֆրանսիան բաժանեցին 83 գէպարտըմանի (շրջան):

զրութեան մէջ, բայց նրա ձեւական խոստովանութիւնն իրաւունքների յայտարարութեան մէջ նշանակութիւնից զուրկ չէր, եթէ աչքի առաջ ունենանք այն սպառնական դրութիւնը, որ բռնել էր Պարիզը, և գրգռւած զրութիւնն այն տաք գլուխների, որոնց թիւը շատ էր Ֆրանսիայում: X

Հասարակութիւնը վերակազմելիս ազգային ժողովը պիտի հանդիպէր մի ուժի, որն իրեն չէր համարում հասարակական պարզ հիմնարկութիւն, այլ մի յաւիտենական և աստուածային հաստատութիւն. դա եկեղեցին էր: Պատգամաւորների մեծ մասն անցել էր լուսաւորիչ փիլիսոփայութեան դպրոցը և չէր այլալուծւում եկեղեցու գերբնական կոչման մասին եղած վկայութիւններից: Ժողովը շատ շուտ սկսեց հետեւել լուսամիտ բռնակալների օրինակին և պետութեան օգտին գրաւեց հոգեւոր ընկերութիւնների ահագին անճարժ կայքը *): Որովհետեւ այլևս ոչ մի տեղից չէր կարելի միջոցներ ձեռք բերել ֆինանսական նեղութիւններից դուրս գալու համար, այդ պատճառով նոյն իսկ հոգևորականութիւնը մի կերպ հաշուեց այդ միջոցի հետ: Բայց երբ միանգամ արգէն եկեղեցին դադարեց խոշոր կալւածատէր լինելուց, ստիպւած էին ռոճիկով ապահովել հոգևորականութիւնը: Այդպիսի ապահովութեան պայմանները քննելիս՝ ազգային ժողովն սկսեց օրէնքներ սահմանել այնպիսի հարցերի վերաբերմամբ, որոնց կաթոլիկ եկեղեցին բոլորովին չէր համարում աշխարհական իշխանութեան իրաւասութեան տակ: Ժողովը փակեց նախկին թեմերը և վճռեց, որ այսուհետեւ եպիսկոպոսներին պիտի ընտրեն նահանգական (գէպարտըմանի) խորհուրդները, իսկ քահանաներին — համայնքի իրաւատէր քաղաքա-

*) Այդ կայքը գնահատւում էր մօտաւորապէս 3 միլիարդ ֆրանկի:

ցիւների ժողովները: Ճշմարիտ կաթողիկոսներին համար այդ կարգադրութիւնը յանդուգն ձեռնմխութիւն էր ազատամիտներին կողմից եկեղեցական կեանքին: Պապը դատապարտեց այսպէս կոչւած՝ «եկեղեցու փաղափարական կազմակերպութիւնը». եկեղեցական անձերի ահագին մեծամասնութիւնը հրաժարուեց հպատակելի դրան. միաբանութիւնից բաժանուեց մի փոքրիկ խումբ եպիսկոպոսների և քահանաների, որը դրանով իսկ ընկաւ հերձաժի մէջ, իհարկէ կաթողիկ եկեղեցու տեսակէտով:

Միւրաբո:

Սահմանադիր ժողովի անդամները բոլորն էլ համակիր չէին այն ուղղութեանը, որ նա ընդունել էր. նրանց մէջ կային հնութեան կողմնակիցներ, որոնք ատում էին յեղափոխութիւնը, կար և մի փոքրիկ խումբ ծայրայեղների, որոնք կամենում էին յեղափոխութեան շարունակելը. նոյն իսկ մեծամասնութեան մէջ կային շատերը, որոնք գտնում էին, որ ժողովը չափազանց տարւում է ազնիւ դիտաւորութիւններով և վերացական կառուցւածքներով. բայց բազմաթիւ պատգամաւորներից միայն մի հանճարեղ պետական անձ լիապէս հասկանում էր դրութիւնը: Դա հարաւի պատգամաւոր կոմս Միւրաբոն էր: Նա աչքի ընկնող մասնակցութիւն էր ունեցել ին կարգի անկման գործում և ջերմապէս համակրում էր քաղաքական ազատութեան և հասարակական բարենորոգումներին, բայց համոզւած էր, որ պետական իշխանութեան դերը չէ վերջացել Ֆրանսիայում և չըպէտք է վերջանայ. նա երազում էր համարձակ և ուժեղ իշխանութեան մասին, որը վերանորոգիչ աշխատանք կը կատարէ, փոխանակ դիմադրելու վերանորոգման դործին, և այդպիսի իշխանութեան համար հիմք էր որոնում ին ազգային-միապետութեան մէջ: Միւրաբոն ոչ միայն որոշ ծրագիր ունէր, այլ և որոշ տե-

ւեալներ նրա իրագործման համար. իր անգուգական հոետորական կարողութեան շնորհով՝ նա ժողովի մէջ ամենաազդեցիկ մարդն էր, իսկ արքունիքի հետ նա կարողացաւ գաղտնի յարաբերութիւն սկսել և դարձաւ թագաւորի խորհրդականներից մէկը: Բայց և այնպէս նրան չըջաջողեց գործն աւելի լաւ ճանապարհի վրայ դնել. նա յեկեղեցու չը գտաւ իր ուժը գործին ծառայեցնելու համար: Ժողովը չէր վստահանում նրան, որովհետեւ նա շատ փառասէր և ճարպիկ էր. թագաւորի մերձաւորները չէին կարողանում ներել Միւրաբոնի նրա յեղափոխական անցեալը, նրան համարում էին արկածախնդիր, և որ պիտաւորն է, չէին կարողանում ըմբռնել այն գաղափարը, որ նա քարոզում էր: Այդ արտակարգ մարդու բոլոր գործունէութիւնը սահմանափակեց լոկ ծրագրներ կազմելով, որոնց վիճակւած չէր իրականանալ, առանձին խնդիրներ քննելով, փայլուն ճառեր արտասանելով: 1791 թւի ապրիլին նա մեռաւ կարճատե յանկարծակի հիւանդութիւնից յետոյ, ճիշտ այն ժամանակ, երբ Ֆրանսիային սկսեցին սպառնալ խառնակութիւններ և պատերազմներ:

1791:

հոգևորականութիւնը և ջերմեռանդ կաթողիկոսները կատաղել էին եկեղեցու քաղաքացիական կազմութեան պատճառով, ազնականներից շատերը փախել էին արտասահման, միջնորդում և խնդրում էին օտար արքունիքներում, որ զօրք ուղարկեն զսպելու Ֆրանսիական «ապստամբութիւնը» և իրենք էլ կազմեցին մի փոքրիկ զօրք Տրիւրի արքեպիսկոպոսի երկրում, Ֆրանսիայի սահմանի վրայ: Միւս կողմից՝ յեղաշրջումը գցեց Ֆրանսիան դրացիների հետ բազմաթիւ վեճերի մէջ. արևելեան գաւառներում աւատական իրաւունքների ոչնչացումը *) կալաւ գերմանական

*) Աւգստում, Լոթարինգիայում, Ֆրանշ-Կոնտէում:

այն իշխանների շահերին, որոնք այդ վայրերում հողեր ունէին. Աւինիօնում, որ դեռ պատկանում էր պապին, ազգաբնակութիւնն արտաքսեց պապական պաշտօնեաներին և քաղաքը միացրեց Ֆրանսիային. ազգային ժողովն անուղղակի պաշտպանութիւն էր ցոյց տալիս Բէլգիայում աւստրիական կառավարութեան դէմ եղած ապստամբութեանը: Սակայն գործերը դեռ այնքան չէին հասունացել, որ բացարձակ ընդհարում առաջանար: Այդ ժամանակամիջոցում կուսակիւլ էին ուրիշ ռաս հարցեր, որոնք պահանջում էին մեծ ուսադուրքիս եւրօպական քաղաքագետների կողմից: Յովսէփ II մեռաւ, թողնելով աւստրիական երկրները մեծ անկարգութեան մէջ, և նրա եղբոր ու ժառանգի—Լէօպոլդի գլխաւոր ջանքն էր ուղղել նրա սխալները, չը զոհելով էական բարենորոգումները—հաւատի համբերատարութիւնը և ճորտութեան վերացումը: Նա կարողացաւ խաղաղեցնել իր երկրների մեծ մասի ազգաբնակութիւնը, զիջումներ անելով նրանց ազգային սովորոյթներին, իսկ Բէլգիան նորից գրաւեցին նրա զօրքերը: Մի ուրիշ անհաճոյ ժառանգութիւն էլ կար, մնացած իր եղբորից. դա քիւրփական պաշտօնագրն է, որին չէր հաւանում Լէօպոլդը, որովհետև նա զօրացնում էր Ռուսիային, ի վնաս թիւրքիայի, նա շտապեց խաղաղութիւն կնքել թիւրքերի հետ ձեռնտու պայմաններով: Ընդհանրապէս նա ցոյց տուեց իր ճարտար քաղաքագէտ լինելը և արագ բարձրացրեց Աւստրիայի նշանակութիւնը Եւրօպայում, բայց նա ամենեւին չէր ձգտում ռազմական ձեռնարկութիւններին:

Վիէննայի հետ հաւասար կարեւորութիւն ունեցող եւրօպական քաղաքականութեան կենտրոն էր Պետերբուրգը: Թէև Եկատերինա II խիստ կերպով պատապարտել էր ֆրանսիական յեղափոխութիւնը, բայց

կայսրուհին զբաղւած էր երեք հարցով, որոնք վերաբերում էին անմիջապէս Ռուսիային. նա ստիպւած էր սիւսիւսական պաշտօնագրով մղել Շւէդիայի եւ թիւրքիայի դէմ եւ, բացի դրանից, նետեւելու Լեհաստանի անցքերին: Գուստաւ III ից նա էժան պրծաւ, կնքելով Վերելի դաշնագրութիւնը, թիւրքիայում Սուլտանը և Ռեպինը շարունակում էին փայլուն յաղթանակներ տանել, չընայելով, որ աւստրիական դաշնակիցները մենակ թողին ռուսներին: Դրա փոխարէն Լեհաստանում գործերը լաւ ընթացք չըստացան այն պետութիւնների համար, որոնք կատարել էին առաջին բաժանումը և սովորել էին օգտւել Լեհական պետութեան (Բեշ Պոսպոլիտա) անկարգութիւններից, այնտեղ իրենց ազդեցութիւնը տարածելու համար: Լեհերը վերջապէս սկսեցին գիտակցութեան գալ, որ իրենց անհրաժեշտ է միանալ եւ պետական իշխանութիւն հաստատել: 1791 թւի մայիսի 3-ին Վարշաւայի սէյմում փոփոխեցին հին անիշխանական կազմը: Մայիսի 3-ի սահմանադրութիւն կոչւածի համեմատ թագը յայտարարւեց ժառանգական, *) liberum veto-ն (ազատ արգելքի իրաւունքը) ոչնչացւեց, շրջախառնական սէյմի (ժողով) փոխարէն պատգամաւորների պալատ հիմնեց, ընդարձակեցին թագի և մինիստրների իրաւունքները:

Այսպիսով, հողը դեռ պատրաստւած չէր պետութիւնների միջամտութեան համար ֆրանսիական գործերին: Այն ինչ ոչ միայն էմիգրանտները (զաղթական-փախստական), այլ և Լուդովիկոս XVI դրել էին բոլոր յոյսերն այդ միջամտութեան վրայ:

Այն գրաւոր կարծիքներում, որ Միրաբօն ներկայացնում էր թագաւորին, նա յաճախ քննում էր թագաւորի

Լուդովիկոս XVI-ի փախուստը:

*) Ստանիսլաւ Պօնիատովսկի թագաւորի մահից յետոյ թագը պէտք է անցնէր Սաքսոնական տանը:

1791.

Պարիզից փախչելու և ժողովի դէմ զինւորական ուժով կըռ-
ւելու հարցը. նա ցանկալի և իրականալի էր համարում թէ
մէկը և թէ միւսը, որովհետեւ միայն այդպիսով կարելի էր
դուրս գալ այն թեք մակարդակից, որի վրայով թագաւորա-
կան իշխանութիւնը սահում էր դէպի լիակատար ոչնչացում:
Բայց Միրաբոն ամենաեռանդուն կերպով դէմ էր գործին օգ-
նելու ամեն տեսակ փորձի օտար արշաւանքի միջոցով. նա հաւա-
տացած էր, որ դա անմիջապէս կառաջացնէ հայրենասիրա-
կան զգացմունքի պոռտկում և օտարներին հրաւիրողներին
կը դնէ դաւաճանների դրութեան մէջ: Բայց արքունիքում
չէին հասկանում այդ նկատառումները:

1791.

1791 թւի ամառը թագաւորը և թագուհին փոր-
ձեցին փախչել Պարիզից, գնալ բանակը, որ կանգ-
նած էր Լօթարինգիայում, որպէսզի այնուհետեւ ձեռք
բերեն թագուհու եղբօր, Լէօպօլդ կայսրի օգնութիւնը
և սկսեն գործողութիւն ժողովի դէմ: Սակայն Վա-
րէննում բռնեցին նրանց փակ կառքը, և փախստա-
կաններն ստիպւած եղան Պարիզ վերադառնալ խայ-
տառակաբար, պահապաններով: Դրանից յետոյ դու-
թիւնն աւելի ևս անտանելի դարձաւ: Թագը պահելու
համար, Լուգովիկոս XVI հաստատեց ժողովի մշակած
սահմանադրութիւնը, բայց ամենի համար պարզ էր,
որ նա աւտում էր այդ սահմանադրութիւնը:

Ճշմարիտ է, նոյն իսկ սահմանադիր ժողովի ծախսող-
մեան մեծամասնութիւնն այլ լաքով էր նայում այժմ պետա-
կան խնդիրներին, քան 1789 թւին. նա նկատում էր այն
վտանգը, որ սպառնում էր գրգռած ժողովրդական զանգ-
ւածների կողմից, բայց նա կապւած էր իր նախընթաց գոր-
ծունէութիւնով և բացի այդ, Վարէնի փախուստից յետոյ՝
այլևս խօսք անգամ չէր կարող լինել թագաւորական իշխա-
նութիւնը զօրացնելու մասին: Հատ ու կտոր փոփոխութիւն-
ները, որ արեցին սահմանադրութեան մէջ վերջնական
վերաքնութեան ժամանակ, չափաւոր ազատամիտների (լի-
բէրալ) *) ակումբի կազմելը, վերջապէս Պարիզի ամբոխի

*) Այսպէս կոչւած «1789 թւի ակումբ», որ յետոյ
ստացաւ «Ֆէլիանների» անունը, որովհետեւ նա հաւաքւում
էր բէրնարդինների (Ֆէլիանների) թափուր մնացած վանքում:

պատիժը, որ տւեց ազգային պահակազօրքը Լաֆայէտի ա-
ռաջնորդութիւնով, *) որովհետեւ այդ ամբոխը պահանջում էր
թագաւորական պառլի վերացումը, — այդ բոլորը պարզեց
այն հակադրութիւնը, որ կար իրաւատէր քաղաքացիների-
բուրժուալիզայի և իրաւազուրկ քաղաքացիների-բանտոնների
միջև, որոնք յատկապէս նկատում էին գործելի կանգ առնե-
լուց և անհամբեր սպասում էին իրենց հերթին՝ օգտուելու
իշխանութիւնից և կենսական բարիքներից:

Այդ անհանգիստ ժամանակը սահմանադիր ժո-
ղովը վերջացրեց իր աշխատանքը և ցրեց, բայց գեռ
ցրելուց մի քիչ առաջ մի որոշում կայացրեց, որը
լրացրեց այն անյաջող միջոցների շարքը, որոնք ան-
պէս փնտսեցին ժողովի գործին: Ժակօբինների ակումբ-
բի ղեկավարներից մէկի Բօրէսպիէյի առաջարկու-
թիւնով՝ վճռեց, որ այս ժողովի անդամները պատ-
գամաւոր կրկին կարող են ընտրւել միայն այնքան
ժամանակ ընդհատումից յետոյ, որքան կըտէ հե-
տեւալ ժողովը, այնպէս որ սահմանադիր ժողովի ան-
դամներից ոչ մէկը չը կարողացաւ ընկնել առաջին
օրէնսդիր ժողովի մէջ, և Ֆրանսիայի ներկայացու-
ցիչ պիտի հանդիսանային այդ ժողովում մեծ մա-
սով երկրորդական կամ շատ երկրորդային և յամե-
նայ դէպս անփորձ մարդիկ: **) Ամենից աւելի նը-
շանակութիւն ստացաւ այն պատգամաւորների խում-
բը, որոնց կոչեցին Ժիրօնդիստներ, որովհետեւ խմբի
գլուխ էին անցել մի քանի նշանաւոր հոգեւորներ
Ժիրօնդի ղէպարտըմանից (հարաւարեմտեան Ֆրան-
սիայում) ***): Դրանք ազնիւ, բայց քիչ գործնական

Օրէնսդիր
ժողով:

*) Massacre du Champ de Mars, 1791 թ. յունիսի 17-ին
(Մարսեան դաշտի կոտորածը):

**) Այդ զարմանալի որոշման պատճառը դէմօկրատիա-
կան հաւասարութեան գաղափարի թիւը ըմբռնումն էր. կար-
ծում էին, որ լաւ չի լինի պատգամաւորների վրայ թողնել
երկար ժամանակով իրենց լիազօրութիւնները, որովհետեւ
դրանք նրանց բարձրացնում են համաքաղաքացիներից:

***) Ամենից աւելի ականաւորներն էին Վէրնիօն, Բրիս-
սօն, Կօնդօրսէն:

մարդիկ էին, որոնք երազում էին Յրանսիա մտցնել ոչ միայն հանրապետութիւն, այլ և տարածել յոյների և հռոմայեցիների հանրապետական առաքինութիւնները: Միաժամանակ աւելի և աւելի ուժեղ էր արտայայտուում ակումբների (կլուբ) ազդեցութիւնը, որոնց մէջ գլխաւոր դեկավարներն էին դաժան, ֆանատիկոս Բօքէսպիէրը և տաղանդաւոր, բայց անբարոյական Դանտօնը:

Պատերազմ:

Օրէնսդիր ժողովի գլխաւոր խնդիրն էր այս կամ այն ձևով վերջացնել այն կռիւը, որ սկսել էր սահմանադիր ժողովը հոգևորականութեան և էմիգրանտների դէմ: Այդ հարցերի վերաբերմամբ նահանջելու մասին խօսք անգամ չէր կարող լինել. ժողովը, ընդհակառակը, դիմեց ծայրալեղ միջոցների: Նա գրաւեց էմիգրանտների ստացւածքը և որոշեց արտաքսել Յրանսիայից այն հոգևորականներին, որոնք չեն երդուի պահպանել եկեղեցու քաղաքացիական կազմութիւնը, եթէ այդ աքսորը պահանջեն քաղաքացիներից 20 հոգի: Միևնոյն ժամանակ որոշեց պնդել, որ գերմանական պետութիւնները դադարեն էմիգրանտներին (գաղթական) օգնելուց: Այն ինչ գործերը Յրանսիայում այնպիսի ընթացք էին ստանում, որ աւելի և աւելի զարոյթ էին առաջացնում օտար արքունիքներում, և Լէօպօլդ կայսրը ժամանակը հասած համարեց Ֆրանսիացիների վրայ ճնշում գործելու, որպէսզի ստիպէ նրանց դադարեցնել իրենց յեղափոխական գործունէութիւնը: Նա հրատարակեց մի բանի սպառնական հրովարտակ և բանակցութիւն սկսեց պետութիւնների վեհաժողով գումարելու Ֆրանսիական գործերը քննելու համար: Բայց այդ դէպքում նրբամիտ քաղաքագէտը սխալեց. սպառնալիքները ոչ միայն չըվախեցրին ճրանսիացիներին, այլ ընդհակառակը, նրանց կողմից վնասական դիմադար-

ձուրիւն առաջ բերին. գործը հասաւ պատերազմի, որ Լէօպօլդն ամենևին չէր ցանկանում: Պատերազմ յայտարարելուց մի քանի շաբաթ առաջ նա յանկարծամահ եղաւ, և Յրանսիայի դէմ պատերազմ մղելու գործը բաժին ընկաւ նրա երիտասարդ յաջորդ Յրանց II-ին և Պրուսիայի թագաւոր Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ II-ին:

Փոխանակ փրկելու Լուգովիկոս XVI-ին, գերմանական զօրքերի արշաւանքը վերջնականապէս կորստի մատնեց նրան: Նա չըկարողացաւ հեռացնել իր վրայից այն կասկածը, որ ինքը, ճրանսիական զօրքերի բարձրագոյն պէտր, յարաբերութեան մէջ էր թեմամբների հետ և ցանկանում է նրանց յաղթանակը: Երբ պատերազմական գործողութիւնների սկիզբը ցոյց տւեց բանակի անպէտքութիւնը, բանակի, որ բոլորովին խանգարւել էր յեղափոխութեան պատճառով, կորցրել էր իր նախկին արիստօկրատիական կազմը և դեռ ձեռք չէր բերել նոր ռամկավարական կազմ,— հասարակական կարծիքն ամեն բանում սկսեց մեղադրել թագաւորին և նրա բարեկամներին: Նա ոչ միայն չըկարողացաւ հանգստացնել մտքերը, այլ, ընդհակառակը, աւելի ևս գրգռեց՝ դիմադրելով օրէնսդիր ժողովի վճիռներին հոգևորականներին և էմիգրանտներին վերաբերող հարցերում: Պրուսական գլխաւոր հրամանատարի հրովարտակի լուրը եղաւ վերջին հարւածը: 1792 թւի օգոստոս 10-ին զինւած բանւորների ահագին խմբեր արուարձաններից դէպի Տիւրիլի պալատը. ապստամբները ցրեցին դիմեցին քաղաքային խորհուրդը և նրա տեղը դրին իրենց սեփական ընտրեալներին. ազգային պահակազուկը հաւաքւեց պալատի մօտ, բայց չը գիտէր թէ ինչ ա-նէր և ապստամբներին թողեց ազատ գործելու: Զւիցցերական պահակի զօրամասը յետ մղեց առաջին յարձակումները, բայց քաղաւորն ընդունակ չէր գէն-

1792:

ֆով իրեն պաշտպանելու. նա թագնւեց օրէնսդիր ժողովի շէնքում՝ իր ընտանիքի հետ միասին և հրամայեց զւիցէրացիներին հեռանալ պալատից. նահանջելու ժամանակ ամբօխը նրանց կոտորեց: Ժողովին մնում էր միայն վաւերացնել կատարած փաստերը. նա կարգադրեց բանտարկել Լուդովիկոս XVI-ին, յայտարարեց, որ միապետութիւնը վերացւած է Ֆրանսիայից և հրաւիրեց ազգաբնակչութեան ընտրել ազգային կօնվէնտ (կօնվանսիօն կամ սահմանադիր ժողով) նոր սահմանադրութիւն կազմելու համար:

Գլուխ Բ.

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Կռիւ դաշնակիցների դէմ:

Գերմանական բանակների արշաւանքը Ֆրանսիան դտաւ այնպիսի անկարգութեան և այնպիսի խռովակ վիճակի մէջ, որ չուտ երևութիւն, դաշնակիցներին մնում էր միայն առաջ շարժել, ցրելու համար Ֆրանսիական զօրքերը, գրաւելու Պարիզը և պատժելու յեղափոխականներին: Պրուսների և աւստրիացիներին դէմ դուրս բերած բանակներում ոչ կարգապահութիւն կար, ոչ էլ վստահութիւն դէպի զօրապետները. Լաֆայէտը, այդ բանակներից մէկի հրամանատարը, լսելով օգոստոս 10-ի լուրը, փորձեց տանել բանակը Պարիզի վրայ, և երբ զինուորները չընհազանդեցին նրան, փախաւ Գերմանիա: 1791 թւին հաստատուած հասարակակազմը քայքայեց, թագաւորը բանտարկւած էր, մինիստրներն անզօր էին, Պարիզը զինւած ամբոխի և նրա դրած համայնական խորհրդի ձեռքում էր, Ֆրանսիայի բոլոր մասերում կային բազմաթիւ դժգոհներ, որոնց այս կամ այն ձևով դիպել էր յեղափոխութիւնը: Այս դժւար ժամանակում երեւան

եկան մարդիկ բնութեան ամենաազնիւ և ամենաստոր կողմերը, հայրենասիրութիւնն ոյժ տւեց Ֆրանսիացիներին կռւելու ամբողջ եւրօպայի դէմ, իսկ կռւի համար անհրաժեշտ կազմակերպութիւնն ստեղծեց անաբեկութեան (տէրրօրի), հասարակութեան մէջ եղած բոլոր անյարմար տարրերի տմարդի մեկուսացման և ոչնչացման միջոցով: Թէ մէկի և թէ միւսի վերաբերմամբ ճանապարհը ցոյց տւեց Դանսօնը: Նա կազմում էր տենդային եռանդով առաջ մղող զինաւորման հոգին. քաղաքաբնակները և գիւղացիները հաւասարապէս պատրաստ էին հայրենիքի և յեղափոխութեան տւած արդիւնքների համար պաշտպան կանգնելու, ամեն տեղ կազմուած էին կամաւորների զօրամասեր և շտապով զնուծ էին զօրքերին օգնելու: Ոգուբարձրացումը և թարմ ուժերի հոսանքը, նոյնպէս և դաշնակիցների անկապ, անհեթեթ գործողութիւնները փրկեցին Ֆրանսիան: Պրուսացիներին յետ մղեցին Վալմիի մօտ, աւստրիացիներին ջարդեցին ժէմմապում. Ֆրանսիական զօրախմբերն անցան սահմանը, գրաւեցին Բէլգիան և Հոլանտի միջին ափերի վրայ գրաւած քաղաքները:

Բայց հայրենասիրական ոգևորութեան հետ միաժամանակ երեւան եկան և այլ զգացմունքներ. կասկած դէպի բոլոր այն անձերը, որոնք վստահ էին կրել յեղափոխութիւնից, ստորին դասակարգերի առելութիւն դէպի բարձրները, վրէժի ծարաւ և շահախնդրութիւն: Դանսօնն անհրաժեշտ էր համարում ընթացքով այդ բնագոյններին: Իբր արդարադատութեան մինիստր, նա թոյլտուութիւն խնդրեց օրէնսդիր ժողովից խուզարկելու պարիզիցիներին և ձերբակալելու այն քահանաներին, որոնք երգում չէին տւել, էմիգրատների ազգականներին և ընդհանրապէս կասկածելի անձներին: Բանդերը լցւեցին դժբախտներով, ո-

րոնց միակ յանցանքը նրանումն էր, որ կամ իրենք, կամ իրենց մօտ ազգականները փաստել էին յեղափոխութիւնից: Սեպտեմբերի 2-ին սկսեց բանդերի մաքրումը. ոճրագործների մի խումբ, հասարակութեան տականքներից հաւաքւած, ընդամենը մօտ 200 մարդ, մտան բանդերը և սկսեցին կոտորել «դաւաճաններին» և «արիստոկրատներին» մինչև վերջին մարդը, խտրութիւն չը դնելով ոչ սեռի, ոչ հասակի*) մէջ, հայհոյանքի ենթարկելով զոհերին, հարբեցողութեան խնջոյքներ սարքելով սպանութիւնների ընդմիջման ժամանակ: Կոտորածը շարունակւեց երեք օր (սեպտեմբեր 2, 3 և 4-ին) իշխանութիւններին և ազգային պահակազնդի աչքի առջև: Պարիզում կոտորեցին մօտ 1,500 մարդ, իսկ յետոյ մարդասպաններն ուղևորւեցին գաւառները և սկսեցին շարունակել իրենց գործը: Դանտօնն արգարացրեց այդ կատարւած իրողութիւնն, ասելով. «Ժողովուրդն իր դատն է տեսել», — թէև ժողովուրդն ամենևին խառը չէր այդ չարագործութիւնների մէջ:

«Սեպտեմբերեան օրերից» յետոյ շուտով ժողովեց կօնվէնս: Ժիռօնդիսները, որոնք օրէնսդիր ժողովում ձախակողմն էին, կօնվէնսում նստեցին աջակողմում: Նրանք հաւատարիմ մնացին ամենալիակատար անձնական ազատութեան և ժողովրդի գերիշխանութեան իդէալներին, առաջւայ պէս վախենում էին պետութիւնը գինել մեծ իշխանութիւնով և ուժով, բայց նրանք վերին աստիճանի կարգին մարդիկ էին, անկարող համակրելու կոտորածի և կողոպուտի. նրանք անմիջապէս կռիւ սկսեցին քաղաքային խորհրդի, ժակոբինների ակումբի և Դանտօնի դէմ: Չախակողմում, վերին սեղանների վրայ,

*) Բանդերից մէկում կոտորեցին 43 երեխայ:

Դանտօնի և Բօբէսպիէրի շուրջը նստում էին «մօնսանիարները» (լեռնականները), որոնք Ժիրօնդիստներից պակաս ծայրայեղ հանրապետական թէօրիաներ չէին դաւանում. բայց որ գլխաւորն է, նրանք պաշտպան էին յեղափոխական գործունէութեան, իրենցից տարբեր կարծիքի տէր մարդկանց վրայ բռնութիւն գործ դնելու, յեղափոխութիւնից փաս կրածներին հալածելու, հասարակութիւնը սարսափեցնելու: Միջավայրում բազմում էին «հարթավայրի» կամ «ճահճի» բազմաթիւ պատգամաւորները, որոնք պատկանում էին յատկապէս այն անվճռական հասարակութեանը, որին պէտք էր սարսափեցնել և երկիւղով առաջ բռնել:

Ուղղութիւնների և ուժերի կռիւ համար յարմար առիթ էր ներկայացնում թագաւորի վիճակի քննութիւնը: Ժիրօնդիստներն անզգուշաբար առաջարկել էին, որ կօնվէնսը դատէ թագաւորին: Դատաստանական քննութեան համար իրաւաբանական հիմք չըկար, որովհետև 1791 թւի սահմանադրութեան համաձայն՝ թագաւորը պաշտասխանատու չէր իր գործողութիւնների համար. դատաւարութիւնը նրան դրելէր անմեղ զոհի դրութեան մէջ և առիթ էր ներկայացնում նրան ցոյց տալու իր ոգու հաստատութիւնը և ազնւութիւնը, յատկութիւններ, որոնցով նա շատ հարուստ էր: Քաղաքական տեսակէտից թագաւորին դատի ենթարկելը շատ ձեռնտու էր «լեռնականների» համար. նրանք օգտւեցին այդ առիթից, որպէս զի փայլուն օրինակով ցոյց տան իրենց անհաւատ քննամտքիւնը հին ժրանսիայի հետ և վճռականութիւնը ոչնչացնելու նրա մնացորդները: Դատաւարութեան ամբողջ ընթացքում Լուդովիկոս XVI իրեն պահում էր համեստ յարժանապատուութիւնով. նա գտաւ անձնուրաց փաստաբաններ, որոնք

թագաւորին
դատելը:

1791

1793

Ժիրօնդի ան-
կումը:

մեծ արւեստով ու ջերմագին պաշտպանում էին նրան: Երբ բանը հասաւ վճիռ կայացնելուն, հրեան եկաւ Ժիրօնդի լիապէս կեղծ գրութիւնը. նա չէր կամենում դատաւարտել թագաւորին և չէր էլ համարձակուի աշկարայ պաշտպան կանգնել նրան: Համարեա միաձայն նրան մեղաւոր ճանաչեցին, բայց մահան պատժի ձայն տւեց միայն աննշան մեծամասնութիւնը: 1793 թւի յունվար 21-ին Լուդովիկոս XVI-ին գլխատեցին: Նրա վերջին խօսքերն էին — «Տայ Աստուած, որ իմ արիւնս հեղւի Ֆրանսիայի օգտին»:

Թագաւորի գլխատումից յետոյ Ժիրօնդիստները և մօնտանիարները միջև կոիւն աւելի ևս կատաղի դարձաւ: Առաջինները ջանք էին գործ դնու, ինչ էլ որ լինի, դադարեցնել բռնութիւնները և պատժել յանցագործներին: Մօնտանիարները մէջ պառակտում էր նկատուում: Դանտօնը հակառակ չէր Ժիրօնդիստներին մօտենալուն, բայց սեպտեմբերեան կոտորածն անդունդ էր բաց արել նրանց միջև և Ժիրօնդիստները զգանքով յետ մղեցին նրան: Մօնտանիարների մեծագոյն մասը համախմբեց Րօբէսպիէրի շուրջը և պահանջում էր ահաբեկութիւնը շարունակել: Նրա տրամադրութեան տակ էին ժակօբինների ակումբը և Պարիզի անվտանգութիւնը (սանկիւլօտ): Ժիրօնդիստները նոյնպէս ստիպւած էին կռիւ համար գէնք որոնել և մտածում էին, որ յեմարան կրգսնեն գաւառական հասարակութեան մէջ: Բայց դժուար էր Պարիզում կուել Պարիզի դէմ. Ժիրօնդիստների մղած ագիտացիան (agitation) գաւառներում առիթ հանդիսացաւ նրանց մեղադրելու ֆէդէրալիզմի, ֆրանսիացիներին իրարից բաժանելու մէջ, բայց անկախ դիրք չը տւեց նրանց Ժիրօնդիստներին մահացու հարւած հասցրեց արտաքին դիպ-

1792

1792

1793

ւածների այն ընթացքը, որ կործանեց թագաւորական իշխանութիւնը: Հանրապետական բանակների յաջողութիւններն անհաստատ դուրս եկան. գնդերում դեռ կարգապահութիւնը չէր մշակւել ու հաստատուել, դեռ ևս դիմացկանութիւնը պակասում էր: Բացի դրանից՝ փոխանակ Աւստրիայի և Պրուսիայի, ստիպւած էին գործ ունենալ գրեթէ ամբողջ Եւրոպայի հետ: Դեռ 1792 թւին կօնվէնտը յայտարարել էր, որ հանրապետութիւնը պատերազմ է մղում բոլոր ժողովրդների ազատութեան համար և զրանով թշնամութիւն առաջացրել բոլոր կազմակերպւած պետութիւնների կողմից. Լուդովիկոս XVI-ի գլխատումը մարտահրաւէր էր, շարուած ոչ միայն հին կարգի Ֆրանսիայում եղած կողմնակիցներին, այլ և բոլոր եւրոպական թագաւորներին: Գերմանական մանր պետութիւնները—կայսրութիւն կոչւածը, իտալական պետութիւնները, Իսպանիան, Անգլիան կամաց կամաց պատերազմ սկսեցին Ֆրանսիայի դէմ: Հանրապետական զօրքերն ստիպւած եղան ամեն տեղ նահանջել. գլխաւոր բանակը, որ գրաւել էր Բէլգիան, ջաղդ կրեց աւստրիացիներից: Այդ գրութեան մէջ կրկնւեցին, մի քանի փոփոխութիւններով, 1792 թւի աշնան դէպքերը: Կօնվէնտը հրամանագրեց ժողովել 300,000 մարդ հայրենիքը պաշտպանելու համար. ծայրայեղ յեղափոխականներն իրենց ձեռքն առան դիկտատուրան կամ իշխանապետութիւնը եւ այդ դիկտատուրան զօրացնելու համար՝ կազմակերպեցին ահաբեկում կամ սթոր: 1793 թւի մայիսի վերջին և յունիսի սկզբին ազգային պահակաւճիւղը, որի մէջ այժմ արդէն գերակշռում էին անվտանգութիւնը, սինլքօրների խմբերի հետ միասին՝ երկու անգամ հեղեղեցին այն շէնքը, ուր կօնվէնտը ժողովներ էր անում, և կատաղաբար պահանջեցին Ժիրօնդիստնե-

ըին դուրս անել կօնվէնտից և դատի ենթարկել նը-
րանց: Ժողովին ուրիշ ելք չէր մնում, բացի տեղի
տալը. գլխաւոր ժիրօնդիստներէց 34 հոգի արձակե-
ցին պատգամաւորներ թիւ և ղրանցից այն ան-
ձերը, որոնք չըկարողացան փախչել, դատի ենթարկե-
լեն, այսինքն՝ անխուսափելի մահւան ենթակայ
եղան: Մի երիտասարդ աղջիկ, Շարլօտտա Կօրդէ
անունով, ժիրօնդիստների իդէալների ոգևորած եր-
կրպագու, դաշոյնահար արեց Մարատին, մի կիսա-
խելագար և արիւնարբու հրապարակախօսի, որը
հռչակ ձեռք բերեց, քարոզելով բռնութիւն և աւա-
զակութիւն *):

Նօրմանդիայում, Բօրգոտում, Լիօնում, Մարսէյ-
ում, Տուլօնում ապստամբութիւն պայթեց Պարիզի
բռնապետների դէմ: Վանդէայում **) ազգաբնակու-
թիւնն աւելի շուտ ոտի ելաւ, այն ժամանակ, երբ յայ-
տարարեց նոր զօրաժողով. վանդէացիներին գլուխ
էին կանգնել տեղական ազնականները և հոգեւորա-
կանները: Բրէտանում նոյնպէս սկսեց արքայական-
ների (բօյալիստ) շարժում: Բայց այդ բոլոր փաստե-
րը միայն գրգռում էին յեղափոխականներին և աւե-
լի անխնայ էին դարձնում նրանց:

Ահաբեկու-
թիւն (Տէր-
բօր):

Կամաց-կամաց մշակեց իշխանութեան մի կենտ-
րոնական օրդան, մի մասնաժողով կօնվէնտի ան-
դամներից, որ կոչւում էր «հասարական փրկութեան
կօմիտէ»: Ժիրօնդիստների անկումից յետոյ կօմիտէն

*) Կան շատ պատմագիրներ էլ, որոնք շատ լաւ կար-
ծիքի են Մարատի մօտին, իբր հաստատուն դէմօկրատիա-
կան գաղափարների տէր և խիստ հաւածանքների ենթարկե-
լած անձի: Ծ. Թ.

**) Ծովափնեայ մի դաւառ Ֆրանսիայի արեւմուտքում.
հիւսիսից սահմանակից է Բրէտանին. գլխաւոր քաղաքն է
Նանտը:

վերակազմեց *): Դանտօնը նրա մէջ չըմտաւ: Ըն-
տրուեցին մի քանի գործնական մարդիկ, որոնցից
ամենաաչքի ընկնողը Կարնօն էր, Ֆրանսիական զօր-
քերի անխոնջ կազմակերպիչը, կենտրոնի **) ան-
դամներից 2—3 հոգի, որոնք հնազանդօրէն հետևում
էին յաղթող կուսակցութեանը, Բօբէսպիէն իր գըլ-
խաւոր համախոհներով: Բօբէսպիէրը տիրող ուղղու-
թեան ամենաականաւոր ներկայացուցիչն էր. նա չոր,
սիւստէմատիք մտքի և նեղ մտաւոր հորիզոնի տէր
մարդ էր, մի փրօւն և բծախնդիր անձ, որ սկսեց
Ֆրանսիան չափել ու ձևել իր ծրագրների համեմատ
և որն իր բոլոր հակառակորդներին համարում էր
մարդկութեան թշնամիներ: Նրա հետ ամենից աւելի
մօտ էր 25 տարեկան Սէն-Ժիւստը, որի գերագոյն
նպատակն էր Ֆրանսիան դարձնել Սպարտայի և
Րուսսօի երեւակայած պետութեան խառնուրդի, նը-
րանց միջին տիպի մի բան: Իսկ ահաբեկման գլխա-
ւոր կազմակերպիչը, կօմիտէի ղեկավարը գործնա-
կան վարչութեան մէջ՝ Բիլլօ-Վարէնն էր. նա ոչ մի
հեռաւոր թէօրիաներով չէր առաջնորդւում, բայց
շատ լաւ հասկանում էր յեղափոխութեան առանձ-
նայատկութիւնները և դիկտատուրայի պահանջները
և ծառայում էր ահաբեկմանը, չը քաշելով բարոյա-
կանութեան կամ մարդասիրութեան ոչ մի նկատա-
ռութիւնից: «Հասարակական փրկութեան կօմիտէից»
անմիջական կախման մէջ էր դրւած «հասարակա-

*) 1793 թւի յուլիսին ընտրեցին 9 անդամ. յետա-
գայում անդամների թիւը հասցրին 12 հոգու:

**) Նրանցից ամենաբնորոշը մասնաժողովի ղեկու-
ցանդն էր—Բարէրը: Նա կարողացաւ հաշտել, ապրել և
ծառայել այն բոլոր կարգերին, որ տեղի ունեցան Ֆրան-
սիայում մինչև 1840-ական թւականները. նա մեռաւ 86
տարեկան հասակում, իբր Լուի Ֆիլիպպ թագաւորից
կենսաթոշակ ստացող:

կան ապահովութեան կօմիտէն», որը կառավարում էր պետական ոստիկանութիւնը: Գաւառները և բանակներն ուղարկեցին կոնվէնտի յաւուկ պաւսօնեաները, որոնց տւել էին լիակատար և կամայական իշխանութիւն իրենց շրջանի սահմաններում: Ամբողջ Ֆրանսիայում տարածւած էին յեղափոխական կօմիտէներ. նրանցից ամեն մէկը հետեւում էր որոշ վայրի քաղաքացիների վարքին. ընդունում էին մատնութեան գրեր, կատարում էին ձերբակալութիւններ. գաւառներում դրանց անդամներին նշանակում էին կօնվէնտի յատուկ պաշտօնեաները. որին որ համարում էին չափազանց չափաւոր, անյապաղ հեռացնում էին: Այսպիսով ահաբեկման կազմութիւնը ներկայացնում էր մի ամուր ցանց, որ նետւած էր ամբողջ Ֆրանսիայի վրայ: Քաղաքացիների անձնական օգտութեան և ազատ համաձայնութեան մասին 1793 թւին շատ բան գրուեց. բայց այդ սահմանադրութիւնը Ֆրանսիայի վրայ, իսկ իրականութեան մէջ կրկին տիրապետում էին կենտրոնացումը և իշխանութեան կամայական հրամանը, թէև այդ իշխանութիւնը չէր յենւում «Աստուածային ոգորմութեան» վրայ, այլ «Ժողովրդի գերիշխանութեան»:

Ինչ վերաբերում է իշխանութեան գործունէութեանը, կարելի է ասել որ նա նախ և առաջ ուղղւած էր դէպի նմուս սարսափեցում: Մօտանալիս ներքէն կօնվէնտում ընդունել տւին «կասկածելիների» մասին օրէնքը, որի համեմատ այն բոլոր մարդիկ, որոնք այս կամ այն ձևով վնաս էին կրել յեղափոխութիւնից, համարւում էին կասկածելի և ենթակայ էին բանտարկութեան ու դատի: Քաղաքական մեղադրանքները քննելու համար հիմնւել էր մի «յեղափոխական դատարան», որն ազատ էր սովորական ի-

րաւաբանական կանոնները պահպանելու: Պարիզի բանւորներին բաւարարութիւն տալու համար՝ նշանակել էին գների մաքսիմում (մեծագոյն չափը), և ուրիշ գնով ծախելու կամ լաւագոյն, աւելի բարձր գների յուսով պաշար հաւաքելու ամեն մի փորձ յայտարարեց պետական յանցագործութիւն: Կասկածելիների կամ յանցաւորների պատիժը միշտ միևնոյնն էր. նրանց գլուխը կտրւում էին կատարելագործւած ձևով—գլխօտինով *): Այսպէս ոչնչացան Մարիա Անտուանէտտա Թագուհին, Ժիրօնդիստները և Օրլէանի դուքսը, չընայելով, որ նա հրաժարւել էր իր տիտղոսից **) և կօնվէնտում ձայն էր տւել Լուդովիկոս XVI-ի գլխատման համար. այդպէս ոչնչացան հազարաւոր մարդիկ ***), որոնց բռնել էին առանց որևէ խտրութեան, որովհետև նրանք ազնական էին կամ հարուստ, կամ չէին դուր գալիս իրենց դրացի լրտեսին: Պետական պաշտօնեաներից (կօմիսար) ոմանք գտնւում էին, որ գլխօտինը չափազանց դանդաղ է գործում. Լիօնում գնդակահարւում էին երկաթի կտորտանքով լցւած ռումբերով, նանտում ջուրն էին լցնում խեղդում ահագին խմբերով:

«Լերան» (մօտան— ծայրայեղ ձախակողմը) յաղթանակը երկպառակութիւն առաջացրեց իր ներսում, Պարիզի քաղաքային խորհուրդն իրեն էր վերագրում Ժիրօնդիստներին ձնշելու պատիւը և սովորել էր կօնվէնտին հրամաններ տալ, ոչ թէ ենթարկւել նրան.

*) Դա մի մեքենայ է, որ հնարել է դօքտօր Գլիլիօտէնը, սահմանադիր ժողովի անդամներից մէկը:

**) Նա ընդունել էր Egalité (Հաւասարութիւն) մականունը:

***) Յեղափոխական դատարանը նախ կառավարւում էր ուղարկւում 30—40 մարդ շաբաթական, բայց 1794 թւի ամառն սկսեց ուղարկել շաբաթական 200 և աւելի մարդ:

Ահաբեկելների փոխադարձ ոչնչացումը:

նրա անդամներն աւելի հոգ էին տանում պետութիւնը և հարուստ մարդկանց կողոպտելու մասին՝ Պարիզի սինլքոր ամբոխի օգտին, պահանջում էին հալածել ոչ միայն այն հոգևորականներին, որոնք հրաժարւել էին հաւատարմութեան երդումից, այլ և քրիստոնէութիւնն ու քրիստոնեաներին, հարբեցութեան հանդէսներ էին (օրգիւս) սարքում Պարիզի Աստուածածնի մայր տաճարում ի պատիւ «բանականութեան աստուածուն»։ Միւս կողմից Դանսօնը եւ նրա բարեկամները մեղադրում էին կօմիտէին աւելորդ արիւնհարբութեան և իշխանասիրութեան մէջ։ Բայց ոչ քաղաքային խորհուրդը, ոչ էլ միւսները չը կարողացան գլորել Բօբէսպիէրին և ընկերներին։ Քաղաքային խորհուրդը զինաթափ անելու համար, Ս. Ժիւստն առաջարկեց կօնվէնտում բաժանել ազգային կալւածներն աղքատ քաղաքացիներին և, երբ կօմիտէն ձերբակալեց քաղաքային խորհրդի առաջնորդներին, Պարիզի ազգաբնակչութիւնը տեղից անգամ չը շարժեց նրանց պաշտպանելու համար։ Դանսօնն էլ չափազանց մեծ յոյս ունէր իր ժողովրդականութեան վրայ. նա ձեռքից բաց էր թողել գործերի ղեկավարութիւնը, չունէր իր տրամադրութեան տակ նիւթական ոյժ և չէր կարող դիմադրութիւն ցոյց տալ կօմիտէին։ Նրան գլխատեցին իր կուսակիցների հետ միասին, քաղաքային խորհրդի առաջնորդներից յետոյ։ Թւում էր, որ Բօբէսպիէրը ոչնչացրել էր իր բոլոր լուրջ թշնամիներին։ Նա սկիզբ դրեց նոր դարաշրջանի, քրիստոնէութեան փոխարէն նոր պաշտամունք մտցնելով*)—պաւսամունք

*) Դեռ աւելի առաջ քրիստոնէական տարեթիւր փոխեցին հանրապետականով և առաջին թւականը համարւում էր 1792-ը, հանրապետութիւն յայտարարելու տարին։ Ամիսներին հին անունները փոխեցին և նորերը դրին, որոնք առնուած էին եղանակի և պտուղների յատկութիւններից (օրինակ՝ Ventôse, Pluviose, Floréal, Fructidor և այլն)։

գերագոյն էակի և կօնվէնտի գլուխ անցած, հանդիսաւորապէս տօնեց նրա օծումը։ Նրա կարծիքները բաւական յայտնի էին. պէտք էր դաստիարակել նասարակութիւնն ահաբեկութեան միջոցով նոր կրօնի եւ նոր բարոյականութեան ոգով։ Այդպիսի մի բարձր նպատակի համար Բօբէսպիէրը կանգ չառաւ անաբեկութիւնն էլ աւելի զօրացնելու առջեւ. նա ստիպեց կօնվէնտին հրատարակել մի օրէնք, որի համաձայն յեղափոխական դատարանին տրւեցին էլ աւելի մեծ լիազօրութիւններ, քան առաջ, քաղաքացիների կեանքի և ազատութեան վերաբերմամբ*), և նա սկսեց գործել կրկնակի դաժանութիւնով։ Բայց դա արդէն չափազանց էր նոյն իսկ ահաբեկականների համար։ Կօմիտէի անդամներն էլ չէին կամենում ընկնել Բօբէսպիէրի ձանկը դաստիարակելու համար և զգում էին, որ մի ժամ անգամ չեն կարող իրենց ապահով զգալ, քանի դեռ նա Ֆրանսիայի գլուխ է։ Նրանց համար դժւար չէր օգնութիւն գտնել կօնվէնտում, որ լոկ վախից էր կրում նրա սոսկալի լուծը։ Բօբէսպիէրը ժամանակին իմացաւ իր համար պատրաստող պատիժը և առաջն առաւ։ Նա ինքը դուրս եկաւ ժակօբէնների ակումբում իբր մեղադրող՝ երկու կօմիտէների դէմ, իսկ Ս. Ժիւստը—կօնվէնտում (թէրմիդօրի 9-ին, այսինքն յուլիսի 27-ին 1794թ.)։ Նրանց ձերբակալեցին, բայց քաղաքային խորհուրդը, որ մաքրւելուց յետոյ կազմւել էր Բօբէսպիէրի կուսակիցներից, նրանց ուժով ազատեց։ Կօմիտէն և կօնվէնտը հասկանում էին, որ կեանքի և մահի խնդիր է դրւած։ Նրանց հրամանով՝ զօրքը և ազգային պա-

*) Օրինակ՝ թոյլատրւած էր ձերբակալել և դատել կօնվէնտի անդամներին, ժողովից համաձայնութիւն չը խնդրելով։

հակագունդը խուժեցին ազգային խորհրդարանը և բռնեցին Ռոբէսպիէրին: Հետեւեալ օրը նրան իր կուսակիցների հետ գլխատեցին: *

Արշաւանք-
ները 1793—
1794 թւին:

Որքան էլ որ անաբեկումը վրդովեցուցիչ էր, թիւն արեց. ինչ էլ որ լինի՝ պետական որևէ իշխանութեան վերահաստատումը հնարաւորութիւն տւեց կռիւ մղելու ներքին և արտաքին թշնամիների դէմ: Այդ կռիւն դիմեցին Ֆրանսիայի լաւագոյն ուժերը. միայն բանակում կարելի էր ապահովութիւն գտնել յեղափոխական ինկլիզիտօրներից և նւիրել ազնիւ ու հայրենասիրական գործի: Կամաց-կամաց զինւորական կազմակերպութիւնն ու կարգապահութիւնը վերականգնեցին. ռամկավարական յեղաշրջման շնորհով՝ նաւապարհ բացեց դէպի բարձր պատշտօններ բոլոր դասակարգերի եւ կարողութեան ականաւոր մարդկանց համար: Շատ ստոր ծագման մարդիկ արագ արժանանում էին բարձր պաշտօնների, և նրանցից ոմանք դուրս եկան նշանաւոր զօրապետներ*): Յեղափոխական բանակներում սկսեց մշակել յատուկ ռազմագիտութիւն, որը հիմնած էր մեծամեծ խմբերով գործելու և արագ տեղափոխելու վրայ: Յամառ կռից յետոյ գաւառների ապստամբութիւնը խեղդեց. յատկապէս կատաղի դիմադրութիւն ցոյց տւեց Վանդէան: Սահմանների վրայ էլ յեղափոխական բանակները մի շարք փայլուն յաղթանակներ տարան անգլիացիների, աւստրիացիների, պրուսների, իտալացիների և իսպանացիների դէմ: Այդ պատերազմներում ամենից աւելի հռչակեցին Հօշը, Մօրօն և Պիշէգրիւն: Վերջինը նւաճեց Հօլլանդիան և այնտեղ հիմնեց «Բատաւեան հանրապետութիւնը»,

*) Օրինակ՝ Հօշն ախոռապան էր:

որ դաշնակից դառաւ Ֆրանսիային: Պէտք է նկատել, որ բացի զինւորների քաջութիւնից և գեներալների արեւստից, Ֆրանսիական յաղթանակներին շատ նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ Պրուսիայի և Աւստրիայի ուժերը խոշոր չափով զբաղւած էին լեհական հարցով: Մայիսի 3-ի սահմանադրութիւնը չէր կարող միանգամից վերստեղծել Հեհաստանը. լեհական ազնւականութեան մէջ մնացել էին բազմաթիւ կողմնակիցներ հին անիշխանական կազմին. նրանք դիմեցին Ռուսիայի օգնութեանը և դաշնակցութիւն (կօնֆէդերացիա) կազմեցին Տարգովիցում, կռւելու համար այն կուսակցութեան դէմ, որը ձգտում էր ամրապնդել պետական իշխանութիւնը: Ռուս զօրքերը մտան Լեհաստան. Պրուսիան էլ իր կողմից նոյնպէս շարժեց բանակը լեհական սահմաններից ներս. լեհերի դիմադրութիւնը ճնշեցին, և կատարեցին երկրորդ բաժանումը, որի համեմատ Պրուսիան ստացաւ Դանցիգը, Թօրնը և Պօզնանի մի մասը, իսկ Ռուսիան գրաւեց Մինսկը, Վոլինը և Պօդօլիան: Լեհ հայրենասէրները, գլուխ ունենալով Կօստիւշկօին, յուսահատական փորձ արին վերադարձնելու կորցրածը, բայց նրա հետեւանքն այն եղաւ, որ Սուվօրօֆը առաւ Վարշաւան, և երրորդ անգամ բաժանեցին Լեհաստանը, որի համաձայն արդէն Աւստրիան էլ ստացաւ իր մասը: Նրան բաժին ընկաւ Կրակօվը, Ռուսիան ստացաւ Վիլնան, իսկ Պրուսիան Վարշաւան: Արեւելեան եւրօպական գործերը թուլացրին գերմանական զօրքերին արեւմտեան սահմանի կողմում և դրանով նպաստեցին Ֆրանսիական յաղթանակներին. Պրուսիան անհրաժեշտ համարեց բոլորովին դուրս գալ դաշնակցութիւնից (կօալիցա) և 1795 թւին Ֆրանսիայի հետ կնքեց Բազէլի խաղաղութիւնը, որով պայմանաւորւել էին, որ եթէ Ֆրան-

սիացիները կայսրութիւնից ստանան որեւէ կտոր գերմանական հող Հոէնսոսի ձախ ափին, այդ դէպքում պրուսները պէտք է ստանան այդ հողի իրենց հասանելիք մասի համար վարձատրութիւն:

Ահաբեկութեան վերջը:

Րօբէսպիէրի անկման պատճառը միայն ահաբեկիչների միջև եղած երկպառակութիւնները չէին. այդ անկումը համապատասխան էր հասարակութեան պահանջներին, որն այլ ևս անկարող էր դիմանալ ահաբեկութեանը, Զգաւմ դէպի ահաբեկականները յատկապէս աւելի նկատելի էր երիտասարդ սերնդի մէջ, որն արդէն չէր յափշտակում ազատութեան և ժողովրդական գերիշխանութեան իդէալներով, այլ ընդհակառակը, համակրում էր զինուորական ուժին և միապետութեան անհրաժեշտութիւններին: Ունեւոր դասակարգերի երիտասարդներն ակներև արտայայտում էին իրենց ատելութիւնը դէպի անվարարները, և «ոսկէ երիտասարդութեան» զօրամասերը Պարիզում ամեն առիթից օգտւում էին՝ նրանց իրենց հասցրած ճնշումների փոխարէնը հատուցանելու համար:

(Կառավարական շրջաններում հասարակական կարծիքի այդ յեղաշրջումն արտայայտւում էր նրանով, որ իշխանութիւնն աստիճանաբար դուրս էր գալիս մօնտանիարների ձեռքից և ընկնում էր կենտրոնի և աջակողմի պատգամաւորների ձեռք. 1794 թւին փակեցին ժախորէնների ակումբը: 1795 թւին Պարիզի արժուարձանները փորձեցին ուժով ստիպելու կօնվէնտին և ահաբեկումը վերակսել նախկին ձեռով, բայց այդ յարձակումները յետ մղեցին և առաջ բերին լուրջ մի ամբողջ շարք յայտնի ահաբեկականների աքսորը և զբլխատումը. ի միջի այլոց աքսորւեց և Բիլլօ-Վարէնը: Բէական անդամների ևս ուժեղացաւ, երբ կօնվէնտը կարգադրեց իր անդամների թւում ընդունել նաև այն ժիրօնդիստներին, որոնք դեռ կենդանի էի մնացել, և այն պատգամաւորներին, որոնք արտաքսւել էին ժիրօնդիստներին համակրանք ցոյց տալով իրենց համար:

Այդպիսի պայմաններում կօնվէնտը մշակեց, այս-

պէս կոչւած՝ III տարւայ սահմանադրութիւնը, որը պիտի հիմք ծառայէր պետական կարգին:

Դիրէկտօրի:

Այդ սահմանադրութեան հեղինակներն այլ ևս հնարաւոր չէին համարում զրօի հաւասարեցնել գործադիր իշխանութիւնը. նրանք փորձեցին լիակատար հաւասարակշռութիւն հաստատելու նրա եւ օրէնսդիր իշխանութեան միջև: Օրէնքներ կազմելը և կարգեր որոշելը յանձնւած էին երկու պալատների—ծերերի խորհրդին և հինգհարիւրի խորհրդին. կառավարութիւնն ամբողջապէս գտնւում էր հինգ դիրեկտօրների (վարիչների) և նրանց նշանակած մինիստրների ձեռքում: Ոչ մի բանում հայեացքների փոփոխութիւնն այնպէս ուժեղ չէր արտայայտւում, որպէս շրջանների վարչութիւնների կազմի մէջ. ընտրովի դատախազներին (պրօկուրօր) փոխեցին և դրին տեղերը դիրեկտօրների նշանակովի գործավարներին: Սակայն այդ սահմանադրութեան գործադրութիւնը հեշտ չեղաւ, որովհետև իսկոյն խիստ մրցում սկսեց դիրեկտօրների և պալատների միջև. այդ մրցումը հասցրեց այնտեղ, որ, ինչպէս յեղափոխութեան ժամանակ սովորութիւն էր դառել, ամեն մէկն սկսում էր խախտել օրէնքը, երբ իրեն զգում էր բաւական ուժեղ այդ բանն անպատժօրէն կատարելու համար:

Օրինակը տւել էր դեռ ևս կօնվէնտը III տարւայ սահմանադրութեան գործադրութեան ղեկու սկզբից և եթէ Սահմանադրութեան մէջ որոշել էին, որ խորհուրդները պիտի լինեն ընտրովի, բայց դրանից անմիջապէս յետոյ կօնվէնտը կարգադրեց, որ առաջին անգամ նրանց անդամների երկու երրորդ մասը կօնվէնտի պատգամաւորներից առնեն: Այդ քայլն արդարացնում էին նրանով, որ իբր թէ հակառակ դէպքում քայալիստները (արքայական) ձայների բազմութիւն կըստանան և կոչնչացնեն հանրապետութիւնը: Արքայականները, կամ աւելի լաւ է ասել՝ հանրապետութեան թշնամիներն, այդ մարտահրաւերներն անպատասխան չըթողին և Պարիզում բացարձակ ապստամբութիւն առաջացրին,

1797

1799

1796—1799

Թւերի արշա-
ւանքները:

որը սակայն խեղդեց՝ երիտասարդ գեներալ Բօնապարտի*) կարգադրութիւնների շնորհով: Դիրէկտորիայի յետագայ պատմութիւնը համապատասխանում է այդ սկզբնաւորութեանը. 1797 թւին դիրէկտորներից երեքը, զօրքի օգնութիւնով, ձերբակալեցին և արքայիցին 55 պատգամաւոր և վոնդեցին իրենց ընկերներից երկուսին, որպէս զի կոտրեն հանրապետութեան դէմ սկսած ազիտացիան (յուզումը):

1799 թւին փոխարէն 1799-ին պալատներն ստիպեցին հեռանալ երեք դիրէկտորներին, որոնք յայտնի էին իրենց հանրապետական համոզումներով: Այդպիսի կառավարութիւնը չէր կարող յարգանքներ չել ոչ դէպի իրեն, ոչ դէպի օրէնքը, որն ինքն էր միշտ խախտում: Աւելի և աւելի ուժգնապէս էր զգացւում յուսախաբուծիւնը յեղափոխութեան քաղաքական իդէալների վերաբերմամբ, իսկ դրա հետ միասին զգացւում էր բարբերի ու բարոյականութեան ընդհանուր անկում, թեթեամիտ և ցինիկ (կիւնեկեան, շնական) վերաբերմունք դէպի հասարակական գործունէութիւնը և դէպի ղաղափարական պահանջները, զօրեղ հետամտում նիւթական բարիքների և բաւականութիւնների: Միակ իդէալական ուժերը, որ ճանաչում էր այդ հասարակութիւնը, էին աւելի և աւելի ուժգնապէս արտայայտող կրօնական կարիքը և հայրենասիրութիւնը իր ամենատարրական ձևով, այսինքն կուելու և յաղթանակելու կիրքը: Պատերազմը ոչ միայն հեռացնում էր ուշադրութիւնն անարժանքների քաղաքականութիւնից, այլև նա անհրաժեշտ էր ֆինանսական տեսակէտից. յեղափոխութեան ժա-

*) Նա ծնել է Կորսիկայում 1769 թւին, մի հարուստ փաստաբանի ընտանիքում, դաստիարակել էր Բրիէննի դպրոցում, ուր աչքի էր ընկնում իր մաթեմատիքական գեղեցիկ ընդունակութիւններով և իր ունեցած հետաքրքրութիւնով դէպի պատմութիւնը. դարձաւ թնդանօթածիզ զօրքի սպայ և յեղափոխութեան ժամանակ յարեց Բօնապարտի կուսակցութեանը:

1790:

1793 և 1796:

1796:

մանակ կատարւած մասնաւոր կալւածների ահագին գրաւումները (կօնֆիսկատիօն—յարքունիս գրաւելը) չէին կարողանում ծածկել արդիւնաբերութեան քայքայումը և յեղափոխական կառավարութիւնների արած ապարդիւն ծախքերը. այն թղթադրամները, որ սկսեցին բաց թողնել եկեղեցական կալւածների աշխարհականացումից սկսած, 1790 թւին, կորցրել էին իրենց բոլոր արժէքը. բանն այնտեղ էր հասել, որ մի զոյգ կօշիկի համար վճարում էին 10,000 ֆրանկ թղթադրամով: 1793 և 1796 թւերին ստիպւած եղանակաբեցնել վճարումները: Դիրէկտորիայի համար դրամական զլխաւոր միջոցներից մէկը եղաւ կօնսրիբուցիաները (փրկանք), որ դրւում էին նաճած երկրների վրայ. Հօլլանդիան, Գերմանիան, Իտալիան պարտական էին լցնել Ֆրանսիայի դատարկ գանձարանները:

Այդ ժամանակի զլխաւոր պատերազմական գործողութիւնները տեղի էին ունենում Իսպիայում: Բօնապարտը 1796 թւին, իբր նւէր արքայականներին ոչնչացնելու փոխարէն, ստացաւ բազմամարդ, բայց վատ զրահաւորւած իտալական բանակի հրամանատարութիւնը և միանգամից ևեթ արտայայտեց իր ռազմական հանձարը: Ֆրանսիացիները պիտի կուէին հիւսիսային Իտալիայում Սարդինական թագաւորի դէմ, որին պատկանում էր Պիէմօնտը, և Աւստրիայի դէմ, որը տիրում էր Լօմբարդիային: Բօնապարտը ժամանակ չըտւեց թշնամիներին միանալու: Նա նախ մի քանի կռիւներում ջարդեց սարդինական զօրքերը և ստիպեց թագաւորին խղաղութիւն խնդրել: Յետոյ նա գնաց աւստրիացիների դէմ և դուրս արեց նրանց Լօմբարդիայից Տիրօլ: Աւստրիական զօրավարները երեք անգամ փորձեցին ուղղել իրենց դրութիւնը, բայց ամեն անգամ էլ գործը վերջանում էր նրանց պար-

1797:

տութիւններով: Բօնապարտի դէմ 1797 թւին ուղարկեցին Աւստրիայի լաւագոյն զօրավարին — արխիդուքս Կարլոսին, բայց նա էլ անյաջողութիւն ունեցաւ, և Աւստրիան ընդունեց իրեն պարտաւած: Նա հրաժարւեց Լօմբարդիայից և գրաւեց Վէնէտիկի շրջանը *): Լօմբարդիան իր սահմանակից շրջաններով վերածւեց Յիսալպինեան (անդրալպեան) հանրապետութեան, իսկ Զէնօվան՝ Լիգուրիական հանրապետութեան: Ֆրանսիայի դէմ կռիւ մղող երեք մեծ պետութիւններից երկուսը՝ Պրուսիան և Աւստրիան, ստիպւած եղան հաշտել: Մնում էր Անգլիան, որն իր նաւատորմի շնորհով, գործում էր դաշնակիցներէից շատ աւելի յաջող կերպով: Անգլիացիներին յաջողեց ոչնչացնել իսպանական և հոլանդական նաւատորմերը, որոնք միացել էին Ֆրանսիական նաւատորմերին. բացի դրանից՝ նրանք խլեցին Ֆրանսիացիներից, իսպանացիներից և հոլանդացիներից նրանց զաղութների մեծագոյն մասը: Հօշը պատրաստուում էր Իրլանդիա ամի իջնել, բայց նրա նաւերը խորտակեցին փոթորկից: Բօնապարտը չըհամարձակեց կրկնել այդ փորձը, բայց կազմեց մի ֆանտաստիք ծրագիր՝ անգլիացիների վրայ յարձակելու Եգիպտոսից: Նրա վառ երևակայութեան մէջ պատկերանում էր անգլիական ազատ առևտրի ոչնչացման հեռանկարը Միջերկրականի արևելեան ջրերում, արշաւանք դէպի Հնդկաստան: Դիրէկտորիան ուրախ էր ազատուել հռչակաւոր և վտանգաւոր գեներալից և այդ պատճառով նրան մատակարարեց շատ լաւ զօրք, որի գլուխ անցած՝ նա 1798-ին նաւեց դէպի արևելք: Նա յաջողեցրեց մի կերպ փախչել ծովապետ Նէլսօնի անգլիական նաւատորմի կողքով. սակայն անգլիական նաւատորմը հետապնդեց

1798:

*) Կամպօ-Ֆօրմիօի դաշնագրի համաձայն:

Ֆրանսիականին և Աբուլքիրի մօտ բոլորովին ոչնչացրեց: Յամաքային զօրքերը կարողացան ժամանակին ամի իջնել. Բօնապարտն արագ նւաճեց Եգիպտոսը: Բայց դրութիւնը յուսահատական էր, որովհետև Ֆրանսիական զօրքը բոլորովին կտրւած էր Ֆրանսիայից: Թիւրքերն ուղարկում էին նոր զօրքեր: Բօնապարտը լաւագոյն համարեց կանխել նրանց և ինքը շարժւեց դէպի Սիրիա: Նա սկսեց Աքիայի պաշարումը, բայց այդ քաղաքը չառաւ, սրովհետև Եւրօպայից եկած լուրերը նրան ստիպեցին թողնել արևելքի գործերը և շտապել Ֆրանսիա *): Նրա բացակայութեան ժամանակ նորից պայթել էր եւրօպական պատերազմ: Ֆրանսիացիները մտան Զւիցէրիա և հարաւային Իտալիա, և նրանց ազդեցութեան տակ երկու նոր հանրապետութիւն հրատարակեց — հօմէական և պարթէնօպէականը (Նէապօլիսը), իսկ Զւիցէրիան վերակազմեց: Պիէմօնար և Տօսկանիան ուղղակի միացրին Ֆրանսիային: Այդ նոր յեղաշրջումների և յափշտակութիւնների պատճառով Աւստրիան հրաժարւեց կամպօ-Ֆօրմիօյի դաշնագրից և այս անգամ կռիւ մտաւ, ունենալով Ռուսիայի հօր գործակցութիւնը: Պաւել Կայսրը Սուվօրովին ուղարկեց Իտալիա. նա մի քանի ամսում բոլորովին ոչնչացրեց Ֆրանսիական նախկին յաղթանակների բոլոր արդիւնքները: Նա հերթով ջարդեց Մօրիին, Մակդօնալդին և Ժուրէրին: Աշնան դէմ բոլոր Իտալիան, բացի Զէնօվայից, մաքրւեց Ֆրանսիացիներից: Այն ժամանակ Աւստրիացիները համոզեցին Պաւել Կայսրին Սուվօրովին ուղարկել Զւիցէրիա, իսկ իրենք այնքան շտապողաբար դուրս բերին

*) Նրա մեկնելուց յետոյ Ֆրանսիական զօրամասի գործերը վատ գնացին, և Ֆրանսիացիները վերջ ի վերջոյ անգլիացիներէ հետ պայտանաւորւեցին դատարկել Եգիպտոսը:

այնտեղից իրենց զօրքերը, որ Զւիցէրիայում ֆրանսիացիների հրամանատար գեներալ Մասսէնան յաջողեցրեց ձգմել Բիմսկի-Կօրսակովի զօրամասը Յիւրիխի մօտ, մինչև Սուվօրովի հասնելը: Սուվօրովն այնանոց անցաւ Սէն-Փօթարգով: Նրա դրութիւնը յուսահատական էր: Ամենօրեայ ճակատամարտերում, հաղիւ անցանելի լեռնային կածաններով, նա ձեռքեց անցաւ Բաւարիա: Աւստրիայի հետ դաշնակցելու փորձն այնքան խրատական եղաւ, որ ռուսական կայսրը նրանց հետ խզեց բոլոր յարաբերութիւնները և մօտեցաւ Ֆրանսիային:

Բրիւմէրի
18-ը 1799:

1799:

1799 թւի վերջին Բօնապարտը թողեց եզրպտական զօրամասը և, անգլիացիների ձեռքն ընկնելու երկիւղն աչքն առած, նաւեց հարաւային Ֆրանսիա: Խտալական արշաւանքի առաջին տարիներից սկսած՝ նա երկրի մէջ ամենաժողովրդական մարդն էր: Նրա վերադարձը ողջունում էին, իբրև ազատարարի գալուստ: Բոլորն էլ համոզւած էին, որ նա կը կարողանայ պահպանել յեղափոխութեան գլխաւոր ձեռք բերածները և կը վերականգնէ այն զօրութիւնն ու փառքը, որոնք խախտւել էին 1799 թւի պարտութիւններից: Դիրէկտորիան և պալատները երբէք չէին վայելել հասարակութեան համակրանքը, իսկ այդ ժամանակ բոլորովին կորցրել էին իրենց վարկը: Պալատները դեռ նոր էին արտաքսել իրենց անհաճոյ դիրէկտորներին, և նոյն իսկ պատգամաւորներից շատերը պատրաստ էին զոհել հանրապետական ձեւերը, միայն թէ ստանային ամուր և փառաւոր կառավարութիւն: Բօնապարտը երկար չըմտածեց. բրիւմէրի 18-ին (նոյեմբերի 10-ին) 1799 թւին նա արձակեց ձեռքերի խորհուրդը և զինուորներով ցրեց հինգ-հարիւրի խորհուրդը. դիրէկտորները դիմադրութիւն ցոյց չըտւին:

Երեկոյեան հաւաքւեցին մի բանի պատգամաւորներ, որոնց յայտնւած էր գեներալի ծրագիրները, և նրան ու էլի երկու ուրիշ, աւելի աննշան անձերի յայտարարեցին ֆրանսիական հանրապետութեան հիւպատոսներ (կօնսուլ):

Գլուխ Գ.

Ն Ա Պ Օ Լ Է Օ Ն

Շտապողաբար պատրաստւած «VIII թւականի սահմանադրութիւնն» անւանական կերպով միայն պահպանում էր Ֆրանսիայում հանրապետական կառավարական ձեւը: Գործադիր իշխանութիւնը 1791-ին ենթարկւած էր օրէնսդրականին, 1795-ին փորձ արւեց հաւասարակշռել երկուսը: 1799-ին օրէնսդիր իշխանութիւնը դուրեց կախման մէջ գործադիր իշխանութիւնից: Օրինագծերը մշակւում էին պետական խորհրդում, յանձնւում srիբունասի քննութեանը և տրիբունների նկատողութիւններով միասին յանձնւում էին օրէնսդիր մարմնին (կօրպուս), որն իրաւունք չունէր քննադատել, այլ պիտի քննադատէր ենթարկէր դրանց. նոյն իսկ եթէ օրէնքն ընդունէր, սէնատը կարող էր վերացնել այդ օրէնքը, եթէ նա համաձայն չէր սահմանադրութեան: Օրէնսդիր իշխանութեան այդ բաժան.բաժան վիճակն արդէն իսկ պէտք է թուլացնէր նրան, բայց բացի դրանից, երկու կարևորագոյն ժողովների — պետական խորհրդի և սէնատի — անդամներն ուղղակի նշանակւում էին հիւպատոսների ձեռքով, իսկ միւս երկուսի — տրիբունատի և օրէնսդիր մարմնի — ան-

VIII թւի
սահմանա-
դրութիւնը:

1791:

1795:

1799:

գաճաճութիւն նշանակում էր սկսանալ այն ցուցակից, որը մի բարդ եղանակով կազմուած էր տեղական և շրջանային ժողովներում: Այդ պայմաններում ղեկավար նշանակութիւն ստացաւ պետական խորհուրդը, որը բացի օրէնքներ մշակելուց՝ վճռում էր վարչական վիճելի գործեր. նա բաղկացած էր բարձրաստիճան պաշտօնեաներից և լիապէս կախած էր հիւպատոսներից: Վերջիններն ընտրւում էին տասը տարով. նրանք երեք հոգի էին, բայց երկրորդ և երրորդ հիւպատոսները հասարակ գործիքներ էին առաջինի ձեռքին: Փրանսիայում ամեն մարդ հասկանում էր, որ երկրի համար վեհապետ է երևան եկել — զենեւալ Բօնապարտը, և որ նրա կամքից է կախած դուրս շարտել հանրապետական ձևերի վերջին փափորդները: Եւ ազգաբնակչութեան ահագին մեծամասնութիւնը համակրում էր նոր կազմին, որովհետև նա խոստանում էր զօրեղ կառավարական իշխանութիւն, կարգ, ազգային հզօրութիւն, պահպանութիւն յեղափոխութեան ձեռք բերած նիւթական և քաղաքացիական բարեփոխումների: Կային, իհարկէ, նաև հակառակորդներ — հին միապետութեան կողմնակիցները և հանրապետութեան կուսակիցները, բայց նրանք անզօր էին և սարսափահար եղած: Բօնապարտը երկիւղ չըկրեց իր իշխանութիւնը ամրապնդելու համար ժողովրդական ձայնաւոյնութեանը դիմելուց. ձայնաւոյնութեան հրաւիրւեցին բոլոր քիչ ու շատ կարողութիւն ունեցող քաղաքացիները. 3,000,000-ից աւելի մարդ ձայն տւին VIII թւականի սահմանադրութիւնն ամրապնդելու կողմը, միմիայն 1500 հոգի համարձակեցին դէմ ձայն տալ:

Բիւրօկրատիա:

Հին կարգը սովորեցրել էր ֆրանսիական ժողովրդին վարչական կենտրոնացման, նշանակովի պաշտօնեաների բազմամարդ դասակարգի ղեկավարու-

թեան: Սահմանադիր ժողովի փորձը Փրանսիան այդ ուղիից դուրս բերելու՝ լիակատար անյաջողութեան հանդիպեց. ահաբեկիչները վերականգնեցին վարչական կենտրոնացումը, և դիրեկտօրիան այդ բանում հետևեց ահաբեկիչներին: Առաջին հիւպատոսն աւելի ևս կարող էր օգտուել ֆրանսիացիների դէպի պաշտօնեաների վարչութիւնն ունեցած հակումից, որովհետև նա բարձրացաւ այն ժամանակ, երբ ազգաբնակչութիւնը չափազանց յօգնել էր քաղաքական յուզումներից և սիրով պատրաստ էր քաշել քաղաքական հոգսերից: Բիւրօկրատիական (պաշտօնէական) սիստէմն այժմ կարգի էր բերւել և ստացել էր այն ձևը, որ շատ բաներում պահում է մինչև օրս: Դէպարտմանի կամ նահանգի վարչութեան գլխաւոր օրգաններն էին նշանակած պրէֆէկտ (նահանգապետը), գաւառում կամ արրօնդիսմանում նշանակած սուպրէֆէկտ (գաւառապետը), համայնքում — թէ գիւղական և թէ քաղաքային, նշանակած մէրը (գիւղապետը կամ քաղաքապետը): Այդ պաշտօնեաների մօտ կային և խորհուրդներ, բայց նրանք իրենց ցուցումներով միայն պիտի օգնէին նրանց. բացի դրանից՝ նրանց անդամները նշանակւում էին և ոչ ընտրւում: Այս պարզ կազմակերպութեան շնորհով բոլոր հասարակական գործերը ենթարկւած էին կենտրոնական իշխանութեան ազդեցութեանը. առաջին հիւպատոսի և նրա օգնականների հրամանները գործադրւում էին ամբողջ Փրանսիայում արագ և առանց շեղումների. կենտրոնական կառավարութեան կամքը ոչ մի տեղ չէր հանդիպում սահմանափակութիւնների կամ ինքնուրոյն, անկախ կեանքի. քաղաքացիները կրկին դարձան հրպատակներ, ուշք ու միտքը դարձրին իրենց մասնաւոր գործերին, բայց միևնոյն ժամանակ դարձան հլուհնազանդ հոլմ նիւթ, որ իշխանութիւնները, ի-

րենց բարեհաճ կամքով, գործադրում էին հասարակական գործերում: Գեներալ Բօնապարտի իդէալն էր քաղաքական կազմը բոլորովին յարմարեցնել զինուորականին. պաշտօնեաները նրա համար սպաներ էին, իսկ հպատակները — զինւորներ քաղաքացիական զօրաշարքերում:

Քաղաքացիական բանակները:

Բայց առաջին հիւպատոսն իշխանութիւնը խլել էր և կարգապահութիւնը հաստատել ոչ թէ հանգիստ և անգործ կերպով օգտուելու համար իր յաղթութեան պտուղներով: Քաղաքական տեսակէտից նա յեղափոխութեան թշնամի էր, բայց նա իւրացրել էր նրա քաղաքացիական ծրագիրը. նա արհամարհում էր ազատութիւնը և խեղդում նրա ամենափոքր արտայայտութիւններն անգամ, բայց նա ամբողջովին նոր կարգի մարդ էր, մի վերանորոգիչ, պատրաստ ամեն տեղ ներմուծելու բանականութեան սկզբունքը, խիստ պարզութիւն, գեղեցիկ ու լիակատար համակարգութիւն: Նրա օգնականներն արագ հեռացրին Ֆինանսների մէջ եղած անկարգութիւնը, ենթարկեցին հասարակութիւնը ծանր, բայց միատեսակ եկամտային հարկի (եկամտի 25⁰/₀ ը): իսկ որ գլխաւորն է, վերանորոգւեց և մինչև վերջը տարւեց այն հսկայական իրաւաբանական բարենորոգութիւնը, որ սկսել էին սահմանագիր ժողովը և կօնվէնտը: Հին կարգի անկումը պահանջում էր արմատական վերանորոգութիւններ իրաւունքի բոլոր ճիւղերում. փոխանակ բարդ, խճճած, երբեմն հակասական որոշումների, որոնցով ղեկավարւում էին հին միապետութեան դատարանները, աճեց արտասովոր պարզութեան և վերջաւորւած իրաւաբանական մի սիստեմ, յենւած հոօմէական իրաւունքի վրայ, որը սակայն վերամշակել էր համաձայն նոր պայմանների: Այսպէս կոչւած Նապօլեօնեան օրինագրքում պարզւած է քաղաքացիական իրաւուն-

քը, որը կառուցւած է երկու սկզբունքի վրայ — բոլոր քաղաքացիների հաւասարութեան օրէնքի առջև և անհատականութեան, այսինքն իրաւաբանական բոլոր յարաբերութիւնները (իրաւայաբարբերութիւններ) առանձին անհատների կամքին վերածելու վրայ: Յետոյ հետևում էին քրէական օրինագիրքը և քրէական, քաղաքացիական և առևտրական դատավարութեան օրինագրքերը: Իրաւաբանական այս հիմնական խոշոր աշխատանքն ամրապնդեց յեղափոխութեան գլխաւոր արդիւնքները քաղաքացիական կազմում: Նա իհարկէ մասնագէտ իրաւագէտների գործ էր, բայց առաջին հիւպատոսը յաճախ միջամտում էր կարևորագոյն հարցերի լուծման մէջ, իսկ որ գլխաւորն է, նրա կառավարութիւնն ստեղծեց այնպիսի պարագաներ, որոնք անհրաժեշտ էին այդ գործը կատարելու համար:

Ժողովրդական կրթութեան գործում էլ դրւեցին Ֆրանսիական նոր սիստեմի հիմքերը: Հին կարգի օրով դպրոցական գործը գտնւում էր առաւելապէս եկեղեցու ձեռքում, դրանից դուրս՝ քնացածն ամբողջապէս կախւած էր պատահական զոհաբերութիւններից և արտօնութիւններից: Հիւպատոսութեան ժամանակ սկսեց եռանդուն գործունէութիւն պետութեան կողմից ժողովրդական լուսաւորութիւնը կազմակերպելու համար: Ստորին դպրոցները ենթարկեցին կառավարական վերատեսչութեան, բայց համայնքներին թողնւեց նրանց նիւթական ապահովութիւնը. դրա փոխարէն միջնակարգ, բարձրագոյն և մասնագիտական դպրոցական հաստատութիւնները հիմնւեցին պետութեան ծախքով և դրւեցին նրա անմիջական վերահսկողութեան տակ: 1811 թիւն այդ գործունէութիւնը վերջացաւ, այսպէս կոչւած, Ֆրանսիական համալսարանի հիմնարկութիւնով, այսինքն՝ պետական

դպրոցական հաստատութիւնների պրոֆէսսօրների և դաստատոնների կազմակերպութեամբ (կօրպօրացիա):

Կօնկօրդաս: Մի բանում առաջին հիւպատոսը չը կարողացաւ ազատ ընթացք տալ իր ձգտմանը դէպի միօրինակութիւն, բանականութիւն և պետութեան յիսկատար տիրապետութիւն: Նա ստիպւած էր խոստովանել կրօնական համոզումների ինքնուրոյն ուժը: Ինքն անձնականապէս բոլորովին զուրկ էր կրօնական զգացումներից— չափազանց վստահ իր անձի վրայ, որ պէսզի խոնարհ էր որեւէ մէկի, նոյնիսկ Աստծու առջև, և չափազանց բացիօնալիստ, որպէսզի հասկանար հաւատացող մարդկանց. բայց նա տեսնում էր, որ այդպիսի մարդիկ շատ են և աւելի ևս շատանում են, և վճռեց օգտել կրօնական համագումներից՝ իր իշխանութիւնն ամրապնդելու համար: Նա չը հրաժարւեց կրօնական համբերատարութեան դադարից, որ կտակել էր յեղափոխութիւնը, և թոյլատրեց բոլոր կրօնների ազատ դաւանութիւնը, բայց նա ճանաչեց կաթոլիկ եկեղեցին Պրանսիայի գլխաւոր կրօնական հիմնարկութիւնը և աշխատեց, որքան հնարաւոր էր, յարմարեցնել նրա կազմակերպութիւնն իր պետութեան պահանջներին:

1802:

1802 թւին Պիոս VI պապի հետ կօնկօրդաս (համաձայնութեան դաշինք) կնքեց: Կաթոլիկ եկեղեցուն տպահովեցրին պետութեան նիւթական օգնութիւնը, որի փոխարէն նա պաշտօնապէս հրաժարւեց այն կալուածները պահանջելուց, որոնք արքունիք էին գրաւել յեղափոխութեան ժամանակ: Թեմերը բաժանւեցին կառավարութեան և պապի փոխադարձ համաձայնութիւնով. եպիսկոպոսներին պաշտօնի նշանակելու վերաբերմամբ վճռեց, որ կառավարութիւնը պիտի նշանակէ եպիսկոպոսներին, իսկ պապը պիտի տայ կանոնական կամ եկեղեցական հաստատութիւնը: Կօն-

կօրդատը վերջ դրեց այն երկար հալածանքին եկեղեցու և քրիստոնէութեան դէմ, որն սկսւեց սահմանադիր ժողովի ձեռք առած ճակատագրական անխուսափելի միջոցներով. նա խիստ նպաստեց նոր կարգի ամրապնդմանը:

Դրանից ոչ նազ կարեւոր քայլ արւեց արտօնեալ դասերի կենդանի մնացած ներկայացուցիչների վերաբերմամբ: Առաջին հիւպատոսը դադարեցրեց էմիգրանտներին և նրանց ազգականներին հալածելը և թէ և նրանց չը վերադարձրեց յարքունիս գրաւած հողերը, բայց բոլորին էլ թոյլատրեց Պրանսիա վերադառնալ: Փախածներից շատերն անմիջապէս օգտուեցին դրանից, յուսալով որ կը յաջողէ իրենց գործերը կարգի բերել Պրանսիայում, և նոր կառավարութեան ընդարձակ գործունէութիւնը զինուորական և քաղաքացիական ազպարէզներում, յիշատի, շատերին հնարաւորութիւն տւեց բարեկեցութիւն և նշանակութիւն ձեռք բերելու:

Բօնապարտն արագ վերագործրեց Պրանսիային այն զինուորական գերակշռութիւնը, որ խախտուել էր Սուվօրովի յաղթութիւններով: 1800 թւին նա անձամբ անցաւ այն բանակի գլուխը, որ նշանակւած էր գործելու Իտալիայում, անցաւ Սլաւերով և աւստրիացիներին վճռական պարտութիւն պատճառեց Մարէնգօի մօտ: Դրա հետ միաժամանակ Մօրօն ջարդեց աւստրիական բանակը Գերմանիայում՝ Հօհէնլինդէնի մօտ: Պրանց կայսրն ստիպւած էր խաղաղութիւն խնդրել *). Հռէնոսի ձախ ափը վերջնականապէս ճանաչեց Պրանսիայի սեփականութիւն և Իտալիայում էլ խոշոր գծերով վերականգնեց իրերի այն գրութիւնը, որ կար նախ քան Սուվօրովի ար-

Գաղթականները կամ էմիգրանտները:

Պատերազմ Սուտրիայի դէմ: 1800:

*) Լիւնէվիլեան դաշնագիրը:

շաւանքը: Այդ խաղաղութիւնը կողմնակի կերպով ազդեց նաև Գերմանիայում եղած յարաբերութիւնների վրայ. աւելի խոշոր իշխանութիւնները կլանեցին մի ամբողջ շարք մանր իշխանութիւններ և ազատ քաղաքներ. մանաւանդ խիստ փառ կրեցին հոգևոր տիրապետութիւնները, որոնք մեծ մասով աշխարհականացեցին: Հին կարգի ամենաբնորոշ երեւոյթներից մէկը — «գերմանական ազգի հռոմէական սրբազան կայսրութիւնը» — կորցրեց իր բոլոր իմաստը, և Ֆրանց կայսրը խոնարհեցնեց այդ կատարած իրողութիւնը 1804 թւին, հրաժարելով հռոմէական կայսր տիտղոսից և փոխարինելով նրան աւելի յարմարաւոր կոչումով, այսինքն — աւստրիական կայսր*)

1804:
կայսրութիւն:
1802:

Դրա հետ գրեթէ միաժամանակ **) Բօնապարտը, որը դեռ 1802 թւին հրամայել էր յայտարարել իրեն հիւպատոս մինչև մահ, վերջապէս ընդունեց իր դիրքին համապատասխան տիտղոս. սէնատը նրան յայտարարեց Ֆրանսիացիների կայսր՝ Նապոլէօն անուանով. 3,500,000 հպատակները հաստատեցին այդ պատիւը՝ քւէարկելով համայնքներում. Պիոս VII պապն անձամբ Պարիզ եկաւ, նոր վեհապետին թագադրելու: Հիմնարկութիւնների մէջ առանձին փոփոխութիւններ տեղի չունեցան. մի քիչ ուշ կայսրը ոչնչացրեց սրիքումսը, որը նրան դուր չէր գալիս իր քննադատական նկատողութիւններով: Օրէնսդիր մարմինը և սէնատը թողնւեցին, որպէս անփառ և հլու գործիք իշխանութեան համար: Պետական խորհուրդն առաջւանից աւելի գործնական նշանակութիւն ստացաւ: Նկատելի նորութիւն էր կայսերական արքունիքի, մի

*) կայսերական հաստատութիւնները վերջնականապէս վաղարեցրին իրենց գոյութիւնը 1806 թւին:

**) Հինգ օր աւելի առաջ:

ամբողջ շարք պատւաւոր պաշտօնների և նոր ազնւականութեան ստեղծումը: Պատերազմում, քաղաքացիական ծառայութեան, գիտութեան և գրականութեան մէջ կամ արդիւնաբերութեան գործում աչքի ընկնող ծառայութիւնները վարձատրելու համար հիմնւեց պատւաւոր լէգիօնի շեմուքը. վարչութեան և զօրքի ամենից աւելի աչքի ընկնող գործիչներն ստացան բարօն, կոմս, դուքս, իշխան տիտղոսները, բանակում վերահաստատեց մարաշախտի (մարէշալ) կոչումը: Կայսրն առատ պարգևներ ու պատիւներ էր բաշխում, իսկ եռուն վարչական և զինւորական գործունէութիւնը եռանդուն և տաղանդաւոր երիտասարդներին ներկայացնում էր բազմաթիւ առիթներ առաջ ընկնելու և աւարից ու փառքից բաժին ստանալու: Բայց կայսրութեան պատշոնավար աւագանիներն ազնւականներ չէին. նրա անդամները կարող էին պարծենալ իրենց մատուցած ծառայութիւններով, բայց երբէք չէին կարող պարծենալ իրենց ծագումով կամ ինքնուրոյնութիւնով: Նրանք մնում էին կայսերական շնորհի լիակատար արարածները, և Նապոլէօնը սիրում էր այդ բանն զգալ տալ իր ծառաներից ամենաբարձր դիրք ունեցողներին: Այն ժամանակաւ առաժն առում էր, որ ամեն մի զինւոր իր պայուսակի մէջ ունի մարաշախտի գայիսօն, բայց դրա փոխարէն մարաշախտը մնում էր լոկ իբր վաստակաւոր զինւոր:

Եւրօպայի խաղաղութեան օգտւելով, Նապոլէօնը 1805—1809 սկսեց ուժեր հաւաքել, որպէսզի հարած հասցնէ Անգլիային, որը մենակ շարունակում էր կռիւր *): Նա Բուլօնում հաւաքեց «մեծ բանակը» և պատրաստեց մի զօրեղ նաւատորմ նեղուցն անցնելու համար: Բայց

*) 1803 թւին Ամիէնում խաղաղութիւն կնքեց, բայց երկաց, որ դա լոկ զինադադար էր:

1805:

Պիտտին յաջողեց Ֆրանսիայի դէմ կազմել մի նոր դաշնադրութիւն (կօալիցիա), որի մէջ մտան Աւստրիան և Ռուսիան (1805 թ): Կայսրն ստիպւած էր իր զօրքերն ուղևորել դէպի արևելք, իսկ նաւատորմը, որի կազմութեան վրայ Ֆրանսիացիները մեծ ջանքեր էին գործադրել, ոչնչացւեց Նէլսոնի ձեռքով՝ Տրաֆալգարի մօտ: Այդ ճակատամարտը վերջնականապէս հաստատեց անգլիացիների տիրապետութիւնը ծովի վրայ և ազատեց նրանց Ֆրանսիացիների Անգլիա ափ դուրս գալու վտանգից: Մայր ցամաքում դաշնակիցների գործերը վատ ընթացան: Նապօլէօնն անցաւ աւստրիական բանակի թիկնակողմը, որովհետև նրանց բանակն անգգուշաբար առաջ էր անցել և Բաւարիա մտել: Կայսրն ստիպեց աւստրիական բանակին անձնուորիչներ և Դաշնակիցների գլխաւոր զօրքին, որի մէջ գտնուում էին և Ալէքսանդր ու Ֆրանց կայսրները, նա հանդիպեց Առևտէրլիցի մօտ, Մօրաւիայում: Թշնամու դիրքի կենդրոնի վրայ եռանդուն դրոհ կատարելով, Նապօլէօնը երկու մասի բաժանեց բանակը և բոլորովին ջարդ ու փշուր արեց: Աւստրիան շտապով դաշն կապեց: Դրա փոխարէն Պրուսիան, որն առաջ հրաժարւել էր դաշնակցութեանը միանալուց, այժմ պատերազմ յայտարարեց (1806): Պրուսական բանակը հրպարտանում էր Ֆրիդրիխ Մեծի փառաւոր գործերովը: Նրա առաջնորդները Նապօլէօնի հետ կռւի մտան, չըսպասելով ռուսների գալուն: Ենայի մօտ պրուսները կոր ի գլուխ ջարդուեցին: Նապօլէօնը մտաւ Բերլին, իսկ պրուսական Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ III թագաւորը, իր բանակի մնացորդների հետ միատեղ, ազատութիւն որոնեց ռուսական զօրքերի պաշտպանութեան տակ, որոնք արդէն անցել էին Վիսլա գետը (1807): Պրոյսիա-Էյլաուի մօտ տեղի ունեցաւ այդ ժամանակաշրջանի ամենաարիւնահեղ ճակատամար-

1806:

1807:

տերից մէկը. Ֆրանսիական մի ամբողջ զօրամարմին (կօրպուս) ոչնչացաւ, բայց ռուսներն էլ ունեցան սոսկալի կորուստներ, և ճակատամարտի ելքը մնաց անորոշ: Բայց աւելի ուշ Նապօլէօնն այնուամենայնիւ պարտութիւն պատճառեց ռուսական բանակին Ֆրիդլանդի մօտ, և Ալէքսանդր I անօգուտ համարեց պատերազմը շարունակել գերմանացիների համար, որոնք իրենք անկարող էին մասնակցել նրանում: Նա Նապօլէօնի հետ կնքեց Տիլզիտի դաշինքը Ռուսիայի համար խիստ ձեռնտու պայմաններով: Ֆրանսիացիների կայսրը ռուսականին վերաբերեց չափազանց սիրալիր և կամակատար կերպով, առաջարկեց նրան իր բարեկամութիւնը և օգնութիւնը, պարգեց նրան Ֆրանսիայի և Ռուսիայի միատեղ լինելու գերակշռութիւնը եւրօպական գործերում, մի միատեղութիւն, որը պիտի յիշեցնէր հռօմէական կայսրութեան արեւմտեան և արևելեան կէսերի յարաբերութիւնները: Նա յորդորում էր Ալէքսանդրին միացած ուժերն ուղղել վաղուցւայ թշնամիների շէջների և թուրքերի դէմ: 1805—1807 թւերի այնպիսի թիւնների միակ 1805—1807 անհաճոյ հետևանքը Ռուսիայի համար՝ Վարշաւայի մեծ դիմադրութիւնն էր, բաղկացած այն լեհական շրջաններից, որոնք բ և գ բաժանման համաձայն՝ բաժին էին ընկել Պրուսիային: Վարշաւան ամբողջ ծանրութիւնն ընկաւ Պրուսիայի վրայ: Բացի լեհական նահանգներից, նա կորցրեց Էլբայից արեւմուտք գտնւող իր տիրապետութիւնները. դրանք անցան Ֆրանսիացիներին և գերմանական այն պետութիւններին, որոնք գտնւում էին Ֆրանսիացիների հովանաւորութեան տակ:

Մի անգամ էլ փորձ արեց կոտրելու Նապօլէօնի գերիշխանութիւնը կենտրոնական եւրօպայում. — 1809 թւին Աւստրիան նորից դուրս եկաւ Ֆրանսիացիների

1809:

դէմ: Նապօլէօնի առաջին գործողութիւններն արեւի-
դուքս Կարլոսի դէմ լիապէս յաջող չէին: Նա իզուր
փորձում էր անցնել Դանուբն աւստրիական բանակի
աչքի առջև և վեց շաբաթ շարունակ ստիպւած էր
դիմանալ Դանուբի միջև մի փոքրիկ կղզու վրայ,
սպասելով օժանդակութեան: Սակայն աւստրիացիները
չօգտուեցին այդ վտանգաւոր դրութիւնից և ժամանակ
տւին օժանդակ զօրամասերին գալու հասնելու Իտա-
լիայից և Գերմանիայից: Բանը վերջացաւ նրանով,
որ աւստրիական բանակը Վազրամի մօտ պարտւեց
և դրանից յետոյ Ֆրանց կայսրը խաղաղութիւն
կնքեց *):

Ֆրանսիացիները կարող էին պարծանքով ասել,
որ այնպիսի երկար շարք յաղթանակների, որ տարել
էին իրենց հանրապետական և կայսերական բանակ-
ները, պատմութիւնը չէր տեսել Կեսարի ժամանակ-
ներից յետոյ: Եւրօպայի հին պետութիւնների հետ
ունեցած ընդհարումներում վերածնւած Ֆրանսիան
բոլորովին նորոգի արտայայտեց, որը հանդիսացաւ
յաղթական մի ուժ. դա կազմակերպւած դեմօկրա-
տիայի ոգին էր: Ֆրանսիական զօրքերն իրենց կազ-
մութիւնով ոչ մի նմանութիւն չունէին հին կառգի
ազնւական բանակների հետ, որոնց իդէալն էր Ֆրիդ-
րիխ Մեծի բանակը. դրանց համար զինուորացուներ
հաւաքում էին առանց խիստ ընտրութեան՝ ճորտե-
րից, քաղաքացիական կեանքի համար անպէտք մարդ-
կանցից, օտարերկրացիներից և անխնայ կարգապա-
հութեան միջոցով նրանց վերամշակում, կազմում էին
մի առանձնացած դասակարգ զինուորների, որոնց
կառավարում էին ազնւականներից առնւած սպաները:

*) Այդ խաղաղութեան հետևանքներից մէկը հղաւ Նա-
պօլէօնի բաժանումն իր առաջին կնոջից և ամուսնութիւնն
արխիդքսուհի Մարիա-Լուիզայի հետ:

Ֆրանսիական յեղափոխութիւնն, ընդհակառակը, ժո-
ղովրդի լաւագոյն ուժերին մղեց դէպի բանակը և
բոլոր դասերի մարդկանց առջև բաց արեց հրամա-
նատարութեան ճանապարհները: Թէյարանատների,
խանութպանների, տան սպասաւորների որդիները
դառնում էին մարաշխտներ, (մարշալ) դուքսեր, երբե-
մըն և թագաւորներ *). կօրսիկական մի աննշան փաս-
տաբանի որդին կայսր և թագաւորներին հրամայող
դարձաւ: Հանրապետական առաջին զօրքերի պակա-
սութիւնները—անկարգութիւնը, կարգապահութեան
թուլութիւնը—չուտով հարթեցին, բայց նրանց շար-
ժունութիւնը և ոգևորութիւնը մնացին: Ֆրանսիա-
կան այդ զինուորական ուժի բնոյթի համեմատ էլ
կազմակերպւեց նրա ինքնատիպ տակտիքը, որը հիմ-
նւած էր մարդկային մեծ խմբերի համերաշխ եւ ա-
րագ գործողութիւնների վրայ: Այդ գործելակերպի
հանճարեղ ներկայացուցիչը եղաւ Նապօլէօնը. ոչ
մի զօրավար նրա նման չը գիտէր վարել մարդկա-
յին խոշոր մասսաների հետ և համախմբել նրանց վրձ-
նական հարւած հասցնելու համար:

1805—1809 թւերի արշաւանքները բոլորովին ^{կայսրութեան}
կերպարանափոխեցին Եւրօպայի քարտէզը: Իսկական ^{նախնական}
Ֆրանսիան խիստ դուրս եկաւ իր «բնական սահման-
ներից»—Հոլանդից և Սլաւերից. դրանք էին համար-
ւում նրա «բնական սահմաններն» այն ժամանակ:
Բացի Բէլգիայից և Հոլանդի ձախ ափի գերմանական
նահանգներից, կամաց-կամաց միացրին Ֆրանսիային
Սաւօյեան և Պիէմօնտը, Տօսկանան ու Պապական նա-

*) Միւրաւոր, մի թէյարանատիրոջ որդի, դարձաւ Նէա-
պօլի թագաւոր. Բէրնադոտին, մի գաւառական փաստաբա-
նի որդու, շէքներն ընտրեցին իրենց գահի ժառանգ. նա
դարձաւ Շէք-Նօրվէգիայի թագաւոր և հիմնեց այժմ այն-
տեղ (միայն Շէքիայում) թագաւորող տունը:

1790:

հանգը, Հօլլանդիան *) և ծովափնեայ Գերմանիան՝ մինչև էլբա գետը. փոխանակ 1790 թւին հիմնաւծ 83 դէպարտմանները (նահանգ), Ֆրանսիան արդէն ունէր 130 նահանգ: Լօմբարդիան իր սահմանակից նահանգներով կազմեց առանձին իտալական քաղաւորութիւն, բայց նրա թագաւոր հրատարակեց Նապօլէօնն ինքը, իսկ այդ գաւառները կառավարում էր Նապօլէօնի խորթ որդին, Եւգէնիոս Բօհարնէն: Հարաւային Իտալիան մտաւ Նէապօլի քաղաւորութեան **) կազմի մէջ. նրա թագաւորը նախ կայսրի եղբայր Յովսէփ Բօնապարտին էր, իսկ յետոյ մարաշախտ Միւրատը: Զւիցցերիան մնաց իբր մի աւատական հանրապետութիւն: Իլլիրիական գաւառները (Իստրիան և Դալմացիան) գտնուում էին Մարմօն մարաշախտի վարչութեան տակ: Գերմանիայում զօրով կազմեցին վէստֆալեան քաղաւորութիւնը, Նապօլէօնի եղբօր— Ժէրօնիմ Բօնապարտի համար. նրա մէջ էին մտնում Հաննօվէրի մասերը, Պրուսիայի անդրէլբեան և շուրջհոլշտեան տիրապետութիւնները: Գերմանական պետութիւնների թիւը նշանաւոր չափով քչացաւ և ներանց կազմն էլ պարզեց, հասարակ ձևի վերածեց: Նապօլէօնը յատուկ հովանաւորութիւն էր ցոյց տալիս Բաւարիային, Վիւրտէմբերգին և Սաքսօնիային և նրանց վեհապետներին թագաւոր դարձրեց. բացի դրանից՝ նա գտաւ էլի շատ ուրիշ կողմնակիցներ գերմանական իշխանների մէջ և նրանց միացրեց, կազմեց հոլէնդեան դաւեմակցութիւնը, որը պիտի ծառայէր իբր հակակշիռ Աւստրիային և Պրուսիային: Ա-

*) Մինչև 1810 թւականը նա առանձին թագաւորութիւն էր, որի թագը պատկանում էր Նապօլէօնի եղբայր Լուդովիկոսին:

**) Սիկիլիան չը կարողացան գրաւել, այնտեղ անգլիականների օգնութիւնով դիմացան Բօլքօնները:

1795:

րեկըլքում ֆրանսիացիների առաջապահ դիրքն էր Վարսաւայի մեծ դքսութիւնը, որի թագը տրւած էր Սաքսօնիայի թագաւորին: Վերջապէս մարշալներին (մարաշախտ) հրաման էր տրւած գրաւել Իսպանիան եւ Պօրսուգալիան, թէև առաջինը 1795 թւից սկսած հա-

ւատարիմ դաշնակից էր մնացել Ֆրանսիային: Յովսէփ Բօնապարտին փոխադրեցին Նէապօլի գահից իսպանական գահը, իսկ Նէապօլի թագաւոր դարձրեց Նապօլէնը Միւրատին:

Այսպէս առանց քաշելու կատարւած փոփոխութիւնները մի լաւ կողմ ունէին. նրանք արածում էին եւրօպայում յեղափոխութեան մեակած քաղաքացիական կազմը: Ֆրանսիական զօրքերի երևալով ոչնչանում էր ձորտութիւնը, հաստատուում էր կրօնական համբերատարութիւնը, ոչնչացւում էին աւատական արտօնութիւնները, հնացած ու ծանրացնող օրէնքների փոխարէն մտցնում էին Նապօլէօնի օրինադիրքը, վերջապէս ներմուծւում էր ֆրանսիական բիւրօկրատիական վարչական ձևը: Այդ արմատական յեղաշրջումը չը ներմուծեց միայն այն վայրերում, որոնք անմիջապէս միացւել էին Ֆրանսիային, այլ և այնպիսի երկրներում, ինչպէս օրինակ՝ Բաւարիան և ուրիշները, որոնք մնալով անկախ, բայց և այնպէս ընկան ֆրանսիական ազդեցութեան տակ:

Պրուսիայում, որին Նապօլէօնը վանել էր իրենից և ստորացրել, Ֆրանսիայի հետ ընդհարւելն առաջացրեց ինքնասիւյլ բաւեցնողումներ: Ազգային ամենամեծ դժբաղդութեան և խայտառակութեան օրերին հասարակութեան մէջ գտնւեցին ուժեր, որոնք նախ սպառնալից էին բարոյական և քաղաքական վերածնութիւնը: Քաղաքացիական բարենորոգիչ հանդիսացաւ Շտայնը, ինքնատիպ խելքի և անյողդողդ եռանդի տէր մի մարդ, որը լաւ էր տես-

Հին կարգի անկումը:

Պրուսական բարենորոգումները:

նում ֆրանսիական կարգի առաւելութիւնները, բայց տեսնում էր և նրա պակասութիւնները: Նա ոչնչացրեց ճարտութիւնը և զրկեց ազնւականներին անարդար արտօնութիւններից, սակայն պահեց նրա հասարակական դիրքը: Բայց, նրա կարծիքով, հասարակութիւնը կարիք ունի ոչ միայն ռամկավարական վարչութեան. անհրաժեշտ է բարձրացնել նրանց մէջ ինքնուրոյնութեան ոգին, սովորեցնել գործունեայ մասնակցութեան հասարակական գործերում. դուռ պաշտօնէական վարչութիւնը միշտ նրան թւում էր փաստակար, որը մարդկանց սովորեցնում է մեքենայօրէն հնազանդութեան: Շտայնը նպատակ դրեց լայն ծրագրով զարգացնել ինքնավարութիւնը, բայց յաջողեցրեց միայն սկիզբ դնել այդ գործին՝ հրատարակելով քաղաքային ինքնավարութեան օրէնքները: Նա պօլէօնը նկատեց, որ Պրուսիայում սկսւում է մի նոր, ինքնուրոյն կեանք և պահանջեց հեռացնել Շտայնին: Նրա յաջորդ Հարդէնբէրգը շարունակեց բարենորոգումները ռամկավարական վարչութեան և անհատական ուղիով. նա ոչնչացրեց համաքարութիւնները, գիւղացիներին հնարաւորութիւն տւեց հողը բաժանելու կալաժատէրերի հետ, տալով նրանց մի երրորդ մասը և երկու երրորդը դարձնելով լիակատար սեփականութիւն. ինքնավարութեան զարգացումը կանգ առաւ: Շտայնի և Հարդէնբէրգի հետ միաժամանակ գործում էր Շարնհորստը՝ զինուորական կազմակերպութեան համար: Տիլգիտի դաշնագրի համաձայն՝ Պրուսիային թոյլատրւած էր գէնքի տակ պահել միայն 42,000 մարդ: Շարնհորստն օգտուեց նոյն այդ սահմանափակումից, որպէս զի սկիզբ դնէ մի նոր զինուորական սիստեմի, որը, ֆրանսիականի հետ համեմատած, մի մեծ առաջադիմական քայլ էր: Նա այդ բանը հիմնեց երկու սկզբունքի վրայ. ընդհա-

ճուր զինուորագրութեան և պահեստի զօրաթիւնների կազմութեան վրայ: Պրուսական բոլոր առողջ երիտասարդութիւնը պարտաւոր էր մտնել դրօշակների տակ, բայց որովհետեւ կանոնաւոր բանակում կարելի էր պահել 42 000 մարդ միայն, այդ պատճառով այդ բանակը դարձաւ հիմնական զօրաշարը կամ մի դրպրոց, մի վարժարան, ուր սովորեցնում են ռազմական գործը: Կարճ ծառայութիւնից յետոյ՝ զինուորը վերադառնում էր իր քաղաքացիական զբաղմունքներին, բայց շարունակում էր համարւել պահեստի մէջ և պատերազմի դէպքում՝ նորից կոչւում էր ծառայութեան: Աւելի մեծ հասակ ունեցող մարդիկ մըտնում էին լանդվերի՝ այսինքն պահեստագործի և լանդշտուրմի, այսինքն երկրապահ գործի կամ գուգազի մէջ:

Այդ բոլոր նշանաւոր բարենորոգումներն արհեստական վարչական միջոցներ չէին. նրանք բղխում էին բարոյական խոր դրդումներից, ուղղելու, ազգային խայտառակութիւնը մաքրելու և կորցրածը վերադարձնելու ազնիւ և լուրջ վճռականութիւնից: Բարենորոգելով վարչութիւնը, իրաւունքը, զօրքը, չը մոռացան ժողովրդի լուսաւորութիւնը: Վիլհէլմ Հոլմբօլտն ամենածանր ժամանակը բաց արեց Բէրլինի համալսարանը, որն իսկոյն և եթ զրաւեց Գերմանիայի լաւագոյն գիտական ուժերը:

Ֆրանսիացիների իշխանութեան տակ գտնւող երկրներում բարերար բարենորոգումները չէին կա-^{էստորութեան լուծը} ըող հաւասարակշռել ոչ սոսկալի աւերածը և ուժասպառութիւնը, որոնք պատերազմի և ֆինանսական կողոպտման հետևանքներն էին, ոչ այն ստորացումներն ու բռնութիւնները, որ ստիպւած էին կրել յաղթողների ձեռքից, ոչ էլ իրաւունքի և ազգային ինքնուրոյնութեան խորտակումը:

Վէստֆալիայի թագաւոր Ժէրօնիմը հաղորդագրում էր
 եղբօրը Գերմանիայի դրութեան մասին. «Եթէ պատերազմ
 սկսւի, Հոէնստի և Օդէրի միջև գտնուող բոլոր շրջաններում
 ապստամբութիւն կը բռնկի: Այդ վտանգաւոր շարժման
 պատճառը միայն ատիլութիւնը չէ գէպի ֆրանսիացիներն
 ու օտար լուծը. աւելի ևս մեծ նշանակութիւն ունեն Ժա-
 մանակակից թշուառութիւնները, հասարակութեան բոլոր դա-
 սակարգերի լիակատար նիւթական քայքայումը, հարկերի,
 պատերազմական տուգանքների, զօրքերին կերակրելու,
 նրանց ապաստան տալու և մշտապէս կրկնուող ուրիշ ամեն
 տեսակ ճնշումների անտանելի ծանրութիւնը: Իմ թագաւո-
 րութեան գլխաւոր քաղաքներում տնտեսիկները թողնում են
 իրենց տները՝ հեռանում... Ամեն տեղ աղքատութիւնը ճնշ-
 ւում է ընտանիքները. ազնւականը, գիւղացին ու քաղաքա-
 բնակը խեղդւած են պարտքերի և կարիքների մէջ: Պէտք է
 վախենալ այն ժողովրդների յուսահատութիւնից, որոնց հա-
 մար այլևս ոչինչ չէ մնում կորցնելու, որովհետեւ նրանցից
 ամեն ինչ յափշտակել են: Նապօլէօնը չէր հասկանում դրու-
 թիւնը: Նա օժտւած էր մտքի արտասովոր ուժով. նրա միտ-
 քը ոչ մի բոլորէ՝ չէր դադարում գործելուց և պահպանում էր
 իր բարձրութիւնն ու պարզութիւնը, երբ նրա օգնականներն
 ուժասպառ էին լինում յոգնածութիւնից. նա կարողանում
 էր զօրքերը կենտրոնացնել յաղթութեան համար. նրա դա-
 տողութիւնները երբեք կախում չունէին անգոյն ֆրագնե-
 րից և վերացական հասկացողութիւններից. նրա դատողու-
 թիւններում երևում էր իրականութեան անմիջական զգա-
 ցումը: Բայց այդ արտակարգ մարդն ունէր երկու թոյլ
 կողմ. եռուն երեւակայութիւնը խարում էր նրան հնարաւորու-
 թեան սահմանների վերաբերմամբ. արդէն եզրիպտական ար-
 շաւանքը ցոյց տուեց, որ նա կարող է տարւել բոլորովին
 անիրականանալի ձեռնարկութիւններով, և որքան աւելի նա
 առաջ էր գնում չը լսած յաջողութիւնների ուղիով, այն-
 քան աւելի համակուծ էր այն համոզումով, որ աշխարհում
 իր համար անհնարին բան չը կայ: Բայց որ գլխաւորն է՝
 նա բոլորովին չէր կարողանում գնահատել զաղափարական զրդում-
 ների ուժը: Դրանց նշանակութիւն տուող մարդիկը նրա հա-
 մար «Իդէօլօգներ» (գաղափարամոլներ), ֆրագնեօրներ էին:
 Նրա գլխով անցել էր յեղափոխութիւնը և նա չէր հաւատում,

որ յեղափոխականները երբ և է իսկանպէս ոգևորւել էին ազա-
 տութիւնով: «Դուք ինքներդ չէիք հասկանում ձեր զրդում-
 ները», ասում էր նրանցից մէկին. «չէ՞ որ դուք էլ ատեղծ-
 ւած էք այնպէս, ինչպէս և ուրիշները. — անձնական շահն
 ամեն տեղ զգալ է տալիս իրեն»: Ծիշող այդպէս էլ նա չէր
 հասկանում կրօնական ոգևորութիւնը և հայրենասիրութիւ-
 նը: Լինելով եսականութեան մարմնացում*), նա աշխարհի
 կեանքը պատկերացնում էր իրեն իբր ամենքի կողմ բոլորի
 դէմ, և չէր կարողանում յագեցնել յաղթանակներով, բանի որ
 զգում էր իր կողքին. որ և է մէկի անկախ գոյութիւնը:
 Նրան կարող էր հանգստացնել միայն համաշխարհային տի-
 րապետութիւնը:

Սակայն Նապօլէօնն ստիպւած եղաւ համոզւել, <sup>կոխ պապի
դէմ:</sup>
 որ նիւթական հզօրութիւնը պարտաւոր է հաշիւ առ-
 նել բարոյական ուժերը: Կօնկօրդատը հաստատելով,
 նա ճանաչեց եկեղեցու նշանակութիւնը, բայց նրա
 իսկական նպատակն էր ենթարկել նրան իրեն՝ նման
 իր վարչութեան միւս ճիւղերին: Սակայն նա հանդի-
 պեց անպարտելի դիմադրութեան Պիոս VII պապի
 կողմից, որը, չընայելով երկրորդական հարցերում
 արած գիշումներին, երբեք չէր կարող թոյլատրել,
 որ եկեղեցին դառնար կայսերական վարչութեան
 ճիւղերից մէկը: Նապօլէօնը պապի դէմ գործ դրեց
 ամեն տեսակ հնարաւոր ճնշիչ միջոցներ. խլեց նրա-
 նից աշխարհական տիրապետութիւնները, բանդար-
 կեց Ֆօնտէնբլօում, բայց նրա զէնքն անգոր էր ան-
 դէն ծերունու դէմ, որովհետեւ վերջինը յենւում էր
 հոգևոր կեանքի փաստերի վրայ, որոնք անհասանելի,
 անըմբռնելի են նիւթական ուժի համար:

*) Յայտնի գրող տիկին դը-Ստալն այսպէս է հաղոր-
 դել Նապօլէօնի թողած տպաւորութիւններն իր վրայ.
 «Մարդկային էակը նրա համար մի փաստ է, մի առարկայ,
 ոչ թէ իր նման մի մարդ: Նա ոչ ատելութիւն ունի, ոչ էլ
 սէր. նրա համար գոյութիւն ունի միայն ինքը, իր եսը: Նրա
 ուժը բացատրւում է նրա անվրդով եսական հաշուով: Նա
 մի ճարտար շախմատ (սատրանջ) խաղացող է»:

Իսպանական
պատերազմը:

Վերաւորած ազգային զգացմունքի դիմադրութիւնն սկսեց այն երկրներում, որոնք վաղուց համարուած էին բոլորովին չնչին գինւորական տեսակէտից, — Պորտուգալիայում և Իսպանիայում: Նապօլէօնը հրամայեց գրաւել Պորտուգալիան, որովհետեւ նա մշտական առևտրական յարաբերութեան մէջ էր անգլիացիների հետ: Նա հրամայեց գրաւել Իսպանիան, որովհետեւ նրան օգտակար թւաց դադարեցնել իրեն հաւատարիմ դաշնակից պետութեան գոյութիւնը: Մարշալներն առանց դժւարութեան մտան Լիսաբօն և Մադրիդ, բայց հէնց երկիրը գրաւելուց յետոյ սկսեցին դժւարութիւնները Ֆրանսիացիների համար: Ազգաբնակչութիւնն սկսեց մղել նրանց դէմ կատաղի «մանր պատերազմ» (guerrilla), որը նրանց չէր տալիս մի րոպէ հանգիստ. ստիպւած էին պահպանել ամեն մի սայլը, յետ մղել Ֆրանսիացիների գրաւած ամեն մի պօստային կայարանի վրայ կատարող յարձակումը. և ուր հնարաւորութիւն էր ներկայանում — լեռնային կիրճերում, ամուր քաղաքներում, իսպանացիները ցոյց էին տալիս յամառ դիմադրութիւն. յատկապէս հռչակեց Սարագոսսան իր պաշտպանութիւնով — երկար պաշարումից և բազմօրեայ ճակատամարտից յետոյ փողոցներում, Ֆրանսիացիները տիրացան միայն աւերակների կոյտերի: Վերջապէս, իսպանացիներն ու պորտուգալիներն իրենց յուսահատական դիմադրութեան մէջ օգնութիւն գտան անգլիացիներից, որոնք չէին կարող Նապօլէօնի դէմ դուրս բերել «մեծ բանակ», բայց Պիրինեան թերակղզին ուղարկեցին մի քանի շատ լաւ զօրաբաժիններ և լօրդ Ուէլլինգտօնի ճարտար դեկավարութեան տակ լիապէս պահպանեցին անգլիական զօրքերի հին փառքը: Նապօլէօնն ինքը մի արշաւանք կատարեց թերակղզում, բայց այդ դանդաղ

մանր պատերազմը նահանջող թշնամու և պարտիզանական զօրամասերի դէմ՝ իր բանը չէր: Շուտով նա այդ թողեց իր մարշալներին: Վերջիններն այդ կռոււմ անգլիացիներից կրեցին մի ամբողջ շարք պարտութիւններ, նոյն իսկ հռչակաւոր Մասսէնան չը կարողացաւ գլուխ ելնել Ուէլլինգտօնի հետ: Բացի արդէն յիշւած դժւարութիւններից, անյաջողութիւնները բացատրուում էին որոշ չափով զօրավարների իրար դէմ լարած դաւադրութիւններով կամ ինտրիգներով. մարշալներն արդէն յագեցած էին յաջողութիւններով և ամենեւին չէին արտայայտում այն եռանդը և թարմութիւնը, որոնց շնորհով նրանք փայլուն դիրքեր ու պաշտօններ ստեղծեցին:

Պիրինեան պատերազմի անյաջող ընթացքը Նա-Մայրցամաքի շրջափակումը (բլօկադ):
պօլէօնին կատաղեցնում էր մանաւանդ այն պատճառով, որ նրա շնորհով անգլիացիները հնար ստացան իրեն վնասելու, այն ինչ ինքը չէր կարող ձեռք տալ նրանց իրենց անմատչելի կղզում: Սակայն նա նրանց հետ կռւելու միջոց հնարեց — այսպէս կոչւած «բլօկադ» կօնտինէնտալ», այսինքն մայր ցամաքի շրջափակումը. նա փակեց Եւրօպական մայրցամաքի բոլոր նաւահանգստներն անգլիական նաւերի առջև, անպայման արգելեց գնել անգլիական ապրանքներ և յայտարարեց, որ ամեն մի նաւ, որը կը մտնի անգլիական նաւահանգիստ, արքունիք կը գրաւի: Նպատակն էր ոչնչացնել անգլիական առևտուրը, որից կախւած էր կղզու ամբողջ բարօրութիւնը: Սակայն Նապօլէօնի ձեռք առած միջոցներն անյաջող դուրս եկան: Առաջին՝ — անգլիական առևտուրը տուժեց ոչ այնքան ուժեղ կերպով, ինչպէս այդ մտածում էր կայսրը: Բացի նրանից, որ զարգացաւ չափազանց մեծ մաքսանէնգութիւն դադութային ապրանքներ ներմուծելու համար, առանց որոնց անկարելի էր

ապրել, անգլիացիները որոշ չափով վարձատրեցին Եւրոպայում իրենց վաճառքի կրճատման փոխարէն՝ ընդարձակ գրաւումներով, որ նրանք կատարեցին այդ միջոցում աշխարհի բոլոր մնացած մասերում՝ Փրանսիայի և նրա դաշնակից պետութիւնների հաշւին։ Իշխելով ծովերի վրայ, նրանք այդ ժամանակում սպանեցին հօլլանդացիների և ֆրանսիացիների առևտուրը, որոնք առաջ սաստիկ մրցում էին անգլիացիների դէմ։ Իսկ երկրորդ, ցամաքի շրջափակումըն առաջացրեց գործերի բոլորովին անհասկի դրութիւն Եւրոպական մայր ցամաքում։ Նապօլէօնն ուժ էր բանեցնում, որբան կարելի է, խստօրէն գործադրելու այդ բանը, դրա համար անհրաժեշտ համարեց իւրացնել Գերմանիայի այն շերտը, որ գտնուում է Հիւսիսային ծովի ափին, միացնել հօլլանդիան, ֆրանսիական սահմանապահներ դնել բոլոր նաւահանգստներում և ծոցերում, կատարել աներում ամենաճշնշիչ խուզարկութիւններ և արքունիք գրաւել իրեր։ Վերջապէս՝ նա պահանջում էր մշտական անձնագոհութիւն այն բոլոր Եւրոպական պետութիւններից, որոնք դեռ պահպանել էին իրենց անկախութիւնը, օրինակ՝ Ռուսիայից։

1812 թ.ի
պատերազմը։

Այդ տեսակ քաղաքականութիւնը չէր կարող ուշ թէ շուտ՝ դիմադրութիւն չառաջացնել։ Ալէքսանդր կայսրը որոշ չափով օգտուում էր գործողութեան այն ազատութիւնով, որ Նապօլէօնը նրան թողել էր արևելքում։ Նա գրաւեց Ֆինլանդիան և Թիւրքիայից խլեց Բեսսարաբիան։ Բայց նրա յարաբերութիւնները Նապօլէօնի հետ տարուց-տարի աւելի լարում էին։ Մայր ցամաքի շրջափակումը զրկում էր Ռուսիային իր հում նիւթերն արտահանելու գլխաւոր շուկայից։ Գերմանիայի մէջ վարելով իբր սեփականատէր, Նապօլէօնը զիպչում էր ռուսական վեհապետ-

տի ազդակցական կապերին. օրինակ՝ նա միացրեց Փրանսիային Օլդէմբուրգը, որը պատկանում էր Ալէքսանդր կայսրի մօտիկ ազգականին։ Իսկ որ գլխաւորն է, ռուսները չէին կարող անտարբեր նայել այն անհամաչափ զօրութեանը, որ Նապօլէօնը իւրացնում էր, նրա բռնի վերաբերմունքին դէպի վեհապետները և ժողովրդները, մանաւանդ որ նա մշտապէս սպառնում էր Ռուսիային վերականգնել Լեհաստանը և, անկասկած, սպասում էր լուկ հերթին, որպէս զի յարձակ էր Ռուսիայի վրայ։ Երկար պատրաստութիւններից յետոյ, վերջապէս Նապօլէօնը շարժեց իր «մեծ բանակը» Ռուսիայի դէմ 1812 թ.ին. կենտրոնում, կայսրի անձնական ղեկավարութեան տակ, գնում էր գլխաւոր զօրքը, որը բաղկացած էր ֆրանսիացիներից, Փրանսիայի հպատակ և հռէնոսեան դաշնակցութեան գերմանացիներից, իտալացիներից և լեհերից։ Չախ թեի բանակին, որ ուղղւած էր Պետերբուրգի դէմ, պիտի օգնէին պրուսները. աջ թեի կողմում, Մալօրօսսիայում պիտի գործէր աւստրիական զօրաբանակը։ Սահմանն անցան ընդամենը 600,000 մարդ, որոնց դէմ ռուսները կարող էին հանել միայն 200,000 հօգի, և Նապօլէօնը չէր կասկածում յաջողութեան մասին։ Նա մի բան աչքի առաջ չուներ—այն, որ պիտի կուէր ոչ միայն ռուս բանակի դէմ, այլ և ռուս ժողովրդի։ Թւական անհամաչափութիւնը և աշխարհագրական պայմանները ռուսներին մատնանիշ արին պատերազմի ծրագիրը. Բարկլայ-դը-Տօլլիի բանակն սկսեց նահանջել դէպի երկրի ներսերը, Սմօլենսկի մօտերը միացաւ Բագրատիօնի հետ և դիմացաւ մի կատաղի ճակատամարտի, բայց շարունակեց նահանջել։ Սակայն ժողովուրդն ու զօրքերը պահանջում էին վճռական ճակատամարտ, և կուսուղովը, հրամանատարութիւնն-

1812

ընդունելով, Բօրօդինի մօտ կտրեց Մօսկւա տանող ճանապարհը: Բօրօդինի ճակատամարտը Նապօլէօնի տւած բոլոր ճակատամարտերից ամենասրիւնահին է. նրա մէջ մասնակցում էին 130,000 Ֆրանսիացի և 110,000 ռուս, իսկ շարքերից դուրս ընկան 80,000 մարդ (գրեթէ երկու կողմից էլ հաւասար թւերով): Ձը նայելով հսկայական ջանքերին, ֆրանսիացիները կարողացան գրաւել միայն մի քանի առաջապահ դիրքեր: Հետեւեալ օրը ռուսները պատրաստ էին վերսկսել ճակատամարտը, բայց Կուտուզովն աւելի զգուշաւոր համարեց անցնել Մօսկւայի միւս կողմը: Երբ Նապօլէօնը Մօսկւա մտաւ, լիապէս հաւատացած էր, որ արշաւանքը վերջացել է և մնում է միայն ընդունել յաղթածների հնազանդութիւնը: Դրա փոխարէն նա գտաւ քաղաքը գրեթէ դատարկւած և չը գտաւ որեւէ միջոց պաշարները լրացնելու և ուժերը կարգի բերելու համար: Եւ ինչպէս մինչև Մօսկւա երկար ճանապարհի վրայ գտնուած բոլոր ազգաբնակչութիւնը թողնում էր իր բնակարանները, հրդեհում և հեռանում, այդպէս էլ Մօսկւան այրւեց ֆրանսիացիների զրաւած ժամանակը, և հրդեհն այլ ևս անհնարին դարձրեց նրանց Մօսկւա մնալը: Արդէն հսկումբերին ֆրանսիացիները յետ դարձան: Նապօլէօնն ուզում էր փորձել հաւաք իջնել, Կալուգայի ճանապարհով, բայց հանդիպեց ռուսների յամառ դիմադրութեանը. նրա առաջնապահ զօրամարմիններն անյաջողութեան հանդիպեցին Տարուտինի և Մալօեարօսլայի մօտերը: Ստիպւած եղան նահանջել դէպի Սմօլենսկ՝ աւերւած ու դատարկւած ճանապարհով: Նրանց յետևից բայլ առ քայլ հետապնդում էր Կուտուզովը, պարտիզանական զօրախմբերը կոտորում, ոչնչացնում էին յետ մնացածներին, սկսւում էր մի երկար ձմեռ: Մեծ բանակի

նահանջը կամաց-կամաց դառնում էր անկանոն փախուստ, շարքերը քանդւեցին, կարգապահութիւնը չքացաւ, և միայն ռուսների զրկանքներն ու խոնջութիւնը խանգարեցին բոլորովին ոչնչացնելու այն թշուառ ամբոխը, որը քարշ էր գալիս դէպի Լիթւա: Բերեօզինա գետն անցնելիս կատարեալ սպանդանոց տեղի ունեցաւ. ռուսական կրակի շնորհով՝ կամուրջները քանւեցին, հազարներով մարդիկ կորան գետում: «Մեծ բանակի» հազիւ ողբալի մնացորդները հասան սահմանին:

Նապօլէօն իր զօրքի մնացորդները թողեց Լիթւայում և իրեն նետեց Ֆրանսիա, նոր զինւորական ուժ կազմակերպելու համար: Երբ տասարդները, 16 տարեկանից սկսած, հրացանի կոչւեցին: Պետերբուրգի վրայ ուղղած զօրամարմինների և Գերմանիայում ցրւած բերդապահների հետ միասին՝ կրկին կազմեց մի պատկառելի ուժ: Բայց «մեծ բանակի» խորտակումը կայծակի պէս հարւածեց տիրւած ազգերին: Նրանք զգացին, որ ազատութեան ժամանակը հասել է. երբ ռուսական զօրամասերը երևացին Գերմանիայում, նրանց դիմաւորեցին զմայլանքով, իբր ազատարարների: Ամենից առաջ Պրուսիան բաժանեց Նապօլէօնից և լարեց բոլոր ուժերը, որպէսզի դիմանայ առաջիկայ յուսահատական կռիւն: Յետոյ օժանդակ զօրք ուղարկեց Շւէդիան: Ռուսական և պրուսական զենքերաւներն ամենեին չէին կարողանում չափւել իրենց հանձարեղ ախոյեանի հետ. նա նրանց հասցրեց մի քանի զգալի պարտութիւններ, բայց ժողովրդական (ազգային) շարժումն իր գործը տեսնում էր. դաշնակից զօրքերը չէին յուսահատւում. յուզումը Գերմանիայում զօրանում էր, Աւստրիան էլ ժամանակը հասած համարեց գործի սկսելու: Դրէզդէնի մօտ Նապօլէօնը մի անգամ էլ խոշոր յաղթանակ տարաւ հա-

1813 թվ
արշաւանքը =

կառավարողների միացած ուժերի դէմ, բայց դրանից անմիջապէս յետոյ պատերազմական գործողութիւնների մէջ վճռական յեղաշրջում տեղի ունեցաւ: Նապոլէօնը Վանդամի գործարարմինն ուղարկեց թշնամու յետ նահանջող բանակի թիկնակողմը, որպէսզի փակէ նահանջի գլխաւոր ճանապարհը և նետէ նրանց լեռները: Եթէ այդ ծրագիրը յաջողէր, դաշնակիցներին սպասում էր սոսկալի ջարդ: Բայց Կուլմի մօտ Վանդամը հանդիպեց ռուսական պահակազօրքին կամ գւարդիային, որը, չը նայելով Ֆրանսիացիների եռապատիկ թւական գերազանցութեանը և իր սոսկալի կորուստներին, դիմացաւ բոլոր յարձակումներին: Հետեւալ օրն օգնութեան հասան պրուսները, և Վանդամի գործարարմինն անձնատուր եղաւ: Փոխանակ Դրէզդէնի յաղթանակից օգտուելու, Նապոլէօնն ստիպւած էր նահանջել դէպի Լայպցիգ: Այնտեղ տեղի ունեցաւ երեք օրւայ գլխաւոր ճակատամարտը, որի մէջ թւական մեծ գերակշռութիւնը դաշնակիցների կողմն էր, նրանք էլ լիակատար յաղթութիւն տարան: Ճակատամարտի ամենատաք ժամանակը սաքսոնական զօրքերը հեռացան Ֆրանսիացիներից: Լայպցիգի պարտութիւնից յետոյ էլ դաւաճանեցին բաւարացիները:

1814 թ.ի արշաւանքը: Սակայն Նապոլէօնն իր գործը տարւած չէր համարում: Մի անգամ էլ նա զօրակոչ արեց, հաւաքեց ուժ որ դեռ կարելի էր, և դաշնակիցների դէմ յամառ պաշտպանողական կռիւ մղեց Ֆրանսիայում: Իր արշաւանքներից ոչ մէկում նա այդքան ուժեղ կերպով չէր արտայայտել իր զինւորական արւեստը, ինչպէս այս դէպքում: փոքրիկ ուժերով նա անջատում էր իրարից թշնամու ուժերը և մէկ-մէկ հարւածում նրանց: Բայց դաշնակիցների ահագին զօրքերը, թէև դանդաղաբար և սայթաքումներով,

շարժւում էին դէպի Պարիզ: Ամեն մի յաղթանակը Նապոլէօնին պատճառում էր որոշ կորուստներ, որոնց տեղը լցնել նա չէր կարող: Ֆրանսիական ժողովուրդն ուժից ընկել էր: Ենթադրուած արտաքին հալւում էր պատերազմական կեանքի հիւանդութիւններից ու գրկանքներից: այլ եւս մարդ չէր մնացել, որ դաւնակիցների դէմ մղէր այն ժողովրդական պատերազմը, որ մղեց հանրապետութիւնը 1792 և 1793 թւականներին, որ մղեցին իսպանացիներն իրենց հայրենիքում: Պարիզի անկումը վերջնականապէս ստիպեց Նապոլէօնին հպատակւելու: Ճարտար քաղաքագէտ Տալէյրանը կարողացաւ վստահել Ֆրանսիայի օգտին դաշնակից վեհապետների մէջ առաջնակարգ տեղ բռնող Ալէքսանդր I կայսրի հովանաւորութիւնը և խաղաղութեան պայմանները Ֆրանսիայի համար բաւական տանելի դուրս եկան: Նա պէտք է վերադառնար 1792 թ.ի սահմաններին, այնպէս որ նրան թողնւեցին յեղափոխական ժամանակաշրջանի առաջին անգամները գրւած երկրները *): Նապոլէօնն ստիպւած էր դահից հրաժարւել, նրա տիրապետութեան տակ դրին էլբա փոքրիկ կղզին Իտալիայի արևմտեան ափի մօտ: Նրա հեռանալուց անմիջապէս յետոյ՝ Պարիզ մտաւ Լուդովիկոս XVIII **), Լուդովիկոս XVI-ի եղբայրը, որին և Ֆրանսիան ունեւորական ճանաչեցին Ֆրանսիայի թագաւոր:

Թէև Լուդովիկոս XVIII գահ բարձրանալիս «հրոհաբեր օրէ վարտակ» շնորհեց, որով Ֆրանսիացիներին ապահովեցնում էր անձնական ազատութիւն և ներկայա-

*) Աւինիօնը, Էլզասի մի քանի շրջանները և Սաւօյի մի մասը:

**) Լուդովիկոս XVI-ի որդուն համարում են Լուդովիկոս XVII, նա բանդում մնաւ հանրապետութեան ժամանակ:

1815:

ցուցչական հիմնարկութիւններ, բայց նրա հետ վերադարձած էմիգրանտները երազում էին լիապէս վերականգնել հին կարգը և միջնորդում էին, որ ազնականներին եւ եկեղեցուն վերադարձնեն այն հողերը, որ արքունիք էին գրաւել յեղափոխութեան ժամանակ և որոնք արդէն անցել էին բազմաթիւ մանր սեփականատէրերի ձեռքը: Դա ժողովրդի մէջ զօրեղ գրգռ առաջ բերեց, որից օգուտ քաղեց Նապօլէօնը: 1815 թւի մարտ 1-ին նա ափ իջաւ Ֆրանսիայի հարաւում, իսկոյն նրան յարեցին բազմաթիւ կողմնակիցներ, որոնց համար կայսրութեան փառաւոր քաջագործութիւններն աւելի նշանակութիւն ունէին, քան նրա պատճառած թշուառութիւնները: Կայսրի դէմ ուղարկւած մարշալ Նէյը միացաւ ներքա հետ, և Նապօլէօնը Պարիզ մտաւ ազգաբնակչութեան ցնծութեան աղաղակներով դիմաւորւած: Նա խոստացաւ գործադրել ազատամիտ քաղաքականութիւն և օգնութեան կոչեց այն բոլորին, որոնց համար քանզի էին յեղափոխութեան ձեռք բերածները: Ներքին գործերի մինիստր նշանակեց նախկին հասարակական փրկութեան կօմիտէի անդամ Կարնօն: Չքսպասելով դաշնակից պետութիւնների յարձակմանը, նա արագ շարժեց Բէլգիա, ուր հաւաքուում էին անգլիական և պրուսական զօրքերը Ուէլլինգտօնի և Բիւլսէրի առաջնորդութիւնով: Նրան յաջողեց այն մանեօվրը (խորամանկ շարժումը), որից նա յաճախ օգուտում էր դաշնակից բանակների դէմ: մինչդեռ Նէյն զբաղեցնում էր անգլիացիներին, Նապօլէօնն ինքը ջարդեց պրուսներին Լինիի մօտ: Ապա թողնելով հետապնդման գործն իր մարշալներից մէկին, կայսրը դարձաւ Ուէլլինգտօնի դէմ և նրա վրայ յարձակեց Վատէրլօօի մօտ (18 յունիսի): Սակայն անգլիացիները դիմացան նրա յարձակումներին ու

զրոհներին մինչև այն ժամանակ, երբ իրիկնադէմ ֆրանսիացիները աջ թևի վրայ ընկաւ Բիւլսէրը, որը կարողացել էր հաւաքել ջարդած պրուսացիներին և նրանց հէնց ուղիղ ժամանակին հասցնել կուրդաշտը: Գործը վերջացաւ լիակատար պարտութիւնով, Նապօլէօնի վերջին պարտութիւնով: Այս անգամ ներքա չը թողին Ֆրանսիայի մօտերը, այլ արքային ու բանտարկեցին Ս. Հելլինէի հեռաւոր կղզում*):

Դեռ 1814 թւին Վիէննայում սկսեցին բանակցութիւններ վեհապետների և զիւանագէտների միջև Եւրօպայի կարգաւորման մասին: Շատ շուտով շեշտեցին մի կողմից Ռուսիայի և Պրուսիայի, միւս կողմից Աւստրիայի և Ֆրանսիայի շահերի և հայեացքների տարբերութիւնները. սակայն Նապօլէօնի վերադարձը հաշտեցրեց դաշնակիցներին: Ռուսիան ստացաւ Վարշաւայի մեծ դքսութեան մեծ մասը: Ֆինլանդիայի և Պօմէրանիայի փոխարէն Շվեդիային միացրին Նօրվիգեան: Պրուսիան յետ ստացաւ լեհական այն նահանգները, որ իրեն բաժին էին ընկել երկրորդ և երրորդ բաժանման համաձայն, և, բացի դրանից, շէդական Պօմէրանիան, պրուսական նախկին շրջանները Հոէնոսի ափերին և Հոէնոսի ծախ ափը՝ մինչև Կօբլէնց: Աւստրիան իրեն վերադարձրեց Տիրօլն ու Զալցբուրգը և դրա հետ միասին՝ գլուխ անցաւ գերմանական դաւնակցութեան: Այդ դաշնակցութիւնը կազմւած էր երեսուն և ութ պետութիւններից, որոնք ներկայացուցիչներ էին ուղարկում դաշնակցական խորհուրդը, որը հաւաքուում էր Ֆրանկֆուրտում—Մայնի վրայ: Հօլանդիան եւ Բելգիան միացեցին և մի թագաւորութիւն կազմեցին, Զիցերական հանրապետիւնը չէզոք յայտարարեց

Վիէննայի
վեհապետովը
1814-ին:

*) Նա արքային մեռաւ 1821 թւին:

և դրեց Եւրօպայի հովանաւորութեան տակ: Աւս-
սրիան Իսալիայում ստացաւ Լօմբարդիան և Վէնէզ-
գի շրջանը, իսկ Սարդինիայի և Երկու Սիկիլիան-
ների թագաւորների իրաւունքները, ինչպէս և պապի
իրաւունքները վերահաստատեցին: Պօրտուգալական
և իսպանական թագաւորներն էլ յետ ստացան ի-
րենց երկրները: Անգլիան պահեց իր գրաւածներից
Մալտա կղզին Միջերկրական ծովում, ս. Մալթիկիո-
սի կղզին և Անտիլեան կղզիներից մի քանիսը, որ
խլել էր Ֆրանսիայից, Յէյլօնը և Բարեյուսոյ Հրէան-
դանը, որ խլել էր Հօլլանդիայից: Պարիզում կնքւած
1815 թվ. ար-
շաւանքից յետոյ, փոփոխեց եւրօպական երկրների
բաժանումը միայն նրանով, որ Քրանսիա հասաւ
1789 և ոչ 1792 թվ. սահմաններին, ուրեմն՝ կորց-
րեց Ալզասի մի քանի նահանգները և Սաւօյեայի շրջ-
ջանները. Աւիւնիօնը նրան թողնւեց:

ՉՈՐՐՈՐԳ ՄԱՍ

Տ ա ս ն ի ն ն ե ռ ո ռ դ դ ա ռ

Գ ի ու խ Ա.

ՐԷԱԿՑԻԱՆ ԵՒ ԱԶԱՏԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ

Վիէննայի վեհաժողովը չը վերականգնեց Եւրօ-
պայի բարոէսն այն ձևով, ինչ ձևով որ նա էր 1789 թվին. շատ դէպքերում պետութիւնները հաշի էին
առնում ուժերի բաշխումը 1815 թվին և զանազան
պետութիւնների դերը Նապօլէօնի դէմ մղւած պա-
տերազմներում, նոյնպէս և այն փոփոխութիւնները,
որ կատարել էին յեղափոխութիւնն ու կայսրութիւ-
նը Եւրօպայի կազմի մէջ: Ստիպւած էին անել որոշ
զիջումներ 1789 թվ. սկզբունքներին նաև առանձին
պետութիւնների ներքին կեանքում: Լուդովիկոս
XVIII Ֆրանսիային մի հրովարտակ և ներկայացուց-
չական հիմնարկութիւններ տւեց. Ալէքսանդր I հա-
տատեց իր Լեհական թագաւորութեան մէջ մի օրէնք,
որը հիմնւած էր մայիսի 3-ի սահմանադրութեան
վրայ. Գերմանիայի մանր պետութիւններից մեծ մա-
սի մէջ գործում էին ներկայացուցչական հիմնարկու-
թիւնները, իսկ Պրուսիայում թագաւորն ազատա-
գրական պատերազմի ամենատաք ժամանակը խոս-

Յեղափոխու-
թեան և կայ-
սրութեան
ազդեցու-
թիւնը:
1815

1789

տացաւ մտցնել նոյնատեսակ հիմնարկութիւններ, իբր նշան վստահութեան և ողորմածութեան դէպի իր ժողովուրդը. նոյն իսկ գերմանական «դաշնակցական օրէնքի» մէջ մտցւեց մի յօդուած այն մասին, որ աւանձին պետութիւնները պիտի կառավարուեն «դասերի» (stände) օգնութիւնով:

Սրբազան
դաշնակցու-
թիւն:

1814—1815

Բայց չը նայելով արւած զիջումներին, եւրօպական պետութիւնները Ֆրանսիայի դէմ մղած կռուում երեան էր դալիս խոր հակադրութիւնն այն հասարակութեան միջև. որը խզել էր իր կապերը պատմական աւանդութիւնների հետ և որը վերակազմուել էր գիտակցական հաշիւի հիման վրայ, և այն հասարակութիւնների միջև, որոնք հաստատուած էին դարևոր հնութեան վրայ: 1814 և 1815 թւականներ յաղթութիւնները նշան եղան դարձի դէպի հնութիւնը և բէակցիայի յաղթանակին յեղափոխութեան դէմ: Ալէքսանդր կայսրը, ովս ժողովրդի գլուխ ականդնած, մի ժողովրդի, որին ամենից նւագ էր գիպել յեղափոխական շարժումը, խորհեց ընդմիջտ ամբաշնդել այն տրամադրութիւնը, որով նա համակուել էր ազատագրական պատերազմների ժամանակ, և դրանով ստեղծել հաստատուն հիմք Նւրօպական քաղաքականութեան համար: Երիտասարդութեան ժամանակ կայսրը գտնուում էր Ֆրանսիական ազատ մտքի գօրեղ ազդեցութեան տակ. թագաւորութեան վերջերում, ընդհակառակը, նա մօտեցաւ կրօնական երազամիտներին կամ ցնորամիտներին, օրինակ՝ լիֆլանդական բարօնուհի Կրիւզներին հետ, և նրանց հետ միասին կազմեց «Սրբազան դաշնակցութեան» նախագիծը: Այն թղթում, որ նա ներկայացրեց իր ամենամօտ ընկերների—Ֆրանց կայսրի և Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ III թագաւորի հաւանութեանն, այն միտքն էր յայտնւած, որ քաղաքականութեան հիմքը պիտի

լինի քրիստոնէական կրօնը. քրիստոնէական քաղաքականութիւնն իրագործելու համար անհրաժեշտ է համերաշխ գործել, որպէս զի միացած ուժերով ժողովրդների կեանքից վանեն բոլոր փասակար երկույթները և ուղղեն նրաց դէպի բարին: Այդ իգէտական ծրագիրն անկասկած ունէր գործնական նշանակութիւն. նա հակադրում էր կրօնական սկզբունքը մարդկային բանականութեան այն տիրապետութեանը, որ քարոզում էին XVIII դարի փիլիսոփաները և որ իրականացնելու փորձ արեց յեղափոխութիւնը: Չը շօշափելով ներքին վարչութեան մանրամասնութիւնները, Ալէքսանդր կայսրի ծրագիրը սակայն աչքի տուալ ունէր վեհապետներին, իբրեւ երկրի վրայ իշխանութեան միակ ներկայացուցիչներ. վերջապէս, նա միացնել էր ուղում Նւրօպայի ամենահօր պետութիւնները և կազմել Սրբազան դաշնակցութիւն, որը պիտի ազդէր ոչ միայն միջազգային յարաբերութիւնների վրայ, այլ և ուղղութիւն տար ամբողջ Նւրօպայի հասարակական կեանքին՝ խոշոր գծերով: Ենթադրուում էր դաշնակցութեանը միացնել Նւրօպայի բոլոր վարիչներին, բացի սուլթանից, որովհետև նրան չէր կարելի յանձնարարել քրիստոնէական քաղաքականութիւն, և բացի պայից, որը համաձայն իր յաւակնութիւնների՝ լինել Քրիստոսի փոխանորդ երկրի վրայ, չէր կարող տեղ ունենալ քրիստոնեայ վեհապետների եղբայրութեան մէջ: Անգլիական արքայազն իշխան-խնամակալը*) պարտք համարեց մի կողմ քաշել, որովհետև իրեն չէր կարող համարել Անգլիայի բարձրագոյն իշխանութեան տէր. մնացած վեհապետները համակրանք և համաձայնութիւն արտայայտեցին, բայց դաշնակցութեան

*) Գեորգ III թագաւորը գլուխ, և նրան փոխարինում էր պետական գործերում որդին, արքայազն-խնամակալը:

գլխաւոր մասնակիցները մնացին արեւելեան երեք միապետները—ռուսական և աւստրիական կայսրները և Պրուսիայի թագաւորը:

Սրբազան դաշնակցութեան գործնական ղեկավար դարձաւ աւստրիական կանցլէր (առաջին միւնիստր) իշխան Մէտտէրնիխը: Առաջին անգամ ծանօթանալով Ալէքսանդր I-ի նախագծի հետ, նա արհամարհկոտ կերպով նկատեց, որ այդ բոլորը «դատարկ ֆրազներ» են. բայց դա չը խանգարեց նրան յետագայում փառաւորապէս օգտուել այդ «դատարկ ֆրազներին» Աւստրիայի և աւստրիական ինքնակալութեան օգտին: Իշխան Մէտտէրնիխը Նապոլէոնից սլակաս չէր ատում «իդէօլոգներին», բայց այն ինչ Նապոլէոնն իր ձեռով ծառայում էր իր ժամանակի ամենախոշոր գաղափարներին մի քանիսին, Մէտտէրնիխը ենթադրում էր, որ պետական մարդու բոլոր ճարտարութիւնը կայանում է նրանում, որ պահպանէ գոյութիւն ունեցող կարգը և խեղդէ ամեն մի առաջատար շարժում: Նա զգում էր, որ Աւստրիայի նման մի պետութիւն կարող է միայն փնտել ամեն մի փոփոխութիւնից, որ նա դիմանում է լոկ անշարժութեան շնորհով, որ նա անհրաժեշտաբար պէտք է խեղդէ բոլոր ազգային և ազատագրական շարժումները: Սրբազան դաշնակցութեան շնորհով՝ աւստրիական քաղաքականութիւնը ձեռք բերեց զրացիների հզօր օգնութիւնը, որպէս զի բէակցիան տարածէ ամբողջ Եւրոպայում:

Գերմանիա:

Սրբազան դաշնակցութեան ամենից աւելի մօտ էին գերմանական գործերը: Մէտտէրնիխի տեսակէտով՝ այդ գործերի վիճակն ամենեւին բարեյաջող չէր: Գերմանական մեծ գրականութիւնը XVIII դարում և XIX-ի սկզբում սովորեցրել էր կրթւած գերմանացիներին դիտելու այն միջնորմներից դուրս, որոնք Գեր-

մանիան բաժանում էին մի քանի տասնեակ պետութիւնների, զգալու իրենց Գերմանական մէկ ժողովրդի անդամ: Ազատարար պատերազմների ժամանակ գերման ժողովուրդն առաջին անգամ սպառազինւեց ազգային ընդհանուր գործի համար: Գերմանական զինւորները ոգևորւած էին այն գիտակցութիւնով, որ իրենք մարտնչում են իրենց հայրենիքի լուսագոյն ապագայի, նրա միութեան և ազատութեան համար: Երբ դրա փոխարէն երևաց, որ Վիէննայի վեհաժողովի զիւանագէտները Գերմանիայի համար մշակեցին մի կազմութիւն, որն իր անմտութիւնով յետ չէր մնում հանգուցեալ «գերմանական ազգի հռօմէական սրբազան կայսրութիւնից», իսկ կառավարութիւնը, փոխանակ ժողովրդի վրայ յենւելու, այդ ժողովրդի վրայ խիստ ոստիկանական հսկողութիւն է սարքել, ամբողջ Գերմանիայում սկսեց տարածւել դժգոհութիւն, որն ուսանող երիտասարդութեան մէջ արտայայտւեց չըթոյլատրւած ընկերութիւններ կազմակերպելով և աղմկայոյզ ցոյցերով: Գերմանական «բուրեճեր» *) գաղտնի ժողովներում և համագումարներում քննադատում էին Գերմանիայի միացման և ազատագրման հարցերը: 1817 թւին, կրօնական բարենորոգման երեքհարիւրամեակին, Վարտուրգում հաւաքւեցին ուսանողների և պրօֆէսորների մեծ բազմութիւն, արտասանեցին բազմաթիւ կրակոտ ճառեր և վերջում խարոյկ կազմեցին ու այրեցին յետագէմ հրապարակախօսների գրութիւնները և զանազան սիմբօլիստական իրեր, ինչպէս օրինակ՝ աւստրիական ենթասպայի ձեռնափայտը: Երբեք երիտասարդութեան կատաղութիւնը շատ աւելի ցաւալի ձևեր էր ստանում. այսպէս՝ Ենայի հա-

1817:

*) Բուրշեր — իսկապէս նշանակում է «երիտասարդներ».
այդպէս էին կոչում ուսանողներին:

մալսարանի ուսանող Զանգը դաշոյնահար արեց թա-
տերական գրող և ուսուցական ծառայութեան մէջ պե-
տական խորհրդական Կօցէբուին, որին համարում էին
ուսուցական լրտես: Եւտտէրնիխի ղրդումով՝ գերմա-
նական կառավարութիւնները զօրացրին ցէնզուրան
կամ գրաքննութիւնը, համալսարանները ենթարկեցին
ամենախիստ վերահսկողութեան և Ֆրանկֆուրտում,
դաշնակցական խորհրդին կից՝ կազմեցին մի քննիչ
մասնաժողով—արմատախիլ անելու ազգային և քա-
ղաքական ազդեցիկան կամ շարժումները:

Ամերիկան
և հարաւ-ա-
րեւմտեան Եւ-
րօպան:

Գերմանիայում բաւականացան ոստիկանական
միջոցներով, բայց հարաւ-արեւմտեան Եւրօպայում
Սրբազան դաշնակցութեան քաղաքականութիւնն ա-
ռաջ բերեց զինւած միջամտութիւն: Իսպանիայում
և գաղութներում, Պօրտուգալիայում և Իտալիայում
քաղաքական կեանքը զանազան պատճառներով՝ ըն-
դունել էր անտանելի ձևեր և կրթւած մարդկանց մէջ
առաջ էր բերել յեղափոխական զօրեղ շարժում: Իս-
պանիայի ամերիկական դաղութներում կրէօլները
իսպանական աշխարհակալների տեղացի սերունդները՝
բողոքում էին մայր-երկրի անխնայ կեղեքման դէմ,
սեղական ուժերի լիակատար վանման դէմ վարչութիւ-
նից՝ իսպանացիների օգտին, որոնք վիրաւորիչ կերպով
գողող էին և միաժամանակ անընդունակ: Բռն Իս-
պանիայում թագաւորում էր «կամարիլիան», զրա-
նիկների մի խմբակ, որոնք քծնում էին չար և ողոր-
մելի Ֆէրդինանդ VII թագաւորին. Ֆանասիկոս հո-
գեւորականութիւնը կրկին սկսեց իր հալածանքներն
ազատամտութեան մէջ կասկածող բոլոր մարդկանց
դէմ: Պօրտուգալիայում հաստատուել էր իրերի աւ-
տաստովոր մի դրութիւն: Թագաւորն ապրում էր Բրա-
զիլիայում, իսկ երկիրը կառավարում էին անգլիա-
ցիները, որոնք պօրտուգալացիների հետ վարւում էին

իրր ստոր ցեղի մարդկանց հետ, որոնք բնութիւնից
նշանակւած են կառարել հրամաններ և եկամուտ բե-
րել: Ամենից աւելի սոսկալի էր գործերի դրութիւնն
Իտալիայում: Երկիրը, որ մի քիչ միացել էր Ֆրան-
սիացիների օրով, նորից բաժանւել էր մանրիկ շրջան-
ների: Նրանում կազմւել էին բռնութեան և խաւա-
րամոլութեան երեք կենտրոն. Պապական նախագում
առանց որևէ վերահսկութեան տիրում էին բարձր հո-
գեւորականները, իսկ ազատամտութեան դէմ կռուելու
համար վերաշահնւել էր իր բոլոր իրաւունքներով
եզլիտների միաբանութիւնը. Նէապօլում եւ Սիկի-
լիայում Ֆերդինանդ I իր կառավարական գործու-
նէութեան մէջ արտայայտում էր հարաւ-իտալական
բնաւորութեան բոլոր վատ կողմերը—ազդեցիկան,
սնտիապաշտութիւն, ծուլութիւն, արիւնարբու վրի-
ժառութիւն, բարոյական զգացման լիակատար բա-
ցակայութիւն: Վերջապէս՝ թերակղզու հիւսիսում ազ-
գաքնակութիւնը ձգմած էր աւստրիական լծի, օտար-
երկրեայ ոստիկանութեան հաշւած, սիստէմատիք,
սառնարիւն ճնշումների տակ: Հիւսիս-արեւմտեան սար-
դինական փոքրիկ թագաւորութիւնն անկարող էր հակ-
ազդել այդ բոլոր չար ուժերին և ինք էլ ընկնում
էր աւստրիական ազդեցութեան տակ:

Ապստամբութիւններն սկսեցին Ամերիկայում և
մօտ տասը տարի կրէօլները փոփոխակի յաջողու-
թիւնով կատարի կռիւ մղեցին իսպանական բանակներ
դէմ: Վերջապէս 1819 թին Բօլիվարին յաջողեց
հաստատապէս հիմնաւորել Կոլումբիայի հանրապետու-
թեան ազատութիւնը. Չիլին, Պէրուին, Ուրագուայը,
Մէքսիկան նոյնպէս ձեռք բերին ինքնուրոյնութիւն,
և այդ բոլոր հանրապետութիւններում սկսեց այն
ինքնատիպ, եւրօպացիների համար սակաւ հասկանալի
քաղաքական կեանքը, որը շարունակւում է այնտեղ

Ապստամբու-
թիւններն Ա-
մերիկայում և
հարաւ-արե-
ւմտեան Եւրօ-
պայում:
1819:

մինչև օրս. կուսակցութիւններէ կատաղի երկստակութիւններ, իշխանասէր առաջնորդներ շարտասովոր արկածներ, մշտական և անպտուղ յեղաշրջումներ, արխանհեղ ներքին կռիւներ:

Հարաւ-ամերիկական գաղութներէ անջատումն տալով փայլով մերկացրեց իսպանական կառավարութեան անպէտքութիւնը, և նոյն իսկ Իսպանիայում ապստամբութիւն սկսեց այն զօրքի մէջ, որ հաւաքել էին Ամերիկա ուղարկելու համար: Ժողովրդի մեծ մասը քիչ էր զարգացած հոգևորականութեան ազդեցութեան տակ և անտարբեր էր վերաբերում ամեն բանի. բայց կրթած դասակարգի եւ բանակի մէջ սաստիկ տարածւել էին ֆրանսիական յեղափոխական գաղափարները: Ապստամբւած զօրքերին առանց խոշոր դժարութեան յաջողեց կոտորել արքունիքի դիմադրութիւնը, և Ֆէրդինանդ VII հանդիսաւորապէս երգեց պահպանել «1812 թի սահմանադրութեանը», որը կազմւած էր 1791 թւի ֆրանսիական սահմանադրութեան օրինակով, բայց աւելի ևս ազատամիտ ոգով: Իսպանիայի գինւորական յեղափոխութիւնն արձագանգ տւեց Պորտուգալիան նման շարժումով: Թագաւորն ստիպւած եղաւ վերադառնալ Բրազիլիայից և ընդունել սահմանադրութիւնը, որին իբր օրինակ ծառայել էր իսպանական 1812 թւին կազմածը:

Իտալիայում էլ շուտով պայթեցին զինուորական ապստամբութիւններ. հողը վաղճեց արդէն պատրաստել էին «կարբօնարները» (ածխագործ) գաղանի ընկերութիւնները, որոնք կազմւած էին մասօնների օթեակների ձևով, բայց որոնք հետապնդում էին զուտ քաղաքական նպատակների—Իտալիայի միացումը և ազատագրումը: Նէպօլում և Սարդինիայում զօրքերն

ստիպեցին թագաւորներին ընդունել իսպանական սահմանադրութիւնը:

Սրբազան դաշնակցութիւնը չէր կարող տանել միահեծանութեան այդպիսի տապալումը րօմանական երկրներում: Ամերիկական գործերում, իհարկէ, ուժ չունէին խառնելու, բայց սահմանադրական շարժման դէմ Իտալիայում և Պիրինեան թերակղզում դաշնակից միապետները դուրս եկան ամենայն եռանդով: Մի քանի անգամ նրանք վեհաժողովի հաւաքեցին *), քննելու գործերի դրութիւնը և գործողութեան ծրագիր մշակելու: Աւստրիացիները սիրով յանձն առան Իտալիան կարգի բերելու. զօրքերը շարժեցին Նէպօլ և Պիէմօնտ և հեշտութիւնով խեղդեցին իտալացիների դիմադրութիւնը: Իսպանիայում գործադրութիւնը յանձն առան ֆրանսիացիները, և թէև նրանք մի քիչ աւելի եռանդուն դիմադրութեան հանդիպեցին, բայց և այնպէս յաղթեցին իսպանացիներին և վերահաստատեցին Ֆէրդինանդ VII թագաւորին իր լիակատար իրաւունքներովը: Սահմանադրականների պարտութիւնն ամեն տեղ վերջացաւ շարժման մասնակիցների անխնայ կոտորածով, ծանր լրտեսութիւնով և կասկածելի անձերի հալածանքով, լուսաւորութեան և մտքի դէմ յարուցած բռնութիւններով: Նէպօլում կառավարութիւնը, հոգևորականութիւնից զրկւած, հասաւ այնտեղ, որ արգելեց զրել-կարդալ սովորել այն բոլոր անձերին, որոնք չունէին գոնէ 1,500 ֆրանկի կալւած: Այն ինչ եւրօպայի հարաւարեւելքում սկսւում էր մի կռիւ, որի վերաբերմամբ Սրբազան դաշնակցութեան վեհապետների հայեացքներն իրարից տարբերեցին:

Բալկանեան թերակղզու բազմաթիւ քրիստոնեայ

Թիւրքիա:

*) Ախէնում, Տրօպպաուի մէջ, Լայբախում և Վէրօնայում:

ազգաբնակութիւնը դեռ ևս գտնուում էր թիւրքերի իշխանութեան տակ, որոնք չորս հարիւր տարի ապրելով Եւրօպայում՝ քնացել էին կրկին նոյն բարբարոսները, ինչ որ եղել էին XV դարում: Առաջւայ պէս «բայեան» *) նրանց համար հօտ էր, որը ոչնչով պաշտպանւած չէր ոչ իշխանութեան ճնշումներից, ոչ էլ դրացի մահմէտականների գազանակոսն կրքերից: Այնինչ արդէն թիւրքական լծի դէմ կոխն ալիս անյոյս չէր թւում: Անցել էին այն ժամանակները, երբ սուլթանը միաժամանակ սպառնում էր Վիէնային և Կիւին: XVII դարի վերջերից սկսած թիւրքերն ստիպւած էին նահանջել Ռուսիայի և Աւստրիայի առջև և նրանց յանձնել նահանգ նահանգի ետերից: Ներքին վարչութեան մէջ բարբարոսները ոչինչ չըսովորեցին հիւսիսային դրացիներից, և եթէ նրանց իշխանութիւնը մահմէդական Փանատիկոսութեան, զինուորների բաշութեան և հակառակորդների երկպառակութեան շնորհով դեռ ևս դիմանում էր, դրա փոխարէն քաղաքական կազմը փոխել էր միայն այն մտքով, որ աւելի քառասական, աւելի խռոնակ էր դարձել. Ֆինանսները ողբալի դրութեան մէջ էին. զօրքը քայքայւած էր. դատարաններն ամենևին հոգ չէին տանում արդարադատութեան մասին, ամեն կողմ ազատ շրջում էին աւաղակային խմբեր. «Դուռը» **) գտնւում էր պալատական կուսակցութիւնների և ծայրայեղօրէն սանձարձակ պահակագնդի (եւ իշարիների) ձեռքում. կուսակալներն առանց որևէ վերահսկողութեան իշխում էին իրենց նահանգ-

*) Արաբերէն բառ է, որը բառացի նշանակում է «հօտ»։ Թիւրքերն այդ անունով էին կոչում նւաճւած քրիստոնեայ ժողովրդներին։

**) Դուռ.— «բարձր պետութիւն».— դա մի կոչում է, որ թիւրք կառավարութիւններին յատկացւեց։

ներում. նրանցից երկուսը—Մէհմէտ-Ալին Եգիպտոսում և Ալի փաշան Ալբանիայում—վարւում էին իբր ինքնուրոյն վեհապետներ։ Ստրկացւած քրիստոնեայ ժողովրդները նոյն իսկ օրինակներ ունէին մահմէտական լծից ազատագրելու։ Դեռ մի կողմ թողնելով չեղնօգօրցիներին (սև-լեռնցիներ, կարաղաղցիներ), որոնք իրենց լեռնային բարձունքներում երբէք լիովին չէին ընկել թիւրքերի իշխանութեան տակ, սերբերին *) և բուժանացիներին յաջողեց, Ռուսիայի օգնւթիւնով, ինքնավարութիւն ձեռք բերել։ Ընդհանրապէս՝ Եկատերինա II-ի և Ալէքսանդր I-ի պատերազմների ժամանակից սկսած ամբողջ Բալկանեան թերակղզում տարածւեց այն յոյսը, որ Ռուսիան իր հաւատարմիցներին կը փրկէ։ Սիրիացիները, փոքրասիական յոյները, հայերը, բօլգարները դեռ ևս չափազանց ճնշւած էին և դեռ չէին կարող մտածել ապստամբութեան մասին, բայց յոյներով բնակւած Եւրօպական շրջաններում (Էլլադայում, Պէլոպոնէսում) կամ Մօրէայում և Արշիպէլագոսում) ապստամբութիւնը նախապատրաստւում էր զանազան ձևերով։

Լեռներում շատ վաղուց բռն էին դրել «կլէֆ-ներին» **) խմբերը, որոնք իրենց յատուկ ձևով կռիւ էին մղում թիւրքական տիրապետութեան դէմ, կո-

Յունական ապստամբութիւնը։

*) 1806 թւին թիւրքերի դէմ ապստամբեց Սև-Գէղըր (Ղարա-Գէորգին), 1815-ին Միլօշ Օրբենօվիչը, և թիւրքերն ստիպւած եղաւ Սերբիային շնորհիւ աւատական կամ վասսալական իշխանութեան իրաւունք, որը վերջնականապէս հաստատեց 1829 թւի ռուս-թիւրքական պատերազմից յետոյ։

**) Կլէֆներ—նշանակում է աւաղակներ։ Թիւրքերն այդ արհաւիրական անունն են տւել իրենց լծից ազատագրող շողոր աղբերի մարտիկներին. հայդուկ նոյնպէս նշանակում է ղոզ, աւաղակ. այդպէս էին կոչում նրանք բոլբար և հայ մարտիկներին։ Ծ. թ։

դոպտում էին մահամեծականներին և լեռնական ան-
վերջ պատերազմում պաշտպանում էին իրենց դէմ
ուղարկւած զօրամասերից: Հովիտների և ծովափե-
րի աւելի ունեւոր և աւելի կրթւած ազգաբնակիւթեան
մէջ կազմել էին գաղտնի ընկերութիւններ (հետէ-
րիաներ), որոնց կազմը նման էր իտալական կարբո-
նարներին (ածխագործ): Արտասահմանում ծառայող
և առևտուր անող բազմաթիւ յոյների միջոցով ըն-
դարձակ կապեր էին հաստատուել Եւրօպայի միապետ-
ների և պետական անձերի հետ: Կ. Պօլսի յունական հա-
րուստ գաղութը (Փանար թաղը), որ շատ բանով պար-
տական էր թիւրք կառավարութեանը, չէր համակ-
րում այդ շարժմանը, բայց ուժ չունէր առաջն առ-
նելու: Ապստամբութեան մօտաւոր պատճառն էր Ա-
լի փաշայի անշատումը սուլթանից, իսկ կուլի առա-
ջին նշանը տեւց բուսական ծառայութեան մէջ դը-
տընւող մի գեներալ — Իպսիլանտի անունով, որը մի
փոքրիկ խմբով մտաւ Վալախիա և թողցրիկ թերթեր
յրեց, որոնցով կոչ էր անում յոյներին գէնք առնե-
լու: Իպսիլանտի փորձը յաջողութիւն չունեցաւ,
բայց նրան հետեւեցին աւելի լուրջ դէպքեր: Թէսա-
լիայում, Բէոփտիայում, Ատտիկէում և Մօրէայում
ապստամբութիւններ ծագեցին, որ կառավարութիւ-
նը չը կարողացաւ խեղդել հէնց սկզբում, թէ և թիւր-
քերն սկսեցին սոսկալի կերպով աւերել ու ամայաց-
նել ապստամբւած շրջանները: Պատերազմը բաժան-
ւեց մի ամբողջ շարք մանր գործողութիւնների — լեռ-
ներում ընդհարումների, պահակները վրայ յարձա-
կումների, ամրացրած վայրերի պաշտպանութեան:
Զընայելով թւական գերազանցութեանը և ռազմա-
կան կազմակերպութեանը, թիւրքերն ամեն տեղ հան-
դիպում էին ամենակատաղի դիմադրութեան և հա-
զիւ նրանք ճնշում էին ապստամբութիւնը մի տեղում,

պայթում էր մի նոր ապստամբութիւն մի այլ տե-
ղում: Յատկապէս հուշակեց իր հերոսական դիմա-
դրութիւնով Միսսօլունգի քաղաքը (Կորնթոսի ծոցի
մօտ). երբ վերջապէս, միամեայ պաշարման դիմա-
նալուց յետոյ այլևս անկարելի էր պաշտպանել,
բերդապահները պատռեցին պաշարողների շարքերը
և ապստամբեցին լեռներում՝ տանելով կանանց և ե-
րեխաներին, իսկ քաղաքում թողնւած ծերունիները
և հիւանդներն օգը ցնդեցրին ամբողջութեամբ՝ նրանց
հետ և իրենց ու բերդը գրաւող թիւրքերին միասին.
Եգէյեան ծովում կազմակերպւեցին յունական հա-
ւատորմի առաջին սաղմերը, որի նաւերը չէին կա-
րող մեծ ճակատամարտի մտնել թշնամու հաւատոր-
մի հետ, բայց յարձակում էին առանձին նաւերի
վրայ և աշխատում էին կրակ գցել թիւրքական հա-
ւախմբերը (էսկադր), մի բան որ երբեմն յաջողում
էր: Աւերիչ պատերազմը տեւում էր տարիներ շա-
րունակ՝ առանց վճռական արդիւնքների. երկու կողմն
էլ ստիպւած էին խնդրել ուրիշից օգնութիւն. թիւր-
քերը դիմեցին Եգիպտոսի Մէհմէտ-Ալի փաշային, յոյ-
ներն օգնութիւն էին սպասում արեւմտեան պետու-
թիւններից և մանաւանդ Ռուսիայից: Մէհմէտ-Ալին
սուլթանին ցոյց տւեց ամենաեռանդուն գործակցու-
թիւնը. — եղիպտական զօրքը նրա որդի Իբրահիմի ա-
ռաջնորդութիւնով աւերեց Մօրէան, և պարզ երևաց,
որ եթէ Եւրօպական պետութիւնները չը միջամտեն,
յոյներին փութում է ոչնչանալ անհաւասար կռուում:

Արդէն փաղմեց նրանց կողմն էր ամբողջ Եւրօ-
պական հասարակութեան համակրութիւնը. բացի
ճնշւած քրիստոնեաներին տաժած համակրանքից, ազ-
դեցութիւն էին գործում նաև դասական հնութեան մեծ
յիշատակները. կրթւած Եւրօպացիների համար Ատտի-
կէի և Լակօնիայի բնակիչները, թէ և նրանք գլխաւո-

Եւրօպայի
միջամտու-
թիւնը:

րապէս սերւում էին սլաւոնական և իլլիրական գաղ-
թականներէր, Միլթիադէսի և Լէօնիդասի արժանա-
ւոր սերունդներն էին, որոնք դուրս էին եկել մինոր
մահաբեր կուրի ասիական բարբարոսների դէմ: Անգ-
լիայից, Գերմանիայից, Ֆրանսիայից յոյներն օգնու-
թեան էին հասնում կամաւորներ, որոնց մէջ էր նաեւ
այդ ժամանակի ամենանշանաւոր բանաստեղծ լորդ
Բայրօնը: Անգլիայում և Ամերիկայում յունական գոր-
ծի համար շատ փող և ռազմամթերք էր հաւաքուել:
Բայց համակրանքի և անձնագոհութեան այդ բոլոր
արտայայտութիւններն ամենեւին բաւական չէին ուղ-
ղելու համար այն գործը, որին եզրապատգիները հասց-
նում էին լուրջ հարւածներ: Անհրաժեշտ էր եւրո-
պական պետութիւնների միջամտութիւնը, իսկ այդ-
պիսի միջամտութեան համար լուրջ արգելքներ էին
դէմ դուրս գալիս: Անգլիան համակրանքով էր վե-
րաբերւում բոլոր ազատագրական շարժումներին այն
ժամանակից, երբ նրա արտաքին քաղաքականութեան
ղեկավարութիւնն իր ձեռքն առաւ Կաննինգը (Քան-
նինգ): Ամենից առաջ Անգլիան խօսեց յոյների օգ-
տին, բայց նա նշանաւոր օգնութիւն կարող էր ցոյց
տալ միայն նաւատորմով և, դրա հետ միասին, գոր-
ծում էր մեծ զգուշութիւնով, վախենալով, որ առիթ
կը տայ Ռուսիային նոր երկրներ ձեռք բերելու Բալ-
կանեան թերակղզում: Ֆրանսիական կառավարու-
թիւնն ընդհանրապէս հետևում էր անգլիականին,
բայց նա չափազանց քիչ էր շահագրգռւած արևելքի
գործերով, որպէսզի նրանց վրայ վճռական ազդեցու-
թիւն գործէր: Սրբազան դաշնակցութեան երեք դե-
կավար պետութիւններից միայն Պրուսիան էր, որ իր
աշխարհագրական դիրքի պատճառով, մի կողմ էր մը-
նում. միւսը — Աւստրիան, ուղղակի շահագրգռւած էր,
որ թիւրքերի տիրապետութիւնն անխախտ մնայ Բալ-

կանեան թերակղզում: Մէտտէրնիխի ամենեւին պէտքը
չէր, որ յոյները ցեղակիցներ և քրիստոնեաներ էին,
իսկ թիւրքերը — զազաններ. նա չէր ցանկանում ոչ
մի ազգային և ազատագրական շարժում և յամառու-
րէն այն միտքն էր քարոզում, որ այս դէպքում, ինչ-
պէս Իտալիայում և Իսպանիայում, հարցը յեղափո-
խութեան մասին է օրինական վեհապետի դէմ, դե-
ւանագէտների Եւրօպայում հաստատած կազմի դէմ
ձեռք բարձրացնելու խնդիր է: Ռուսիայի դրու-
թիւնը չափազանց քնքոյշ էր. նա Եւրօպայում պաշտ-
պանում էր ճանաչւած և ձեռք բերւած իրաւունք-
ների «օրինականութեան» սկզբունքը, բայց նրա դա-
րևոր քաղաքական աւանդութիւնները հրամայում էին
նրան տէր կանգնել արևելեան քրիստոնեաներին իս-
լամի դէմ: Ալէքսանդր I կայսրը, չընայելով իր անձ-
նական համակրութեանը դէպի յոյները, չըհամար-
ձակեց բաժանուել օրինականութեան քաղաքականու-
թիւնից, որ նա անբան անգամ յայտարարել էր վե-
հաժողովներում: Բայց նա մեռաւ 1825 թւին, և նրա
եղբայրն ու ժառանգը, Նիկօլա Պաւլօվիչ կայսրը, թէև
իրեն աւելի վճռաբար յայտարարեց պաշտպան եւ-
րօպայում հաստատւած կարգի, յունական գործում
անհրաժեշտ համարեց հետեւելու ազգային աւանդու-
թիւններին: Ռուս քաղաքականութեան այդ յեղաշը-
ջումը փրկութեան հասաւ Յունաստանին ամենակրի-
տիքական ընդհանում: 1826 թւին փատիշահի գահը
բարձրացաւ եռանդուն սուլթան Մահմուդը, որը մի-
անգամից ցոյց տուեց իր ուժը, արիւնալի ներքին կռու-
ւում ոչնչացնելով ենիջարիների պահակագունդը և
վերակազմելով թիւրքական զօրքը:

Այսպիսով, պէտք էր սպասել թիւրքերից նոր և խո-
շոր ջանքեր, իսկ միւս կողմից՝ Իբրահիմը շարունա-
կում էր աւերել Մօրէան և Արշիպելագոսը, Բայց

1825:

1826:

վերջապէս Ռուսիան, Անգլիան և Ֆրանսիան համա-
ձայնութիւն կայացրին կռուող կողմերին զինադադար
հրամայելու և միջնորդութիւն անելու վերջնական
խաղաղութիւն կնքելու համար: Նրանց միացած նա-
ւատորմերը հասան պէյօպօնէսեան ջրերն անգլիական
ծովապետ Կօդրինգտօնի ընդհանուր առաջնորդու-
թիւնով, որպէս զի Իբրահիմի արիւնարբու գործու-
նէութեանը վերջ գնեն. սակայն Իբրահիմը չենթարկ-
ւեց դաշնակից ծովապետների պահանջներին, և նա-
ւարինի մօտ նրա ու անգլիական, ֆրանսիական և
ռուսական միացեալ նաւախմբերի միջև ձակառա-
մարտ տեղի ունեցաւ, որը վերջացաւ եզրապահական
նաւատորմի գրեթէ լիակատար ոչնչացումով: Սակայն
Անգլիան ու Ֆրանսիան Նաւարինից յետոյ էլ իրենց
յարաբերութիւնները լիապէս չընդհատեցին Դրան
հետ, այլ բաւականացան նրանով, որ ստիպեցին ե-
զրապահներին մաքրել Յունաստանը:

Ռուսիան և
Թիւրքիան:
1829:

Ռուսիան, ընդհակառակը, պատերազմ սկսեց:
1829 թւին ռուսական բանակը Դիբիչի առաջնորդու-
թիւնով՝ ջարդեց Թիւրքերին Կիւլեվչէի*) մօտ, ան-
ցաւ Բալկանները և շարժւեց դէպի Կ. Պօլիս: Թիւր-
քերն ստիպւած եղան խաղաղութիւն կնքել Ադրիա-
նօպօլում. երկրի վերաբերմամբ Ռուսիան բաւակա-
նացաւ փոքրիկ զբաւումներով Ասիայում (առաւ Կով-
կասի սեծովեան սփերը), բայց նա պահանջեց ու
ստացաւ Յունաստանի անկախութիւնը**) և նոր պե-

*) Բօլգարիայում—Շուվլայի մօտերը:

**) Երկրի զուիս դրեց ներկայացուցչական ժողովը և
«կառավարիչը» — կոմս Կապօդիստրիան, մի յոյն, որ ծա-
ռայում էր Ռուսիայում: Շուտով նրան սպանեց մի Մօրէա-
ցի՝ վրէժից դրդւած, և Յունաստանում հաստատուեց թագա-
ւորական կոչում. թագաւոր ընտրեց բաւարական արքա-
յազն Օտտօնը (Ոթոն):

տութեան ու Դանուբեան իշխանութիւնների վերա-
բերմամբ բռնեց հովանաւորող պետութեան դիրք,
որը նրան ընծայում էր հզօր ազդեցութիւն Բալկա-
նեան թերակղզում: Նիկօլայ կայսրը մի քայլ էլ ա-
ռաջ դրեց 1833 թւին, երբ Մէհմէդ Ալիի և Սուլ-
թանի միջև պատերազմ բռնկւեց. Եզրապահները
զբաւեցին Սիրիան և Փոքր-Ասիայի մի մասը և եր-
կու անգամ պարտութիւն պատճառեցին թիւրքական
զօրքերին: Բայց եզրապահական հարստութեան ձեռքով
թիւրքական զօրութեան վերականգնումը չէր կարող
օգտակար լինել ոչ հպատակ քրիստոնեաների, ոչ էլ
Ռուսիայի համար, և ռուսական կայսրը փրկեց սուլ-
թանին, ուղարկելով մի զօրամարմին Կ. Պօլսի պաշտ-
պանութեան համար: Իբր վարձատրութիւն մատու-
ցած ծառայութեան, Սուլթանը պարտաւորուում էր
(Հունքեար-Սիէլէսիի դաշնագրով) Դադլանէլի նեղու-
ցը փակել, եթէ Ռուսիան պահանջէ, արեւմտեան ազ-
գերի պատերազմական նաւերի առջև. դա Ռուսիայի
համար չափազանց կարեւոր որոշում էր, որը նրան
սպանովում էր Սև Ծովի կողմից կատարւող յարձա-
ձակումից:

1833:

1839 թւին Մէհմէդ-Ալին նորից փորձեց տիրանալ
Թիւրքիային, և նրա զօրքերը կրկին յաղթեցին, բայց այս
անգամ Անգլիան և Աւստրիան շտապեցին միջամե-
տել, որպէսզի թոյլ չը տան ռուսների միակողմանի գոր-
ծողութիւնը: Իբրահիմի յաղթական բանակի ընթացքը կանգ-
նեցրեց Սիրիայում խառն արշաւանքը, որի մէջ մասնակ-
ցում էին Անգլիան և Աւստրիան թիւրքերի հետ միասին, և
Մէհմէդ-Ալին ստիպւած եղաւ վերջնականապէս հրաժարել
իր աշխարհակալական մտադրութիւններից և բաւականա-
նալ նրանով, որ նրա հարստութեանը թողնւեց Եզրապահ
ժառանգական տիրապետութիւնը, սուլթանի բարձրագոյն
զերիշխանութեան տակ:

1839:

Սրբազան դաշնակցութեան քաղաքականութիւնն

Վերահա-
տաւումը
Ֆրանսիա-
յում:

անգործադրելի եղաւ յունական գործում. գրեթէ Յունաստանի ազատագրման հետ միաժամանակ նա պարսութիւն կրեց նաև Փրանսիայում: Բուրբոնները վերադարձը (ընտօրասիօն) երկիրը դրեց շատ դժւարին վկճակի մէջ: Փրանսիական հասարակութիւնը բաժանեց երկու խիստ քննամական բանակի: Մի կողմում կանգնած էին նախկին էմիգրանները, 1789—1815: որոնք կարծում էին, որ 1789—1815 թւականների 25 տարին պէտք է ուղղակի ջնջել Փրանսիական պատմութիւնից. նրանք պահանջում էին վերադարձնել իրենց իրաւունքներն ու արտօնութիւնները, համակած էին ատելութիւնով և արհամարհանքով դէպի ռամկավարութիւնը, որը նրանց սյղդան փնտա էր հասցրել. դրանց հետ էր և հոգեւորականութիւնը, որը դիտում էր նոր գաղափարներն իբր նոր հեթանոսութիւն, ջանում էր քարոզով և ուժով արմատախիլ անել այդ գաղափարները, հիմնում էր հզօր ընկերութիւն եկեղեցական տեսակէտները տարածելու համար, վերանորոգում էր օրէնքով արգելւած հոգևոր միաբանութիւնները՝ եզրիտներին գլուխ դնելով նրանց: Միւս կողմում համախմբւած էր ազգի մեծամասնութիւնը, որն սյնքան շատ բան էր վաստակել յեղաշրջումից թէ նիւթապէս, թէ իրաւապէս և թէ հոգեպէս և որը բոլոր ուժով պատրաստ էր պաշտպանելու իր վաստակածը: Այդ մեծամասնութեան ազատամիտ առաջնորդների միջև նշմարւում էին զանազան նուրբ տարբերութիւններ. ոմանք—դօկտրինները*), իրենց գործողութիւններում առաջնորդւում էին 1789 թւի տեսական սկզբունքներով, թէև չէին հաւանում բռնութիւններին

1789:

*) «Doctrine» — վարդապետութիւն բառից: Դօկտրիններները գլուխ էին կանգնել Րուսյէ—Կօլարը և Գիլզօն:

և իրաւախախտութիւններին, որոնք եղան յեղափոխութեան գործնական հետևանքները: Ուրիշները չէին վախենում այն մտքից, որ ստիպւած են լինելու դիմել օրէնքի խախտման և ապստամբութեան, և զաղսնի ընկերութիւններով պատրաստւում էին կռելու վերահաստատման դէմ: Որովհետև ատելութիւնը դէպի հին կարգն ու նրա ներկայացուցիչներն ընդհանուր էր, այդ պատճառով նապօլեօնի գործունէութիւնն իդէալականացնում էին, իբրև նոր գաղափարների հզօր սպասաւորի. նա հերոս էր ոչ միայն բանակի աչքում, այլ և կրթւած ազատամիտներից շատերի համար:

Կառավարութեան դերն այդ անհաշտ հակադրութիւնների մէջ շատ դժւար էր: Լուդովիկոս XVIII և նրա գլխաւոր մինիստրները, դուքս Րիշլիէօն*) և Դէկազն, ընդհանրապէս, յաջող դուրս եկան այդ դժւարութիւններից: Չը նայելով իրենց ազնւական և եկեղեցական համակրանքներին, նրանք հասկանում էին, որ թագաւորական իշխանութիւնը պէտք է կուսակցութիւններից բարձր լինի և որ 1789—1815 թւի 1789—1815: Փրանսիական պատմութիւնը մշակել է շատ մեծ, փառաւոր և, որ գլխաւորն է, անվերադառնալի բաներ: Այդ նկատառումներով տրեց մի հրովարտակ, որը օրինականացնում էր պարլամենտական վարչութիւնը, թէև նեղ սահմանների մէջ էր դնում նրան**) և բարձր ցէնզով (սակ) սահմանափակում էր այն մարդկանց շրջանը, որոնք կոչւած էին մասնակցելու

*) Գաղթականութեան ժամանակ նա ծառայում էր Ռուսիայում և Նօվօրօսսիայի գեներալ-նահանգապետն էր. Օդեսսան իր ծաղկումով յատկապէս նրան է պարտական:

**) Օրինակ՝ պալատի անդամներն իրաւունք չունէին որ և է միջոց առաջարկելու, այլ պարտաւոր էին բաւականաւ կառավարութեան առաջարկած միջոցների ընտրատութիւնով:

նրանում*)։ Ծիշտ նոյնպէս և կառավարութիւնն անհրաժեշտ համարեց ցրելու պատգամաւորներ յառաջին պալատը, որը չափազանց եռանդով էր գինւելի հասարակութեան ռամկավարական տարրերի դէմ։

Уагфун X:

1824:

Բայց կառավարութիւնն իրեն չը պահէց այդ բարձրութեան վրայ: Մի կողմից Սրբազան դաշնակցութեան ազդեցութիւնը, միւս կողմից՝ քաղաքական խմորման նշանները փրանսիայում, թագաւորական իշխանութեանը հրեցին դէպի բէսկիւրայի ուղին: Լուդովիկոս XVIII ի մահից յետոյ (1824) դա՛ բարձրացաւ Լուդովիկոս XVI-ի կենդանի ֆնացած վերջին եղբայրը, — Կարլոս X: Նրա վերաբերմամբ իսկապէս կարելի էր գործ ածել Բուրբոնների արտաքսումից վերադարձի առիթով կազմած առածը — «նա ոչինչ չէր մոռացել և ոչինչ նոր բան չէր սովորել»:

Նա բացարձակօրէն բռնեց կրօնական միաստուծութենքի եւ ծայրայիղ արքայականների կողմը, իսկ մինիստրութեան դեկալարութիւնը նրա օրով ընկաւ ֆինանսագէտ Վիլլէլի ձեռքը, որը մտածում էր ճարպկօրէն և աստիճանաբար մի շարք փոփոխութիւններ մտցնել ծայրայիղ-արքայական կուսակցութեան ոգով: Նոր տէրերից խիւլ այն, ինչ որ արքունիք էին դրաւել էմիգրանտներից, մինչև անգամ Վիլլէլը չը համարձակեց: Բայց նա քաժանեց էմիգրանտներին մէկ միլիարդ ֆրանկ՝ իր փաճատութիւն նրանց կորցրած սեփականութեան: Ապագայում ենթադրում էր հոգեւոր միաբանութիւնները վրայից վերացնել այն սահմանափակութիւնները, որոնց նրանք ենթակայ էին, զօրացնել ցէնզուրը (գրաքննութիւնը), ձեւփոխել ընտրական սիստէմը, պատգամաւորներին պալատում դիմագրութիւնը ոչնչացնելու համար: Սակայն Վիլլէլը չը կարողացաւ իրագործել իր ծրագիրը: Կառավարութեան միջոցները, աւելի ևս նրա յայտարարութիւնները և ենթադրական ծրագիրը երկրում այնպիսի թշնամա-

*) Ընտրող կարող էր լինել միայն նա, ով վճարում էր 300 ֆրանկ չարկ, իսկ պատգամաւոր—միայն առնւազը 1000 ֆրանկ չարկ վճարողները կարող էին լինել:

կան տրամադրութիւն տառջացրին, որ պատգամաւորների պալատում, — թէև նա ներկայացուցիչ էր ազգաբնակչութեան ամենատունտի մասի, — կազմեց մի զօրեղ դիմադրութիւն, իսկ թագաւորից նշանակեաժ պէրերի պալատը մինիստրի հետ քացարձակ կուի մտաւ: Վիլլէլը համոզեց Կարլոս X-ին միանգամից 76 նոր պէրեր նշանակել, կոտրելու համար վերին պալատի դիմադրութիւնը և, բացի դրանից, արձակել պատգամաւորների պալատը: Սակայն այս վերջինի նոր ընտրութիւնները յաղթութիւն չը տւին կառավարութեան, ինչպէս այդ սպասում էր Վիլլէլը, այլ լիակատար պարտութիւն: Այսպիսով, ֆրանսիական հասարակութեան ունեւոր գասակարգերը վճարար դէմ կարծիք յայտնեցին բէակցիօն քաղաքականութեանը, և թագաւորը մի րոպէ համաձայնեց կանգ առնել տալ այդ քաղաքականութիւնը: Նա մինիստրներ նշանակեց չափաւոր ազատամիտների խմբակից (Մարտինիակի մինիստրութիւնը): Նրանք պալատներին ներկայացրին տեղական ինքնաշարունակեան իմաստուն ծրագիրը, որի նպատակն էր հակադդել ֆրանսիական կեսնքում աքժատացած չարիքին — կենտրոնացմանը, բոլոր տեղական գործերը պարիզեան գրասենեակներից կախման մէջ դնելու սովորութեանը: Ենթադրում էր գէպարտեմանների և նրանց տարաբաժանումների վարչութիւնների մէջ ընտրովի խորհուրդներին տալ բաւական պատկառելի նշանակութիւն և ազդեցութիւն դարձնելի վրայ: Բայց պատգամաւորների պալատի ազատամիտ մեծամասնութիւնը փորձեց մի քիչ ընդարձակել առաջարկեաժ միջոցները, և դա թագաւորին զայրացրեց: Նա վճռեց վերջ դնել ձանձրացուցիչ դիմագիր կուսակցութեանը և մինիստր-նախագահ նշանակեց իշխան Պօլինիակին, — անհաշտ բէակցիայի ներկայացուցիչ:

1830 թվի յուլիսին հրատարակւեց հինգ հո- 3ուլիսեան
վարտակ, որոնց մէջ թագաւորն իր սեփական իշ- յեղափոխու-
լանու թիւնով, առանց պալատների մասնակցութեան, թիւնը 1830:
փոխեց և սահմանափակեց ընտրական կարգը և ներ-
մուծեց նոր, չափազանց նեղիչ ցէնզուրական կանոն-
ներ գրքերի և մանաւանդ լրագիրների վերաբերմամբ:
Սակայն հրապարակախօսները յայտարարեցին, որ չեն
հնազանդուի այդ ապօրինի կարգադրութիւններին,

և իրենց թերթերը բաց թողին առանց ցէնզուրական թոյլտուութեան: Նրանք եռանդուն օգնութիւն գտան Պարիզի բուրժուազիայի շարքերում, որը խիստ հետաքրքրւում էր քաղաքական կեանքով. դեռ աւելի առաջ Վիլլէլի կարգադրութիւնը—բուրժուազիայի զօրքը կամ ազգային պահակագունդն արձակելու մասին, վիրաւորել էր նրանց: Բայց կամաց-կամաց միացան բանուորները, որոնց գործարանատէրերն արձակում էին, աչքի առաջ ունենալով պատարաստող խառնակութիւնները: Զինւորական այն ուժը, որ կառավարութիւնն ունէր իր տրամադրութեան տակ Պարիզում, չափազանց աննշան էր,—ընդամենը 12,000 մարդ մարշալ Մարմօնի առաջնորդութեան տակ: Կռիւր շարունակեց երկու օր փողոցներում, որ ապստամբները, սովորականի պէս, փակել էին բարիկադներով կամ պատնէշներով: Զինւորներն անկարող էին գլուխ ելնել քաղաքի հետ. բացի այդ, նրանց մէջ էլ շատերը կային, որոնք համակրում էին ազգաբնակչութեանը: Յուլիսի 20 ի երեկոյեան մարշալն ստիպւած եղաւ նահանջել Պարիզից դէպի Ս. Կլու, ուր գտնւում էր Կարլոս X: Վերջինը վճռեց վերջապէս զիջումներ անել. յետ կոչեց չարաբաստիկ հրովարտակները, հրաժարեցրեց Պօլիսիական,—բայց արդէն ուշ էր. ոչ յաղթական ամբօխը, ոչ էլ ժամանակաւոր կառավարութիւնը, որ կազմւել էր Պարիզի քաղաքային վարչութեան շէնքում, տրամադիր չէին վերադառնալ վերահաստատւած միապետութեան իշխանութեան տակ: Յեղափոխութիւնը վարել էր Պարիզի բուրժուազիան և գլխաւորապէս նրանից էլ կախւած էր գործի յետագայ ընթացքը: Հանրապետութիւնից վախենում էին, թէ 1793 թւի յիշողութիւնները պատճառով և թէ այն պատճառով, որ քաղաքական արմատական յեղաշրջումը կարող էր ա-

առջ բերել ազգաբնակչութեան ստորին դասակարգե-
րի կողմից խռչոր պահանջներ: Ղեկավար հրապարա-
կախօսները և պատգամաւորները կանգ առան այն մտքի
վրայ, որ պէտք է պահպանել միապետութիւնը, բայց
թագաւորական իշխանութիւնը յանձնել Օրլէանի դքսի
որդուն, այն դքսի, որը կօնվէնտի անդամ էր և ձայն էր
տւել Լուդովիկոս XVI-ին գլխատելու: Այդպիսի պայ-
մաններում րևսուած քագաւորը չէր կարող մնածել ոչ
միառնեմանութեան, ոչ էլ բէակցիայի մասին: Լուդովիկ
Ֆիլիպպ Օրլէանցին համաձայնեց այդ գերին: Նա
պատգամաւորներին հետ շրջեց Պարիզի փողոցներով,
որոնք դեռ ծածկւած էին բարրիկադներով և լցւած էին
զինւած ամբոխով. քաղաքային վարչութեան շէնքում
ծերունի Լաֆայետը, որ նորից ընտրեց ազգային պա-
հակի հրամանատար, յանձնեց նրան եռագոյն դրօ-
շակը, նոր Ֆրանսիայի նշանակը, և ժողովրդի անհա-
մար բազմութիւնը, որը նախ գրեթէ թշնամաբար էր
պահում իրեն, ոգևորւած ողջունեց իր նոր վեհապե-
տին: Այդ տեսարանից յետոյ՝ Լուդովիկ Ֆիլիպպի թա-
գաւոր յայտարարելը պատգամաւորներին ժողովում ար-
դէն մի հասարակ ձեւականութիւն էր, որը և տեղի
ունեցաւ 1830 թւի օգոստոսի սկզբին:

Յուլիսեան յեղափոխութեանն արձագանգ տւին Յուլիս 30-ի
ամբողջ Եւրօպայում մի ամբողջ շարք նման փոր- յեղափոխու-
ձերով: Բելգիացիները բաժանւեցին հօլլանդացիներ- թեան ազդե-
րից, որոնց հետ նրանց միացրել էր Վիէնայի վեհա- ցութիւնը նւ-
թողովը, բայց որոնց բաժանում էին դաւանութիւնը, րօպայի վրայ:
ցեղական կազմը, լեզուն և տնտեսական շահերը: Լե-
հերն ապստամբւեցին Ռուսիայի դէմ. իտալական հայ-
րենասէրներն ապստամբւեցին Պապական նահանգում
և Պարմայի դքսութեան մէջ: Լեհական շարժումը
խեղդեց Նիկօլա Պաւլօվիչ կայսրն արիւնահեղ կռից
յետոյ: Աւստրիացիները վերականգնեցին պապի և

Պարմայի դքսի իշխանութիւնը: Բայց Բէլգիական յեղափոխութիւնը յաջողութիւնով պսակեց. Եւրօպական պետութիւնները ճանաչեցին Բէլգիան առանձին թագաւորութիւն և ապահովեցին նրա չէզոքութիւնը:

Անգլիա:

Այն ժամանակ, երբ արևելեան միապետութիւնները գէնքի ուժով պաշտպանում էին Սրբազան դաշնակցութեան քաղաքականութիւնն Իտալիայում և Գերմանիայում, իսկ Ֆրանսիայում կրկին բռնի յեղաշրջում տեղի ունեցաւ,— Անգլիան նորից ընկաւ Օրինական եւ աստիճանական բարեփոխութիւնների ուղին, որից նա հեռացել էր Ֆրանսիական յեղափոխութեան և Նապոլէօնի դէմ կռիւ մղելու ժամանակ: Կրտսեր Պիտին և նրա մօտաւոր յաջորդներին արբւած էր մի տեսակ դիկտատուրա կամ իշխանապետութիւն ազգային անարկու վտանգի պատճառով. նրանք մի կողմ թողին ներքին բարելաւումների բոլոր ծրագիրները և իրենց արտաքին քաղաքականութիւնով միացան եւրօպական բէակցիան ներկայացնող պետութիւններին: Նապոլէօնին վերջնականապէս յաղթելուց յետոյ՝ շուտով երևան եկան շահելի և կազմի այն խոր տարբերութիւնը, որ կար Անգլիայի և մայր ցամաքում գերիշխող պետութիւնների միջև: Տօրիների կուսակցութեան մէջ, որին Պիտի օրից սկսած պատկանում էր պարլամէնտի մեծամասնութիւնը, հերձաժ առաջ եկաւ. վիսյուն Կաննինգին (Քաննինգ), արտաքին գործերի մինիստրին, յաջուղեց անգլիական արտաքին քաղաքականութեանը նոր ուղղութիւն տալ. նա իրեն յայտարարեց ազատամտութեան հովանաւոր և գործնականի մէջ ցոյց տուեց էական աջակցութիւն իսպանական գաղութների և Յունաստանի ազատագրական շարժումներին: Միևնոյն ժամանակ նրա ընկեր Հեօսկիսօնն անգլիական առևտրական քաղաքականութեան նոր դարաշրջան

(էրա) սկսեց. նա յայտարարեց ազաւ առեւտրական փոխանակութեան սկզբունքը և մի քանի պետութիւնների հետ առևտրական դաշնագրեր կնքեց, որոնցով վերացւում էին բարձր մաքսերը, որոնք խանգարում էին արտասահմանեան ապրանքների շարժմանն Անգլիայում և անգլիականների շարժմանն արտասահմանում: Հզօրապէս զարգացած անգլիական արդիւնաբերութեան համար բացեցին նոր ընդարձակ շուկաներ և Անգլիայի բարօրութիւնն սկսեց արագ բարձրանալ:

Բայց բացի բոլոր մասնակի փոփոխութիւններից և բարելաւումներից, պէտք էր այսպէս կամ այնպէս վերացնել քաղաքացիական և քաղաքական անհեթեթութիւնները, որոնք ժառանգութիւն էին մնացել հին կարգից և որոնք բարձրագոյն բողոքներ էին առաջացնում դեռ ևս XVII դարում, բայց որոնք պահել էին իրենց սւժն այն պատճառով, որ յեղափոխութեան դէմ կռիւ մղելիս, բոլոր բարենորոգութիւնները դադարեցրել էին: Երկու հանգամանք յատկապէս աչքի էին ընկնում իրենց անհեթեթութիւնով և անարդարութիւնով—այն իրաւական սահմանափակութիւնները, որոնց ենթակայ էին կաթոլիկները և ընտրական անբաւարար սիստէմը:

Անգլիայի ամբողջ նոր պատմութեան միջով անցնում է կոխը կարողիկութեան դէմ. նա սկսեց Հին-երկոս VIII-ի արած աշխարհականացումով. Եղիսաբէթի օրով Անգլիան բողոքականների ղուլիս կանգնեց կաթոլիկ բէակցիայի դէմ և դիմացաւ այդ բէակցիայի յուսահատական յարձակումներին. Յակոբ I ի օրով «վառօղային դաւադրութիւնը» քիչ էր մնացել վերջնաւոր պարլամէնտի շինութեան խորտակումով. Կարլոս II կաթոլիկութեան ազգեցութեան տակ մասամբ դաւաճանեց ազգային քաղաքականութեանը:

Կաթոլիկները ի ազատագրումը:

Յակոբ II կաթողիկոսութեան համար պատրաստ էր տա-
պալելու երկրի օրէնքները. վերջապէս Իրլանդիայում
անգլիացիները 300 տարւայ ընթացքում բողոքական
փոքրամասնութեան հպատակութեան մէջ էին պա-
հում ժողովրդի մեծամասնութիւնը, որը բաղկացած
էր կելտ-կաթողիկէներից, և ժամանակ առ ժամանակ
բանը հասնում էր արիւնահեղ ընդհարումների, որոնց
մէջ թէ մէկ և թէ միւս կողմն աշխատում էին ոչն-
չացնել իրար: Զարմանալի չէ ուրեմն, որ առելու-
թիւնը դէպի կաթողիկոսութիւնն ու կաթողիկէները խո-
րապէս թափանցել էր անգլիացիների մտածելակերպի
մէջ և որ օրէնքների մէջ դրան համապատասխանում
էր կաթողիկէների հեռացումը քաղաքական իրաւունք-
ներից: Վկայութեան օրէնքի (տէստ-ակտ) որոշում-
ները մեղմացրին դիսսէնտերների օգտին, բայց կա-
թողիկէներն առաջւայ պէս չէին կարող ոչ պետական
ծառայութեան մտնել, ոչ տեղական ինքնավարու-
թեանը մասնակցել, ոչ պարլամէնտի անդամ ընտրել,
ոչ էլ ընտրողի իրաւունքներով օգտուել: XIX դարում
այդպիսի իրաւագրկութիւնը չէր արգարանում արդէն
ոչ մի քաղաքական հաշուով. կաթողիկէների առանձնա-
յատուկ հակում ունենալու մասին դէպի պետական
դաւաճանութիւն՝ խօսք անգամ լինել չէր կարող,
իսկ որ գլխաւորն է, վեց միլիօն ազգաբնակչութեան
վրայ տարածող այդ իրաւագրկութիւնը բոլորովին
հակասում էր անգլիական պատմութեան ընդհանուր ո-
գուն. հաւասարութիւնն օրէնքի առջև գրւած չէր
մարդու անկապտելի իրաւունքների թւում, ինչպէս
այդ արւած էր Փրանսիայում, և անգլիական պետա-
կան գործիչները չէին սիրում դրանից բղխեցնել բո-
լոր հնարաւոր եզրակացութիւններն, իբր վերացա-
կան սկզբունքից. բայց համարձակ և յամառ կռիւն
անարդար անհաւասարութեան դէմ կարող էր յոյս

ունենալ հասարակութեան անկասկած օգնութեան վը-
րայ և վերջ ի վերջոյ կարող էր յոյս ունենալ նաև
յաղթանակելի թէ պարլամէնտում և թէ դատարանում:
Իրլանդացիների համար կաթողիկէների և բողոքական-
ների իրաւունքների հաւասարեցման խնդիրն առան-
ձին նշանակութիւն ունէր, որովհետեւ Իրլանդիայի
ազգաբնակչեան չորս նիւգեռորդական մասը դա-
ւանում էին կաթողիկ կրօն: Շարժման գլուխ անցաւ
կէլտական հին առաջնորդների սերնդից Օ' Կոննէլը,
ջերմ և զեղեցկախօս մի հայրենասէր, որը շուտով
դարձաւ տեղական ազգաբնակչութեան կուռքը: Նրան
նոյն իսկ պատգամաւոր ընտրեցին անգլիական պար-
լամէնտի համար *), թէև գործող օրէնքների համա-
ձայն նա իբր կաթողիկ, իրաւունք չունէր այդ տեղը
բռնելու: Նոյն իսկ ամենահամոզւած տօրիներն էլ
հասկացան, որ այլևս վտանգաւոր է այսուհետև էլ
պնդել կաթողիկէների քաղաքական իրաւագրկութիւնը,
և արդէն Կաննինգի մահից յետոյ, որը վճռաբար
կարծիք էր յայտնել սահմանափակող օրէնքները վե-
րացնելու մասին, Ուէլլինգտօն դուքսն ընդունել տը-
ւեց մի օրինագիծ (բիլլ) (1829), որը վերացնում էր
էական սահմանափակումները: Իրլանդական շարժու-
մը, ճշմարիտ է, դրանով չըվերացաւ: Օ' Կոննէլը շա-
րունակում էր այդ շարժումը նոյն իսկ պարլամէնտի
մէջ: Այժմ հարցը նրանումն էր, որ պէտք էր ազա-
տել իրլանդական կաթողիկէներին եպիսկոպոսական ե-
կեղեցին իրենց հաշուով պահելու պարտականութիւնից.
բայց Օ' Կոննէլն ու իր բարեկամներն աշխատում էին

1829:

*) 1800 թւին ոչնչացրին Դուբլինի յատուկ պարլա-
մէնտը և Իրլանդիան միացրին Անգլիային այն ընդհանուր
հիմքերով, որոնցով առաջ (1707 թւին) միացրել էին Շոտ-
լանդիան: Իրլանդիական պատգամաւորներին տրւած էր 100
տեղ ստորին պալատում, իսկ իրլանդական լորդերին տրւած
էր 32 տեղ լորդերի պալատում:

Իրլանդիան լիապէս անջատել Մեծ-Բրիտանիայից։ Բայց կաթոլիկներին իր ժամանակին ազատագրելով, շարժումն զգալի կերպով թուլացաւ, և անգլիական կառավարութիւնը հնարաւորութիւն ստացաւ զսպելու իրլանդացիներին ուրիշ բաներում։

Պարլամէնտի բարենորոգումը։ Երկրորդ հերթական հարցը պարլամէնտի բարենորոգումն էր, այսինքն՝ ընտրական սխառէմը որոշ չափով համապատասխան դարձնել ազգաբնակչութեան իրական բաշխմանը և ազդեցութեանը երկրի մէջ։ Բարենորոգման կողմնակիցների արած հաշուով՝ փքած վայրերի եւ հնացած ընտրական կարգերի շնորհով, համայնքների պալատի 657 անդամներից ընդամենը 170-ը կարող էին համարուել ազատ ընտրածներ, գրեթէ նոյնքան ընտրուում էին միջակ կալածատէրերի զօրեղ ազդեցութեան տակ, իսկ 300-ից աւելին ընտրուում էին լորդերի, այսինքն խոշոր կալածատէրերի և մինիստրների ազդեցութեան տակ։ Զոհնայելով այդպիսի կարգի ակներև անպէտքութեանը, տօրինները չէին կամենում հրաժարուել նրանից, և բարենորոգութեան առաջարկն ընթացք ստացաւ միայն 1831 թվի ընտրութիւններից յետոյ, որոնք վիգերին տւին մեծամասնութիւն և առաջացրին լորդ Գրէյի վիգական մինիստրութեան կազմութիւնը։ Նոյն իսկ նրանից յետոյ, երբ համայնքների պալատն ընդունեց ընտրական բարենորոգութեան օրինագիծը, վերին պալատը, որ բաղկացած էր գլխաւորաբար տօրիններից, երկու անգամ մերժեց այդ օրինագիծը։ Ազգաբնակչութիւնը չափազանց գրգռւած էր այդ անյաջողութիւններից. թագաւորն ու լորդերը ենթարկուում էին վիրաւորանքների փողոցներում, և հասարակութեան մէջ սկսեց երկիւղ տարածուել, որ գործը չի վերջանայ առանց ապստամբութեան։ Սակայն լորդ Գրէյը պնդեց, որ Վիլհելմ IV թագաւորն իրեն խոստանայ,

1831:

կարիք եղած դէպքում, նշանակելու այնքան նոր պէ-
տէր, որքան որ հարկաւոր կըլինի ձայների բազմութիւն կազմելու վերին պալատում։ Այդ խոստման լուրը հասցրին տօրիական լորդերի ականջին և նրանք հարկաւոր համարեցին զիջել, որպէսզի իրենց պալատը չենթարկուի այդպիսի միջոցի։ Երբ բարենորոգութեան օրինագիծը համայնքներից կրկին եկաւ լորդերի պալատ, տօրինների պէրերի մի նշանաւոր մասը՝ դուքս Ուէլլինգտօնին գլուխ ունենալով, ժողովի չեղաւ, և օրինագիծն անց կացաւ։ Նա մտքը նույն էր երկու գլխաւոր փոփոխութիւն։ Առաջին՝ այն վայրերը, որոնց ազգաբնակչութիւնը 2000-ից չէր անցնում, կորցնում էին պարլամէնտ պատգամաւոր ուղարկելու իրաւունքը. մի ամբողջ շարք մանր վայրեր, որոնց ազգաբնակչութիւնը 2000-ից մի քիչ աւելի էր, սկսեցին ուղարկել մի պատգամաւոր, փոխանակ երկուսի. քսան և մէկ քաղաք, որ իրաւունք չունէին պատգամաւոր ուղարկելու, ստացան այդ իրաւունքը։ Երկրորդ՝ ընտրողական ցէնզը (սակ) որոշ միաձեւութեան վերածուեց. ընտրող էին համարուում այն տնտէսները և հողատէրերը, որոնք առնւազը 10 ֆունտ *) եկամուտ էին ստանում և երկար ժամանակով կապալ վերցնողները, որոնց վճարում էին առնւազը 10 ֆունտ ցէնզ կամ հարկ **): Մինչև 1832 թվականն Անգլիայում հաշուում էին 400,000 ընտրողից ոչ աւելի, բարենորոգութիւնից յետոյ ընտրողների թիւը հասաւ մօտ 800,000-ի։

1832:

Բարենորոգումը շուտով առաջացրեց վերանորոգւած պարլամէնտի աւելի զօրեղ և արդիւնաւոր գոր-

*) Այժմ դրամական արժէքով՝ 100 րուբլուց մի քիչ պակաս։

**) Կարճ ժամանակեայ կապալի դէպքում ցէնզը բարձրանում էր։

1833:

ծունէութիւն: 1833 թւին բրիտանական գաղութներում ոչնչացրին ստրկութիւնը. հետեւեալ տարիներում մշակեցին քաղաքային ինքնավարութեան նոր օրէնքներ, աղքատներին խնամելու նոր օրէնք և ուրիշ շատ օգտակար միջոցներ: Բայց պարլամէնտի բարենորոգման հակառակորդներն իրաւունք ունէին, երբ պնդում էին, թէ երբ մի անգամ հրաժարւենք պատմական պատահականութիւնների շնորհով զարգացած մեր ներկայ կազմից, երբ մի անգամ արդէն թոյլատրենք ընտրական իրաւունքների խելացի ու բանական բաշխում, այնուհետև բաց արած կըլինենք նոյն մտքով նորանոր պահանջների ուղին: 800,000 ընտրողները մի քիչ աւելի էին ներկայացնում Անգլիայի հասարակական կարծիքը, քան 400,000-ը. բայց 800,000 էլ միայն աննշան փոքրամասնութիւնն էր Մեծ-Բրիտանիայի 23 միլիօն ազգաբնակչութեան կամ նոյն իսկ 5 միլիօն չափահաս բրիտանացի տղամարդկանց: Ընտրական շրջանի ընդլայնումն այնուամենայնիւ ոչնչացրեց անգլիական քաղաքական սխտէմի ազնւական կամ արիստոկրատիական բնոյթը: Ընտրական իրաւունքի սահմանից դեռ ևս դուրս մնացած կարիքաւոր դասակարգերը գիտակցօրէն էին վերաբերւում դէպի իրենց վրայ դրած սահմանափակութիւնը և իրենց անմխիթար նիւթական դրութիւնը բացատրում էին, ի միջի այլոց, նրանով, որ իշխանութիւնը զսնւում է հաւուսների ձեռքում և որ նրանք իրենց սեփական շահերն են պաշտպանում օրէնսդրական ճանապարհով: 1838 թւին դրութիւնը սրեց առևտրական գործերի անյաջող ընթացքի պատճառով, և երկրում սկսեց ժողովներով և խնդրագրերով (պէտիցիա) ընդարձակ շարժում քաղաքական սխտէմի արմատական փոփոխման օգտին: Պահանջները կայանում էին մի քանի կէտերում, որ պարզա-

1838:

բանել էին, այսպէս կոչւած, «ժողովրդական հարտում» (հրովարտակում): «Չարտիստները» պահանջում էին ընդհանուր և գաղտնի ձայնաւութիւն, պարլամէնտի վերանորոգումն ամեն տարի, համայնքների պալատի անգամներին ռոճիկ: Այդ մտքով պարլամէնտին տրւած զլխաւոր խնդրագրին ստորագրել էին 1,500,000 մարդ: Սակայն պալատները չըզիջեցին և շարժումը մի առ ժամանակ դադարեց:

Սակայն չարտիզմն ազդեցութիւն գործեց անգլիական քաղաքականութեան իմաստուն ղեկավարների վրայ: Տօրիական կարէնէտի զլխաւորը 40 թւականներին—սէր Ռօբէրտ Պիլը չը բաւականացաւ լոկ դիմադրութեան և զսպման միջոցներով, այլ հոգ տարաւ վերացնելու կառավարիչ դասակարգերի դէմ եղած լուրջ մեղադրանքների առիթները: Չարտիստների մեղադրանքը, որ հողատէր ազնւականութիւնն օգտւում է պարլամէնտում ունեցած իր գերակշռութիւնից իր տնտեսական գործերը կարգի բերելու համար, իսկապէս՝ հաստատւում էր հացի օրէնքներ կոչւածներով: Որպէսզի արտասահմանեան հացահատիկների ներմուծութիւնը չը պակասեցնէ Անգլիայում արտադրող հացի գները, պարլամէնտն օտարերկրեայ հացի վրայ մաքսեր էր դրել, որոնք այնքան աւելի էին բարձրանում, որքան արտասահմանում հացն աւելի էժան էր վաճառւում: Այդ հովանաւորող մաքսերի շնորհով անգլիական հողատէրերը կարող էին վստահ լինել, որ իրենց ապրանքը կարող են լաւ գնով վաճառել, բայց միւս կողմից՝ երկրի առևտրական ու արդիւնաբերական ազգաբնակչութիւնը, որ այնքան բազմաթիւ և կարևոր էր Անգլիայում, կարող էր համոզւած լինել, որ ինքն իր հացն ստիպ-

հացի օրէնքների վերացումը:

*) Charter (չարտէր) խնդրագիր կամ հրովարտակ. այդտեղից էլ առաջ է եկել խնդրարկուների անունը—չարտիստներ:

ւած է թանգ գնով առնել և որ արտասահմանեան շուկայում առաջացած ոչ մի էժանացում չէ կարող ազդել անգլիական գների վրայ: Հացի օրէնքներն աւելի ևս անարդար էին երեւում, որովհետև Հեօսկիսօնի օրից սկսած Անգլիան ընդհանրապէս հետևում էր ազատ առևտրի սկզբունքին և մերժում էր պահպանողական մաքսերը (տարիֆ): Արդէն երեսնական թւականներում եռանգուն շարժում սկսեցին լրագիրները, գրքոյկները, ժողովները և խնդրագրերը: Այս դէպքում դեկավարն էր Մանչէստէրի գործարանատէր Կօբբէնը: Նա հիմնեց «դաշնակցութիւն հացի օրէնքների դէմ» և այդ դաշնակցութեան անխոնջ գործունէութիւնը վերջապէս յաջողութիւնով պսակւեց. 1846 թւին սէր Բօբէրտ Պիլը պարլամէնտում ընդունել տւեց հացի օրէնքների վերացումը:

Յուլիսեան
միապետու-
թիւնը:

Այն ժամանակ, երբ անգլիական քաղաքական կեանքն ընթանում էր իր խաղաղ և օրինական ճանապարհով, չընայելով կուսակցութիւնների վէճերին և դասակարգերի հակամարտ մրցմանը, Ֆրանսիայում պետական կեանքն ամենևին չէր կարողանում հաւասարակեռութեան յանգել՝ կրած յեղաշրջումներից յետոյ. կուսակցութիւնները եւ դասակարգերը ոչ մի կերպ չէին կարողանում ընդհանուր հիմք գտնել հայրենասիրական գործունէութեան համար: Յուլիսեան յեղափոխութիւնն արդիւնք էր երկու ուժերի, որոնք մի ընդմիջում միացան. դրանք էին ունևոր միջին դասակարգը—բուրժուազիան, որը ձգտում էր քաղաքական գործունէութեան և ուղղակի վերաւորած էր Կարլոս X-ի բէակցիօն միջոցներից, և չունևոր բանւոր դասակարգը, որը յեղափոխութիւնից սպասում էր իր դրութեան արմատական փոփոխութեան: Սակայն յեղափոխութեան դեկավարութիւնը պահպա-

նում էր բուրժուազիային և նա էլ օգուտ քաղեց նրա հետևանքներից: Արդէն այն նախապատուութիւնը, որ սահմանադրութիւնն արել էր սահմանադրական միապետութեանը հանրապետութիւնից, ցոյց էր տալիս, որ աչքի առաջ չունեն ոչ վերադարձ դէպի 1793 թւականը, ոչ էլ արմատական յեղաշրջում կատարել ժողովրդի գերիշխանութեան և ստորին դասակարգերի շահերի տեսակէտից: Բուրբօնների վերահաստատման հրովարտակը մնում էր սահմանադրութեան հիմքը նաև յուլիսեան կոչւած միապետութեան համար, թէև նա սաստիկ՝ փոփոխութեան էր ենթարկւել ազատամտական ոգով. օրինակ՝ պալատի անդամներն ստացել էին օրէնսդրական նախաձեռնութեան իրաւունք, այսինքն՝ օրէնսդրական միջոցներ առաջարկելու իրաւունք, այն ինչ վերահաստատման ժամանակ այդպիսի առաջարկները պարտաւորաբար բղխում էին կառավարութիւնից. բոլոր ֆինանսական հարցերն այժմ, Անգլիայի օրինակով, պիտի քննէին ներքին պալատում և այլն: Սակայն ոչ միայն բազմաթիւ մանրամասնութիւններ, այլ և վերահաստատման հրովարտակի հիմնական գաղափարը—քաղաքական գործունէութեան թոյլատրել մասնակցելու միայն բարձր դասակարգերին—պահեցին իրենց ուժը: Միայն «բարձր դասակարգեր» հասկացողութիւնն այնքան էին ընդարձակել, որ ունևոր բուրժուազիան էլ մէջը մտնի. ընտրողների 300 ֆրանկ հարկային ցէնզն իջեցրին 200 ֆրանկի, պատգամաւորութեան համար 1000 ֆրանկ հարկային ցէնզն իջեցրին 500 ֆրանկի: Այդ նշագեցման շնորհով Ֆրանսիայում 80,000 ընտրողի փոխարէն ստացւեց 200,000 ընտրող. դրանցից 24,000 հոգի իրաւունք ունէին ընտրւելու պատգամաւոր, փոխանակ նախկին 8,000 հոգու: Դրանք էին, որ կոչ-

1793:

ւում էին «օրինական երկիր» (pays légal)*) և այդ սահմանների մէջ էր տեղի ունենում յուլիսեան միապետութեան պատմութիւնը: Ընտրութիւնները, վիճաբանութիւնները, ձայնաւութիւնները, կուսակցութիւնների կռիւները, միջխտրութիւններ կազմելը — սահմանադրական կեանքի այդ բոլոր արտաքին արտայայտութիւնները տեղի էին ունենում լիակատար կարգով, աշխուժաբար և բազմազան ձևերով: Աչքի էին ընկնում հետեւեալ գլխաւոր դեկավարները — խիստ, գոռոզ Գիզոն, աշխուժ, փառասէր Տիէրը և ուրիշները: Պարզեց, որ ճարպիկ ու մանր բաների ետեւից ընկնող թագաւորն անազին անձնական ազդեցութիւն ունէր ընտրական և պարլամենտական խմբակցութիւնների վրայ: Բայց ֆրանսիական քաղաքական դործիչները տարբերում էին անգլիականներից նրանով, որ քիչ էին ուշադրութիւն դարձնում թէ ինչ է կատարում ժողովրդական զանգաւմներում. «օրինական երկիր» սահմաններից դուրս, չէին աշխատում ըմբռնել նրանց շահերը և գնահատել նրանց ուժերը, հարկաւոր չէին համարում աշխատել նրանց բարօրութեան համար և հաշի առնել նրանց կարիքները: Կառավարող բուրժուազիայի քաղաքականութիւնն ստորին դասակարգերի վերաբերմամբ մէկէն ի մէկ սովորական զէնքով ճնշելու բնաւորութիւնն ստացաւ: Պարիզում, Լիօնում և ուրիշ մեծ քաղաքներում յաճախ բռնկում էին սպառնական ապստամբութիւններ: Արդէն 1830 թւի վերջում, 1832-ին և 1834-ին ստիպւած եղան փողոցային արիւնահեղ պատերազմ մղել յեղափոխական գործում փորձած բանւորների դէմ, և նապօրէօնեան մարշալ Սուլտն իր վերջին ռազմա-

1831, 1832 և
1834:

*) Օրէնքը դրանց էր համարում «իսկական ֆրանսիա» և իրաւատէր ֆրանսիացիներ, միւսները զրկած էին քաղաքական բոլոր իրաւունքներից: Ծ. Թ.:

կան դափնիները ձեռք բերեց բազմօրեայ ճակատամարտերում Պարիզի և Լիօնի բանւորների դէմ: Բացի ապստամբութիւններից, գոյութիւն ունեցող կարգերի դէմ եղած ատելութիւնն արտայայտւում էր բազմաթիւ մահափորձերով առանձին ֆանատիկոս անհատների կողմից Լուդովիկ Ֆիլիպպի թագաւորի դէմ. այդ մահափորձերից մէկը, որ կատարեց նախկին ոստիկան Ֆիէսկին «գոթիսային մեքենայի» միջոցով, փրչացրեց 60 մարդու կեանք կամ առողջութիւն: Հասարակութեան մէջ տարածւում էին զանազան «սոցիալիսական» քեօրիաներ, որոնք պահանջում էին հասարակակազմի լիակատար յեղաշրջում: Սէն-Սիմօնի հետևորդները զինւում էին քրիստոնէութեան «ճգնաւորական» իդէալների դէմ և քարոզում էին ընտանիքի և գոյքերի ժառանգութեան ոչնչացում: Փուրիէն ենթադրում էր բաժանել հասարակութիւնը «ֆալանգների», ամեն մէկի մէջ մօտ 2000 մարդ. ֆալանգի անդամները պիտի անցկացնէին ընդհանուր կեանք և կատարէին ընդհանուր աշխատանքներ և համայնքից պիտի ստանային այդ աշխատանքի արդիւնքների որոշ մասը: Լուի-Բլանը բաւականանում էր աւելի պարկեշտ պահանջներով. նա պահանջում էր, որ աշխատանքը լինի «կազմակերպւած» պետութեան ձեռքով, որ պետութիւնը կուի մտնի մասնաւոր նախաձեռնութեան և ազատ մրցման դէմ և հիմնէ ազգային արհեստանոցներ, որոնց մէջ բանւորները միշտ կարողանային աշխատանք գտնել և լաւ վարձատրութիւն ստանալ: Սակայն կառավարութիւնը չէր շփոթւում այդ յուզիչ նշաններից, այլ հաստատեց վստահ եր գործի, ազգային պահակի եւ ոստիկանութեան վրայ. 1848 թւի սկզբին Գիզոն լիապէս հաւատացած էր, որ յուլիսեան միապետութիւնն աւելի հաստատուն էր, քան երբ և է, և պատգամաւորնե-

1848:

րից մէկի—պատմաբան Տօքւիլի ճառը, որը նախագգուշացնում էր պալատին, որ նախապատրաստուում է վտանգաւոր ժողովրդական շարժում, ընդունեց ծիծաղով, իբր դատարկ երեւակայութիւն մի գիտնականի, որը ոչինչ չէ հասկանում գործնական հարցերից:

Յուլիսեան միապետութեան դժբաղդութիւնը նրանում էր, որ նա իր դէմ շատ թշնամիներ էր ստեղծել և կամաց-կամաց կորցրել էր բարեկամներին մեծագոյն մասը. բուրժուազիան ինքն էլ, որի հետ նա սերտորէն կապած էր, միայն սկզբում էր թանգ գնահատում նրան, իսկ յետոյ սկսեց նայել նրա վրայ անտարբերաբար և նոյն իսկ արհամարհանքով: Լուդովիկ Ֆիլիպպը և նրա շրջապատող պետական անձերը չը կարողացան ոչ մտնել ստորին դասակարգերի վիճակը և ոչ էլ հռչակել իրենց մի քանի խոշոր փայլուն գործերով, որոնք ստիպէին մոռանալ իրենց իշխանութեան նոր ու պատահական ծագումը և նրան որոշ չափի վեհութիւն տալին: Տիէրի մի քանի փորձերը եւրօպական պետութիւնների հետ նապօլէօնեան լեզուով խօսելու՝ իսկոյն ընդհատեցին զգուշաւոր թագաւորի կողմից: Ալժիրի տիրապետութիւնը, որ սկսել էր արդէն Կարլոս X-ի վերջին օրերում, զօրքերին մեծ ջանք պատճառեց, բայց չը բաւականացրեց Ֆրանսիացիների փառասիրական տենչը: Այսպիսով, նոյն իսկ բուրժուական դասակարգի մէջ սաստիկ կարիք էր զգացւում աւելի ընդարձակ ու համարձակ քաղաքականութեան, սաստիկ տարածւել էր թշնամական յարաբերութիւն դէպի պարլամենտական ապարդիւն մրցումները և խմբակցութիւնները, որոնք, չը նայելով իրենց աղմկալի արտաքինին, չէին արտադրում ոչ մի լուրջ բան ոչ ներքին վարչութեան, ոչ էլ արտաքին քաղաքականութեան մէջ:

Նոյն իսկ բուրժուազիայի մէջ, պարլամենտի փետրվարի զիմադրական շրջաններում՝ սկսեց մի շարժում ^{Փետրվարի լեզուով} թիւնը: Ընտրական իրաւունքն ընդլայնելու օգտին. բայց որովհետեւ պալատներից չէր կարելի սպասել բարենաճ վերաբերմունք դէպի այդ հարցը, դրա համար էլ շարժման ղեկավարները փորձեցին գործել անզիական եղանակով, անմիջապէս դիմելով հասարակական կարծիքին և ժողովրդական զանգաւածներին: Դիմագիրների պարագլուխներն ամբողջ երկրում կազմում էին ստորագրութիւնով նաեւ, որոնց ժամանակ ճառեր էին արտասանում ընտրական իրաւունքը ընդարձակելու մասին: Հասարակութեան մէջ գրգիռն արդէն կար, դրա հետ միանալով Ֆրանսիական տաք բնաւորութիւնը, հետևանքն այն եղաւ, որ այդ ճաշկերութեան ժողովներն առիթ տւին կառավարութեան վրայ ամենակծու յարձակումներ գործելու, և մինիստրները հարկաւոր համարեցին վերջ դնելու դրանց. նրանք արգելեցին ժողովրդական այն թափօրը, որ մտադիր էին կազմակերպելու փետրվարի 22-ին Պարիզում տրելիք մեծ խնջոյքի (բանկէտ) առիթով: Խնջոյքի կազմակերպիչները յայտարարեցին, որ դատական պատասխանատուութեան կենթարկեն մինիստրութիւնն ապօրինի արգելքի համար, իսկ պարիզեան բանւորներն սկսեցին բարրիկադներ շինել փողոցներում: Հոտեւալ օրը թագաւորը սարսափով համոզեց, որ ազգային պահակը, շատ զօրամասեր դիմաւորեցին նրան՝ «կեցցէ բարենորոգութիւն» աղաղակով: Երեկոյեան գործերն սկսեցին սպառնական կերպարանք ընդունել, որովհետեւ զօրքերի և ամբուխի միջև ընդհարում տեղի ունեցաւ. զինւորները համազարկ տրւին, մի քանի մարդ սպանեցին և դրանով միայն գրգռեցին ազգաբնակչութեան կատաղութիւնը, որն ամեն տեղ սկսեց ճակատամարտի պատրաստուել: Բայց բանը

չը հասաւ յամառ կուռի. Լուդովիկ Քիլիպպը կոխը կորցրած համարեց այն բռնաբեր, երբ օգնութիւն չը գտաւ ազգային պահակի կողմից, այսինքն գինւած բուրժուազիայից: Փետրուարի 24-ին նա նախ մի-նիստրներ նշանակեց պարլամենտական դիմադիր կուսակցութեան միջից, որոնք զինուորներին արգելեցին կրակել ժողովրդի վրայ, իսկ յետոյ էլ հրաժարեց զահից իր թոռան օգտին և մեկնեց Պարիզից:

Ամբոխը հեղեղեց պատգամաւորները պալատը և սոսկալի ժխորի մէջ ստիպեց ժողովին ընտրել ժամանակաւոր կառավարութիւն և հրաւիրել ազգային կօնվէնտ՝ նոր պետական կազմ մշակելու համար: Այդ կօնվէնտի առաջին գործը եղաւ միաձայն հրատարակել հանրապետութիւն:

Յեղափոխութիւնը Գերմանիայում:

Փրանսիայում տեղի ունեցած յեղափոխութեան լուրերը մնացած Եւրօպայի համար կարծես կայծեր էին, որոնք ընկան վառօդարանների մէջ. ամեն տեղ կուտակւած դժգոհութիւնը պայթեց յեղաշրջումներով և ապստամբութիւններով: Գերմանիայում հասարակութեան ցանկութիւնն ամենից շուտ արտայայտեց հարաւարեւմտեան պետութիւններում, որոնք արդէն ունէին սահմանադրական կազմ: Շարժումը դեկավարում էին զարգացած բիրգերները, և նրանց պահանջները վերաբերում էին մամուլի ազատութեանը և քաղաքական ժողովներին, երզնետալների դատարան ներմուծելուն, ֆրանսիական ազգային պահակի նման ժողովրդական զօրք հիմնելուն: Բացի դրանից, բոլորն էլ ոգևորւած էին այն ցանկութիւնով, որ գերմանական անօգնական դաշնակցութիւնը վերածւի գերմանական մի և միացեալ պետութեան: Այդ տիրող ուղղութեան հետ միասին նկատելի էր մի ուրիշը, արմատական ուղղութիւն, որը ձգտում էր հանրապետութեան և բանւոր դասա-

կարգերի տիրապետութեան. բայց նա մեծ ուժ չունէր և նրա կողմնակիցների ապստամբութիւնը Բագէնում արագ ճնշեց զօրքերի ձեռքով: Ընդհակառակը, ազգային-ազատամտական շարժումը տարածւում էր անգապելի ուժով: Փրանկֆուրտում հաւաքւեցին ամենաազգեցիկ իրերալները (ազատամիտ) և դիմեցին գերմանական կառավարութիւններին՝ պահանջելով ուղարկել ընդհանուր ձայնաւութիւնով (հանրաքւէով) ընտրւած պատգամաւորներ, քննելու և որոշելու Գերմանիայի պետական նոր կազմը: Կառավարութիւններն առանց հակաձագոթեան հնազանդեցին, և 1848 թւի մայիսին, Փրանկֆուրտի ս. Պօղոս եկեղեցում բացեց սահմանադիր պալատ: մէնտը, որին ներկայ էր գերմանական բիրգէրութեան (բուրժուազիայի) ծաղիկը, առաւելապէս պրօֆէսսորներ, ուսուցիչներ և իրաւաբաններ: Գերմանիայի միացման և ազատագրման մեծ գործը կարծես կատարւում էր համարեա առանց արիւնհեղու-թեան, զարթնած գիտակցութեան և հայրենասիրական ոգևորութեան պոռթկումով: մնում էր որոշել նոր կազմի մանրամասները:

1848

Յեղափոխութիւնն Աւստրիայում:

Ազգայնականների (նացիօնալիստ) և ազատամիտների արագ յաջողութիւնը զխաւորաբար բացատրւում էր նրանով, որ դաշնակցութեան մէջ առաջնութիւն ունեցող պետութիւններն իրենք խանդարւած էին յեղափոխական շարժումով: Աւստրիայում պէտք էր հաշիւ տեսնել ոչ միայն միջին դասակարգի ազատամտական ձգտման, այլ և ազգային ամենաբազմազան աւանդութիւնների և գաղափարների հետ: Փոխանակ գործելու միութեան օգտին և կուռելու նահանգների առանձնացման դէմ, ազգային ձգտումներն Աւստրիայում, այսպէս ասենք, կենսօրնախոյս ուժեր էին հանդիսանում. հունգարա-

կան, իտալական, չեխական, խրւատական, սլովէնական, լեհական, ըուսինական հայրենասէրները շատ կամ քիչ չափով առում էին Վիէննայի կառավարութիւնը, բայց առում էին նաև իրար. Աւստրիայի բազմադարեան պատմութիւնը չէր կարողացել սաեղծել մի-միացած ժողովուրդ և պետական զօրեղ կապ. աւստրիական հպատակներ իդէալները կապած էին ու Ստեփանի, ս. Վենցեսլաւի, Եազեկօնների թագերի, հին Իտալիայի, խրւատների ու սերբերի անկախութեան փառաւոր անցեալի հետ: Բացի դրանից, Մէտտէրնիխեան ոստիկանական կարգը հոգ անգամ չը տարաւ վերացնելու գոնէ աւաւական կարգի մնացորդները. լեհական և հունգարական ազնւականներն իրենց գիւղացիներին դեռ ևս պահում էին ճորտութեան մէջ և նրանց վրայ սինիօրական դատական իշխանութիւն ունէին: Դեռ 1846 թւին ռուսին զիւղացիներն սկսեցին հաշիւ տեսնել պաների (լեհ ազնւական) հետ Գալիցիայում. նրանց սպանում էին հարիւրներով, իսկ դիակները գիւղացիները յանձնում էին աւստրիական իշխանութիւններին, համոզւած որ լաւ և կայսերահաճ գործ են արել: Վիէննայի կառավարութիւնը, որ զսպում էր այդ բոլոր բազմացեղ ուժերը, 1848 թւին ընկաւ անսպասելի արագութիւնով: Բաւական եղաւ «համալսարանական պատմութիւնը», ուսանողների սպառնական խնդրագիրը, որին պաշտպանում էր ստորին աւստրիական նահանգական սէյմը, որպէսզի Եւրօպայի օրէնսդիրը, իշխան Մէտտէրնիխն շտապով փախչէր Անգլիա, որին նա անքան յաճախ նախատել էր նրա հիմնարկութիւնների և քաղաքականութեան համար: Փէրդինանդ կայսրը հրաւիրեց սահմանադիր ժողով համա-աւստրիական սահմանադրութիւն մշակելու համար. Վիէննայում տիրապետում էին ուսանողները և զին-

ւած բիւրգէրները: Պէշտում իշխանութիւնը յափշտակեցին մաջար հայրենասէրները, գլուխ ունենալով փաստաբան Կօշուտին և սկսեցին առանձին պետութիւն կազմել ու Ստեփանի թագի երկրներից: Պրագայում գերակշռութիւն ստացաւ չեխ ազգութիւնը:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ իտալացի-^{Յեղափոխութիւնն Իտալիայում:} ները, որոնք ամենից աւելի տանջւում էին աւստրիական լծից, առիթը բաց չը թողին, որ վերջապէս յետ խլեն իրենց անկախութիւնը: Վերջին ժամանակն իտալական հայրենասիրական շարժումը, որ չը կարողացան խեղդել աւստրիացիների ամենադաժան հալածանքներն անգամ, բղխում էր երեք բոլորովին տարբեր կենտրոններից: Գաղտնի ընկերութիւնների գլուխ էր անցել այն արմատական ընկերութիւնը, որ հիմնել էր ջէնօվացի Մաձձինին. նա նպատակ էր դրել ծայրայեղ հանրապետական թէօրիաներ և ժխտում էր ամեն տեսակ հաշտեցում և համաձայնութիւն Իտալիայում գոյութիւն ունեցող իշխանութիւնների հետ:

Սարդինական թագաւոր Կարլ Ալբէրտն զգուշաբար պատրաստւում էր պատերազմի աւստրիացիների դէմ և ամեն հնար գործ էր դնում, որ ունենար կարեւոր և լաւ մարզած բանակ: Վերջապէս, համոզւած կաթոլիկներն իրենց բոլոր յոյսերը դրել էին նոր պապի, Պիոս IX-ի վրայ, որը նրանց աչքում հանդիսանում էր իտալացիների Եւրօպական ազգերի ընտանիքում առաջնակարգ տեղ գրաւելու մեծ գաղափարի ներկայացուցիչը: Պիոս IX էլ իր կողմից մի քանի միջոցներ ձեռք առաւ բարեւաւելու համար Պապական նահանգի վարչութիւնը և բանակցութիւններ սկսեց դրացի վեհապետների հետ իտալական դաշնակցութիւն հիմնելու մասին: Դեռ 1847 թւին Սիկիլիայում ապստամբութիւն սկսեց Փէրդի-

նանդ դաժան թագաւորի դէմ: Փետրվարեան յեղա-
փոխութեան լուրերն առաջացրին ընդհանուր պոռո-
կում: Նէապօլի թագաւորն ստիպւած էր սահմանա-
դրութիւն հրատարակել, միջին Իտալիայի մանր վե-
հապետները փախան իրենց կալածոներէն, կարլ Ալ-
բէրտը մտաւ Լօմբարդիա, Վէնէզիգու մ հանրապե-
տութիւն հրատարակեց:

Յեղափոխու-
թիւնը Պրու-
սիայում:
1847

1847

Պրուսիայի բւերօկրատական վարչութիւնն սկը-
սեց տատանուել 1847 թւից դեռ մի քիչ առաջ: Ֆրիդ-
րիխ Վիլհէլմ III-ի տւած խոստումների բարոյական
նշանակութիւնը մեծ էր և հասարակական կարծիքը
միահամուռ պահանջում էր կատարել այդ խոստում-
ները: Ֆրիդրիխ III-ի յաջորդ Ֆրիդրիխ Վիլհէլմ IV
իրեն պարտական զգաց 1847 թւին հրաւիրել տեղա-
կան դասերի ժողով: Թագաւորն զգայուն մարդ էր,
գեղեցկախօս, գեղարւեստագէտի ճաշակով ու զգաց-
մունքով օժտւած, բայց նրա ծրագիրները պարզ չէին
և գործողութիւններն անհետևողական էին: Նա դա-
սերին տւեց անյարմար և նեղիչ կազմութիւն, և
պատգամաւորները, փոխանակ թագաւորին շնորհա-
կալ լինելու, անյապաղ սկսեցին ձգտել իրենց կանո-
նադրութեան փոփոխման: Երբ եկան Պարիզում պա-
տահած դէպքերի լուրերը, Բէրլինի ազգաբնակու-
թիւնը պահանջեց իսկական սահմանադրութիւն: Թա-
գաւորը խոստացաւ, բայց քաղաքաբնականների և զօր-
քերի յարաբերութիւնները չափազանց լարւած էին,
և երկու պատահական հրացանաձգութիւն առաջ բե-
րին փողոցային կռիւ (մարտի 18-ին): Քաղաքը
ծածկւեց բարրիկադներով (պատնէշ), զօրքերը զրոհ
ուին նրանց վրայ և աստիճանաբար առաջ էին շարժ-
ւում, չը նայելով բնակիչների կատաղի դիմադրու-
թեան: Թագաւորը չը դիմացաւ—յոնկարծ հրամա-
յեց զինուորներին թողնել քաղաքը և հրովարտակ

(մանիֆէստ) հրատարակեց, որով ներում շնորհեց
ապստամբութեան մասնակցող բոլոր անձերին և խոս-
տացաւ այնուհետեւ գործել Գերմանիայի ազատու-
թեան և միացման օգտին: Պրուսիայի համար շուտով
մշակեց մի ազատամիտ սահմանադրութիւն և կազմ-
ւեց ազատամիտ մինիստրութիւն:

Բէալցիւան
Իտալիայում:

Այսպիսով յեղափոխութիւնն ամեն տեղ անսպա-
սելի և հեշտ յաջողութիւն ունեցաւ: Բայց շուտով
երեւաց, մի կողմից, որ յեղափոխականները լաւ
պատրաստւած չէին պետական կազմութեան դժու-
րին հարցերի համար, որ նրանք վերցրել էին իրենց
վրայ, միւս կողմից՝ երեւաց, որ պատմականօրէն ա-
ռաջացած պետական ձեւերն ունեն մեծ կենսունա-
կութիւն և որ նրանց չէ կարելի ոչնչացնել մի քա-
նի օրում: Իտալիայում հայրենասէրներն ամենից ա-
ռաջ կամենում էին միացում, բայց չը կարողացան
միանալ: Նէապօլիները և սիկիլիացիներն ամբողջո-
վին զբաղւած էին իրենց գործերով, ուժերը ներա-
ծին չափ ֆլաստում էին իրար և դրանով հնարաւորու-
թիւն տւին Ֆէրդինանդ II-ին ուշքի գալու, խեղդե-
լու ապստամբութիւնը և ապստամբներին դաժանօ-
րէն պատժելու: Սարդինական թագաւորն օգնութիւն
չը գտաւ հանրապետականների կողմից և ստիպւած
եղաւ պատերազմ մղել միայն իր ուժերով: Նա Լօմ-
բարդիայում հանդիպեց իսկական մի զօրապետի,
նապօլէօնեան պատերազմի հինաւուրց մարտիկ 80-
ամեայ Ֆէլդմարշալ Բադեցկուն: Չընայելով սարդի-
նական բանակի քաջութեանը, նա երկու անգամ կոր-
իզուիւ ջարդւեց (Կուստօցցայի և Նօվարի մօտերը):
Կարլ Ալբէրտը չը դիմացաւ այդ պարտութիւններին
և զահից հրաժարւեց իր որդի Վիկտօր Էմմանուէլի
օգտին, որն շտապեց աւստրիացիների հետ խաղա-

դուժինն կնքել և նորից դժբաղդ Լօմբարդիան նրանց թողեց, Վէնէզիզը մի տարի միայն ունեցաւ իր յատուկ հանրապետութիւնը, բայց սարգինացիները պարտութիւնից յետոյ հերթը նրան էլ հասաւ. Բաղեցկին առաւ քաղաքը կատաղի դիմադրութիւնից յետոյ: Հռօմում հանրապետականները պապին դրին աշխարհի դրութեան մէջ, որ նրան մնում էր միայն փախչել և օգնութիւն խնդրել կաթոլիկ պետութիւններէ: Այդ օգնութիւնը հասաւ ամեն կողմից. աւստրիացիները, նէպոլցիները, իսպանացիները և նոյն իսկ Ֆրանսիացիները յայտնւեցին պապական երկրներում: Վերջինները գնացին Հռօմի վրայ, նախ յետ մղւեցին հռօմէական հանրապետականների կողմից՝ Գարիբալդիի առաջնորդութիւնով, բայց յետոյ օժանդակութիւն ստացան, և Հռօմի կտրիճ պաշտպաններն ստիպւած եղան քաղաքը յանձնել: Իտալիայի միացումը և ազատագրումը, չը նայելով բոլոր հեղւած արեանը, կրկին դուրս եկաւ իբր մի անիրականալի ցնորք:

Բէակցիան
Աստրիայում:

Աստրիայում էլ ըէակցիան յաղթանակեց, թէև մեծ դժւարութիւնով: Աստրիական ընդհանուր սէյմը մի բանի օգտակար միջոցների ձեռնարկեց ճորտատիրութեան վերացման և աւատական տուրքերի յետ գնման վերաբերմամբ, բայց ընդհանրապէս նրա գործունէութիւնը բոլորովին ապարդիւն էր: Նա աշխատում էր մշակել համապետական կանոնագիրք, այն ինչ ամեն մի ազգութիւն կամենում էր ապրել իր ուղած ձեւով: Ֆէրդինանդ կայսրը, որի համար ծանր էր կառավարչի դերն այդպիսի դժւարին ժամանակում, գահից հրաժարւեց իր եղբոր որդի Ֆրանց Յովսէփի օգտին: Վերջինը՝ համարձակ և ճարպիկ մինիստր իշխան Շւարցենբերգի օգնութիւնով, բա-

ցարձակ կռիւ սկսեց յեղափոխութեան դէմ: Գեներալ Վինդիշգրէցը, որ հրամանատար էր Բօհէմիայում, ռմբակոծեց Պրագան, ուր չեխ հայրենասէրները կամենում էին կազմել համապաւանական համագումար, որը սակայն ոչ մի գործնական արդիւնքի չը հասցրեց: Պրագան գրաւելուց յետոյ հերթը հասաւ Վիեննային, որը նոյնպէս առնւեց խրատների հասցրած օգնութեան շնորհով Վինդիշգրէցին: Շատ աւելի յամառօրէն դիմացան հունգարները: Նրանց նպատակն էր բոլորովին ազատել Աւստրիայից և միաժամանակ հպատակեցնել իրենց բոլոր սլաւօն ցեղերին, որոնք երբ և է պատկանել էին հունգարական թագին: Վերջիններն էլ իրենց կողմից լսել անգամ չէին ուզում առելի մաջարներին հպատակելու մասին և երազում էին միացնել խրատներին, սերբերին և դալմատացիներին ու կազմել մի մեծ խրատական թագաւորութիւն: Խրատական բան (իշխան) Ելլաչիչը բոլոր ուժովը պաշտպանում էր կայսրին հունգարների դէմ, յուսալով, որ կայսրը, իբր վարձատրութիւն, կը համաձայնի տալ իր հարաւ-սլաւօնական երկրներին ինքնուրոյն կազմակերպութիւն: Կայսերական բանակն ու խրատները նախ սաստիկ նեղը լծեցին հունգարներին, բայց երբ պարզւեց, որ աւստրիական կառավարութիւնից չէ կարելի յուսալ մեծ խրատական ծրագրի իրականացում, հարաւային սլաւօնները կրուից յետ քաշւեցին: Այն ինչ մաջարները ցոյց էին տալիս ամենաջերմ հայրենասիրութիւն, խմբերով կամաւորների բանակն էին մտնում և, վարժելով ռազմական գործին, դառնում էին շատ լաւ զինւորներ: Գեներալների և սպաների մէջ կային շատ լեհեր, որոնք մասնակցել էին 1831 թւի ապստամբութեանը: Պէշտում հանրապետութիւն յայտարարւեց,

1849

իսկ պատերազմ մղելու համար զիկատառուրան (իշխանապետութիւնը) յանձնեց եռանդուն Եօշուաի ներք 1849 թւին Վինդիշգրէցը շարժեց դէպի Հունգարիա, մի քանի սկզբնական մանր յաջողութիւններից յետոյ, ջարդ կրեց մաշար զօրքերից: Աւստրիային այս յուսահատական դրութիւնից փրկիչ հանդիսացաւ Նիկոլա Պալաւիչ կայսրը. նա զայրոյթով էր նայում եւրօպական յեղափոխութեան վրայ, իսկ հունգարական սպասամբութեան ընթացքը նրան թւում էր ուղղակի վտանգ և սպառնալիք Ռուսիայի համար, որովհետեւ լեհերը մասնակցում էին նրա մէջ. նա կարծում էր, որ հունգարական հանրապետութիւնը կարող է ազդել Լեհաստանի վրայ: Պասկեւիչի բանակի դէմ հունգարներն անգոր էին կուելու. մի քանի արիւնահեղ ընդհարումներից յետոյ՝ Գեօրգէի լեհական զլխաւոր զօրքը Վիլադօլի մօտ դէնքը վայր դրեց: Ֆրանց Յոփսէփ կայսրը հնարաւորութիւն ստացաւ վերականգնելու իր անսահման իշխանութիւնը. հունգարական հին դասային ժողովները ոչնչացրին, և Հունգարիան էլ գրեց նոյնպիսի կախման վիճակի մէջ, ինչպէս և աւստրիական մնացած երկրները:

Բէական
Գերմանիայում:

Իտալիայում և Հունգարիայում տեղի ունեցող դէպքերը երկար ժամանակով հեռացրին Աւստրիայի ուղադրութիւնը գերմանական յարաբերութիւններից, և այդ հանգամանքը ձեռնտու էր երեւում գերմանական միութիւնն իրագործելու համար. Աւստրիայի ականաւ թագակայութիւնից կարելի էր օգտուել, խուսափելու համար միութեան հասնելու գլխաւոր խոչընդոտներից մէկից — Աւստրիայի և Պրուսիայի, այդ երկու ղեկավար պետութիւնների մրցումից: Բայց ոչ լուսաւորւած ազատամիտները, որ հաւաքել էին Ֆրանկֆուրտում, ոչ էլ պրուսական թագաւորը չը

կարողացան առիթից օգտուել: Առաջինները երկար ժամանակ չէին կարողանում վերացնել այն ասելութիւնը դէպի պրուսական պետութիւնը, որ խիստ տարածւած էր ազատամիտ շրջաններում և գերմանական երկրորդական պետութիւնների ազգաբնակչութեան մէջ. իսկ պրուսական թագաւորը բաւարար վնականութիւն չունէր, որպէսզի կտրէր իր կապերը Սրբազան դաշնակցութեան քաղաքականութիւնից և դուրս գար Աւստրիայի և նրան պաշտպանող Ռուսիայի դէմ: Ֆրանկֆուրտի պարլամէնտի առաջին միջոցներից մէկն այն եղաւ, որ կայսերական փոխարքայ (Reichsverweser) ընտրեցին անձնականապէս մեծ ժողովրդականութիւն վայելող արխիդուքս Յոփսէփ Աւստրիացուն: Գերմանական կառավարութիւնների հետ պարլամէնտը մշտապէս լարւած յարաբերութիւնների մէջ էր և, չունենալով իր տրամադրութեան տակ որոշ նիւթական միջոցներ, բայց և այնպէս իրեն սահում էր իբր կայսրութեան մէջ բարձրագոյն իշխանութիւն: Այսպէս, ժողովը մերժեց հաստատել այն ղինադադարը, որ կնքել էր պրուսիայի թագաւորը դանիացիների հետ Շլէզվիգ-Հոլշտինիայի համար մրդւող պատերազմում: Պարլամէնտի այդ միջամտութիւնը գործնական նշանակութիւն չունեցաւ, բայց վիրաւորեց Ֆրիդրիխ Վիլհելմ IV թագաւորին: Այն ինչ բազմաթիւ նիստերից յետոյ, որոնք նւիրւած էին գերմանական քաղաքացիների հիմնական իրաւունքներին, ստիպւած էին ձեռք դառնել համագերմանական իշխանութիւնների կազմակերպմանը, և ուրիշ ոչինչ չէր կարելի հնարել, բացի Գերմանիայում գլխաւորութիւնը նոյն Պրուսիային յանձնելուց: Պարլամէնտն այդպէս էլ արեց, թէև ոչ խոշոր մեծամասնութիւնով, ժողովը կողմնակից հանդիսացաւ պրուսական թագաւորին գերմանական կայսր ընտրելու:

Սակայն Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ IV չըհամարձակեց կայսերական թագն ընդունել Ֆրանկֆուրտի պարլամենտի ձեռքից. նա գտնուում էր, որ այդ թագից յեղափոխութեան հոտ էր փչում: Բացի այդ, ինչպէս և պէտք էր սպասել, գերմանական կառավարութիւններից գլխաւորները (բաւարականը, հաննովերեանը, սաքսոնականը և վիւրթեմբերգեանը) բացարձակ դէմ կարծիք յայտնեցին Պրուսիայի գերիշխանութեանը: Ֆրանկֆուրտեան նախագծին աւելի ևս վճռականօրէն դէմ էր Աւստրիան: Ֆրիդրիխ-Վիլհելմը քաջութիւն չունեցաւ դիմագրաւելու բոլոր արգելքներին և, փոխանակ թագն ընդունելու, զանազան կառավարութիւնների հետ սկսեց բանակցութիւններ «միութեան» (ունիա) մասին, որոնց մէջ կամենում էր լուծել Գերմանիայի միութեան և միաժամանակ գերմանական բոլոր պետութիւնների, նոյն իսկ Աւստրիայի, պահանջներին բաւարարութիւն տալու անլուծելի խնդիրը: Պրուսիայի թագաւորի մերժման պատճառով՝ Ֆրանկֆուրտի պարլամենտի դրութիւնը անհանելի դարձաւ: Նրա կառուցած կայսերական սահմանադրութեան ամբողջ շէնքն օդային ամրոց դարձաւ: Պատգամաւորների մեծամասնութիւնը թողեց հեռացաւ ժողովից, արմատական փոքրամասնութիւնը փոքրէց ժողովը տեղափոխել Շտուտգարդտ, բայց Վիւրթեմբերգի իշխանութիւնները վոնդեցին բոլորին: Ամենավճռականներն սկսեցին ապստամբութիւն, որը շուտով ճնշեց պրուսական զօրքերի օգնութիւնով: Գերմանական բիւրգէրների պետական գործը նոյնքան արագ կործանւեց, որքան արագ առաջ էր եկել, բայց դրանից աւելի լաւ վիճակ չէր սպասում նաև «միութեանը» (ունիային), որի համար մարտնչում էր պրուսական թագաւորը: Ֆրանց-Յովսէփը, հաստատւելով իր երկրում ռուսական բանակի շնորհով, անյապաղ դուրս

եկաւ իր բոլոր եռանդով՝ պրուսական ծրագիրների դէմ: Նա կրկին կարող էր օգնութիւն որոնել Նիկոլա Պաւլովիչ կայսրից, որն ընդհանրապէս չէր սիրում նորութիւններ մուծել, իսկ մասնաւորապէս դէմ էր դրացիների համար վտանգաւոր գերմանական միացմանը: Օլմիւցում, գերմանական կառավարութիւնների ներկայացուցիչների ժողովում, իշխան Շւարցէնբերգը պնդեց, որ պէտք է լիապէս վերադառնալ Վիէննայի վեհաժողովի հաստատած կարգին: Պրուսիայի թագաւորին մնում էր մխիթարւել նրանով, որ իր սեփական երկրում, աւստրիացիների օրինակով, վերականգնել էր իշխանութիւնը գէնքի ուժով: Սակայն սահմանադրութիւնը Պրուսիայում բոլոր վին չոչնչացւեց, այլ սաստիկ անդամահատւեց:

Նոյն իսկ Ֆրանսիայում յեղափոխականների յաղթանակը երկարատեւ չեղաւ: Յոլլիսեան միապետութեանը յաղթելուց անմիջապէս յետոյ սկսեց երեւալ կռոււմ մասնակցող երկու հասարակական դասակարգերի շահերի հակադրութիւնը. դրանք էին — բուրժուազիան, ունեւոր միջին դասակարգը, և բանուրները, չունեւոր սոսիւն դասակարգը: Սակայն այս վերջինի մէջ պիտի հաշուէ միայն քաղաքացիներին — գործարանների բանւորներին և արհեստաւորներին, որովհետեւ գիւղացիների մէջ այդպիսի բաժանումներ չուկային. նրանք բոլորն էլ պահպանողական մտածելակերպի տէր մարդիկ էին, պաշտպան էին կարգի և իշխանութեան և չէին համակրում քաղաքացիների ջանքերին հասարակական յեղաշրջում առաջացնելու:

Կօնվէնտի ընտրած գործադիր մասնաժողովի գլուխ կանգնած էր զգայուն բանաստեղծ և փայլուն հռետոր Լամարտինը: Նա ահագին ժողովրդականութիւն ձեռք բերեց, պաշտպան դուրս գալով ազատամիտ սկզբունքներին և ժողովրդի գերիշխանութեանը,

Ֆրանսիական հանրապետութիւնը:

բայց նոյն իսկ կրքոտ սէրը դէպի ժողովրդականութիւնը չըկարողացաւ ստիպել նրան ընդունել «կարմիրներին» ծրագիրը և գործելու հասարակական յարաբերութիւնների լիակատար վերաշինման օգտին: «կարմիրների» գլխաւոր ներկայացուցիչ էր Լուի Բլանը: Փետրվարեան դէպքերի թարմ տպաւորութեան տակ Պարիզում հիմնեցին ազգային արհեստանոցներ, որոնց մէջ ամեն մի բանւոր իրաւունք ունէր տեղ և օրական 2 ֆրանկ աշխատավարձ պահանջելու: Անկարգութիւնների շնորհով արդիւնագործական կեանքը վատ էր ընթանում, և ազգային արհեստանոցներում հաւաքւեցին բազմաթիւ մարդիկ — 100,000-ից աւելի: Նրանց արտադրած հասարակական աշխատանքները նշանակութիւն չունէին և առաջ էին տարւում անուշադիր կերպով, և այն ժամանակի պայմաններում այդ ահագին զանգւածը ներկայացնում էր մի պատրաստի յեղափոխական բանակ, որի շարքերում հեղինակութիւն էին վայելում ամենածայրայեղ արմատականները: Յունիս ամսին գործադիր մասնաժողովը որոշեց փակել ազգային արհեստանոցները, նրանց մէջ եղած բանւորներին ուղարկել երկաթուղիներ կառուցանելու գաւառներում կամ ծառայելու զօրքի մէջ: Այդ վճիռը արհեստանոցներում և բանւորական արուարձաններում ընդունեց իբր պատերազմի յայտարարութիւն: Երեք օր (24—26 յունիսի) Պարիզի փողոցներում դաժան կռիւ էր մղւում, որի նմանը երբէք չէր տեսնել նոյնիսկ այդ քաղաքում, որի զլխով անքան յեղափոխութիւններ էին անց կացել: Կօնվէնտն իշխանապետական (ղիկտատօրական) լիազօրութիւններ տւեց գեներալ Կավէնիակին, ապստամբութիւնը ճզմելու համար. նրա տրամադրութեան տակ էին, բացի բանակի զնգերից, Պարիզի ազգային պահակի և գաւառական «շարժուն» պահակի զօրա-

մասերը (բատալիօն): Ծանր կռիւց և սոսկալի կորուստներից յետոյ՝ Կավէնիակը կոտրեց «կարմիրներին» և նրա յաղթանակը գործը վճռեց ընդդէմ արմատական հանրապետութեան: Մնում էր պարզել, թէ յաղթանակ տարած շափաւորները որքան ընդունակ էին հանրապետութիւն կազմակերպելու:

Կօնվէնտնի մշակած սահմանարութիւնը պետութեան գլուխ էր դրել երկու իշխանութիւն, իրարից բոլորովին անկախ — ներկայացուցչական ժողովը, որ ընտրւում էր երեք տարի ժամանակով ընդհանուր ձայնաւորութիւնով կամ հանրաքւէով, և նախագահը, որը նոյնպէս ընտրւում էր ընդհանուր ժողովրդական քւէարկութիւնով 4 տարւայ համար, առանց իրաւունք ունենալու երկու անգամ անընդհատ ընտրւելու: Նախագահութեան գլխաւոր թեկնածուներն էին Կավէնիակը և արքայազն Լուդովիկ Նապօլէօն Բօնապարտը: Վերջինը Հօլլանդիայի Նախկին թագաւոր Լուդովիկոսի որդին էր և Նապօլէօն կայսրի եղբորորդին: Ծածկամիտ և փառասէր, համոզւած նապօլէօնեան գաղափարների անդիմադրելի և բարերար ուժի վերաբերմամբ, նա երկար ժամանակ անց էր կացնում քաղաքական բաղդախնդրի և չըճանաչւած երազողի կեանք: Դեռ պատանի հասակում Լուդովիկ Նապօլէօնը մասնակցեց 1830 թւի իտալական ապստամբութեանը և դժւարութիւնով փախաւ ազատեց աւստրիացիներից: Յուլիսեան միապետութեան ժամանակ նա իզուր երկու անգամ փորձ արեց բօնապարտեաններին օտի հանելու Լուդովիկ Ֆիլիպպի դէմ և երկրորդ անգամ ձերբակալեց ու երկարամեայ բանտարկութեան ենթարկւեց: Այդ ժամանակ նա գրեց գրքեր, որոնց մէջ բացատրում էր գործունէութեան բաւական մութ մի ծրագիր միանեման իսլաւոլքեան համար, որը դուրս է եկել յեղափոխութիւ-

Լուդովիկ
Նապօլէօն
Բօնապարտ:

1830:

1848:

նից, յենում է ռամկավարութեան վրայ եւ ձգտում է եւրոպայի ազգային եւ հասարակական վերակազմութեանը: Վերջապէս 1848 թւի յեղափոխութիւնն արքայազն իշխանի համար լայն ճանապարհ հարթեց: Ազատամիտները և արմատականները վերահաստատման հետ մարտնչելիս վարժեւել էին բարեկամաբար վերաբերել բօնապարտիզմին: Ժողովրդի զանգուածներում և բանակի մէջ նապօլէօնի կայսրութիւնը թողել էր անջնջելի հետքեր, որպէս ուժի և փառքի մեծ ժամանակաշրջան: Նախագահական ընտրութիւնների ժամանակ տրւած 7,500,000 ձայնից 5,500,500-ը Բօնապարտին էր տրւած, 1,500,000 կապէնիակին, իսկ մնացածներն արմատական թեկնածուներին:

Քաղաքական կուսակցութիւնները:

Ինչ վերաբերում է ազգային ժողովի ընտրութիւններին՝ նրանք տւին բաւական կարեւոր մեծամասնութիւն միապետականներին. գաւառների ազգաբնակչութիւնը դրանով ցոյց տւեց իր թշնամական վերաբերմունքը դէպի արմատականներն ու յեղափոխականները, բայց դրա հետ միասին՝ ստեղծեց նաև մի տարօրինակ դրութիւն. — միապետականները կոչւել էին վարելու հանրապետութիւնը: Միապետական յեղաշրջման դէմ որոշ գրաւական էր այն, որ միապետութեան կողմնակիցները բաժանուում էին երեք իրար ատող կուսակցութեան. օրինականները (լէփտիմիստ) կողմնակից էին կոմս Շամբօրօին*), բուրբօններին թագաւորող տան ժառանգին. օրլէանիստները կրկին յոյսերը դրել էին Անգլիայում ապրող Լուդովիկ Ֆիլիպպի վրայ. Բօնապարտեաններին թեկնածուն ինքը, նախագահ Բօնապարտն էր: Ազգային ժողովում արմատականների ներկայացուցչութիւնը թոյլ էր, բայց դեռ ևս սպառնական էր իր ունեցած ազդեցու-

*) Բէրիական դքսի որդին, որի հօրն սպանեցի 1822 թւին:

թիւնովը Պարիզի բանւոր ազգաբնակչութեան վրայ: Չափաւոր հանրապետականներն իրենց ջարդած էին զգում զենեքալ կաւէնիակի պարտութիւնից յետոյ նախագահական ընտրութիւններում:

Մի անգամ էլ ժողովն ու կառավարութիւնն ստիպւած եղան կռիւ մղել «կարմիրների» դէմ՝ պապին օգնութեան զօրք ուղարկելու առիթով: Այդ միջոցը համապատասխան էր գաւառական ազգաբնակչութեան կաթոլիկական համոզումներին, բայց ռազմակոչ էր արմատականների համար, որովհետև ուղղւած էր Իտալիայի հանրապետական կուսակցութեան դէմ: Ժողովում արմատական պատգամաւորները պահանջեցին դատի ենթարկել նախագահին և նրա մինիստրներին, բայց նրանց զխաւոր յոյսը բանւորների զինւած շարժման վրայ էր դրւած: Սակայն զօրքերն ու ազգային պահակն առանց զգալի զժաւրութեան ցրեցին ամբողջ, Պարիզը յայտարարւեց պաշարման վիճակում և ենթարկեց խիստ ոստիկանական հսկողութեան: Ժողովն աւելի հեռու գնաց. նա ընտրութեան ձայնից զրկեց այն բոլոր անձերին, որոնք մշտական բնակավայր չունէին**), և գրանով քաղաքական ազդեցութիւնից զրկեց անհանգիստ բանւոր դասակարգի մի նշանաւոր մասը, որի անդամներն ստիպւած էին յաճախ փոխել իրենց բնակութեան տեղերը:

Պետական հարւած:

Նախագահը կարողացաւ օգտւել և՛ ազգաբնակչութեան մեծամասնութեան տրամադրութիւնից, որն ամենից առաջ ցանկանում էր կարգ եւ վստիքում էր «կարմիրներից», եւ՝ խեղդւած արմատական արհեստի գրգռւած դուրքիւնից: Ոմանք վարժեւել էին դիտել նախագահին, իբր քաղաքացիական կազմի զխաւոր նեցուկ, ուրիշներն ուրախութիւնով հետեւում էին նրա կուլին ազգային ժողովի դէմ: Օրինակ՝ նա պահանջում էր, որ մշտական բնակավայր չունցող ազգաբնակչութեանը վերադարձնեն նրա ընտրական իրաւունքները, թէև առաջուց գիտէր, որ իր առա-

**) Ընտրող կարող էր լինել միայն նա, որը որոշ տեղում ապրել էր առնւազը 3 տարի:

1852 ջարկը կը մերժւի ժողովից: 1852 թւին վերջանում էր նախագահութեան քառամեայ ժամանակամիջոցը, բայց Լուդովիկ Նապօլէօնն ու իր մերձաւորները դեռ
1851 1851 թւից ձեռք զարկին վճռական գործողութիւններին: Նախագահի ժողովրդականութիւնը մեծ էր, մանաւանդ գաւառներում. ֆրանսիացիներին մեծամասնութիւնը քաղաքական գրգռած վիճակից անցել էր անսարքեութեան և կամենում էր զբաղւել անձնական գործերով և զւարճութիւններով. այն անձերը, որոնցից կարելի էր սպասել դիմադրութիւն, հեռացած էին բանակի և ազգային պահակի վրայ ազդեցութիւն ունենալուց. զօրքերի հրամանատարութեան և ոստիկանութեան կարևորագոյն պաշտօնները արւել էին նախագահի կուսակիցներին, նրա արկածախնդրութիւններին մասնակցած անձերին, կասկածելի անցեալի տէր մարդկանց, որոնք քաղաքական կրքոտ խաղով յոյս ունէին ուղղել իրենց քայքայւած գործերը և բաւարարել իրենց բազմազան ասիրտակնները: 1851 թւի դեկտեմբերի յոյս 2-ի զիշերը ձերբակալեցին ազդեցիկ պատգամաւորներին և զանազան կուսակցութիւնների գործիչներին, զրկաւոր հրապարակները և փողոցները բռնեցին զօրքով, յայտարարութիւններ փակեցին ժողովը ցրելու, հանրաքւէն վերականգնելու և պետութեան գլուխը 10 տարով վերահաստատելու մասին: Պետական հարւածը (coup d'Etat) լիապէս յաջողեց: Բանւորների մի քանի աննշան դիմադրական փորձերն իսկոյն խեղդեցին. ականաւոր մարդկանց, ինչպէս Տիէրը, կալէնիակ և Շանգարնիէ գեներալները, Ֆրանսիայից արտաքսեցին, ուրիշ մի քանիսին աքսորեցին Կայէննա և Աֆրիկա: Պաշարման վիճակի ճնշման տակ պլէբիսցիս կատարեցին, այսինքն՝ ամբողջ ժողովրդի ձայնաւորութիւն կառավարութեան ձե-

ւի մասին. 7,500,000 ձայն արւեց Լուդովիկ Նապօլէօնին գլուխ ունենալու կողմը և 650,000 մարդ քաջութիւն ունեցան դէմ քւէարկելու: Դրանից յետոյ շուտով «պետութեան գլուխ» անյարմար տիտղոսը փոխեցին «ֆրանսիացիների կայսր» տիտղոսով և նոր պլէբիսցիսը հաստատեց այդ փոփոխութիւնն աւելի ևս խոշոր մեծամասնութեան ձայնով: Նոր կայսրն ընդունեց Նապօլէօն III անունը*):

Այսպիսով, այն բոլոր երկրներում, ուր բռնկւել էր 1848 թւի յեղափոխութիւնը, վերականգնւեց 1848 թւի յեղափոխութեան հետեւանքը: միահեծան իշխանութիւնների նշանակութիւնը. յեղափոխական իդէալներն ու ծրագրերները մեծ մասով բանդաւեցին: Բայց և այնպէս 1848-ի շարժումը գոյր չանցաւ: Նրա սկզբնական զարմանալի յաջողութիւնները յուսադրում էին յաղթածներին, որովհետեւ նրանք ակներե կերպով ցոյց էին տալիս և յառաջդիմականների ուժը, և կառավարական գիրքերի թոյլ կէտերը: Բայց, բացի այդ բարոյական ազդեցութիւնից, Եւրօպայի քաղաքական կեանքը սաստիկ փոփոխւեց: Ճշմարիտ է, Աւստրիան, յենւելով յեղափոխութեան շնչով դեռ չը վարակւած Ռուսիայի վրայ, ամբողջովին վերադարձաւ մէտտէրնիսեան բաղադրականութեանը, բայց Պրուսիայում կառավարութիւնն արդէն հնարաւոր չը համարեց ուղղակի արհամարհել բոլոր պատահածը. հրաժարւեց անսահման միապետութեան վերականգնումից և պահեց կառավարութեան սահմանադրական ձևը, իսկ որ գլխաւորն է, Ֆրանսիայում նորից երեսն եկաւ նապօլէօնեան կայսրութիւնը, որի նշանաբանն էր շարու-

*) Նապօլէօն II համարեցին Աւստրիայում վախճանւած Բայխշտադտի դուքս կոչւած Նապօլէօն I-ի և Ռարիա Լուիզայի որդուն:

նակել յեղափոխութեան գործը զինւորական գիկտատուրայի (իշխանապետութեան) օգնութիւնով:

Գ Լ Ս Ե Խ Բ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

Նիկոլա կայսրի քաղաքականութիւնը:

Կայսերական իշխանութիւնն ընդունելիս՝ Նապօլէօն III յայտարարեց, որ «կայսրութիւնը նշանակում է խաղաղութիւն»: Աւելի ուղիղ չկը լինէր ասել, որ կայսրութիւնը նշանակում է պատերազմ, որովհետեւ միայն պատերազմով կարելի էր ամրապնդել նոր կազմի հեղինակութիւնը: Եւրօպայի դրութիւնն այնպէս էր, որ պատերազմի համար բաւական պատճառներ ու առիթներ կային: Եւ յեղափոխութիւնից բղխած կայսրութիւնն ամենից առաջ կուր բռնեց այն պետութեան հետ, որը հետեւողականօրէն պաշտպանում էր օրինականութիւնը (լէժիտիմիտէ) և այդ պաշտպանութեան շնորհով արեւելեան Եւրօպայում գերիշխանութիւն էր ձեռք բերել. — դա Ռուսիան էր: Նիկոլա կայսրը ոչ մի ուղղակի օգուտ չըստացաւ միջամտութիւնից աւստրիական և գերմանական գործերում, բայց հունգարական պատերազմից և Վարչաւալի կօնֆէրանսից (ժողովից) յետոյ՝ նա իրեն ապահոված էր համարում արեւմտեան սահմանի կողմից և ազատ՝ ձեռք զարկելու արեւելեան հարցի վերջնական լուծմանը: Նրա կարծիքով, Թիւրքիան «հիւանդ մարդ» էր, որի ժառանգութեան մասին պիտի մտածէին դրացիները: Այդ մտքով ցարը հաղորդեց Պետերբուրգի անգլիական դեսպանին, որ առիթը ներկայանալիս ինքը կը

գրաւէ կ. Պօլսը, բայց իր ձեռքում պահելու մտադրութիւն չունի և կաշխատի Բալկանեան թերակղզում ստեղծել քրիստոնէական անկախ պետութիւններ՝ Ռուսիայի հովանաւորութեան տակ: Իսկ Անգլիան էլ կարող է գրաւել Եգիպտոսը կամ Կրէտէն, Բայց քառասնական թւականների սկզբներում արդէն պարզեց, որ արեւմտեան պետութիւնները — Ֆրանսիան և Անգլիան, մտադիր չեն թոյլատրելու ռուսական ազդեցութեան ընդարձակումը Բալկանեան թերակղզում և Ռուսիայի ելքը դէպի ազատ ծով կ. Պօլսի կողմից: Ռուսական կայսրի ծրագիրները, փոխանակ անգլիացիների մէջ համակրանք զարթեցնելու, առաջացրին արեւմտեան պետութիւնների դաւնակցութիւն այդ ծրագիրներին զիմադրելու համար: Նապօլէօն III-ի ռազմական գիտաւորութիւնները եռանդուն օգնութիւն գտան Անգլիայում, երբ այնտեղ արտաքին գործերի մինիստր եղաւ լօրդ Պալմէրստօնը: Յարը Ֆրանսիայի հետ ընդհարեց անմիջական կերպով, որովհետեւ Նապօլէօն III իր վրայ առաւ Պաղէստինում կաթօլիկների հովանաւորութիւնը և պաշտպանում էր նրանց յաւակնութիւնները Քրիստոսի Գերեզմանի տաճարում մի քանի արտօնութիւնների վերաբերմամբ, այն ինչ Նիկոլա Պալմէրստօնը կայսրը պաշտպանում էր օրթօդօքս եկեղեցու շահերը: Այդ վէճը սուրբ վայրերի մասին բարդացաւ և ընդունեց սպառնական կերպարանք, երբ Ռուսիան, յենւելով Ագրիանօպօլի և Հունքեար Իսկէլէսիի դաշնագրերի վրայ, պահանջեց Թիւրքիայից իր խնամակալութիւնը Թիւրքիայում եղած բոլոր յունադաւան քրիստոնեաների վրայ: Սուլթանը, յուսալով արեւմտեան պետութիւնների օգնութեան վրայ, հրաժարւեց այդ պահանջները կատարելուց, և ռուս գործերը, նրան ստիպելու նպատակով, գրաւեցին դանու-

1853:

բեան իշխանութիւնները, իսկ ռուսական սեծովեան նաւատորմը, ծովակալ Նահիմովի առաջնորդութիւնով, ոչնչացրեց թիւրքական նաւախումբը Սինօպի մօտ (1853): Անդլիան և Ֆրանսիան պատերազմ հրատարակեցին, բայց հակառակ Նիկոլա կայսրի սպասածին, մօտաւոր զրացիներն էլ զբաւեցին թշնամական դիրք: Ռուսների ձեռքով նոր փրկւած Աւստրիան պատրաստուած էր «աշխարհը դարմացնել իր պերախտութիւնով»*) և պահանջեց մաքրել դանուբեան իշխանութիւնները: Այդ պայմաններում ռուսները չէին կարող շարունակել արշաւանքը Դանուբի ափերում. վերցրին Սիլիստրիայի պաշարումը և նահանջեցին գէպի Նովօրօսսիա: Դաշնակիցները մի առժամանակ չը գիտէին թէ ինչի ձեռք զարնեն. նրանք արշաւախմբեր ուղարկեցին Ռուսիայի բոլոր ծովերը— Բալտեան, Սպիտակ, Սև և Բերինգեան ծովերը, բայց միայն սեծովեանն ունեցաւ լուրջ արգիւնքներ: Սեւաստօպօլի մօտ սկսեց յամառ կռիւ, որը տևեց 11 ամիս և վերջացաւ նրանով, որ դաշնակիցները սոսկալի կորուստների գնով ձեռք բերին աւերակների կոյտեր: Կռիւ ժամանակ Ֆրանսիացիներին, անգլիացիներին եւ քիւրճերին միացան սարդինացիները. սարդինական միւնիստր կոմս Կաւուրն այդ զէպքում սանտրսնիշի (շախմատի) մի անվտանգ խաղ արեց, նպատակ ունենալով յիշեցնել Սարդինիայի մասին և գրաւելու արևելեան պետութիւնների համալիրանքը: Աւստրիան երկար ժամանակ մի կողմ էր քաշւած, բայց երբ ռուսների անաջողութիւնը պարզեց, նա զօրքերը մօտեցրեց ռուսական սահմանին և Ռուսիայի հետ խօսեց սպառնական եղանակով: 1856 թւի պարիզեան դաշնագիրը, որ կնքեց արդէն Ալէքսանդր

1856:

*) Դրանք իշխան Շարցենբերգի բառերն են:

II կայսրի օրով, երկրի վերաբերմամբ քիչ ծախք նստեց Ռուսիայի վրայ. նա զիջեց միայն Բեսսարաբիայի մի շերտը՝ Պրուտ գետի երկարութիւնով. բայց ռուսական խնամակալութեան փոխարէն՝ Դանուբեան իշխանութիւնների և Սերբիայի վրայ, հաստատուեց բոլոր մեծ պետութիւնների խնամակալութիւնը: Ռուսիային և Թիւրքիային արգելեց Սեւծովում պատերազմական նաւատորմ պահել, իսկ Դարդանէլն ու Բոսֆօրը փակեցին պատերազմական նաւերի համար:

Խրիմի պատերազմը և Պարիզի դաշնագիրը Ֆրանսիային տւին զեկավար պետութեան դիրք, այն ծրագրում, որ Նապօլէօն III կազմել էր դեռ դահ քարձրանալուց առաջ, նա նշանակել էր իբր կայսրութեան խնդիրներից մէկը, վերանորոգել Շարօպան ազգային սկզբունքներով և, կայսր դառնալով, նա չէր մերժում նպաստել միջանի ազգային շարժումների, Ֆրանսիայի ազդեցութիւնը և կալւածները շատացնելու համար: Իր հովանաւորութեան տակ ընդունելով ազգային ձգտումները, կայսրը դրանով իսկ թշնամական դիրքի մէջ ընկաւ Աւստրիայի հետ, որն անպէտքա յամառ և յաջողաբար զսպում էր այդ ձգտումներն իտալիայում և Գերմանիայում: 1848 և 1849 թւականներին զէպքերը շատ բան էին սովորեցրել իտալացիներին. նրանց լաւագոյն մարդիկը հասկացել էին, որ ազատագրման մեծ գործի համար բաւական չեն մեծ ոգևորութիւնը և համոզւածութիւնը, այլ անհրաժեշտ են համաձայնութիւն և նիւթական միջոցներ: Ամենից աւելի խելամիտ հանրապետականներն սկսեցին մօտենալ սարդինական միապետութեան հետ, իսկ վերջինի մէջ գտնւեց մի նշանաւոր պետական անձ, կոմս Կաւուրը, որը կարողացաւ վստահութիւն ներշնչել իտալական ազատամիտներին և միաժամանակ ճարպկօրէն օգտւել միջազգային քաղաքականութեան

Իտալական
պատերազմը:

1848 և 1849:

պայմաններէց: Խորմի պատերազմին մասնակցելն արդէն մի ճարպիկ միջոց էր, իսկ Պարիզի դաշնագրից յետոյ Կառուրն արագ ըմբռնեց, որ, առաջին՝ — զլիսաւոր քեցնամին՝ Աւստրիան, առանձնացած է նրա Օլմիւցում և Խորմի պատերազմի ժամանակ ունեցած վարմունքի շնորհով, երկրորդ՝ որ Նապօլէօն III srամադիր է խառնելու իսպախական գործերին և աւստրիական գերիշխանութեան փոխարէն Ապէնինեան թերակղզում հիմնել Ֆրանսիական գերիշխանութիւնը: Քննելով դրութիւնը, Կառուրն սկսեց գործել համարձակութեամբ: Աւստրիայի վերաբերմամբ նա դրդուիչ գիրք բռնեց և ակնբերեալ սկսեց պատրաստել պատերազմի, իսկ Ֆրանսիական կայսրի հետ դադանի համաձայնութեան մտաւ, խոստանալով նրան Նիցցան և Սաւօյեան իբր վարձատրութիւն հիւսիսային Իտալիայի միացման: 1859 թւին բանը հասաւ ճգնաժամի. Ֆրանց Յովսէս կայսրը պահանջեց, որ սարդինացիները դադարեցնեն սպառազինումը և, մերժում ստանալով, իր բանակն ուղարկեց Պիէմօնտ: Մինչդեռ աւստրիական զօրավար Գիուլյը դանդաղաբար առաջ էր շարժում, երեացին Ֆրանսիացիները: Նապօլէօն կայսրի անձնական առաջնորդութեան տակ Մալէնտայի և Սօլֆերինօի պարտութիւններն ստիպեցին աւստրիացիներին յետ քաշել չորս բերդերի*) զօրեղ պաշտպանութեան տակ դէպի թերակղզու հիւսիս-արեւելեան մասը: Սակայն նրանք դեռ ևս ընդունակ էին շարունակելու պատերազմը, իսկ Գերմանիայում սկսեց աղմկալի հասարակական շարժում Ֆրանսիացիների դէմ, և Պրուսիան ինքն էլ պատրաստ էր կռիւն մասնակցել հին ազգային թշնամու դէմ: Այս սպառնական պարագաներն աչքի առաջ

*) Մանտուա, Վէրօնա, Պէսկիէրա և Լէնխանօ:

ունենալով, Նապօլէօն III անհրաժեշտ համարեց դադարեցնել իտալական պատերազմը և ուժերը կենդրոնացնել Հոէնօսի ափերին: Աւստրիացիների հետ նա դաշը կնքեց Յիւրիխում, որի համեմատ Լոմբարդիան զիջեցին Ֆրանսիային, իսկ նա յանձնեց Սարդինիային: Մտադրութիւն կար Իտալիան դարձնել պետութիւնների դաշնակցութիւն պապի նախագահութիւնով, ինչպէս գերմանականն էր:

Ոչ Սարդինիան, ոչ էլ միջին և հարաւային Իտալիայի հայրենասէրները չէին կամենում սակայն բաւականանալ իրենց նետուած ողորմութիւնով: Բովա-նիայի*) Պարմայի, Մոդէնի եւ Տօսկանայի ազգաբնակիչութիւնն ապստամբեց տեղական իշխանութիւնների դէմ և յայտարարեց, որ միանում է Սարդինիային: Հարաւում գործը վճռեց ազգային հերոս Գարիբալդին: 1859 թւի պատերազմի ժամանակ նա մտաւ Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորի դրօշակի տակ և մարտնչում էր աւստրիացիների դէմ ալպեան հրացանաւորների կամաւոր զօրքերով: Յիւրիխի դաշնագրից յետոյ նա կրկին սկսեց ինքնուրոյն գործել: Հազար կամաւորներով նա ափ ելաւ Սիկիլիա և մի քանի շաբաթում կղզուց վճռեց Նէապօլի թագաւոր Ֆրանցիսկ II-ի զօրքերը: Սիկիլիայից, չընայելով Վիկտոր Էմմանուէլի արգելքին, նա անց կացաւ Ապէնինեան թերակղզին և նրա արշաւանքը Նէապօլի շրջանում պսակեց նոյնպիսի արագ յաջողութիւնով, որովհետեւ ազգաբնակչութիւնը ջերմապէս համակրում էր համալծակ ազատարարին, իսկ Նէապօլի զօրքերն առանձին հաճոյքով չէին պաշտպանում Բուրբօնների դործը: Գարիբալդիի յաղթանակներն սպառնում էին

*) Նախկին Էկզարխութիւնը. գլխաւոր քաղաքներն են Ռաւեննան և Բօլօնիան:

ստեղծել առանձին հարաւ-խաւաղական հանրապետութիւն. Վիկտոր էմմանուէլը վճռեց օգտուել դրանց արդիւնքներին, բայց չը թոյլատրել հանրապետութեան հաստատումը: Նրա զօրքերը մտան նէապօլիսանական հողերը, վերջնականապէս զբաւեցին և միացրին հիւսիսային գաւառներին: 1861 թի սկզբին բացւեց առաջին իտալական պարլամէնտը, իսկ նոյն թի մարտին Վիկտոր էմմանուէլն ընդունեց Իտալիայի քաղաւոր տիրոջ: Մեծ պետութիւնները և նոյն իսկ Ֆրանսիան, չկամութիւնով էին հետևում այդ յեղաշրջմանը, բայց Աւստրիայի պարտութիւնից յետոյ ոչ ոք չէր մնացել, որ գէնքով միջամտէր, և Իտալիան վերջապէս հնարաւորութիւն ստացաւ միանալու և մի ազգային ամբողջութիւն կազմելու: Նապօլէօն կայսրին զիջեցին Նիցցան և Սաւօյեան, իրր վարձատրութիւն նրա հասցրած օգնութեան. Վէնէի-գի նահանգը քնաց Աւստրիայի ձեռքում. պապական երկրները բաժանում էին հիւսիսային Իտալիան հարաւայինից, և նոյն իսկ Հռօմը դեռ ևս գտնւում էր կաթոլիկ քահանայապետի իշխանութեան տակ, որը վճռաբար դատապարտում էր նոր ժամանակների ազատագրական գաղափարները և նրանցից ծնւած իտալական թագաւորութիւնը: Հայրենասէրների նպատակը դեռ լիապէս չէր իրականացել և կրակոտ Գաբրիելին, որն արհամարհում էր դիպլօմատիան և հաւատում էր ժողովրդական շարժումների անպարտելի ուժին, երկու անգամ փորձ արեց խլելու հոմէական նահանգը: Առաջին անգամ գարիբալդիականների յարձակումը յետ մղեցին Վիկտոր էմմանուէլի զօրքերը (Ապրիլի միջին 1862-ին). թագաւորը գիտէր, որ դեռ ժամանակը չէ Հռօմի հարցը բարձրացնելու. երկրորդ անգամ պապին օգնեցին Ֆրանսիացիները (Մէյի միջին 1867-ին): Գործը գլուխ

բերելու համար պէտք էր սպասել բարեյաջող միջադարձին դրութեան:

Երկրորդ կայսրութիւնը, որ իրեն ցոյց տուեց Ֆրանսիայի այդպիսի քաջագործութիւններով պատերազմի դաշնակցին կեանքը, իր ներքին գործունէութիւնով հանդիսանում էր մի տարօրինակ խառնուրդ յառաջադիմական գաղափարների և դինւորական բռնութեան: Նրա պետական կազմը, առաջին հայեացքից, հիմնւած էր ետևում ամենառամկալարական հիմքերի վրայ: Կայսրը իր իշխանութիւնն ստացել էր համաժողովրդական քւէտրութիւնով (պէքիսցիա). պետութեան վարչութեանը մասնակցում էին պետական խորհուրդը, սէնատը և օրէնսդիր մարմինը. վերջինի պապամաւորներն ընտրւում էին հանրաքւէով և առանց որևէ ցէնզի: Բայց միջոցներ էին ձեռք առնւած, որ այդ հիմնարկութիւնները չը խանգարէին ամենագործ կայսրին: Օրինագծերի մշակումն ամբողջապէս պատկանում էր պէսական խորհրդին. օրէնսդիր մարմինը չէր կարող իր սեփական նախաձեռնութիւնով ոչ մի բան առաջարկել, իսկ յամենայն դէպս նրա վրայ վերահսկողութիւնը թողնւած էր սէնատին, որը բաղկացած էր բացառապէս գէներալներից, եպիսկոպոսներից և բարձր պաշտօնեաներից, նշանակւած կայսրի կողմից: Մամուլը գտնւում էր խիստ գրախնայութեան ազդեցութեան տակ, իսկ ամբողջ հասարակութիւնը քիւօլիսիայի խնամակալութեան տակ, որը դիմացել էր Ֆրանսիայում տեղի ունեցած բոլոր քաղաքական յեղաշրջումներին, անցել էր հին կարգից ահաբեկիչներին, ահաբեկիչներից դիրէկտօրիային և առաջին կայսրութեանը, ապա վերահաստատմանը, յուլիսեան միապետութեանը և վերջապէս, երկրորդ կայսրութեանը, որին և նա ծառայում էր մի առանձին խանդով: Անհաշտ և անհանգիստ մարդկանց հետ ու-

սիկանութիւնը վարւում էր առանց քաշելու. առանց դատի բանտ էին նստեցնում, աքսորում էին Կայէն-նա և Ալժիր: Իտալիացի Օրսինիի Նապօլէօն III-ի դէմ արած մահափորձից յետոյ պետական ոստիկանութեան միջոցներն ուժեղացրին և նրանց առանձին սրբագործութիւն տւին «ապահովութեան» օրէնք անունով: Այդ պայմաններում կայսերական կառավարութեան դէմ գործելը շատ վտանգաւոր էր և, ըստ երևութիւն, այնուսալի: Բայց և այնպէս օրէնսդիր մարմնում դիմադրական կուսակցութիւն կար, որը զատապարտում էր կառավարութեան քաղաքականութիւնը և տարուց-տարի այդ դիմադրութիւնն աւելի զօրանում էր: Քառասնական թւականների ազատամտութեան հին մարտիկ Տիէրը, գեղեցիկաբոս փաստաբան Ժիւլ Ֆաւրը, 60-ական թւերի վերջին արմատական Գամբէտտան արտասանում էին կրակոտ ճառեր, որոնք արձագանգ էին գտնում ժողովրդի մէջ, բայց այդ ճառերից մինչև գործնական կոիւրդ ղեռ շատ հեռու էր:

Կայսրը չէր սահմանափակւում միայն ոստիկանական միջոցներով Ֆրանսիան ղեկավարելու համար: Նա շատ բան արեց բարձրացնելու համար նիւթական բաղադրութիւնը: Հաստատուն կարգի վերականգնումն արդէն իսկ հնարաւորութիւն տւեց արդիւնագործութեան ու առևտուրին ուղղւելու և զարգանալու: Անգլիայի, Գերմանիայի և այլ պետութիւնների հետ մի ամբողջ շարք առևտրական դաշնադրեր կնքելով, Ֆրանսիական արտադրութիւնների համար ընդարձակ շուկայ բաց արեց: Գաղութային առևտուրն ուժեղացնելու համար, կայսրը, Անգլիայի հետ միացած, պատերազմով ստիպեց բաց անել չինական մի քանի նաւահանգիստները եւրոպական վաճառականների համար (1858), նւաճեց Կօնխինխինը և եռանդով նը-

պատեց Սուէզի ջրանցքի փորելուն: Ֆրանսիայի առևտրական շրջանառութիւնը երկու անգամ աճեց գրեթէ տասը տարում: Բարօրութեան բարձրանալն ազդեց նաև բանւոր ազգաբնակչութեան վիճակի վրայ, որը, բացի դրանից, լաւ աշխատավարձ էր գտնում կայսերական կառավարութեան ձեռնարկած հասարակական աշխատանքների ու շէնքերի շնորհով: Հոգ տանելով նիւթական օգուտների մասին, կայսրը չէր մոռանում նաև արտաքին շուքը: 1867 թւի համաշխարհային ցուցահանդէսը Պարիզում ցոյց տւեց օտարներին Ֆրանսիական արդիւնագործութիւնն ու գեղարւեստն իր լիակատար փայլով: Պարիզը զարդարւեց նոր փողոցներով, ճեմելիքներով, փառահեղ շէնքերով: Հասարակութեան հոգեկան կեանքն ամենևին այդպիսի փայլուն տեսարան չէր ներկայացնում: Ֆրանսիացիները կրկին դարձան եւրոպայի օրէնսդիրները ճաշակի, նորաձեւութեան և շուայութեան խընդիրներում, բայց հասարակութեան մէջ նկատւում էր բաւոյական անկում եւ հետաքրքրութեան նւազում դէպի բարձր նիւթերը. հարստանալը և զւարճանալը դարձան մարդկային գործունէութեան գլխաւոր զսպանակները. քաղաքացիական իդէալների համար ազատ ասպարէզ չըկար, և կենսական բարիքների ետևից տենդագին վազոցի ժամանակ—բարիքն էլ իր ամենաստորին մըտքով առնւած,—օմանք ընկնում էին բորսայի խաղի և անագնիւ շահադիտութիւնների (սպէկուլեանսիօնի) մէջ, միւսները դառնում էին պետական գանձարանի կողոպտիչներ և կաշառակերներ:

Ֆրանսիայի այդ բաւոյական թուլացումը կարող էր դառնալ նրա համար արտաքին վտանգի աղբիւր, որովհետև նրա կողքին աճում և ամրապնդւում էր մի նոր հզօր պետութիւն—վերակազմւած Պրուսիան: Ինչպէս մի ժամանակ Ենայի պարտութիւնը և Տիւ-

1857.

գիտի դաշնագիրը, այնպէս էլ այժմ ստորագումը Վարշաւայում և Օլմիւցում ստիպեցին պրուսական պետական անձերին ուժերը հաւաքել, սխալներն ուղղել և նախապատրաստել նոր կուրի: 1857 թւին կառավարութիւնը Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ IV-ից, որն ընկաւ մրտաւոր խանգարման մէջ, — անցաւ նրա եղբայր Վէլհէլմին, զինւորական կրթութեան և հաստատ կամքի տէր մի մարդու*): Նրա և նրա ամենամօտիկ օգնականները — զինւորական մինիստր Բօօնի և սպայակոյտի (շտաբ) գլխաւոր Մօլտկէի համար Պրուսիայի եւ Գերմանիայի ապագան կախաւ էր ռազմական պատրաստակամութիւնից և պրուսական զօրքերի թւի բազմութիւնից. և նրանք սկսեցին գործադրել զինւորական մի ընդարձակ բարենորոգութիւն, որը պիտի գործող բանակի կազմը բազմապատկէր զրեթէ երկու անգամ**): Բայց այդ բանում նրանք ընդհարեցին պրուսական պատգամաւորական պալատի լուրջ դիմադրութեանը: Նրա մեծամասնութիւնը բաղկացած էր ազատամիտներից կամ առաջադիմականներից, որոնք բոլորովին այն չափով չէին գտնուում Օլմիւցի տպաւորութեան տակ, որչափ կառավարութեան ներկայացուցիչները, առաւելապէս մտածում էին քաղաքացիական ազատութեան զարգացման մասին, վախենում էին միլիտարիզմի զարգացումից և չէին հասկանում, թէ որքան իրենց նւիրական փափաքը (երազանքը) — գերմանական միութիւնը — կախաւ էր զինւած կուրից: Նրանք քննադատում էին կառավարութեան զինւորական ծրագիրները և մեր-

*) 1861 թւին Ֆրիդրիխ-Վիլհելմ IV մեռաւ և նրա եղբայրը թագաւոր դարձաւ Վիլհելմ I անունով:

**) Փոխանակ 40,000 մարդու, տարեկան սկսեցին դորակոչ անել 63,000 մարդ և, բացի դրանից, զօրացրին գործող բանակի պահեստը:

ժուժ էին դրամ տալ, որն անհրաժեշտ էր նրանց իրականացման համար: Սակայն թագաւորը չէր զիջում: Նա մինիստր նախագահ նշանակեց «իւնկերական», այսինքն ազնւական կուսակցութեան անդամներէից մէկին — Բիսմարկին և նա յանդգնօրէն կուրի մրտաւ պատգամաւորների պալատի մեծամասնութեան հետ, մերկացնելով պատգամաւորների ագիտութիւնը միջազգային և զինւորական հարցերում, մատնանշելով, որ «ժամանակի մեծ հարցերը» պիտի վրձուեն ոչ թէ ճառերով ու քաղաքականութիւնով, այլ «արիւնով ու երկաթով»: Ընդհարում (կօնֆլիկտը) այն աստիճանի սրւեց, որ պալատը մի քանի տարի շարունակ մերժում էր հաստատել բիւջէտը (նախահաշիւը): Բայց և այնպէս կառավարութիւնը հաւաքում էր հարկերը և շարունակում իր զինւորական վերակազմութիւնը: Սակայն տարուց-տարի ընդհարումն աւելի և աւելի վտանգաւոր էր դառնում, և ներքին լարւած վիճակը դրդում էր Բիսմարկին, որքան կարելի է շուտով գործադրել ռազմական ուժը, որի համար վիճում էին, և ցոյց տալ, որ իսկապէս միջազգային դրութիւնը պահանջում էր արտակարգ զինւորական ջանքեր:

1863 թւին յարմար առիթ ներկայացաւ վճռական գործողութիւններ սկսելու: Մեռաւ դանիական պատերազմը 1863: Ֆրիդրիխ VII թագաւորը և նրա մահով ընդհատեց Դանիայում թագաւորող Օլդենբուրգեան տան շառաւիղը: Դանիական թագն անցաւ կանանց գծով նրա մօտաւոր ազգականին — Բրիտանիա IX-ին, բայց Հօլշտինի դքսութիւնը, որը գերմանական դաշնակցութեան մէջն էր, ժառանգութեան հին կարգի համաձայն՝ պիտի հասնէր գերմանական իշխաններից մէկին, աւգուստէնբուրգեան դքսին, առնական գծով ամենամօտ ազգականին: Դրացի Շլէզվիգի դքսութիւնը XI դա-

1852: րից պատկանում էր Դանիային, բայց նրա ազգա-
բնակութեան մէջ կային շատ գերմանացիներ, և Պեր-
մանիայում ցանկանում էին այդ դիսուքիւնն էլ Հոլ-
սթեյնիայի հետ միասին՝ բաժանել Դանիայից: Մեծ
պետութիւնները Լոնդոնի կոնֆերանսում (խորհրդա-
ժողով) կարծիք յայտնեցին (1852 ին) դանիական տի-
րապետութեան օգտին, և այդ վճռին միացան Պրու-
սիան և Աւստրիան. բայց Բիսմարկը համոզւած էր,
որ մեծ պետութիւններից ոչ մէկն էլ զէնքով չի
դուրս գալ Դանիային պաշտպանելու, և աւստրիական
կառավարութեան հետ խօսք մէկ արեց պաշտպանելու
աւգուստէնբուրգեան դքսի պահանջները: Լոնդոնի
դաշնագիրը խախտելու առիթ ծառայեցին այն մի
քանի միջոցները, որ ձեռք էին առել դանիացիները
Շլէզվիգում, և Աւստրիայի ու Պրուսիայի զօրքերը
մտան այդ դքսութիւնը: Այդ առիթով սկսեց դի-
ւանագիտական եռանդուն գրադրութիւն, իսկ մինչ այդ
աւստրիացիները և պրուսները դանիացիներին դուրս
քշեցին նրանց առաջին պաշտպանողական գծից և
յարձակումով գրաւեցին երկրորդ գծի ամրութիւն-
ները*) (1864): Դանիայի դժբից վեր էր կուել դաշ-
նակիցների դէմ և նա շուտով ստիպւած էր հրաժար-
ւել յիշւած դքսութեան վրայ իր ունեցած իրաւունք-
ներից:

Աւստրիական պատերազմը: Դանիացիների դէմ արւած արշաւանքը սակայն
միայն նախաբան էր շատ աւելի լուրջ դէպքերի: Տի-
րելով երկու դքսութիւններին, դաշնակից պետու-
թիւնները պիտի կարգադրէին նրանց վիճակը: Աւ-
ստրիացիները պատրաստ էին տալ դրանք աւգուս-
տէնբուրգի դքսին, բայց Պրուսիան մոռացաւ նրա ի-
րաւունքները, հէնց որ այդ իրաւունքները նրան ծա-

*) Դիւպլէկեան և ալգէնեան ամրութիւնները:

ռայութիւն արին պրծան Դանիայի հետ վիճելիս:
Պրուսական կառավարութիւնը վճռեց իր սիրապե-
տութիւններին միացնել գոնէ Շլէզվիգը. իսկ այդ յա-
փշտակութեանը որոշ բարեփոխիլ արտաքին ձև տա-
լու համար, հարց բարձրացրեց Գերմանիայի դաշնակ-
ցական կազմի բարենորոգման մասին և Շլէզվիգը
ձեռք բերելը ներկայացրեց ինչպէս մի հայրենասի-
րական գործ, իբրև առաջին քայլը դէպի հզօր Գեր-
մանիայի ստեղծման: Բիսմարկն առաջուց ձեռք բե-
րեց Աւստրիայի հին թշնամի Իտալիայի դաշնակցու-
թիւնը. Ռուսիայի բարեհաճութիւնը նա ձեռք բերեց՝
եռանդուն օգնութիւն ցոյց տալով 1863 թւի լեհա-
կան ապստամբութիւնը ճնշելու գործին. արևմտեան
վտանգաւոր դրացուն, Նապօլէօն III-ին՝ նա յուսա-
դրեց Հռէնոսի ձախ ամբերում երկրներ ձեռք բերե-
լու հնարաւորութիւնով, բայց կարողացաւ այդ դէպ-
քում խուսափել որոշ խոստումներ տալուց: Միաժա-
մանակ ապահովելով իր գործելու ազատութիւնը, նա
ընթացք տւեց զինւորական ուժին: Պրուսիայի թա-
գաւորը գրաւեց Հօլշտինիան, իսկ պրուսական լիա-
զօրը Ֆրանկֆուրտում պահանջեց կազմել գերմանա-
կան նոր դաշնակցութիւն՝ նրանից դուրս հանելով
Աւստրիան (1866): Եղած դաշնակցութիւնը բռնեց
Աւստրիայի կողմը. Հաննօվէրը, Սաքսօնիան, Բաւա-
րիան և միւս երկրորդական պետութիւնները զինւե-
ցին Պրուսիայի դէմ: Բայց նրանց զօրքերին շատ
ժամանակ էր հարկաւոր միանալու և գործելու ծրա-
դիր մշակելու համար, իսկ պրուսները նրանց չըտէին
այդ ժամանակը. մի քանի շաբաթւայ մէջ պրուսա-
կան բանակը, որ ուղղւած էր երկրորդական պետու-
թիւնների դէմ, բաժանեց և յաղթեց նրանց զօրա-
խմբերին: Գործի լուծումը կախւած չէր այդ մանր
ընդհարումներից, այլ Բօհէմիայում տեղի ունենալիք

1863:

1866:

դէպքերից, ուր շարժւել էին պրուսների գլխաւոր ուժերը և ուր նրանց հանդիպեցին աւստրիացիները սաքսոնացիների հետ միասին: Պրուսական զօրամարմինները Բօհէմիան շրջապատող լեռներից առանձին առանձին էին անցնում և առաջ գալիս մի նախաձեռնող ոգու տէր զօրավար, ինչպէս Նապօլէօն I, լուռ առիթ կունենար մէկ-մէկ ջարդելու նրանց, բայց աւստրիական գլխաւոր հրամանատար Բէնէդէկը ձեռքից բաց թողեց այդ առիթը և, ընդհակառակը, պրուսներին հնար տւեց գերազանց ուժերով յաղթահարելու իր առաջապահ գնդերին: Սնաշոդութիւնների մի ամբողջ շարք բացատրւում էր մասամբ պրուսների կատարելագործւած զէնքերով—նրանք առաջին անգամ ներմուծեցին ասեղնաւոր եւ բնից լցւող հրացանը, փոխանակ պիստոնաւորի, և աւստրիացիներից երեք անգամ աւելի արագ էին կրակում: Աւստրիական բանակը, վերջապէս, կենդրոնացաւ Կեօնիգզբեցի (կամ Սադօվայի) մօտ: Արքայազն իշխան Ֆրիդրիխ-Կարլի պրուսական բանակը դրո՞ն տւեց թշնամու բանակի վրայ, չընայելով նրա թւական առաւելութեանը և ամուր դիրքին: ճակատամարտի ելքը վճռեց նրանով, որ իրիկնադէմ աւստրիացիների թեի կողմից դուրս եկաւ թագաժառանգ Ֆրիդրիխի պրուսական երկրորդ բանակը: Բէնէդէկի պարտութիւնը լիակատար էր: Նրա կորուստը հասնում էր 40,000 մարդու սպանւած, վիրաւոր, գերի և անհետ կորած: Այդ խորտակումն աչքի առաջ ունենալով, աւստրիացիների յաջողութիւններն Ապէնինեան թերակղզում այլևս նշանակութիւն չունէին, թէպէտ այնտեղ արխիդուքս Ալբրէխտը յաղթեց իտալացիներին Կուստօցցի մօտ, իսկ ծովապետ Տէգէտօֆը ջարդեց իտալական նաւատորմը Լիսսի մօտ: Կեօնիգզբեցից յետոյ Աւստրիան այլևս դիմադրելու կարողութիւն չունէր, բայց պրուսացի-

ներն ստիպւած էին զգուշ լինել արեւմտեան դրացուց և միշտ պատրաստ: Նապօլէօն կայսրը երբէք չէր սպասում պրուսական զէնքից այդպիսի արագ և վրձնական յաջողութիւններ և չափազանց դժգոհ էր նրանցից: Նա յոյս ունէր գերազանց ուժերով առաջ գալ և իր ուզածի պէս վճռել գերմանական խնդիրը, երբ հակառակորդներն իրար կը թուլացնէին երկարատև պատերազմով: Իսկ այստեղ, ընդհակառակը, դուրս էր գալիս, որ գերմանական գործերը նիստ այնպէս դուրս են պրծնում իր ձեռքից, ինչպէս որ մի ժամանակ իսպալկան գործերը: Ֆրանսիան դեռ ևս պատրաստ չէր միջամտութեան, և Բիսմարկը պիտի օգտուէր դրանից և վերջացնէր պատերազմն Աւստրիայի դէմ: Վերջինին դրին խաղաղութեան համեմատաբար թեթեւ պայմաններ, նա պահեց իր բոլոր տիրապետութիւնները: Բացի Վէնէդզի շրջանից, որը զիջեցին Նապօլէօն III-ին, նա էլ յանձնեց իտալացիներին: Բայց գերմանական հին դաշնակցութիւնը լուծւած յայտարարեց և կազմեց մի նոր «հիւսիսային գերմանական դաշնակցութիւն», Սալոն գետից հիւսիս գտնւող պետութիւններից, ընդամենը 22 պետութիւն, — Պրուսիայի գլխաւորութիւնով: Պրուսիան էլ նշանաւոր չափով ընդարձակեց իր տիրապետութիւնները, միացնելով Շլէզվիգը և Հօլշտայնը, Հաննովերը, Հէսսէն-Կասսէլը և ուրիշները: Հարաւային գերմանական իշխանութիւններն անկախ և առանձնացած մնացին: Բայց նրանցից կարեւորագոյնները Պրուսիայի հետ դաշն կապեցին, որի համեմատ, պատերազմի դէպքում, նրանք պէտք է իրենց զօրքերը դնէին Պրուսիայի տրամադրութեան տակ: Մաքսերի վերաբերմամբ գերմանական բոլոր պետութիւնները կազմում էին մի դաշնակցութիւն, և մաքսային գործերը վրձնելու համար՝ հիւսիսային-գերմանական սէյմը լրաց-

Աւստրիայի համար էլ 1866 թիւը եղաւ նոր դա-
 ղերակազմութիւնը 1866: 1860: թիւը
 լաւ շրջանի սկիզբ: 1860 թիւից աւստրիական կառա-
 վարութիւնը հրաժարւեց ինքնակալութիւնից և կա-
 մաց-կամաց սկսեց անցնել սահմանադրական հողի
 վրայ: Բայց նրա պետական մարդիկներին չէր յա-
 ջողուում բաւարարել զոտնել այն դժարութիւննե-
 րից, որ ներկայացնում էր բոլոր ազգերի և շրջան-
 ների ձգտումը դէպի անկախութիւն: Մի քանի տար-
 ւայ ընթացքում Աւստրիայում փորձեցին ամենաաշ-
 լազան սիստէմներ—և՛ կենտրոնացած բիւրօկրատիա,
 մեղմացրած «անւանի մարդկանց» ներկայացուց-
 չութիւնով, և՛ համաաւստրիական սահմանադրակա-
 նութիւն, և՛ ֆէդէրալիզմ,—բայց բոլորն էլ անյա-
 ջող: 1866 թիւի պարտութիւնից յետոյ կանգ առան
 դուալիզմի վրայ (երկուութիւն). միապետութիւնը
 բաժանւեց երկու կէսի—Յիսլէյտանեան (Գերմանա-
 կան հողերը, Բօհէմիան, Մօրաւիան և Գալիցիան) և
 տրանսլէյտանեան (Հունգարիա, Տրանսիլվանիա, Սօր-
 վատիա և Դալմացիա): Ամեն մի կէսն ունի իր ա-
 ռանձին վարչութիւնը, առանձին բայխստագը (պար-
 լամէնտ), յատուկ մինիստրութիւնը. երկու բայխս-
 տագներից պատուիրակութիւններ են հաւաքւում, որ-
 պէսզի միասին խորհրդակցեն արտաքին քաղաքակա-
 նութեան, զինւորական կազմակերպութեան և ֆի-
 նանսական միջոցների մասին, որքան ֆինանսները
 վերաբերում են ռազմական գործին: Բացի դրանից, ա-
 ռանձին օրհանգներն ստացան աչքի ընկնող ինքնավարու-
 թիւն, բայց որպէսզի այդ այլացեղ պետութիւնը չը բայ-
 քայլի, գերմաններն ստացան քաղաքական գերակշռու-
 թիւն ցիսլէյտանեան կէսում, մաջարները—տրանսլէյ-
 տանեան կէսում: Աւստրիական ցեղերից ամենաբազ-
 մամարդը—սլաւօնները—դրւեցին հպատակ դրութեան

մէջ, և սլաւօն ժողովրդներից միայն մէկը—լեհերը—
 գոհ են այդ տարօրինակ կարգից, որովհետեւ նա ա-
 պահովում է նրանց տիրապետութիւնը Գալիցիայի
 ռուսին ազգաբնակչութեան վրայ: Չեխերը, մօրաւնե-
 րը, սլօվակները, սլօվէնցիները, խօրվատները, ռու-
 սիները, բոլորն էլ շատ ու քիչ չափով փասւած և
 վիրաւորւած են գերմանների և մաջարների գերիշ-
 խանութիւնից և, ուժերը ներածին չափ, պաշտպա-
 նում են իրենց ազգային շահերը և իրաւունքները,
 բայց նրանց մէջ միութիւն չը կայ. նրանք բաժան-
 բաժան են լեզւի, պատմութեան, քաղաքակրթութեան
 աստիճանի, աշխարհագրական դիրքերի և տնտեսա-
 կան պայմանների շնորհով. եւ գերմանների ու մա-
 ջարների ուժն սլաւօնների այդ անջատ դրութիւնից
 է կախւած:

Հիւսիսային գերմանական հզօր դաշնակցութեան
 ստեղծելիւ չափազանց անհաճոյ էր Նապօլէօն III-ի
 համար: Այն ժամանակ երբ նա վատնում էր Ֆրան-
 սիայի միջոցները և նսեմացնում նրա հեղինակու-
 թիւնն անյաջող ձեռնարկութիւններով—ուղեց փորձ
 անել պաշտպան կանգնելուն, ապստամբւած լեհերին,
 բայց չը համարձակւեց Ռուսիային ուղղած ապար-
 դիւն սպառնալիքներից դէնն անցնել, Մէքսիկա ար-
 շաւանք ուղարկեց, որպէս զի այնտեղ կայսր դարձ-
 նէ աւստրիական արխիդուքս Մաքսիմիլիանին և ստիպ-
 ւած եղաւ զօրքերը յետ կոչել խուսափելու համար
 Միացեալ-Նահանգների հետ պատերազմի բռնւելուց,
 —ճիշտ այդ ժամանակ, Ֆրանսիայի կողքին աճեց
 մի ազգեցիկ ուժ, ընդունակ առաջն առնելու ֆրան-
 սիացիների կողմից սկսւած ամեն մի յարձակողական
 քայլի գերմանական երկրների վրայ: Ներսում զօրա-
 նում էր դիմադիր կուսակցութիւնը, և կայսրը նոյն
 իսկ անհրաժեշտ համարեց հասարակութիւնը խաղա-

Ընդհարում
 Ֆրանսիայի
 և Պրուսիայի
 միջև:

ղեցնելու համար՝ սէնատին և օրէնսդիր մարմին տալ սահմանադրական ժողովների զանազան իրաւունքները և մինիստրութիւնն ընտրել օրէնսդիր մարմնի մեծամասնութեան միջից (Օլիվիէի մինիստրութիւնը): Թէև ռազմական գործին գիտակ մարդիկ նախագիւղապետում էին, որ Ֆրանսիական բանակում ամենևին լաւ վիճակի մէջ չէ ամեն ինչ, բայց կայսրը և իր մերձաւորները համոզւած էին, որ գերմանական երիտասարդ դաշնակցութիւնն անկարող կը լինի դիմանալ ֆրանսիական յաղթական կայսրութեան կուրին, և առիթ էին որոնում պատերազմ սկսելու: Առիթը ներկայացաւ 1870 թւին: Իսպանացիներն արտաքսեցին իրենց Իզաբէլլա թագուհուն և վճռեցին թագն առաջարկել պրուսական թագաւորի հետաւոր ազգականին, արքայազն Լիւքսան Լէօպոլդ Նոնէնցօլլէրին: Նա նախ համաձայնեց, բայց ֆրանսիական կառավարութիւնն ամենաեռանդուն կերպով բողոքեց «Կարլոս V-ի կայսրութիւնը վերականգնելու» այդ փորձի դէմ: Այն ժամանակ իշխանը հրաժարեց թագից, բայց Բէրլինի ֆրանսիական դեսպանը պահանջեց Վիլհէլմ կայսրից, որ նա հանդիսաւորապէս յայտարարէ, որ այնուհետև էլ ամենևին չի թոյլատրի այդ թեկնածութիւնը: Թագաւորը հրաժարեց կատարել այդ վիրաւորական պահանջը, որի մէջ նա նկատեց բռնադատութեան մի առիթ, մի պատրուակ: Հէնց որ նա մերժեց, իսկոյն ֆրանսիական դեսպանին յետ կոչեցին և պատերազմական գործողութիւններն սկսեցին:

Պատերազմ 1870—1871: Գերմանական պետութիւնները հնարաւորութիւն տալիս բոլոր ուժերը կենտրոնացնելու Ֆրանսիայի դէմ, որովհետև Ռուսիան բարեկամական դիրք բռնեց դէպի Պրուսիան. բայց բարեկամութիւնը ոչ միայն թոյլ տւեց պրուսներին արևելեան շրջանները

թողնել անպաշտպան, այլ և կաշկանդեց Աւստրիային, որը չափազանց տրամադրւած էր իր քիչ առաջւայ հակառակորդին հատուցանել Կեօնիգզբէցի փոխարէնը: Պրուսական գլխաւոր սպայակոյտը (էտամաթօր) գեներալ Մօլտկէն գլուխ ունենալով, վարպետօրէն պատրաստեց արշաւանքը, և օգոստոսի սկզբին, պատերազմ յայտարարելուց հազիւ երեք շաբաթ անց, զօրաժողով արին և դէպի սահմանը շարժեցին երեք ահազին բանակ, ընդհանուր առմամբ մօտ 500,000 մարդ: Ֆրանսիական կառավարութիւնը, չը նայելով իր զրգուիչ գործելակերպին, պատրաստ չէր: Էլզասում և Լօթարինգայում շտապով ժողովեցին եօթը զօրամարմին, մօտ 250,000 մարդ, բայց բոլոր զնդերն էլ լիաթիւ չէին, բանակի պաշարն ու գոյքը սոսկալի անկարգ վիճակում էին. արշաւանքի ոչ մի որոշ նախագիծ չըկար: Փոխանակ յարձակելու, ֆրանսիացիներն ստիպւած էին պաշտպանուել գերազանց ուժեղի եւ հարստ զօրապետների դէմ: Հարաւային-գերմանական բանակը պրուսական թագաժառանգի հրամանատարութեան տակ ճգմեց Մակ-Մահօնի զօրամարմինը, չը նայելով նրա հերոսական դիմադրութեանը (Վայսէնբուրգի և Վէրթի մօտերը): Պրուսները, Ֆրիդրիխ Կարլի առաջնորդութիւնով, երեք ճակատամարտով անցան Բազէնի բանակի թիկնակողմը, քչեցին նրան դէպի Մէց և փակեցին նրան այդ բերդում (գլխաւոր ճակատամարտերը տեղի ունեցան Բէզօնվիլի և Գրամլըյօտտի մօտերը): Այդ պահուն Մակ-Մահօնը նոր բանակ ժողովեց այն զօրքերից, որոնք չէին հասել առաջին անգամը, և շարժեց փրկելու Բազէնին իր այդ նոր բանակովը. այդ բանակին միացաւ նաև կայսրը: Ընտրել էին հիւսիսային սահմանի երկարութիւնով անցնող ճանապարհը, բայց Մօլտկէն իր ժամանակին իմացաւ այդ

շարժման մասին և նրա դէմ ուղարկեց ճնշող ուժեր։ Սէդանում, բէլգիական սահմանի մօտերը, գերմանական զօրքերն ամեն կողմից շրջապատեցին Մակ-Մահօնի բանակը և մի ամբողջ օր տևող ճակատամարտից յետոյ, նա ստիպւած եղաւ անձնատուր լինել (սեպտ. 2-ին). 80,000-ից աւելի մարդ զէնքերը ցած դրին, նրանց թւում և Նապօլէօն III: Այդ սոսկալի լուրը Պարիզում յեղաշրջում առաջ բերեց. կայսրուհին փախաւ, հանրապետութիւն հրատարակեցին. դիմադրութեան գլխաւոր կազմակերպիչը դարձաւ դիմադիր կուսակցութեան ղեկավարները ցմեկը, փաստաբան Գամբէտտան։ Բայց դժւար էր գործերն ուղղել գրեթէ ամբողջ կանոնաւոր բանակի ոչնչանալուց յետոյ։ Մէցում փակւած Բազէնը գեռ ևս իր հրամանատարութեան տակ ունէր շատ լաւ զնդեր, բայց նա չէր կարողանում կամ չէր կամեցում նրանցով օգտել ինչպէս պէտք է. ոչ մի լուրջ փորձ չարեց պաշարման շրջանը պատռելու՝ դուրս գալու և բանն այնքան ձգձգեց, որ ստիպւած եղաւ խայտառակօրէն անձնատուր լինել 175,000-նոց բանակով։ Իսկապէս այդ անձնատուութիւնը վճռեց Նաև Պարիզի բաղդը, որն արդէն 4 ամսից աւելի էր պաշարւած էր գերմանական զլխաւոր բանակով—սեպտեմբերից մինչև դեկտեմբերի վերջը։ Ամեն կողմերից կազմուած էին ֆրանսիական մեծ բանակներ. Լուարի, Սօմմի, Բօնի ափերին նրանք քաջաբար կռիւ էին մղում գերմանական զօրամասերի դէմ, որոնք պաշտպանում էին Պարիզը պաշարող բանակի ճանապարհները. բայց որքան էլ այդ նորակոչները քաջ ու անձնագոհ լինէին, չէին կարող դիմանալ գերմանական մարզած ու քաջացած զինուորների կուլին. հազաւազան զէնքերում յաջողուած էր յետ մղել գերմանական այս կամ այն զօրամասը, բայց

վերջ ի վերջոյ գործը վերջանում էր ֆրանսիացիների նոր ու նոր պարտութիւններով։ Պարիզի բերդապահները նոյնպէս կազմւած էին երիտասարդ զինւորներուց և նրանց հրամանատարների մէջ էլ չըկային աչքի ընկնող զօրավարներ. բայց զինւորներն ու քաղաքացիներն արին՝ ինչ որ կարող էին. ոչ թէ դաժան ուժեղութիւնն ստիպեց Պարիզին անձնատուր լինել, այլ ուտելիքի պակասութիւնը։ Քաղաքն անձնատուր եղաւ այն ժամանակ, երբ մնացել էր միայն 8 օրւայ հաց և 14 օրւայ միս, այն էլ ձիու։ Պարիզի ընկնելուց յետոյ ֆրանսիացիներին մնում էր միայն խաղաղութիւն կնքել, որը և կայացաւ Ֆրանկֆուրտում, հետեւեալ պայմաններով. ֆրանսիան զիջում էր Գերմանիային էլզասը և արևելեան Լօթարինգիան Մէցի հետ միասին և վճարում է պատերազմական ծախքերի փոխարէն 5 միլիարդ ֆրանկ։

Գերմանացիների համար պատերազմի գլխաւոր Գերմանական արդիւնքն այդ գրաւումները չէին, այլ այն նպատակին հասնելը, որին ձգտում էին ամբողջ XIX դարի ընթացքում—Գերմանիայի միացմանը։ Դեռ ևս Պարիզի պաշարման ժամանակ Վիլհէլմ թագաւորը յայտարարեց Գերմանիայի կայսր Վէրսալի պալատի դահլիճներից մէկում, որ կառուցել էր Լուգովիկոս XIV Ֆրանսիայի հզօրութեան և Գերմանիայի ստորացման ժամանակաշրջանում։ 1870—71 թւերի յաղ- 1870—71: թութիւններն ստիպեցին գերմանական մանր իշխանների պարտիկուլարիզմին (բաժան-բաժան մնալու ձգտումը) խոնարհելու։ Հիւսիսային-գերմանական դաշնակցութեան կազմը ծառայում էր նոր կայսրութեանն իբր պատրաստի հիմք իր պետական կարգի համար. ամեն մի պետութիւն վարում է առանձին իր ներքին գործերի մեծագոյն մասը, իսկ ընդհա-

նուր գործերը ենթակայ են կայսրի, զանազան պետութիւնների ներկայացուցիչներից կազմած դաշնակցական խորհրդի և հանրաքւէով ընտրւած պատգամաւորական համակայսերական ժողովի (Րայխստագի) ղեկավարութեանը: Այդ կարգն առաջ եկաւ ոչ միայն հանգամանքների երջանիկ դասաւորման և յաղթական տարիների բարձր տրամադրութեան շնորհով, այլ նաև գլխաւոր յենարանը կազմում էր հասարակութեան մէջ վաղուց ի վեր նախապատասխանող ազգային միութեան հատուկացած գիտակցութիւնը:

Ֆրանսիական հանրապետութիւնը:

Ֆրանսիան իր կազմութիւնն ստիպւած էր կատարել ուրիշ, տխուր պարագաներում: Պարտութիւնների և կորուստների պատճառած սաստիկ ստորացմանը միացաւ ազգամիջեան խառնակութեան սոսկալի պայթումը: Պարիզի բանւոր ազգաբնակչութիւնը կատաղած էր ոչ միայն բռնապարտեանների դէմ, որոնք երկիրը հասցրին խայտառակութեան դուռը, այլ ամբողջ «բուրժուական» հասարակութեան, բոլոր ունեւոր դասակարգերի դէմ: Պարիզի անձնատուր լինելուց յետոյ՝ բանւորներն իրենց կապը կտրեցին Ֆրանսիայի հետ և հրատարակեցին «համայնքը» («կոմմունան»), Պարիզի յեղափոխական կառավարութիւնը, որը պէտք է վերջ դնէր հասարակական և նիւթական կամ հարստութեան (ստացւածքի) անհաւասարութեանը և օրինակ տար, թէ ինչպէս պէտք է ազգային պետութիւնները բաժանել ինքնուրոյն տեղական համայնքների: Այդպիսի ինքնուրոյնութիւն ձեռք բերելու համար առաջին քայլն էր ազգամիջեան պատերազմը եւ ահաբեկութիւնը, և այդ քայլերն արեցին. Ֆրանսիական կառավարութիւնն ստիպւած եղաւ սկսել Պարիզի երկրորդ պաշարումը և քաղաքն առնել յարձակումով, որը տեւեց չորս օր:

Կոմմունայի անկումը նշանաւոր դարձաւ չարութեան և յուսահատութեան վայրենի արտայայտութիւններով. կոմմունարներն այրեցին մայրաքաղաքի փառահեղ շէնքերը — Տիւրիլիի պալատը, քաղաքային տունը, հաշակալական պալատը և այլն — և սպանեցին իրենց ձեռքն ընկած բուրժուական հասարակութեան ականաւոր ներկայացուցիչներին, օրինակ՝ Պարիզի արքեպիսկոպոսին. կառավարական զօրքերը ոչ ոքի չը խնայեցին*):

Չը նայելով ֆրանս-գերմանական պատերազմի այս սոսկալի վերջաբանին, Ֆրանսիան այս անգամ էլ ցոյց տւեց ամենածանր փորձանքներից յետոյ ուղղելու իր արտակարգ ընդունակութիւնը: Կառավարութեան ձեւը նրան ցոյց էին տւել հանգամանքներն իրենք. առաջին ազգային ժողովում մեծամասնութիւնը կազմած էր միապետականներից, որովհետեւ երկիրը նրանց համարում էր աւելի պահպանողական, քան հանրապետականներին, բայց միապետութիւնը վերականգնելն անհնարին եղաւ. օրինական (լէժիսլիմիս), օրէնական եւ բուսապատական միապետական երեք կուսակցութիւնները փոխադարձաբար իրար ջնջում էին: Ստիպւած էին աստիճանաբար մշակել հանրապետական հաստատութիւններ. հանրաքւէով ընտրուող պատգամաւորական ժողովի կողքին դրեց սէնատը, որի անդամներն ընտրւում են դէպարտմանների առանձին ժողովների կողմից. հանրապետութեան նախագահին ընտրում են այդ երկու պալատների միացած նիստում, և նրան տրւում է գործադիր իշխանութիւնը եօթը տարով: Ազգաբնակչութիւնը, որն սկզբում անվստահաբար էր վե-

*) Կառավարական զօրքերի արած դաժանութիւնների առջև բոլորովին նսեմանում են կոմմունարների վարմունքները: Ծ. Թ.

րաբերուում գէպի հանրապետութիւնը, surnog-sarի աւելի եւ աւելի համոզում էր նրա անհրաժեշտ լինելու վերաբերմամբ, և միապետական կուսակցութիւններն աստիճանաբար կորցրին իրենց բոլոր նշանակութիւնը. Ֆրանսիայի հարսութիւնը, որ ժողովրդի արտակարգ աշխատանքներու եւ եռանդի արդիւնքն է, հնարաւորութիւն տւեց երկրին հեշտութիւնով վճարելու պատերազմական հսկայական տուգանքը և նորից տեղ բռնելու տնտեսապէս առաջնակարգ ժողովրդների շարքում: Ազգային կենդանի զգացումը, պարտութեան վրէժը հանելու և կորցրածը յետ դարձնելու յոյսն ստիպեցին առանձին ուշադրութիւն դարձնելու բանակի վրայ և նրա վերականգնութիւնը հանրապետական Ֆրանսիային դարձրեց մի ահարկու ուժ միջազգային յարաբերութիւններում:

Իտալիան և
Պապը
1870—71.

1870—71 թւի պատերազմը մի անմիջական հետևանք էլ ունեցաւ: Նրա սկսւելուց մի քիչ առաջ՝ Պիոս IX պապը Հռոմում հրաւիրեց կաթոլիկ հոգևորականութեան «տիեզերական» ժողով, որը, չը նայելով 119 եպիսկոպոսի հակաճառութիւններին*), յայտարարեց պապական անսխալականութեան նոր դաւանանքը: Մեծամասնութիւնը վճռեց, որ ամեն մի վարդապետութիւն, որ պարզաբանում է պապը՝ դաւանական կամ բարոյական հարցերի վերաբերմամբ, անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ պապն, իբր եկեղեցու ուսուցիչ կամ վարդապետ՝ անսխալական է և կարիք չունի նոյն իսկ եկեղեցու աջակցութեանը: Պապական հեղինակութիւնն այդպէս անպայմանօրէն ընդունւելուց գրեթէ անմիջապէս յետոյ հետևեց աշխարհական իշխանութեան կորուստը, որով

*) Բոլոր ժողովականների թիւը 750 հոգի էր:

պապերն օգտուում էին Պիպին կարճահասակի օրերից սկսած: Վերջին ժամանակները նա դիմանում էր բացառապէս Նապոլէօն կայսրի օգնութիւնով և, երբ 1870 թւի գէպերն ստիպեցին յետ կոչել ֆրանսիական զօրքերը Հռոմից, Վիկտոր էմմանուէլն անմիջապէս գրաւեց «յաւիտենական քաղաքը» և դրանով վերջապէս գլուխ բերեց Իտալիայի լիակատար միութեան գոծը: Սակայն պապութեան բարոյական ազդեցութիւնն աւելի ևս մեծացաւ կաթոլիկ աշխարհի վրայ հէնց նրանով, որ պապը դադարեց իտալական մի մանր իշխան լինելուց և դարձաւ «վատիկանի կալանաւոր»:

1870

Միջին Եւրոպայում կատարւած յեղաշրջումը կողմնակի կերպով ազդեց նաև արևելեան Եւրոպայի վրայ: Սլաւիան, կորցնելով իր ազդեցութիւնն ու տիրապետութիւններն Իտալիայում և Գերմանիայում, դարձրեց սաստիկ ուշադրութիւն արևելեան գործերի վրայ և կարողացաւ դուրս գալ իբր ակնեւեւ ախոյեան Ռուսիային Բալկանեան թերակղզում, փոխանակ դադանաբար նրա հակառակ գործելու: Այդ գերում Աւստրիան կարող էր յոյս դնել նոր Գերմանիայի հզօր ազդեցութեան վրայ, որն անմիջապէս շահագրգռւած չէր բալկանեան գործերի ընթացքով, բայց չէր կամենում Ռուսիայի զօրանալը և վախեցնում էր նրա ազդեցութիւնից: Սակայն գերմանական յաղթութիւնների այդ հետևանքները երևան եկան միայն սաստիճանաբար. ոուս կառավարութիւնը երկար ժամանակ մոլորութեան մէջ էր իր արևմտեան զբաղմունքների շահերի և նպատակների վերաբերմամբ. նա յոյս ունէր, որ Գերմանիան երախտագէտ կը լինի գէպի Ռուսիան, 1870 — 71 թւին նրա ցոյց տւած օգնութեան համար, որը գերմանացիներին այնպէս էտական կերպով թեթևացրեց իրենց դը-

Արևելեան
հարցը:

1870—71

րած խնդիրներն իրագործումը. Ռուսիան նոյն իսկ Գերմանիայի և Աւստրիայի հետ դաշնակից դառաւ — երեք կայսրերի դաշնակցութիւնը: Այդ համաձայնութեան իսկական գինը պարզեց այն առաջին լուրջ փորձութեան պահուն, որ նրա համար նախապատրաստել էր գործի ընթացքը Բալկանեան թերակղզում:

Թիւրքական երկրների գրութիւնը շատ քիչ էր փոխւել ղէպի լաւն այն դասերի շնորհով, որ XIX դարում ստացել էր Թիւրքիան: Այստեղ էլ երեան եկաւ երիտասարդ թիւրքական կուսակցութիւն, որը երազում էր արեւմտեան պետութիւնների ձեով բարենորոգումներ ներմուծելու մասին, բայց այդ շնչին խմբակի գոյութիւնը բարդացնում էր միայն պալատական դաւերը (ինտրիգ) և. Պօլսում և Թիւրք միջնորդներին հնար էր տալիս, երբ Եւրօպական պետութիւնները պահանջում էին նրանցից բարենորոգութիւններ մտցնել այս կամ այն նահանգում, ազդարարել մեծ բարենորոգումներ ամբողջ Թիւրքիայի համար և մերժել պահանջաւ գործնական բարեփոխութիւնները: Դժբաղդ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանը մնում էր պետութիւնների ուշադրութիւնը և միջամտութիւնը զրաւել ապսամբութիւններով, որոնք առաջ էին բերում նախ սոսկալի կատորածներ և աւերածութիւններ թիւրքերի կողմից: Այն փոքրիկ պետութիւններ, որոնք աստիճանաբար անջատւել էին Թիւրքիայից, բոլորն էլ իրենց անյարմար վիճակում էին զգում և յարմար աւիթներ էին որոնում՝ իրենց գրութիւնը բարելաւելու: 1862 թւին յոյները դուրս արին իրենց Օսմոն (Ոթոն) թագաւորին, որը ոչինչ չը կարողացաւ անել Յունաստանի համար Խրիմի պատերազմի ժամանակ. նոր ընտրւած Գէօրգի թագաւորը, դանիական Քրիստիան IX-ի որ-

1862

դին, Անգլիայից նւէր ստացաւ Յունիական կղզիները, բայց երբ նա կամեցաւ օգտւել կրէտէում առաջացած ապստամբութիւնից, որպէս զի այդ կղզին էլ միացնէ, նա ստիպւած եղաւ նահանջել Բ. Դրան սպառնալիքների առջև: Մօլդաւիան և Վալախիան միացան և կազմեցին Բումինական իշխանութիւնը, որի վեհապետը եղաւ արքայազն իշխան Կարլոս Զօհենցօլլէրնը (1866 ին). դրանից առաջ միառժամանակ իշխեց տեղական իշխան Կուզան: Մնում էր միայն դէն գցել Բ. Դանից ունեցած վասսալական կախումը: Սերբիայում իշխան Միխայիլ Օբրենովիչին յաջողեց մաքրել աւալ թիւրքական զօրքերով բռնւած բերդերը, բայց սերբերին էլ, բումինացիներին պէս, մնում էր դեռ ևս յետ խել իրենց լիակատար անկախութիւնը սուլթանից: Բալկանեան մասը պետութիւնների միջև արդէն սկսւել էին ախոյեանութիւն և թշնամութիւն, բայց թիւրքերի կողմից սպառնացող ընդհանուր վտանգը դեռ ևս զսպած էր պահում այդ զգացումները, բոլորն էլ շատ ու քիչ զգացւած էին ցեղակիցների և կրօնակիցների դժբաղդ վիճակից թիւրքական զաւառներում և նրանց յուսահատական ջանքերից բռնութեան լուծը տապալելու համար:

1875 թւին ապստամբութիւններն սկսւեցին Բօսնիայում և Հէրցեգովինայում, յետոյ էլ Բօլգարիայում: Թէ ինչպէս էին գործում թիւրքերը, երևում նր և սերէ նրանից, որ անգլիական հիւպատոսների արած քննութիւնների համաձայն, միայն Ֆիլիպպօպօլի շրջանում թիւրքիա գաղթած չեղկէսները (բաշիբոզուկներ) կոտորեցին 12,000 մարդ: Եւրօպական պետութիւնները բարենորոգութիւն պահանջեցին և կօնֆէրանս կազմեցին, որի մէջ Անգլիան սակայն մի առանձին դիրք բռնեց՝ դրված աւանդական երկիւղից թէ Ռուսիայի հացին իւղ կը բոսէ: Ապստամբները խնդրում էին, որ իրենց, փոխանակ թիւրքական բարե-

1866:

Հէրցեգովինայի ապստամբութիւնները: 1875:

նորոգումները, տան քրիստոնէական կառավարութիւն,
իսկ Բ. Դուռը մերժում էր կատարել «Ներօպայի»
պահանջները, յոյս դրած ամենքին յայտնի մրցակի-
ցութեան վրայ, որ կար պետութիւնների միջեւ Սեր-
բիան և Չերնօգորիան, որոնց կողմն էր սլաւօնական
երկրների, ամենից առաջ Ռուսիայի, համակրանքը և
օգնութիւնը, դուրս եկան սպասողական դրութիւնից
և պաշտպան կանգնեցին բօսնեակներին և հերցէ-
գօվինցիներին: Բայց երկու փոքրիկ իշխանութիւնների
ուժից վեր էր թիւրքիայի դէմ կուելը: Չերնօգորցի-
ները յետ մղեցին մի ամբողջ շարք յարձակումներ ի-
րենց լեռներում, բայց դաշնակիցներին չըկարողացան
ցոյց տալ էական օգնութիւն: Իսկ սերբերին, չընա-
յելով գեներալ Չերնեայեվի առաջնորդութիւնով եկած
ռուս կամաւորների օգնութեանը, թիւրքերը յաղթե-
ցին յամառ կուլից յետոյ: Ալէքսանդր Նիկոլայեվիչ
կայսրը փրկեց Սերբիան լիակատար աւերածութիւնից
ու կոտորածից՝ Իլենիշի մօտ կրած պարտութիւնից
յետոյ, հեռագրով պահանջելով Սուլթանից դադարեց-
նել պատերազմական գործողութիւնները: Բայց յե-
տագայ դիւանագիտական բանակցութիւնները չըյան-
գեցին ոչ մի բաւարար արդիւնքի, և ռուսական կայս-
րը, չընայելով իր մեծ խաղաղասիրութեանն, ստիպ-
ւած էր սուրը մերկացնել և Ռուսիայի վրայ առնել
այն գործի իրականացումը, որի մասին այնքան եր-
կար ժամանակ խօսում էր Ներօպան (1877):

1877:

Ռուս-թիւր-
քական պա-
տերազմը:

Թիւրքերից չէին սպասում խոռո դիմադրութիւն,
և փոխանակ մի անգամից ասպարէզ հանելու գերա-
զանց ուժեր, ռուսները բաւականացան որքան կա-
րելի է բռնով, չափազանց քչով: Ասիական բանակն
արագ առաջ անցաւ, Դանուբեան բանակն անցաւ
Դանուբը, առաւ Նիկօպօլը և, մի կողմ թողնելով հիւ-
սիսային Բօլգարիայի բերդերի քառանկիւնին (Ռուշ-

չուկ, Սիլիստրա, Շումլա և Վարնա), առաջապահ զօ-
րամասն անցկացրեց Բալկանները: Բայց երբ թիւր-
քերը վերջացրին իրենց զօրքերի դանդաղ կենտրոնա-
ցումը, երկաց որ ռուսական ուժերն ամենեին բա-
ւական չեն սկսած գործողութիւնների համար: Դա-
նուբեան բանակի աջ թևի կողմում Օսման-փաշան
բռնեց Պէլլուայի մօտի ամրացրած դիրքը, որն առնել
չըկարողացան, չընայելով երկու կատաղի յարձակում-
ներին (յուլիսի 18-ին և օգոստ. 30-ին). առաջակող-
մում Շիպկայի անցքի (կիրճ) հերոսական պաշտպա-
նութիւնն 8-դ զօրամարմնի կողմից (գեներալ Ռադեց-
կի) կանգնեցրեց Սուլէյման-փաշայի առաջխաղացու-
թիւնը, բայց դրութիւնը վեց շաբաթ շարունակ կրի-
տիքական էր, մինչև որ Ռուսիայից եկան հասան օ-
ժանդակ զօրքեր: Պատերազմի ասիական բեմում էլ
ռուս զօրքերն ստիպւած եղան յետ քաշւել դէպի Ա-
լէքսանդրօպօլ: Այն պատահական յաջողութիւնը, ո-
րը բաժին ընկաւ թիւրքերին, ռուսների աւելորդ
խնայողութեան շնորհով, անյապաղ փոխեց լիակա-
սար խոքակման, երբ ասպարէզ եկան բաւարար ու-
ժեր: Պէլլուայի դիրքը պաշարման ենթարկեց ամեն
կողմից, և Օսման-փաշան ստիպւած եղաւ անձնա-
տուր լինել՝ պաշարման շղթան պատուելու-անցնելու
անյաջող փորձից յետոյ: Չընայելով որ ձմեռը վրայ
էր հասնում, գեներալ Գուրկօի բանակն անցաւ ձիւ-
նով ծածկւած արևմտեան Բալկանները և ոչնչացրեց
իր դէմ ուղարկւած թիւրքական զօրամարմինները:
Ռադեցկին և Սկօբելեվը ջարդեցին և գերի վերցրին
թիւրքական կենտրոնական բանակը, որ կանգնած էր
Շիպկայի դիմացը: Միաժամանակ Մեծ Իշխան Մի-
խայիլ Նիկոլայեվիչի բանակի ասիական զօրքերը ջար-
դեցին Մուխտար փաշային Աւլիարի մօտերը, Կարսն
առան և զբաւեցին Հայաստանը մինչև Էրզրում:

Բերլինի վե-
հաժողովը: Ռուս զորքերը մօտեցան ուղղակի Պօլսին և, մայ-
րաքաղաքը փրկելու համար, Բ. Դուռն ստիպւած ե-
ղաւ դաշն կապել Սան-Ստեֆանօում (Կ. Պօլսի մի ա-
րուարձանն է), որի համաձայն Ռուսիան սահմանա-
փակուում էր Բաթումը, Արտահանը, Կարսը և Դոբ-
րուշան գրաւելով. այս վերջինը յետոյ փոխեցին Բէս-
սարաբիայի այն կտորի հետ, որը Պարիզի դաշնագրով
մնացել էր Ռումանիային: Բայց Սերբիան, Չերնո-
գորիան և Ռումանիան անկախութիւն ստացան, իսկ
Բօլգարիան—Բալկաններից հիւսիս և հարաւ—վերած-
ւեց վասսալական իշխանութեան, որի կազմակեր-
պութիւնը յանձնւեց Ռուսիային: Սակայն երկարա-
ձգւած պատերազմը և միջադպարին աննպաստ դրու-
թիւնն ունեցան իրենց ազդեցութիւնն այդ վէճի այդ
տեսակ լուծման վրայ: Դիզրայէլի (Լօրդ Բիկօնս-
ֆիլդ) անգլիական պանպանդակաւ մինիստրութիւ-
նը, զգալով որ օգնութիւն կը գտնի Աւստրիայից,
սկսեց պատերազմով սպառնալ ռուսներին, իսկ երեք
կայսրների դաշնակցութիւնը չը խանդարեց աւստրիա-
ցիներին նոյնպէս դէմ լինել Սան-Ստեֆանօի դաշ-
նագրին և զինուորել, լիապէս համոզւած, որ պար-
տութեան դէպքում, օգնութիւն ու պաշտպանութիւն
կը գտնեն Գերմանիայի կողմից: Ալէքսանդր II կայսրը
չը կամեցաւ սկսել մի նոր արիւնահեղ կռիւ և հա-
մաձայնեց Սան-Ստեֆանօի դաշնագիրը ենթարկել
Եւրօպական վեհաժողովի վերաքննութեանը, որը և
կայացաւ Բերլինում, իշխան Բիսմարկի նախագա-
հութիւնով: Այդ վեհաժողովի վճռի հիման վրայ՝ Աւս-
տրիան գրաւեց Բոսնիան և Հերցեգովինան, Անգլիան-
Կիպրոսը*), իսկ Բօլգարիան բաժանեցին երկու մա-
սի, որոնցից միայն հիւսիսայինը (Դանուբի և Բալ-

*) 1879 թւին անգլիացիները, բացի Կիպրոսից, զրա-
ւեցին նաև Եգիպտոսը:

կաններ ի միջև եղածը) մտաւ Բօլգարական իշխանու-
թեան կազմի մէջ, իսկ հարաւայինը, Արևելեան Ռու-
մէլիա կոչւածը, մնաց թիւրքական նահանգ՝ ունե-
նալով բրիտանոնեայ զենեքալ-նահանգապետ: Այդ ար-
հեստական բաժանումը չը դիմացաւ. երկու մասերը
միացան և մի իշխանութիւն կազմեցին, բայց արդէն
այն ժամանակ, երբ Ռուսիայի ազդեցութիւնն այդ
պետութեան մէջ, որ ստեղծւել էր նրա զօհերով ու
ջանքերով, խախտւած էր:

Անգլիական քաղաքականութիւնը պահել էր հին Անգլիա:
Ուղղական եղանակներն արեւելեան և գաղութային
հարցերի վերաբերմամբ, բայց Եւրօպական գործե-
րում նա իրեն չափազանց զսպւած էր պահում, ու-
րովհետեւ Անգլիան չունէր (այժմ էլ չունի) բնդհա-
նուր զինուորագրութիւն, այլ մնացել էր (այժմ էլ է)
կամաւոր զինուորագրութեան վիճակում (վարձկանու-
թիւն), այդ պատճառով էլ չէր կարող չափւել մեծ
պետութիւնների հետ իր ռազմական ուժերով: Նոյն
իսկ զազութներում, ամբողջ աշխարհում մանր զօրա-
մասերով ցրւած նրա բանակի անբաւարարութիւնը
երբեմն զգալ էր տալիս իրեն: Յատկապէս վտանգա-
ւոր ճգնաժամի հանդիպեցին անգլիացիները շրնդ-
կաստանում 1857 և 1858 թւերին: Ահադին երկիրը 1857—1858:
գտնւում էր Արևելեան-Հնդկաստանի առևտրական ըն-
կերութեան վարչութեան տակ, որի պաշտօնեաները
կեղեքում էին երկիրը գուտ առևտրական տեսակէ-
տով և տեղացիների աշխուրիւնն էին զրգոում ի-
րենց զոռոգութիւնով և տեղական կարիքները չը հա-
կանալով: Ապօտամբութիւնը յատկապէս աւելի սպառ-
նական էր, որովհետեւ նրան գլուխ էին անցել տե-
ղական սիպայի կոչւած զօրքերի գնդերը: Մի քանի
վայրերում, օրինակ՝ Դէլիում, անգլիական դադութ-
ների բոլոր բնակիչներին կոտորեցին—մինչև վերջին

մարդը: Սակայն տեղացիները չը կարողացան միանալ և համերաշխ գործել, և անգլիական կառավարութիւնը, առնելով ընկերութեան ձեռքից Էրկրի վարչութիւնը, ձգմեց ապստամբութիւնը և դաժանաբար վրէժ լուծեց:

1860: Անգլիացիների գլխաւոր ուշադրութիւնը 1860 թւից յետոյ եկող ժամանակաշրջանում նւիրւեց ներքին զարգացման: Ազատամիտների գլուխ կանգնեց այդ ժամանակ Գլադստօնը, արդարութեան և մարդասիրութեան ազնիւ մարտիկը. պահպանողական կուսակցութեան առաջնորդն էր Դիզրայէլին (Բիկօնսֆիլդը), մի խորամանկ և փայլուն, բայց ցինիքանձ: Գլադստօնի պետական պաշտօնավարութիւնն սկսեց ֆինանսական նշանաւոր ձեռնարկութիւններով, որոնք հիմք դրին Անգլիայի ներկայ ֆինանսական սիստէմին: Բայց Գլադստօնը կանգ չառաւ այդ մասնագիտական հարցերի վրայ. նա հարց ծագեցրեց ընտրական իրաւունքի նոր ընդլայնման, և թէ և այդ ընդլայնումն ընդունել տւեց Դիզրայէլի մինիստրութիւնը, որը յոյս ունէր այդ զիջումն անելով՝ հակառակորդին զրկել հասարակութեան համակրութիւնից, բայց բարենորոգման իսկական պատճառներն ազատամիտներն էին, որոնք և 1885 թւին էլ աւելի ընդարձակեցին ընտրական իրաւունքը, այնպէս որ ներկայումս Անգլիայում համարւում է մօտ 6,000,000 ընտրող և միայն 2,000,000 հասակաւոր մարդիկ չեն մասնակցում ընտրութիւններին: 1869 թւին Գլադստօնն ազատեց կաթոլիկ իրլանդացիներին իրենց ծախքով «տիրող» եպիսկոպոսական եկեղեցին պահելուց, որի քահանաները ծուխեր չունէին, բայց օգտւում էին փառաւոր եկամուտներով՝ կաթոլիկ իրլանդացիների հաշուով: Այդ ժամանակից ի վեր Գլադստօնն աւելի և աւելի համակրւում էր այն մաքով, որ իրլան-

դացիներին զինաթափ անելու և Մեծբրիտանիայի հաւատարիմ քաղաքացիներ դարձնելու լաւագոյն միջոցն է բաւելաւել նրանց նիւթական եւ ֆաղափական վիճակը. 1881 թւին նա պարլամէնտում ընդունել տւեց մի օրէնք, որը պաշտպանում էր իրլանդական ֆէրմէրներին (կապալով հոգ վերցնող երկրագործներ) անգլիական հողատէրերի չափազանց պահանջներից և կամայական աքսորումներից: Վերջապէս, 1886 թւին նա ասպարէզ եկաւ, այսպէս կոչւած, իր home rule ու, այսինքն՝ հաստատել Իրլանդիայում ինքնուրոյն վարչութիւն և առանձին պարլամէնտ, Անգլիայի և Իրլանդիայի համար ընդհանուր հարցերի լուծումը թողնելով մեծ բրիտանական պարլամէնտին Ուէստմինստրում: Այդ համարձակ առաջարկն անջատւում առաջ բերեց ազատամիտ կուսակցութեան մէջ և մինչև այժմ ծառայում է անգլիական քաղաքականութեան մէջ իբր գլխաւոր վիճելի հարցերից մէկը:

Նոր Աշխարհի մեծ պետութիւնը, Հիւսիս-Ամերիկեան Միացեալ Նահանգները, ընթանում է զարգացման իր յատուկ ուղիով, թէ և Եւրօպայի հետ մշտական փոխազդեցութեան մէջ է գտնւում: Բնական և հասարակական պայմանները բաժանել էին նրան XIX դարի առաջին կէսում երկու իրարից խիստ տարբեր շերտերի: Հարաւային նահանգներում տնտեսութիւնը հիմնւած է ծխախոտի, շաքարի, բրնձի և մանաւանդ բամբակի մշակման վրայ: Այդ բոլորի մշակութիւնը պահանջում էր ոչ այնքան հասկացողութիւն, ուշադրութիւն և եռանդ ամեն մի բանւորի կողմից, որքան խմբական, միատեսակ և հասարակ աշխատանք և բանւորների կողմից տաքութեան դիմանալու ընդունակութիւն: Այդ պատճառով հարաւում առաջացաւ պլանսացիաների սնտստրիւն (ըն-

1881:

1886:

Հիւսիս-Ամերիկեան Միացեալ Նահանգները:

դարձակ դաշտերի մշակում), հողային սեփականու-
թիւնը կուտակւեց մի քանի մարդու ձեռքում, իսկ
մշակման համար դորժ էին ածուում usrnկներ—նէ-
զրներ: Հիւսիսային նահանգներում զարգացաւ հա-
ցանափկների մեակութիւնը եւ հում նիւթերի ար-
դիւնագործութիւնը Եւրոպական ձեռով. բոլոր աշխա-
տանքները կատարում էին ազաճ մարդիկ, և չընա-
յելով որ մի քանի ճարպիկ գործատէրեր ահագին կա-
րողութիւններ էին ձեռք բերում, ոչ մի բան գոյու-
թիւն չունէր, որ նման լինէր հասարակութեան բա-
ժանմանն սպիտակների եւ սեւերի, սէրերի եւ usrnկ-
ների: Արտագրական գործի առատութեան և ազգա-
բնակութեան եռանդի պատճառով՝ նիւթական բարո-
րութիւնն ընդարձակօրէն տարածւած էր հասարա-
կութեան մէջ և ամենքի համար ճանապարհը բաց
էր դէպի այդ բարօրութիւնը: Դաշնակցութեան սահ-
մանագրութիւնն ամեն մի նահանգին տալիս էր գը-
րեթէ լիակատար ինքնուրոյնութիւն, և հարաւային
նահանգները կարող էին անարգել օգտուել իրենց «ա-
ռանձնայատուկ հաստատութիւնով» — ստրկութիւնով,
բայց նրանք վախենում էին, որ մարդաւորական գա-
ղափարների զարգացումը եւ հիւսիսի անոգ գերա-
կեռութիւնը շուտ կամ ուշ կը դրդեն դաշնակցութեանն
usrnկութեան դէմ վնիռ կայացնելու:

Այդպիսի միջամտութեան դէմ միակ գրաւական հա-
բաւցիները համարում էին մի այնպիսի կարգ, որի ժամա-
նակ ստրկատիրական նահանգների թիւը հաւասար լինի ա-
զատ նահանգների թիւին, որովհետեւ այդպիսի հաւասարու-
թիւնը կապահովէր պլանտատորներին (սեռ ազարակատէրե-
րի). ձայների կէսը սէնատում, եթէ ոչ պատգամաւորների
պալատում*): Այդ պատճառով աճող շրջանները**) նահանգ-

*) Պատգամաւորների պալատի անդամներն ընտրւում
են ազգաբնակչութեան թիւին համեմատական չափով, իսկ

ների թիւի մէջ ընդունելիս, նախ հսկում էին, որ նրանք զաշ-
նակցութեան կազմի մէջ մտնեն հերթով, ամեն մի նոր ա-
զատ նահանգի դիմաց ընդունելի մի նոր ստրկատիրական:
Այա 1820-ական թւերի սկզբում վճուեց, որ հիւսիսային
լայնութեան 36° 30'-ից հարաւ գտնուող բոլոր նահանգներում
լինելու է ստրկութիւն. վերջապէս վճուեցին, որ ամեն մի
նոր մտնող շրջան (տէրրիտորիա) ինքը կարող է վճուել, թէ
արդեօք կամենում է թէ ոչ մտցնել ստրկութիւն: Այս վեր-
ջին որոշումը կայացնել տւին՝ նպատակ ունենալով ստրկա-
տէրերի համար ճանապարհ բանալ 36° 30'-ից հիւսիս, և
նրանք եռանդով սկսեցին պրօպագանդ մղել (քարոզել)
ստրկութեան օգտին նոր մտնող շրջանների մէջ: Բայց հիւ-
սիս արեւմուտքում նրանց դէմ էին ոչ միայն քաղաքացիների
հայեացքներն ու զգացմունքները, այլ և բնական պայման-
ները. այնտեղ էր ձգտում անդիմադրելիօրէն սպիտակ ազ-
գաբնակչութիւնը, որի հետ չէին կարողանում մրցել սև
ստրկները: Երկրագործական արեւմուտքի արագ աճեցողու-
թիւնը հանդիսացաւ մի նոր գործոն, որը լուծեց հարցը
հիւսիսի և հարաւի միջև՝ առաջինի օգտին:

Դեռ 1832 թւին ստրկատիրական նահանգներից
մէկը—Հարաւային Կարօլինան, սպառնում է դուրս
գալ դաշնակցութիւնից: Որքան աւելի էր աճում հիւ-
սիսային նահանգների ազգաբնակչութեան թիւը և
նրանց հասարակական բարօրութիւնն, այնքան աւելի
հարաւցիներն անհաշտ էին դառնում: Երբ 1860 թւի
նախագահական ընտրութիւններում ընտրւեց Աբրա-
համ Լինկոլնը, հարաւցիներին որ և է զիջում անե-

սէնատի համար ամեն մի նահանգ ուղարկում է երկու ներ-
կայացուցիչ, անկախ իր ազգաբնակչութեան թւից:

**) Տէրրիտորիաներ (երկիր—շրջան) կոչւում են Մ.
Նահանգներում քիչ ազգաբնակչութիւն ունեցող շրջանները,
որոնք չեն ընդունւած նահանգների թւի մէջ. նրանց վար-
չութիւնը գտնւում է Կոնգրէսի անմիջական հսկողութեան
տակ: Երբ տէրրիտորիայի ազգաբնակչութիւնը հասնում է
60,000-ի, նա իրաւունք ունի խնդրելու, որ իրեն ընդունեն
նահանգների թւի մէջ:

1820

1832

1860

լու վճռական հակառակորդը, եօթը նահանգ յայտա-
բարեցին, որ դուրս են գալիս դաշնակցութիւնից, և
կազմեցին մի առանձին պետութիւնների դաշնակ-
ցութիւն» կամ կօնֆէդերացիա իր սեփական կօնֆ-
րէսով ու նախագահով (Ջէֆֆէրսօն Դէվիս)։

Հիւսիս-Ամե-
րիկեան պա-
տերազմը։

Հարաւցիները ոչ միայն խզեցին իրենց կապը
դաշնակցութեան հետ, այլ և նշան տւին պատերազ-
մի, բռնի գրաւելով դաշնակցութեան բերդերից մէկը։
Հակառակորդների ուժերն ամենևին հաւասար չէին։
Ապստամբ կօնֆէդերացիան (պետութիւնների դա-
շնակցութիւնը) ունէր միայն 10 միլիօն ազգաբնա-
կութիւն, որից մօտաւորապէս կէսն ստրկութեան
մէջ էր. դաշնակցութեան մէջ մնացել էին 22 մի-
լիօն քաղաքացի։ Բայց և այնպէս սկզբներում ռազ-
մական գերակշռութիւնը հարաւցիների կողմն էր.
հարուստ պլանտատորներն աւելի ռազմասէր, աւելի
ճարպիկ դուրս եկան, քան հիւսիսի երկրագործները
և առևտրականները։ Հարաւի գնեւերալները, որոնցից
առանձնապէս աչքի էր ընկնում Լին, հիւսիսցիներին
իրար յետևից պարտութիւններ էին պատճառում
1861, 1862, 1863, 1861, 62 և 63 թւերի արշաւանքներում։ Բայց յա-
կապէս այդ դժուար ժամանակը երևան եկաւ լիապէս
ամերիկական ժողովրդի բարոյական մեծ ուժը։ Նա
չէր կամենում պատերազմ և պատրաստուած չէր նրա
համար. նրա կազմի մէջ գոյութիւն չունէին այն
ստիպողական միջոցները, որոնցով, Ներօպական պե-
տութիւններն ստեղծում են իրենց բանակները. չը
կար ոչ նորակոշների զօրաժողով, ոչ ընդհանուր
զինւորագրութիւն, ոչ կենտրոնական զօրեղ իշխա-
նութիւնների իսկական հսկողութիւն և ղեկավարու-
թիւն — դաշնակցութեան միլիօնաչափ զօրքերը կրկին
ու կրկին լցւում էին կամաւորներով. զինւորներն,
սպանները, գնեւերալները կուրի դաշտ էին դուրս գա-

լիս, թողնելով գութանը, զրասենեակը կամ խանութ-
թը. յաջողութիւնները հազաւազուտ էին, երկամբ ժա-
մանակ ստիպւած էին արիւնալի դասեր առնել ճար-
տար թշնամուց։ Բայց և այնպէս ուժերի հոսանքը
դէպի բանակը չէր թուլանում. կամաւորները կա-
մաղ-կամաց դառնում էին մարդած ու քարացած
զինւորներ, առաջ էին գալիս առաջնորդներ, որոնք
ընդունակ էին յաղթութիւններ գործելու։ Պատերազ-
մի մէջ բազմը փոփոխւելու կէտը կարելի է համա-
րել Հէտախմբուրդի ճակատամարտը, որի մէջ գնե-
րալ Միդը, երեքօրեայ ճակամարտից յետոյ, յետ
մղեց Լիին, որն արդէն մտել էր Պէնսիլվանիա (1863-ի
ամառը)։ Հարաւցիները, չը նայելով իրենց բոլոր
բաշտութեանը և ռազմական ընդունակութիւններին,
չունէին այնպիսի միջոցներ, ինչպէս հիւսիսցիները.
սեփական տիրապետութիւններում նրանք ստիպւած
էին աչքի առաջ ունենալ իրենց ատող նեղր ազգա-
բնակչութիւնը, որին նախագահ Լինկօլնը հրահարա-
կել էր ազատագրւած. Հարաւցիների կապէրները*)
մեծ փոստ էին հասցնում հիւսիսի առևտրին. այդ
բանում նրանց օգնում էին անգլիացիներն, որոնք
իրենց նաւահանգիստները բաց էին արել նրանց հա-
մար. բայց, միւս կողմից, հիւսիսցիների նաւախմբե-
րը, փակելով հարաւային նաւահանգիստները, բոլորո-
վին խանգարեցին հարաւի սնտուրփունը, դադարեց-
նելով բամբակի եւ ուրիշ արդիւնքների արտահանու-
թիւնը Ներօպա։ 1864 և 1865 թւերի պատերազմնե-

1863

1864—1865

*) Կապէրներ կոչւում են այն զինւած նաւերը, որոնք
յարձակւում են թշնամու առևտրա՝ան նաւերի վրայ։

մութ գիրքիցը, որը պաշտպանում էր հարաւի կօն-
ֆէդէրացիայի մայրաքաղաք Րիչմօնդը (Վիրգինիա-
յում), Շէրմանն աւերելով հարաւային նահանգները,
անցաւ Լիի բանակի թիկնակողմը: Վերջինին մնում
էր միայն անձնատուր լինել, իսկ նրա պարտութիւ-
նից յետոյ հարաւցիներն ստիպւած էին հպատակել:

Նահանգները
պատերազ-
մից յետոյ:

Խանգարւած դաշնակցութիւնը կարգի բերելը
գիւրին գործ չէր և, դժբաղդաբար, Աբրահամ Լին-
կօլնը, որն այնպիսի հաստատութիւնով և հմտութիւ-
նով կռիւ մղեց ապստամբութեան դէմ, հնար չու-
նեցաւ զեկամարելու այդ վերաշինութեան գործը-
նրան սպանեց մի խելացնոր դերասան (անունը
Բուտ), որը նրան բռնակալ էր համարում: Նրա յա-
ջորդը նախագահութեան պաշտօնում—Ջօնսօնը, շատ
աւելորդ հոգսեր պատճառեց իր հայրենակիցներին,
որովհետեւ անձնական իշխանասիրութիւնից դրդւած՝
յաղթւածների կողմը բռնեց և այնպէս դժարացրեց
կօնգրէսի գործունէութիւնը, որ նրան նոյն իսկ սէ-
նատի դատին յանձնեցին: Բայց այդ բոլոր ժամանա-
կաւոր յետաձգումները և բարդութիւնները չէին կա-
րող ոչնչացնել պատերազմի արդիւնքները: Ստրկու-
թիւնը վերջնականապէս ոչնչացւեց, նեգրներն ստա-
ցան քաղաքացիական իրաւունքներ՝ սահմանադրու-
թեան վրայ աւելացւած յօդւածի հիման վրայ, և
ապստամբ նահանգները կամաց-կամաց յետ ընդուն-
ւեցին դաշնակցութեան մէջ, երբ հպատակեցին այդ
որոշումին:

Վ Ե Ր Ջ

Յ Ա Ն Կ

Յառաջարան Երես. 1.

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Կրօնական բարենորոգութիւն կամ ռեֆօրմացիա

Գլ. Ա. Կրօնական բարենորոգութիւնը Գեր- մանիայում	5
» Բ. Բարենորոգումն արևմտեան և միջին Եւրօպայում	38
» Գ. Կաթոլիկական ըէակցիան	49
» Դ. Գեղարեւոտ, գրականութիւն և գի- տութիւն	94

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Հին կարգերը (հին ռէժիմը)

Գլ. Ա. Անգլիա	104
» Բ. Յրանսիայի գերիշխանութիւնը	129
» Գ. Պրուսիայի բարձրանալը	150
» Դ. Պարլամէնտական օլիգարխիան Անգ- լիայում և Ամերիկայի ազատու- թիւնը	163
» Ե. Հին կարգի հասարակութիւնը	180
» Զ. Գրականութիւնը և նրա ազդեցու- թիւնը	194

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

Յ Ե ղ ա փ ո խ ու ր ի ն

Գլ. Ա. Միապետութեան խորտակումը Ֆրանսիայում	229
» Բ. Ֆրանսիական հանրապետութիւնը	256
» Գ. Նապոլէօն	277

ԶՈՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

Տ ա ս ն ի ն ն Ե ռ ո Ր ղ ղ ա Ր

Գլ. Ա. Բէակցիան և ազատամտութիւնը	307
» Բ. Ազգային բարեփոխութիւնների ժամանակաշրջանը	362

304

2013

